

8/2135

~~ÁLLAMI TANÍTÓKÉPZŐDE.~~

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

~~AS. PATAKI~~
~~ÁLLAMI TANÍTÓKÉPZŐDE.~~

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

2
35.

HUSZONKETTEDIK KÖTET.

~~AS. PATAKI~~
~~ÁLLAMI TANÍTÓKÉPZŐDE.~~

(43. 44. SZÁM.)

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1880.

2

IRATOK ÉS
KÖNYVTÁRI IRATOK

Orsz. Levéltár-Könyvtára
24297/1960 II. SZ.

MADÁCH IMRE KÖNYVTÁR
BALASSAGYARMAT
8880 sz. könyve

T A R T A L O M.

XLIII. SZÁM.

	Lap
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS A NŐK. — Zichy Antaltól	1
AZ AGY ÉLETE. — Az <i>Edinb. Review</i> után. — Dapsy Lászlótól	75
SAJNOVICS HATÁSA A MAGYAR KÖLTÉSZETRE. — Halász Ignácztól	92
KÖZGAZDASÁGI REACTIO KORUNKBAN. — Kautz Gyulától	125
BOCCACCIO (II.) — Heinrich Gusztávtól	136
KÖLTEMÉNYEK: <i>Az éj művésze.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Tünde képek</i>	
— Vargha Gyulától	171
A SÁRGA EB. — Grenville Murray után angolból. — Belényesi Gábertől	173
A LÁTÁS MEGTANULÁSA. — Kont Gyulától	180
A NYELVEMLÉKTÁR ÜGYÉBEN. — Észrevételek Volf György válszára. — V.	186
ÉRTESITŐ: Kovács Albert: <i>Egyházjogtan.</i> Csiky Káhnán. — Szana Tamás: <i>Moliere élete és művei.</i> — f. — Dömötör János <i>munkái.</i> Angyal Dávid. — Lubbock: <i>A történelem előtti idők.</i> — r.—g.—s.— <i>Boccaccio 100 vig elbeszélése.</i> Heinrich G. — Thallóczy Lajos: <i>A kamara haszna.</i> — r.—s	191

XLIV. SZÁM.

NÉHÁNY SZÓ A SZAKOKTATÁSRÓL. — Csengery Antaltól	225
BETHLEN GÁBOR LEVELEI. — Károlyi Árpádtól	252
UTI EMLÉKEK CHINÁBÓL. — Gróf Zichy Ágosttól	295
MADÁCH IMRE. — Riedl Frigyesztől	328
IPARUNK ÉS AZ IPARTÖRVÉNY. — Hegedüs Sándortól	350

	Lap
AZ ELTASZITOTT. — <i>Beszély</i> . Hjalmar Hjorth Boyesen után, angolból. — Fáy J. Béla	371
KÖLTEMÉNYEK: <i>A jóságos özvegynek</i> . Arany Jánostól. — <i>Karácsony-est</i> . — Góbi Imrétől	396
MÉGIS A NYELVEMLÉKTÁR. — Volf Györgytől	399
ÉRTESITŐ: <i>Aus Metternichs nachgelassenen Papieren</i> . Z. A. — Tissot V., : <i>Voyage au pays des Tziganes. La Hongrie inconnue</i> . Végh Istvántól. — Kautz Gyula: <i>Nemzetgazdaság és pénzügytan</i> . Weisz Bélától. — Bogisich Mihály: <i>A keresztény egyház ősi zenéje, az apostolok korától a németalföldi zeneiskola megalapításáig</i> . Szász Károlytól. — Kolosy Miklós: <i>Tanulmányok a közigazgatás köréből és egy kis statisztika</i> . — Néhány szó a <i>Kamara haszna</i> című munka bírálatairól. Thallóczy Lajostól. — A bíráló válasza. —r.—s.	404

A.S.PATAKI
ÁLLAMI TANÍTÓKÉPEZDE.

A.S.PATAKI
ÁLLAMI TANÍTÓKÉPEZDE.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS A NŐK.

(Eredeti naplói nyomán.)

Odi profanum vulgus et arceo.

Mindenek előtt arra kérem az olvasót, ne zavarja össze az én szerény föladatomat, mely egy érdekes kéziratnak kivonatos ismertetéséből áll, az életíró és jellemfestő magasabb, s minden bírálatot kihívó vállalkozásával.

Az anyagot fogjuk csak összehordani, ketten együtt, én és szíves olvasóm. Lássuk, mi van itt, minő következtetésekre vezet: képezzünk magunk magunknak önálló ítéletet; ne fogadjunk el előre semmi járszalagot.

Ha rejtély marad valami, hagyjuk rejtélynek. Kell valami azoknak is, a kik utánunk jönnek. Legyen meg az öröme, új felfödözése, a lélekbúvárnak; legyen meg diadala a ragyogó írónak.

A lélekbúvár nem egyhamar fog eltelni a sokoldalú s mégis oly mély egyéniséggel; a szellemes író nem fogyhat ki az anyagból, mely a közönség érdeklődését, tapsait irányozhatja feléje.

Csak azokat távolítsuk el, egy horatiusi «Odi profanum vulgus et arceo»-val, a kik a cím után indulva, melyet tanulmányunknak adunk, s őszinteségünkönél fogva is, melyet kötelességünknek tettünk, valami csipős, csiklandós dolgokra, afféle «chronique scandaleuse» kitépett lapjaira tartanak számot s hegyezik egy komornyikja előtt pongyolára vetkőző nagy ember apró gyöngeségeire jó akaró figyelmeket.

Előre megmondom: ilyenekkel nem szolgálhatunk.

A mi lesz, arra egy igazi ingyencz, de még egy kezdő is, orrfintorítva fogja mondani, hogy nem érdemelte meg a fáradságot.

Kevés embernek szerzett Amor isten annyi keservet, s fizettette meg vele oly busásan a «könyvtelűt gyönyört»! Tépelődésre s önkinzásra hajló természetű minden téren talált elég tápot, de sehol annyit, mint a szerelem rózsatövises útain, melyek őt majd mindig egy-egy zsákútczába vezették, s csakis hosszú évekig tartott megpróbáltatások után engedték eljutni a viszonzott szerelem a családi boldogság csendes révébe.

Végig figyelemmel kísérve hányattatásait, lehetetlen lesz meleg részvétünket megtagadni tőle, lehetetlen önmagunktól is azt a gyönyört, melyet egy szép lelek fejlődésének, tévedéseinek, vezeklésének, folytonos és erős küzdelmek közt a tökély mind magasb fokára fölvergődésének szemlélete nyújt.

Tragikai háttere van ennek is, mint hazafiságának s politikai szereplésének. Egy sötét pont a láthatáron, melyet avatatlan szemek nem látnak, de a mely boldog pillanatokban is ott van, s újra meg újra föltűnik előtte, hogy elkeserítse diadalait, megrabolja álmait, mardosó kígyókkal népesítse be sötét szívét, s végre az örület éjét borítsa arra, kinek elmevilága egy nemzedéket vezérelt.

A közeletben, mint egy árnyék kíséri őt a rögeszme, hogy Magyarországnak veszni kell, s hogy vesztét épen ő fogja előidézni, a ki új életre akarja kelteni. A magánéletben . . . ne lett volna egy ily árnyék? ily rögeszme? Fájdalom! a kezünk alatt fekvő — nagyon is őszinte följegyzések — nem hagynak kétséget ez iránt. Egy drága lénynek, kiért életét odadta volna, de kit szeretni vétek vala, ő okozta kora halálát. Igaz-e? Ne kérdezzük; sőt kételkedjünk bátran benne: de hogy az, a kit ily árnyék, ily rögeszme kísér, boldog nem lehet, az iránt egy lélek-búvárnak, egy komoly embernek sem lehet többé kétsége.

Könnyű azoknak beszélni, a kik hasonló lelki gyötrelmeket soha sem éreztek, könnyű, leszállva a hétköznapiasság legalsó fokáig, ismételni ama közhelyet, hogy az a szerencsétlen délibábok hőse sem bolondult meg, hanem mindig bolond volt; de csak Isten tudja, mit és miért mér egyes emberre, a mitől roskadoznia kell!

Az első sor, mivel szemünk találkozik, már egy ily lélektani rejtélynek kulcsát adja kezünkbe.

«Aug. 9-dike (1814) életem egyik legnevezetesebb napja. Első lépés a boldogtalanság felé: — — alapja későbbi kétségbeesésemnek.»

Mit jelentenek e sorok? nem értjük; egy huszonhárom éves ifjunak aránylag későn serdülő korában többféle ily, előtte legalább emlékezetes, eseményt képzelhetünk; lehet hogy tévedek, midőn ez első ballépést épen a szerelem rovatába sorolom, holott annyi más alkalom is kínálkozik valamely félrelépésre, s későbbi megbánásra: egy világos, a fekete pontot megjelöltük, fellegeket, vészt jósolhatunk.

Fordítsunk. Íme. «November 3-án (ugyanazon évben) oly valami történt velem, a minek reám nézve minden esetre szomorú következményei lesznek; sőt meglehet, hogy épen azért lövöm egyszer még föbe magamat.»

Olyan ez a két hely, mint virágbokrok közt lappangó egy-egy kurta kigyó. Előtte és utána vidám, sőt dévaj sorok vannak, többnyire tréfás adomák az udvari s előkelő élet köréből. Többek közt egy naiv vonás sógornőjéről, Carolinról. Ez valamely estélyen az éhezve hozzá közeledő Clamtot compottal kínálta meg, s midőn más oldalról egy ifjú adjutáns tréfából azt súgta fülebe, hogy az orosz czár ki nem állhatja ám, ha valamely katonatiszt compottot eszik, ezt a kényes ügyet rögtön egyenesen ő fölsége elébe vitte, s hangos interpellációjával szinte zavarba hozta a galant uralkodót, ki persze az egésztől mitsem tudott. Stb. eff.

Fordítsunk, mindjárt komolyabb hangulatra akadunk.

«Többféle okaim vannak», így ír csak néhány nappal később, «s ezek emléke bár mindig szent, de egyúttal rémületes lesz előttem, hogy innét elutazzam Olaszországba, vagy akárhová. — — Évek óta készültem ez útra, mely sebeimet behegesztendő, egykori kedélyemet visszaadandó, s ah édes Isten! lelkiismeretemet megnyugtató volt. Testvérem Pál el akart kísérni, s már minden előkészület meg volt téve hozzá, hogy együtt éljünk, együtt utazgassunk, együtt haljunk meg. Reám nézve ez nagyon kíváncsú volt, s boldognak érzem magamat, hogy ily útítársam lehet, a ki nemcsak legközelebbi vérrokonom, de legjobb barátom, kivel együtt nőttem föl, ki — mindenem a világon. Bár mily fájdalmasan esett is nekem a búcsúzás, el voltam reá egészen készülve. Istenemre, annyira nem vesztettem el egy perczig is eszemet, hogy tet-

teimnek, kezdeményezéseimnek minden következményét, utolsó hajszálig, világosan ne láttam volna magam előtt. Legtöbbit tett pedig megnyugtatósomra az, hogy bátyám is velem jön. E biztos tudatban bécsi tartózkodásom utolsó napjait, bár nagyon boldogtalan valék, gond nélkül töltöttem el. S ime egyszerre megbetegszik bátyám, s én november 30-ka éjjelén (1814) a legborzasztóbb kedélyállapotban hagyom el Bécsset. Sokat szenvedtem ez útamban!» stb.

Kedélye, friss úti benyomások alatt csakhamar földerül, kivált mikor Olaszország hájos ege alatt, s jó országútain érzi magát. Szórakoztatja magával vitt ostoba inasa is, kinek néha a legjobb ötletei vannak. Tarvis kopár hegyes táján például a ormárol nőket oly rútaknak találja, mintha mindegyikök egy-egy szikla szakadt volna le. Bolognába érve már a legborzasztóbb sejtelmek gyötrik. Még a werthi tó is Werther szenvedéseire emlékezteti, melyeket maga érez, s a forgalomban volt pénznemek, Pálok és Carolinok, csak sebeit újítgatják.

Nápolyban akkor Murat uralkodott, «ce magnifique lazaroni», mint az angolok nevezgették, s udvart tartott, mely bizonyos nevetségesség bélyegétől soha sem szabadúlhatott. A királyné ellenben, a ki egy keringőt tánczolt vele, kissé megvesztegette, mert míg a többi hölgyekre megvető élczeket szór, ebbe a nőbe «szerelmes tudna lenni». Mily szerencsés Werther!

De ő reá azalatt egy angol lady vetett szemet, a ki versenyt tanult vele olaszúl, s egy használható nyelvmestert is küldött neki. Ennek viszont volt otthon egy csinos felesége, a kit kellemetlenül szokott érinteni, ha férje, rendes órái mulasztásával váratlanul lepte meg jól őrzött házi tűzhelyénél. Ez Széchenyinket mulattatta, míg amaz, telhetően vigasztalta. Lefőzte mind a ladyt, mind a nyelvmestert hírtelen haladásával, úgy szólván röptével az olasz nyelvben, s az olasz klaszszikusok azon beható ismeretével, melyet azok mindketten eddigelé könnyen nélkülöztek, s czéljaikra nem is tartottak oly igen szükségesnek.

Érdekesb volt előtte a marquis Berio háza, mely Canova Venus és Adonisával büszkélkedett. Ezt nagy áhítattal nézegette, s barátját Parisht is odavezette, a ki nem sokára Párisba volt utazandó, s az ott levő Venusszal ezt összehasonlítható. Az udvarias levélből, mely erre a kért engedelmet meg-

adta, kijegyzi e jellemző helyet: «Venus vous attend avec impatience. Elle vous préfère peut-être à son Adonis. Son temple est toujours ouvert à ses fidèles adorateurs.»

A szobrok és képek iránti lelkesültségét csak a költészet ellensúlyozza. Naplóját hosszabb-rövidebb idézetek tarkázzák *Gerusaleméből*, mi azonban nem akadályozza, hogy naponként pár tuczat angol szót is be ne magoljon.

Meglátogatja a katakombákat, a hol azon ötlete támad, hogy a kultúra voltaképp legnagyobb ellensége a természetnek, míg a legnagyobb tökéletesség csak a halálban van. Ama földalatti labirinthban, hol több halottat megtapogat, eszmélánczolatnál fogva a legrémesebb képzeletekbe ringatja magát, s úgy elborzad saját agyrémeitől, hogy mikor ismét a népes és lármás Toledo-útczára ér ki, nagyot lélekzik, mint egy halálra ítélve volt megkegyelmezett.

Ezeket s hasonló benyomásokat, melyeket fogékony kebelével vesz magába, mint tárgyunkhoz szorosan nem tartozókat azért tartom mégis megemlítenőknek, mert azt mutatják, hogy Wertherünk a legjobb úton van szívsebe gyógyulásához. Ez igen helyes útra térve, nemcsak a nápolyi udvar különöségeit kíséri sas-szemmel, nemcsak a titkos rendőrséget ülteti föl egy költött levéllel, melyben az itt látottakat a legkedvezőbb világításba helyezi, s mely levele, ügyesen az illetőknek kezébe játszva, tökéletesen helyrehozza első igazi levele rossz benyomását; megfigyel ő e mellett mindent, mi egy gondolkozó útast érdekelhet, s gyűjt tapasztalatokat, melyeket később, reformátori pályáján, használhatni fog.

S ily tanulmányok közt hogy ne venné észre a női szépség és szépség, szellem és szellem közötti különbséget.

«Lehet-e szebb valaki» — kérdi önmagát — «mint ez a kis Avalos? Egész nap egy kis bábuval játszik. — Ha megszólítom, nagy zavarba jő, s bárgyú dolgokat beszél. Én afféle bolondságokat mondtam neki, minőket egy 16 éves nőnek mondani szokás. Hogy szeretek ablakai alatt járkálni, miszerint őt megláthassam, hogy beállok M.-nél, a ki vele egy házban lakik, titkárnak, csak hogy mindig láthassam, mikor a galambjait eteti, s hogy ugyanezen oknál fogva keresem amaz úr titkárjának is a barátságát stb., mindezekre meghatottan csak azt felelte: vous êtes bien bon. Később másoktól kérdezte, hogyan kell a nevemet kimondani. E kimondhatatlan

név alatt aztán levelkék is mentek hozzá, melyek látszóan jó fogadtatásban részesültek, de vajon választ is kaptak-e? az nem tűnik ki. Pedig ama lady tüzes és majd kihívó, majd szemrehányó levelkei meg vannak örökítve, s némi gondot is szereztek a szívtelenségében megátalkodott huszárcapitánynak. Azt magára hagyva, a kis Hortensiának, — mert emezt így hívták, — nem hagyott békét, míg nagy pirulások közt ki nem vette belőle a titkot, hogy férjét bizony nem szereti. Vous ne connaissez pas l'amour? n'avez-vous pas jamais aimé? faggatja tovább. Ez, a legbájosabb havasi hajnalpírral arczán, igenli, hogy szereti — szülőit. «Oh Amor!» kiált föl erre elragadtatva, «meg akarod szegényt kimélni, hogy később majd annál kegyetlenebbül megkínozd?!»

«Olyan fiatal», teszi hozzá később, «s olyan gyermek, hogy szerelemről nem is fogok többé szólni neki, úgy hiszem, csak megijeszteném vele.» Az udvari bálban azért mégis folyvást udvarol neki, nagy kitüntetésnek veszi, hogy — bár ártatlanságában — a csákója tollát kis kezével érinteni kegyeskedett, s elég malitiája van arra is, hogy férjének sokkal mélyebb bókokat hánny, mint magának a királynak.

Jó, hogy aztán elment egy időre Milánóba. Már itt írja a rejtélyes, saját szavait-e? vagy idézetet valamely olvasmányából?

«Isten veled kedvesem! én nem élhetek már, azt sejtem. A szerelemre szívem kihűlt, a csatában elhagyott a szerencse. Hadd keressem tehát üdvömet a halálban, az életben hiában kerestem volna azt! — Ha ez a bárgyú könyv részvevő kezekbe esik, ne szánakozzatok fölöttem. Kitaláljátok-e, hogy kit értek? — Szerettem, de szerelmem bűnös volt.» (Apr. 1. 1815.)

Mi lett a vége a kis Hortensiával?

Ennek a férje, szerencsére, tisztában volt önmagával az iránt, hogy ő nem tartozik a szeretetre méltó férjek közé, s így csakis véletlenül történhetett az, a mi történt. Széchenyi csakhamar visszafordult Nápolyba. Este felé érkezett, s épen mikor a színházból mentek ki. Megpillantva választottját, odasiet s nyájasan kezd beszélgetni vele; de férje, erre mit se hajtva, karon fogja, beülteti hintójába, s udvarlója orra előtt becsapva az üveg ajtót, haza hajtat vele. Látták pedig ezt mások is. Fölforrott a mi huszártisztünkben — hogyné! — a méreg, bezúzta volna még azt az ablakot is; majd, prima furia,

egy kihívó levelet ír, melyet, a véletlenül oda jött d'Aspre diktálása után, egy még gorombábbal cserél föl, csaka fegyver közt engedve választást a sértőnek, ki miatt szándéklott végleges elutasítását is ez egyszer elhalasztja. Várva a választ, zavargó epéjén egy hánytatóval könnyít; többi idejét Thidolf, de Rothelin, s de la Bruyère kedvencz íróival tölti. Vele volt Batthyány Baptiste. Jókor reggel az ablakon át meglátják a kihívott férjet. Maga jön! Bizonyynyal kardot, pisztolyt hoz magával. «Összeszedem magamat» — folytatom saját szavaival — «hogyan kellő komolysággal fogadhassem. A duca, a mint gyanítám, előbb Batthyány szobájába ment, ünnepi öltözetben s néhány perczig mintegy várakozva a beléphetési engedélyre. B., a ki ily esetekben f— gyerek, igen jól vitte szerepét. Erősen megnézte felszemmel, s halál és végítélet volt tekintetében. A duca remegett mint egy faág, s váltig erősítve, hogy már régi jó ismerősök, erővel magához ölelgeté, s félelmében annyi badarságot beszélt össze-vissza, hogy gyilkos fegyverről többé már szó sem lehetett, s én elérkezettnek véltem a pillanatot, bomlásnak indúlt ellenségemre komoly magamtartása egész súlyával rárohanni. Ő megragadá két kezével a fejemet, — ördögi ereje van, — vagy tízszer egymásután megcsókolt, s annyit s oly sokfélet fecsegett, hogy végre föl kelle kaczagnom. A párbajból, természetesen, semmi se lett. Magam se bántam, mert ily ügyet kevesebb komolysággal soha életemben nem tárgyaltam. — — Számos bókjai közt még olyat is mondott, hogy soha sem látott szebb hadcsapatokat a mieinknél. Ilyet állítani nyilván csak a leghalálosabb veszedelemben lehet» stb.

Huszárkapitányunk természetesen lovagias kötelességének ismerte, a baráti látogatást viszonzni, különös súlyt fektetve arra, hogy a duchezzánál is óhajt tisztelegni. Ez a látogatás azonban csakugyan búcsúzó volt. Az unalmas hármast, mert a férj nem akart tágitani neje oldala mellől, úgy sikerült megszakítani, hogy egy Milanóban lakó, vele különben rég meghasonlott, testvérjéhez íratott megvele egy korábban ígért levelet, mi alatt pár perczre egyedül maradhatott a nővel, kit aztán, még egy tréfás páholylátogatáson kívül, úgy látszik, soha többé nem látott az életben.

Elhitette azonban magával, hogy ha nevetik is Nápolyban, ő komolyan szereti azt a kis ártatlant, a ki, — ismerjük el hálásan, — egy kis balzsamot mindenesetre csepegtetett fájó szívébe.

A könyv maga, melyből ez epizódot kiírtuk, az adomák könyvének volna nevezhető. Egész tartalma s hangulata a mellett tesz tanúságot, hogy írója még csak játszik az érzelmekkel, s a szívsebekkel.

Boldog fölszínen úszásra mutat egy meglehetősen hosszú német költemény is, az ephesusi gyászoló özvegy ismeretes meséjéről, a mit többek közt Voltaire is földolgozott; ezt ő méltónak tartotta teljes szövegében lemásolni. Így kezdődik:

Es war einmal zu Ephesus
Ein Männchen und ein Weibchen,
Sie lebten unter Scherz und Kuss
So zärtlich wie zwei Täubchen.

Tartalma pedig abból áll, hogy a férjecske egyszer kiment és halva jött haza. Siró özvegyét vigasztalja egy katona, a kinek egy akasztott embert kell vala őriznie. De a míg az asszonyt vigasztalja, lelopják az akasztottat. Halál a büntetése a kötelességmulasztónak, ha a jó özvegy meg nem menti olykép, hogy hamarjában siratott férje holt testét akasztják föl amaz elveszett helyébe. Ez az eset Propertius idejében történt, s a költő ezzel végzi:

Ah, selten ist zu unsrer Zeit,
Das Beispiel gleicher Zärtlichkeit,
Und gleicher Seelenstärke!

Nem sokára már Bécsben Lajos bátyjának azt magyarázgatja, hogy az ember egészen boldoggá, elégedetté teheti önmagát csupán csak idejének okos beosztásával. Úgy olvasta egy angol könyvben, hogy Cato a censor csak három dolgot bánt meg életében, úgy mint: 1-ször hogy egy titkot közölt a feleségével, 2-szor hogy tengeren utazott, mikor szárazon is mehetett volna, 3-szor hogy egy egész nap semmit sem tett.

Valamely tudákos ismerősnőjét pedig e mottóval bosszantja meg:

Sans esprit femme belle et bonne,
Vaut mieux que femme belesprit.

Egyébiránt nyugtalansága tovább hajtja, Párisba, majd Londonba, hol Mariana és Selina társaságában Mistress Woodnál keres vigasztalást, s gyakorolja az angol nyelvet. Otthonos lesz a legelőkelőbb körökben, a prince regent udvarán, a

ki nagyon megkedveli, s közép es alsóbb rendűek között is, kiktől tanulhat valamit. Lady Melbornél megismerkedik a kissé hóbertos Lamm Caroline ladyvel, a kinek, félig szórakozottan, azt a vallomást teszi, hogy a Caroline név nagyon végzetes reá nevezve, s hogy hasztalan erőlködik azt kitörölni emlékezetéből, mire amaz mintegy szavánál fogja, hogy tehát őt sem fogja, mint a ki szint' ezt a nevet viseli, többé elfelejteni. Széchenyinek minden további élez torkán akadt. Ama delnő este a Drury Lane színházban újra fölvette a társalgás fonalát. Épen egy bakot lőtt volt Széchenyi, ismét szórakozásból, tudniillik egy ladynek a lábáról levén szó, azt a megjegyzést találta tenni, hogy az elég piczi «pour une anglaise», mire mindnyájan elhültek, midőn aztán Caroline egészen más tárgyra terelte át a beszélgetést. Azt igényelve magának, hogy egy pillanat alatt meg tudja ítélni mindenkinek a jellemét, Széchenyit a következő prognosticonnal lepte meg: «Önnek nincsenek elvei, igen könnyelmű, szíve kitünő, szellemes, jócskán olvasott, de élettapasztalása csekély; van tehetsége az embereket mulattatni, s mindent a mit mond, tetszetős színbe öltöztetni. De nem fog soha egyhez erősen ragaszkodni: mert a szerelem ugyan állandó önben, de a tárgyát ön igen sokszor változtatja!»

Futólagos jegyzeteiből ez időben, annyi kivehető, hogy a ladynek volt némi oka emberismeretére oly büszkének lenni. Egy grófnő többek közt észreveszi, hogy Széchenyi, ha vele egyedül van, édes grófnőnek, ha pedig férje is ott van, nagyságos grófnőnek szólítja; másik szó szerint fogadja bókjait, melyek csak amolyan szóvirágok; harmadik, negyedik oly helyzetbe hozza, mintha egy sárkánykigyónak esőkot ígért volna, s ez komolyan szavánál fogná. «Mennyire elvakít bennünket a hiúság» — így vonja ki élményeiből a tanúságot — «hogy soha se láthatjuk olyannak magunkat, a minő vagyunk!»

Megrakodva mindenféle tapasztalásokkal, evez vissza a csatornán. Már menet is az erős hullámmászás eszébe juttatta egykori huszárja mondását: «a halál csak tempo!» most pedig hasonlót kelle kiállania. Elfeküvék, s Istenre gondolt és egy nőre, kit *talán* boldogtalanná tett, s kinek emléke leginkább nyomja lelkiismeretét! . . .

Jan. 2-án 1816 már ismét Bécsben van.

Lichnowsky hercegnőnek egy kérlelő levelet ír, azon reményben, hogy ha nem is tetteivel, de legalább hosszasb

távollétével őt már megengesztelte. Ez szép választ ad: békülésre nincs ok, a hol harag nem volt; de bánatot okozott neki, s ezt csak ő maga, és az idő oszlathatja el. S e sorok írója aztán mégis oly büszkén fogadta, mint egy királyné. Két nemes lélek nem tudta megérteni egymást.

1817. május 18-án, miután kedves szülőit ép erőben egészségben viszontlátta, s az együttlét örömeit nyílt szívvel élvezte, ott hagyja Czenket, s Grätz felé megy újra Olaszországba.

Hogy a szerelem nyugtalansága üzte, az világos; de hogy távolító vagy vonzó ereje játszott-e vele inkább? az iránt naplója, — tán a kivágott és kitörölt helyek miatt, — némi tétovába visz.

A veronai országúton üresen visszaterő postalovakat lát, ez szívébe szúr s arczát pírral vonja be: egy angyal közéletét sejtí meg. Az ő, a kitől bár örökre elszakítva kell élnie, de a kinek képe, mint egy szép álom jelen meg élte boruján! Dobogó szívvel hajtát utána, a vár kapunál reszketve kérdi, ki ment be előtte, s midőn nevét hallja, megdöbben, egy magasb hatalom befolyását érzi, hisz már szíve megsúgta előre, hogy ő az, holott mitsem tudott róla, hogy erre jár stb. A fogadóba érve, azonnal megpillantja a komornáját, majd a férjét . . ., s végre őt magát, a ki könnyedén, kecsesen lejt eléje. Szébb volt mint valaha, s látása egy haldoklónak végóráját megédesíthette volna. «Ah, mi lesz belőlem!» — így kiált föl — «mentől többször látom, annál borzasztóbb lesz helyzetem, még utóbb megörülök. — Külseje is már oly bájos, hogy itt megállapodhatunk, s nem kell e csodálatos nőnek még a lelkébe is bepillanttanunk, miként nyomorunk teljessé legyen» stb.

Szerencsére, ez a nő egy ártatlan angyal, a ki nem a földön, hanem a fellegekben jár. Naplójában ily sorok vannak, melyeket platonikus imádója hamarjában kiürogat:

«Ach, sich sehnen, sich so ansehen, mit jedem Blicke aus dem Herzen gegenüber reiche Wonne schöpfen, — nein, gewiss, im Himmel spricht man nicht!»

«Fast möchte ich glauben, wahre Liebe sei kein Gefühl für diese Welt, — sei nur für Engel geschaffen, die nichts anderes zu thun, zu denken und zu empfinden haben. Wenn in des Menschen enger Brust die Liebe entglüht, wo soll er noch Raum hernehmen für diese Dinge ausser ihr?»

«Der Blumenduft ist also keine Ausdünstung; ich möchte ihn Liebe nennen.»

«S— croyoit que des êtres qui s'étaient bien aimés ici bas, se confondoient après leur mort, et ne formoient ensemble qu'un ange.»

Ez az S— kinek amaz idézetre méltó szép ötlete volt, lehetett maga az átírója, akár családi, akár keresztnévvel jelölve, mert mágnesi körökben többnyire Stefferlnak hívták.

Nehezebb kérdés, hogy ki volt az angyali nő, kinek jelzésére ezúttal a G. betű használtatik?

Majd megtudjuk!

Íme egy hozzá, vagy utána írt levél.

«Bocsásson meg, hogy önlöz e pár sort intézni merészkedem. Nem bírhatnám el azt a fájdalmat, hogy akár véletlen, akár más körülmények, vagy a huzamosb ideig tartó távollét s szórakozás, melyek oly könnyen feledtetnek velünk mindent, az ön emlékéből is végkép kitöröljenek engem. Ez ad nekem némi jogot arra, hogy magamat emlékezetébe hozzam, s önt néhány pillanatig, a melyet esdve kérek, személyemmel foglalkoztassam. Hogy mily ür támadott lelkemben, mily czéltalannak tűnt föl életem, s egész lételem csak egy nehéz álomnak látszott, a mióta önt többé nem láthattam, midőn sorsom engem visszahúzódní kényszerített, azt most mégis csak el fogja hinni, miután szerelmemet többé kétségbe nem vonhatja. Bár soha sem bizonyítgatám önnek, mennyire szerettem, s tartottam boldogságomnak az ön meglegedését, s kerestem mindazt a földi üdvösséget, mely iránt az életben még fogékony vagyok, csak abban az áldozatban, a melyet önnek hozok s azon szeretetben, a melyet ön iránt érzek. Ha még ezt is elveszik tőlem, ha nem lebeghetném önt körül álmaimban, s nem szerethetném önt ifjú szívem egész hevével s őszinteségével, úgy vegyek el mindjárt életemet is. Így pedig még annyi boldogság, annyi öröm marad számomra, hogy panaszra kevés okom van. Megelégszem, ha azt gondolhatom, hogy néha ön lelki szemei előtt megjelenek, s ön egy bánkodótól nem vonja meg a visszaemlékezés vígaszát. Mint tavasz fuvalma leng az körülöttem s túláradó kéjjel tölti be szívemet. Így édessé válik fájdalom, s becessé előttem az élet. Csak arra kérem, hogy egy kis jóssággal legyen irántam, többet nem kívánok, hisz jól tudom, hogy ön szerelmére, szerencsétlen én, soha az életben

méltó nem lehetek, azt a mennyek üdvét, angyalok boldogságát soha el nem érhetem; sokkal csekélyebbnek, sokkal rosszabbnak érzem magam, semhogy olyanról mernék álmadozni. A legboldogabb embernek tartom magam, ha csak ruhája szégyét érinthetem. Itt e földön egy hitves legőszintébb szeretete soha sem kárpótolhatja önnek csak egyetlen kedves pillantásáért. — Ne tartson tőlem semmit, számot vetettem már magammal s ezutáni életemmel, s feledje el azt a mi elmúlt. Ne féljen többé föllobbanásaimtól. Nincs életemnek már egyéb föladata, mint önre visszaemlékezni, s ön boldogságára gondolni, melyhez tán az is hozzátartozik, hogy nekem ne legyen helyem szívében! Zárjon ki tehát onnét is, ha így ön boldogabb lehet, s én köszönni fogom, s hálásan áldani sorsomat» stb.

E levél valóban egy St. Preuxhez méltó. S csakugyan Rousseau azon időben kedvencz olvasmányai közé tartozott. Tán ennek tulajdonítandó, hogy a levél, melyről egyébiránt nem tudni, vajon elküldetett-e, francia helyekkel van tarkázva.

«Je conserve pour vous cette close confiance du premier âge de la vie, de cet âge, ou l'on croit avoir tout fait pour ceux qu'on aime, en leur montrant ses sentiments, et leur développant ses pensées.»

S még jellemzőbb ez: — — «pour la première fois je m'élevai jusqu'à la vertu; oui c'est de la vertu qu'un tel sacrifice, et cequ'il m'en coûte, mérite le suffrage d'un honnête homme, et la pitié du ciel.»

A becsületes emberek helyeslését, s az egek száinalmát akarja, nagy erőfeszítésbe kerülő erényes elhatározásaival kiérdemelni!

Ez alatt Nápolyból Hügel érkezik meg, s azzal a hírrel kedveskedik neki, hogy ott a lehető legrosszabbat beszélnek róla, mindenféle csínyei miatt. Imárottja pedig nagy őszinteséggel bevallja neki, hogy . . . sajnálja bár, de nem szeretheti.

Egy másik levélben, a mely már búcsúztató, — mert Konstantinápolyba készült, — azt mondja magáról, hogy ő «csak a legboldogabb vagy legnyomorúttabb ember lehet a világon: középút számára nincsen». Végzi pedig így: «Ne feledjen el egészen, én önt kimondhatatlanul szeretem, s nem hittem magamat ily szenvedélyre képesnek, míg önt nem ismertem. Ön mindenem az életben, s kívülre nem akarok semmi boldogságot». (1818. május 10-én.)

Saját lelki állapotát aztán így festi: «Lelki- s testikép nagyon beteg vagyok, s nagy önámítás volna, ha valaha még az életben boldog órákra tartanék számot: e perczen nem hiszem, nem reménylem!»

«Vannak emberek, a kiket egyetlen szemrehányás, melyet önmagoknak tehetnek, soha sem enged többé megnyugodni.»

Hogy ki volt amaz érdekes hölgy, azt egy későbbi, úti jegyzeteinek szánt kötetből tudjuk meg, hol nevét egészen kiírva találjuk. Saurau Gabriella volt. Nem ő volt az igazi. Férjes nő lévén, nem lehetett az, a kit nőül akart venni.

S így az sem lehetett, a ki miatt hazáját, s Bécsét, rövid idő múlva újra elhagyta. (Jul. 13. 1818.) Szülőitől, mint jó fiú, érzékeny búcsút vesz. «Szomorú szívvel bocsátottak el» — így írja — «és soha sem feledhetem, mit atyám elváláskor mondott: ő is elutazott egyszer, s atyját soha sem látta többé, az meghalt a nélkül, hogy áldását adhatta volna reá. — A jó öreg! Isten áldja meg őt, s tartsa meg életét számomra, nyugalomban, gond nélkül, míg visszatérek!» — A fiúi kegyelet mellett azonban egy másik titkos lúr is megrezdül szívében. «Alig tiz napja, hogy elmentem», így folytatja, «s máris érzem, hogy az a perc ismét boldoggá fog tenni, melyben Bécsbe visszajöhetek; de most nem kívánok ott lenni. Falun azonban Bécs közelében, szívesen megmaradnék.» E helyet egy később más tentával közbeszúrt nevezetes javítmány teszi megérthetőbbé, mely így szól: «Ő mégis jó indulattal volt irántam, és én azt nem tudtam. Közönynyel vádoltam őt; pedig ő szeretett» . . . .

A corniagliai barlangban, míg útitársa Ender rajzolgat, ő elmélyed s eszébe jut, hogy minő halál volna az, ha a sziklatető leszakadna s az embert oda temetné. «Arra gondolnék», úgy mond, «a ki legkedvesebb előttem a világon, s ha az szeretne, úgy keserű könnyeket sírnék, de ha nem szeretne, úgy kétségbe kellene esnem.» Behatol egy sötét zugba és sötét képzeleteknek engedi át magát. Többet ezt se tenné, nem óhajtaná, hogy a barlang reá szakadjon, noha tudja, hogy «semmi jó se várja az életben».

Annak a kegyetlennek emléke kíséri a múzeumokba és műtermekbe is. Arra gondol, mikor Canova bájos leányszobrára azt mondja, hogy a ki azokat nézi, beléjük szerelmes-

dik, s hogy ez ő vele is bizonynyal megtörtént volna, ha nem lenne különben is már szerelmes egy hideg márvány szoborba.

Frascatiban Kaunitz herczeg egyik leánya (ismét Caroline!), megtetszik neki: ez lett volna neki való feleség! de nem lehet rá gondolni sem, ama másik miatt, a ki boldogtalanná teszi. Élénk érzéke a szép iránt hogyan tagadhatta volna meg magát a női szépség és kellem irányában! Főleg, midőn minden áron feledni akart s bolyongásainak főczélja ez volt! Csakis ama márványhölgyhez lehetett intézve az a levél, melynek fogalmazványát egy félig beírt könyvecske megőrzé számunkra.

Közöljük e nevezetes levél néhány jellemzőbb helyét.

«Inkább szívenbe zárnám el mindazt, a mit oly régóta kívánok önnek megmondani. — Hallgasson meg nyugodtan, mielőtt pálczáat törne fölöttem. Nem fogom vádolni magamat ön előtt, hisz megtették azt mások; de igazolhatnám magamat oly dolgok iránt, melyeket önnek lehetetlen tudnia, ha nem sérteném vele meg legszentebb kötelességemet, a mit, ha magam tennék, úgy ön méltán megutálhatna engem. — Nem fejezhetem ki világosabban magamat.»

«Több mint egy éve, hogy utolszor láttam önt; akkor vajmi boldog lettem volna, ha önt meggyőzhetém vala, hogy becsülésére nem voltam érdemetlen. Tehettem volna azt, s ön következetlenségemnek okát belátva, magamviselte küllátszatát megbocsátotta volna nekem. — Ha tudná, mily csodálatos, megfoghatatlan dolgok történtek akkor, mikor oly boldog vakmerő voltam elhíttetni magammal, hogy ön lesz egykor az én feleségem, bizony megsajnálna! — Adataim most is megvannak s egyszerre leránthatnám a fátyolt az ön szeméről; de soha se fogom azt tenni, erősen föltettem magamban. E nehéz önmegtagadást, késő öregségemig, kötelességemmé tettem.»

«Ha korábbi életemre visszatekintek, magam is elborzadok tőle, mire rá nem vitt könnyelműségem és vakságom.»

«Egy évet iszonyú lelki állapotban töltöttem el, s csak lassan tért ismét vissza nyugalmam. — Képzelve magát helyzetembe. Szilárd elvek, nevelés, jó barát nélkül, rossz társaságba keveredve, 15 éves koromban magamra hagyatva — léptem ki a világba. A mi most vagyok, az a magam érdeme, s élettapasztalásimat keserű könnyekkel fizettem meg.»

«Érzem, hogy véghetetlen boldog lennék, ha egész életemet önnek szentelhetném, vagyonomat, ízlésemet, szokásaimat, minden gondolatomat, minden vágyamat önnek alája rendelném.»

«Hallgasson meg, csak egyszer beszélhessek tanú nélkül önnel, — ön lesz az én nőm, és senki más, esküszöm önnek!»

«Olyan földült kedélylyel, mint 1818-ban hagyám el Bécsot, nem tudnám többé elhagyni, le kellene roskadnom.»

«Öntől, az ön szájából akarom meghallani, hogy ön nekem megtiltja, hogy szeressem, hogy kezére érdemes lenni iparkodjam, hogy jó és balsorsot a síríg megoszszak önnel!»

«Önnek kell itt határozni» —

«Tizenhat hónap óta nincs más gondolatom, mint hogy önt nőül vegyem, — tudom, hogy ez valószínűtlennek látszik, de bebizonyíthatom levelekkel» stb. — — —

«Az ön akaratán kívül minden más akadályt legyőzők. Legnagyobb az ön testvére. Esküszöm önnek, hogy kész vagyok kezéről lemondani, ha testvére maga nem lesz szószólóm» stb. — —

Most értjük már azt az allegoriás költeményt is, melyet másutt ismertettem. Miért jön elébe korábbi boldog könnyelműsége azon szemrehányással, hogy mihelyt ő megjelent, neki hátat fordított, úgyszintén a phantasia, mely csak addig játszadozott vele, míg ő meg nem jelent, az, a kibe komolyan szerelmes lett. Az üldöző Erynniákat is érthetjük, vagy sejtjük. Az a fekete pont, melyet a bevezetésnél már jeleztem!

«Oedipus vétke» — így elmélkedik egyik legérdekesebb kötetében — «a Pelops nemzetség története, nem mesék. Korunkban is látunk olyat sok családban; csak hogy nem tűnik úgy föl. Ha behatolnánk némely család titkaiba, oly titkokba, melyekről az illetőknek sejtelmök sincsen, sokszor elbámulnánk.»

«Több anyag van itt tragédiára, mint a régieknek volt!»

Azt, mit az idézett levélben ifjúkori kicsapongásairól mond, önmaga előtt nem egyszer ismétli. «A legjobb szívvvel, éveken át oly megbocsáthatatlan életmódot folytattam, hogy most hideg vérrel alig hihetem el, hogy ugyanazon ember voltam akkor, a ki most vagyok.» (1819.) S kedvencz franczia mondása: *On passe la moitié de sa vie à faire des bêtises, et*

l'autre moitié à les reparer. Életünk első felében elkövetjük a hibákat, második felében vezeklünk értök.

Ha megtérni még későn is, jobb mint sohasem; a mi Saulunk Pálra fordúlása elég jókor, mintegy 27-dik évére esik. Egy körülmény mindig meggátolta azt, hogy a bűn posványába nagyon mélyen bele ne merüljön. Ez vallásossága volt. Ha nem lett volna szívének mindig egy kiválasztott élő eszményképe, egy nő, kinek birtoklása után hasztalan sóvárgott, de a kihez méltónak lenni sohasem lankadó eszményi törekvése volt; úgy ott állott mellette láthatatlan őrangyala, az égből származott vallás. E jellemvonása sokkal fontosabb, semhogy azt külön s tüzetesen tárgyalnunk ne kellene; de említetlen itt sem hagyható, mert legszentebb érzelmeit, legtitkosabb vágyait, tévedéseit, bűnbánatát mindig hozzá szokta kötni.

Scioban, nov. 30-án (1818) meglepi őt a búskomolyság, s ily rejtélyes sorokat ír naplójába: «Erzem, hogy végem közelget. Szerencsétlenségem, hogy többé nem láthatlak, s így e sorokkal akarlak megkövetni. Bocsáss meg a méltatlannak, a ki életedet meglopta, s mint egy vészes tünemény földi boldogságodat megrontotta. Azon nap óta, mikor Bécsben utolszor láttalak, azon utolsó jó napom óta, nem volt többé egy derült órád az életben. Sejditettem, hogy soha többé nem látlak, hogy kezedet soha többé nem fogom könnyeimmel áztathatni. Többet szenvedtem, mint a mennyit lehetőknek hittem. De most már mindennek vége. Mi sem köt az élethez, mint te, a kit többé viszontlátnom nem szabad, s ama néhány boldog percz emléke, melyet akkor éltem, mikor még jó indulattal lehettél irántam. Élj vidám csendes napokat, feledd el engem, feledd el még nevemet is, nehogy emlékem földülje boldogságodat, úgy miként én életed legjavát megraboltam. Ne átkozd poromat, az Istenre! ez utolsó kérésem.»

Legtöbbet elmélkedik a szerelemről, legtöbb excerptái erre vonatkoznak. «Mily különös», mondja egy helyen, «hogy egy bizonyos korban épen annál nem találunk viszontszerelmet, a kiért életet, vagyont, még az üdvösséget is oda adnók. — Később, mikor már lefelé megyünk, elmések, kellemesek, ékesszólók kezdünk lenni, el tudjuk leplezni gyöngéinket, kimutatni jó tulajdoninkat, stb. Mikor van jobb dolgunk?»

Magára térve vissza, eszébe jut, hogy anyja egykor, mikor még csak 12 éves volt, azt jósolta neki, hogy sohasem fog

megházasodni. Erről ugyan azóta megfélekedtek, de úgy látszik, a jóslat teljesül.

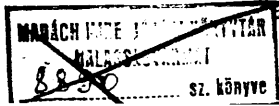
Imádottját majd N. majd S. betűvel jelzi. Az a gondolat, hogy őt nőül bírandja, mindig megdöbbsentette. «Ha az ember legfőlebb csak apró örömeket vár még az élettől, úgy megfogható, hogy szinte visszajed, ha egyszerre s váratlanul a legnagyobb boldogság valósulása lepi meg. A haláltól való félelmünk is tán onnét ered, mert a meghalás a mi legboldogítóbb perczünk.»

A mi választottját habozóvá tette, az legelőször is imádójának tétovázása, titkolódzása lehetett, aztán azon elterjedt hír, hogy Olaszországban új ismeretséget kötött, s végre az a föltevés, hogy atyja ellene lesz.

Első viszontlátásuk a Praterben volt. Ő nagynénjével ült a kocsiban, s elfordította tekintetét, midőn Széchenyi, Lichtenstein és Trautmansdorf szorosán mellettök lovagoltak. Ez törzsúrás volt Széchenyink szívében, holott az emberismerő a legjobbra magyarázhatta volna, egy szerető ifjú hölgy természetes elfogultságára. Nem sokára egy kertben látja, s beszélhet vele. Szíve föléled. Azután ismét látja, sőt tánczol vele, sőt elejtett szavakból meggyőződik, hogy általa viszont szerettetik. Egyesülésöknek egyetlen, de nagy akadályja — az atyja. Hagyjuk beszélni most őt magát.

«Szegény atyám ma rosszabbúl volt. A sok tanulás és töprenkedés egészen megzavarta eszét. Ha volna valakinek bizonyos szellemi felsőbbsege fölötté, az visszatarthatná minden fürkészéstől; s ő visszatérve a vallás egyszerűségéhez, ismét nyugodt lenne s még boldog napokat érhetne köztünk. De ha soha sem hagy föl a létezők és leendőek fölötti tünődéssel, s ha az iránt, mi lesz halálunk után velünk, mind tisztább sejtelmek után fog törekedni, úgy elméje össze fog zavarodni s elténekedni utolsó szaka mindazokra nézve, a kik szeretve és tisztelve környezzük, nagyon kinossá fog válni.»

«Végre sorsom elválík. Anyám ma délután magához hivatott, és Zsófia nővérem előtt így szólított meg: „nos hát szerencsét kívánok neked édes fiam, minden kívánságod nem sokára teljesül, mert atyád mindenbe beleegyez, sőt e pillanatban levelet is írt L.-néhez, hogy S.-t a számodra megkerje. Holnap magam megyek a városba, hogy mindent egyszerre elvégezzünk!” Egészen bele kábúltam, mikor minden egykori

remenyemet így föleledni láttam. Örömem mégis czelomnak végre leendő elérése fölött, nem volt teljes és zavartalan, mert tudtam, mily nagy áldozatba került atyámnak, hogy ez összeköttetésbe beleegyezzen. Szót sem szoltam, s anyám szinte azt hitte, hogy kellemetlenül lepett meg, holott 18 hónap óta semmi más vágyat nem ápoltam, és S. nevét nyolcz év óta karomon viselem! — Hosszú idő óta ezek voltak első örömkönyvűim, s eltelve hálaérzetemmel atyámnak lábaihoz borúltam: „Atyám, ön a legboldogabb emberre tett, Isten áldja s jutalmazza meg érte!” — „Én sokat szenvedek fiam, nagyon sokat”, — válaszolt ő erre, s többfélet tett hozzá, mit nem ismételhetek, — „te eddig mindig és mindenben a magad akaratát követted, s mindannyiszor csalódtál is. Vajha most világosabban láss, kívánom!”

„Atyám! ha S-t annyi idő óta nem ismertem volna ki, úgy bárki más még sokkal inkább csalatkozhatik választásában. Ön látja, hogy higgadtan, egész nyugalommal teszem a lépést, s hogy oly hosszas ismeretség után mást nem mondhatok, mint azt, hogy senki mással boldog nem lehetek. Mikor utoljára Bécset elhagytam, valóban az volt szándékom, hogy S-t elveszítsem és elfeledjem, mert óhajtottam volna, önnek ezt az áldozatot meghozni, sőt utóbb még más házasság lehetőségére is gondoltam. Mindez füstbe ment, mihelyt S-t újra megláttam. — — Ő jól tudta, hogy el akarom venni, de soha egy lépéssel előmbe nem jött, mert sokkal nemesb gondolkodású, semhogy hozzám jönné, még ha szeretne is, ha azt hinné, hogy ön, kedves atyám, ellene van. S nem lesz-e majd megelégedve, ha látni fogja, hogy S. mennyire boldoggá tett, s hogy általa erkölcsi becsben emelkedtem?” stb. eff. „Hagyjuk ezt, édes fiam, — s most már hagyj magamra!”

„Nincs tehát tiszta öröm az életben, s a múltak fájó emléke mindent elborít?” — —

„Holnap dől el a koczka — — mint boldog férj fogom-e hazám s az emberiség iránti kötelességeimet vidáman teljesíteni? vagy könnyek közt és nehéz szívvel folytonos robotmunkává tenni életemet?”

„Üdv és áldás a Mindenhatónak! Jul. 27. 1819.”

Növére Zsófia azon tünődik, hogy a család majd két pártra fog szakadni, s hogy mindenféle ízetlenségek lesznek. „De én nem leszek olyan ostoba”, így ír Széchenyi, „hogy

holmi mesquin atyafiak érdekeinek áldozzam föl életemet, mikor alig van elég erőm arra, hogy hazámnak s a közjónak, mely mégis mindennek fölött áll, hasznos szolgálatokat tehessenek.»

Az anya, elvállalt tisztében eljár. Ki hinné! Lesújtó választ hozott. Az atya levelét maga adta át s beszélt is L.-nével. Ez, a kérő neve hallatára egész testében reszketett, s keserű könnyekre fakadt. Oly szörnyű állapotban volt, hogy semmire se lehetett vele menni. Itt valami titok lappang, de maga kíván vele beszélni . . . .

«Mindenható Isten! te látod szívemet, tudod, mennyire megbántam ifjúkori botlásimat, s mily erős elhatározásom, életemet ezután S. boldogítására szentelni! — Boldogtalanná kell-e lennem? Mindent el akarok viselni, oh, mindenség teremője! add azt, mi igazi javamra lesz.»

Egész éjjel ébren van, sír és imádkozik, s fogadja, hogy soha más nem lesz az ő élettársa. Úgy volt-e írva sors könyvében?!

Másnap látta azt a «derék, dicső asszonyt», kinek kezébe volt sorsa letéve, s két egész óra hosszat beszélgetett vele. E beszélgetés eredménye az lett, hogy végre megnyugodott e nőnek igazságos, de szigorú ítéletében. Igazságos, a miért ő maga is egész múltjával szakítani akart; túlszigorú, a mennyiben ifjúkori botlásai, látszólagos könnyelműsége nem érdemeltek akkora büntetést.

Most maga az apa, az öreg Széchenyi veszi kezébe az ügyet, hogy a kibékülés fiával e pont fölött ne csak fél, hanem teljes legyen. Az öreg ígéri, hogy meg fogja lágyítani L.-né szívét. «Ha S. mégis az enyém lesz, mennyi könnyel fogom megvásárolni birtokát!»

Jul. 30-án újra látja kedvesét. Most nem szereti ez, de egykor bizonynyal örülésig fogja szeretni, mert oly sympathia van köztök, mely magasb végzetektől származik s melyet emberi hatalom nem bír elől. «Nem élem ezt túl, arról meg vagyok győződve, s nem is kívánom túlélni.» — «L. azonban mindig azt fogja hinni, hogy ez a szerelem csak egy fejembe vett rögeszme, s hogy tetszem magamnak abban, hogy egy regényt szőjjek.»

«Sed ubi quidem amor est sanus, — melius est in morte jungi, quam in vita distrahi.»

S e sorral végződik, — valóban regényszerűen, — a naplónak egyik legérdekesebb kötete.

Egy másik kötet, mely azzal egykorúnak látszik, motto gyanánt a föntebbi latin idézetet németül ismétli. Jobb a kedvessel a halálban egyesülni, semmint tőle elválva élni! Tartalma csupa szerelem, csupa Romeo. Szerelmi versek sem hiányoznak.

Mivelhogy kettőt egyszerre szeretni nem lehet; de egy szerencsétlen szenvedélyt mással ellensúlyozni, szerelmet szerelemmel gyógyítani igenis lehet: kérdés, vajon Széchenyi azért akarta-e elvenni a jó S.-t, hogy a szép Gabriella iránti bűnös szerelmét elnyomja s életének más, jobb irányt adjon? vagy azért vette üldözőbe a szép és erényes Gabriellát, hogy az iránta érzéketlen S.-t elfeledhesse?

Vagy tán ama ladynek adjunk-e igazat, a ki úgy találta, hogy Széchenyi azon eszes és szeretetreméltó emberek közül való, a kikben a szerelem nagyon állandó, de tárgyát olykor változtatja?

Minden esetben biztosítja rokonszenvűnket az a körülmény, hogy szerelme magas és tiszta áramlatú, s ment minden földi salaktól.

«Tisztán és szűzen szerettem őt», mondja Gabriellára, «mint a szeráfok szeretnek az égi sphérákban, tudtam, hogy ő nem szeret, mégis boldog voltam, hogy közelében lehettem.» — Ez a Gabriella ama nők közül való, kiket Isten büntetésül ad a földnek, vétkes szerelmesek ostarául, mert ha minden csepp véreket kiontják is érte, soha el nem tántoríthatják. Széchenyink pedig olyan fajta vezeklő volt, a ki megcsókolja az ostort, melynek csapásaitól vérzett. «Vajha gyűlölni tudnám!» — — «Vajha lábaihoz vethetném magam s ott halnék meg!» így kiált föl olykor fájdalmas elragadtatásaiban.

Egyszer megkérte, hogy egy bizonyos esti órában minden nap reá gondoljon mit ugyan akkor viszont ő is tenni fog: ily módon rokon lelkek tengereken túlról is érintkezhetnek egymással. «Én», úgy mond, «ez ünnepélyes órát soha sem mulasztottam el, de ő csak játszott érzelmeimmel és soha se gondolt többé reám!»

Ez exaltationnak mindenfelé híre is ment. S míg egyik barátja enyelegve kérdi, vajon nem fáradt-e még bele? az alatt egy másik komoly epistolával inti, hagyjon föl vele. Ez a levél

sokkal jellemzőbb, semhogy mellőzhetnők. Csak egy-két helyet fogunk kiemelni belőle. «Mire való utóvégre minden tanulás» így ír e frankfurti mentora B., «ha nem teszi az embert mérsékeltebbé, bölcsébbé másoknál? Sok közönséges ember, a ki soha se hallott mindazokról, a mikről ön egész köteteket olvasott át, mégis derekasan ellentáll minden kísértésnek, támadásnak; s ha tán ennek temperamentuma vagy félénksége is némi segítségére van: mégis kérдем, a mit ily műveletlen s korlátolt eszű ember megtehet, azt ön, szelleme egész erejével, ne tudná végrehajtani?»

«Már gyermekkorban megszokta ön, hogy mindig javítgasson magán s elveszettnek tartá azt a napot, a melyben nem érezhette jobbnak magát. *Soha sem fogom önnek megbocsátani, ha nem lesz nagy ember belőle.* Mily sokra vihette ön azóta! Mily közel lehet már a célhoz! S most akarná egyszerre abba hagyni?» — — «Sokan figyeltek már önre, habár ön inkább rejtőzni kívánt, sokan el kezdték önt követendő mintául választani. Ha ön tágít, százan is azt teszik utána, s ha ön elesik, lehetetlen lesz egynek is megállani.»

«Én ismerem e szenvedélyt, láttam keletkezését, tudom, hogy ön azt minden más fölé helyezi, s inkább az élettől válna meg» — —

«De tudja ön azt is, hogy vannak erények, melyek szintoly hatalmasok, mint a szerelem, hanem ennél tartósabbak. Ah, drága barátom! hajoljon tanácsomra, tépje ki szívéből ezt a szerencsétlen szenvedélyt, még ha életét teszi is vele kockára.»

S minő benyomást tett ez intés Széchenyinkre? — Könnyes szemmel olvasta végig. «Meghalni, édes örömet; de őt szívéből s elméből kitépni? Nem, soha!»

Ezek után, ne fürkészszük bár azt a családi titkot, melyre L.-nétehetett célzást, miután alig lehet kétségünk az iránt, hogy e lelki küzdelmekről Bécsben is hírt vettek: csodálhatjuk-e, ha az őt különben szerető és becsülő S.-től kosarat kapott?

Hisz ő — sem volt az igazi!

*

*

*

Rekeszszük be ez epizódot egy érdekes adattal.

Mi alatt e harc folyt, ez 1819-ik év aug. 3-án vezette

oltárhoz az akkor húsz éves csodaszép Seilern Crescentiát gróf Zichy Károly.

II.

Praxis után, bizonynyal helyesen! következik a theoria. Legalább nem vak elmélkedik a színekről.

Csak mostantól kezdve akarja élményeit rendes naplókba vezetni, bár úgy hiszi, hogy valami nevezetesebb, mint a mi volt, már alig történhetik vele az életben. Annyira függetlenné akarja magát tenni, — hisz ez csak akaratunktól függ! — hogy boldogságára vagy boldogtalanságára semmi külkörülmény befolyással ne lehessen, hogy egyedül saját benesejéből merítse jól- vagy rosszul létét, s az emberek véleményei iránt egészen közömbös maradjon.

«A közepszerűség» — így ír egyszer elmélkedései között — «nem egyéb, mint hiánya akár isteni, akár ördögi erőnek, tehát merő gyöngeség és ür: jóban megbocsáthatatlan, rosszban nevetséges. Én csak az olyan biztos jó embert szeretem, a ki nem alkalom vagy kísértés hiánya miatt maradt meg jónak» — —

«De azok, a kiknek életök oly csendes folyású, hogy nem is jöhettek soha önmagokkal meghasonlásba, ne ítéljenek meg hirtelen másokat, kiket szigorúbb végzetök szorongat.»

«Bűn és erény oly határozott jellegűek, hogy mindenki azonnal fölismerheti őket. Az angyalt mindjárt meglátjuk, s az ördög se leplezheti el soha annyira magát, hogy a körme ki ne lássék: de a középen lebegő geniusok a legveszedelmesebbek! — — s vigyázatlan lanyhaságunk észrevétlenül vezet el a sátán országához.»

Az ily töprengésekbe merülő 26 éves huszárkapitány, mint egy Hercules a választó úton állva, úgy látszik a komolyabb, bár fárasztóbb utat választotta már. Egy őszinte barátja, G. W., kivel a Praterben szép reggelenként akadémikus sétákat tesz, túlszigorú is lehetett iránta, midőn szembe így ítélte meg: «Ön nagy ábrándozó, még pedig veszélyes ábrándozó, mert jól ért hozzá, miként kell óhajainak, szenvedélyeinek s hibás czélzatainak bizonyos tetszetős mázat, a lelkiismeretesség és erkölcsi szigor mázát adni meg. Ön abban az

édes illúzióban él, hogy áldozattal csupa nehéz kötelességet teljesít s folytonos önmegtagadást gyakorol, holott csak azt teszi, a mit maga kíván és akar.»

Ez időben egy V. hercegnő érkezett Bécsbe, kinek nem annyira erénye, mint szépsége dűlő hadjáratként pusztított e főváros legmagasb köreiben. Ennek kedvéért, úgy látszik, a mi Széchenyink is, — akár volt reá oka, akár nem, — elhalasztotta vagy el is hagyta volna tervezett útazását Arábiába, hisz van elég más, a ki a hadsereg számára lovakat vásárolhasson.

«Mondtam-e valaha» — így felel G. barátjának — «hogy a szép nemnek nincs reám hatása? hogy az előtttem semmi? hogy nem szeretem? Ennek ellenkezője sokkal ismeretesebb, semhogy több szót vesztegetnék» stb.

«Ha összehasonlítom egymással» — így elmélkedik magában — «ezt a két nőt» — tudniillik a kit megkért és ama hercegnőt — «nem úgy van-e, mintha a porladó testet az örökéltű lelekkel akarnám párvonalba állítani? — Az egyik a földhöz vonz, s ha az ember egy egész évet töltene el vele, ennek emléke idővel undort szülne benne; S. ellenben azt a forró vágyat és komoly törekvést ébreszti lelkünkben, hogy minden gyarlóságaink alól fölszabadítsuk magunkat, s csak annyiban maradjunk földi emberek, a mennyiben ezt az emberi társaság, az állam s hozzátartozóink iránti kötelességeink teljesítése elengedhetetlenné teszi. Egyike ő ama tiszta lényeknek, a kik csak ellenszenvvel engedhetik át magokat oly élvezeteknek, a melyeket elég bőven osztogat az élet a közönségesb embereknek. Szíve titkon s csendesen eped valami ismeretlen után, míg a gyönyör érzete elhal benne. Hidegnek látszik, mert még nem találta meg azt a szent tüzet, mely lelkét átmelegítse. — Ő soha sem fog szeretni, s ha igen, úgy csak azt az eszményt fogja szeretni, melynek képébe és alakjába rokonszenve tárgyát bele gondolja. — Ama gyöngéd teremtetsek közül való, kik bölcsőjökben már eltelnek az égi szeretettel, s aztán tiszta szűzies kedélylyel nőnek föl, mint ama virágok, a melyek nem lévén erősek az éghez emelkedni, sem önmagokban megállhatni, hasztalan epedve idegen segély után, csakhamar elhervadnak. — — Ily tünemények e földön a mily ritkák, úgy sokkal jobbak és tökéletesebbek, semhogy egy férfi keblén lángra gyúlhassanak: a szerelem őket mindig boldogtalanná teszi; mert azt a szent lángot, melyet szívökben

ápolnak, az emberek nem értik, s azért végre is kiégnek, mint a lámpa olaj nélkül.» — «Egy magasb légkörben röpkedő geniusokhoz hasonlítom őket, — ők az emberiség szószólói Istennél: ha gyermekkorukban halnak meg, siettek visszatérni hazájokba, ha pedig nagyobb kort értek, soha sem bírnak itt meghonosulni, s egész életök előttünk, közönséges emberek előtt, sokszor érthetlenné válik.»

«Ez a V. herczegnő ellenben, igazi Éva leánya, s azt hiszem, hogy ölelései közt a mulandóságot, az érzékek elhalását legvilágosabban kell éreznünk.»

Volt-e aztán alkalma a földi lét mulandóságát, az érzékek elhalását bővebben észlelgetni ama «dáma kigyöngyözött keblén s ambróziás mellpatyolatjain»? (Berzsenyi) arról nem szólhatunk; de annyi kitűnik, hogy minden föllengése mellett is, bizonyos férfias önérzetre kezd már szert tenni az annyira fölöttünk álló szép nem irányában is.

«A férfi» — azt mondja — «ha olyan, a milyennek lennie kell, mégis csak úr marad az asszony fölött!»

Aztán: «Tudományban s művészetben a nők soha sem (mi mondjuk inkább: ritkán) viszik fölebb a közepszerűségnél; azért a férfit kard és toll illet meg, a nőt bölcső és háztartás: ha bármelyikök a másiknak dolgába vág, vét a természet ellen.»

Lessük meg még, fölhasználva e jó alkalmat, mit csevegnek ama jó barátok együtt a csábítók undok fájáról.

«Igaz», így szól Széchenyi, «a játékos játszani, a torkos enni, a csábító csábítani szeret leginkább, de bármily határozottan kövesse is mindegyik a maga irányát, mégis ritkán viszik azt a legnagyobb tökéletességre, s akkor kontárkodnak leginkább, mikor magokat már kész mestereknek hiszik. — Nem igaz-e» — a beszélőhez intézi szavait — «hogy csábítónak születni igazi szerencse, mert hisz csak jó és kitűnő tulajdonok bírhatnak csábító erővel, olyanokkal fölruházva lenni pedig csak nem nagy szerencsétlenség? — Az ön csábítóját» — így folytatja okoskodását — «vagy véghetetlen önzés vezérli, vagy ellenállhatatlan hajlam: vagy csak önnön magát szereti, vagy örülésig szereti az egész nönemet a maga összeségében. Az elsőt Ambiziosónak nevezem. Ez hideg vérrel s megfontolással fogja tanulmányozni az udvartól kezdve a parasztkunyhóig a nők ízlését s igyekezni fog magát azok eszményképéhez

hasonlónak mutatni, s hogy ezélt érjen, attól függ, vajon elég jó színész-e. A másik, a kit Amorosónak nevezek, szerelme hevétől átmelegülve, minden terv és számítás nélkül igyekszik minden nőnek kedvében járni. — De sokszor a kettő egy emberben összekeverődik» stb. «Hisz az a boldog érzés is, mely a szeretett hölgy közelében egész lényünket áthatja, nem ered-e részben legalább annak megnyugtató tudatából, hogy ime van valaki, a ki gyarlóságainkra felszemet húny, míg jobb tulajdonainkat két nyitott szemmel nézi?» — — «Magam nem egyszer tapasztaltam», teszi hozzá, «hogyan egy férfinak hideg számítással előre föltett szándoka, egy bizonyos nőt magának meghódítani, a legőszintébb és legforróbb szerelemmé változott át s csábító cselfogásai a leggyermekesebb bárgyúságokkal végződtek.» — — Végre ezzel enyhíti s egészíti ki elméletét: «Mi egészen más az a szerelem, a mely szívből szívbe száll! Azt nem köti semmi convenientia, ott hiába minden mesterfogás: két lelek a rokonszeny örök kötelékei által fűződik, olvad együvé; s ha ez egyszer megszakad, a szív soha se gyógyul többé meg.»

Valóban úgy látszik, az elváláskor, — mert mostani szerelmének az lett a vége, — neki, Széchenyinknek, hogy Vörösmarty szavával éljek, «a fájó rész maradt». Tanúsítja ezt huzamosb ideig tartott közömbössége, sőt szinte ellenszenve a nők iránt általában, noha képzelhető, hogy ama körökben, melyekben mozgott, találkozott volna ismét vigasztalója, se nem hiányzott úgy ott, mint polgári körökben nem szokott hiányozni, oly gondos édes mama, a ki fölserdült leányát kész vala fejkötő alá adni, s épen nem utasítja vissza a bár kissé pogány hírben álló, de töredelmes megtérésre hajlandó gazdag epouseurt, a ki némi fáradságot se restelt vala, hogy, testvér bátyja Pál egy kifejezése szerint, «elfogja» azt a fiatal magyar mágnást, ki még azt sem kérdi, mi a hozomány!

A kölesönös csalódás, bár mindkettőnek fájhatott, mindenesetre Széchenyinek tépelődésre és szélsőségre hajlandó kedélyét jobban elmergezte. Későbbi ismeretségében nélkülözzük az érzelmek üdeségét, azt a lendületet, mely minden akadályon túlszárnyalva viszi és segíti győzelemre vágyainkat. Az első nagy vereség után oly hadvezérhez hasonlítható, a ki a csata előestéjén érzi bekövetkezendő újabb veszteségét, s nem támad a döntő pillanatban.

Csalódása keserű érzetének számos kifejezéseivel találkozunk. Van olyan ezek közt, mely Petőfi anaz ismeretes, bár kevésbé indokolt «Isten veled, te elpártolt barát» kezdetű mérges versére emlékeztet. Avagy csak képzeletjátéka volna-e, mikor ilyeneket ír: — — «de, hogy annyira igazságtalan tudjon lenni irántam, azt még sem gyaníhattam, sokkal jobb véleménynyel voltam ön jelleme felől, — — tetszettem magamnak abban a képzeletben, hogy önt egy szeretett kedves lénynek lássam, a kinek boldogsága engem oly közéről érdekel, — — szívem nem bírt fölháborodni ön ellen» — —

Vagy effélét: «Imádkozzál, hogy epéd tájtékja távollétem alatt ki ne apadjon, hogy viszontlátásunk első csókjával, a legkeserűbb méreggel, mely valaha női szívben forrott, gyilkolhass meg kegyetlenül engem.» — «S ha majd szívvéreimet nyomoromban cseppenként fölemésztve, csontvelőmet ki-aszalva, kiforgatott szemekkel mint egy ijesztő rém fogok elődbe lépni, hogy tőled elbúcsúzzam, akkor neved ki hangos gúnykaczajjal, s gyönyörködjél művedben!» — —

L.-éknál, miért? miért nem? úgy látszik, ez egyszer nem is bánták volna, ha Széchenyi elmegy Arábiába, a hovákomolyan készült. Nem csak egy czélszerű úti sátorot rendelt meg magának Angliából, hanem testvérét is megkérte, hogy távolléte alatt gazdaságára fölügyeljen. Az alatt több jóakarók mindent elkövettek, hogy őt imádják előtt jól befektítsék, s ennek minden kedvét, ha netán lett volna hozzá menni, elvegyék. Később szinte mentegetődni kellett, hogy tervezett keleti útjából semmi se lett: nem rajta múlt.

Ily visszás benyomások közt mindketten hűledeznek bár, s a leány visszakívánja hozzá írt leveleit, de melyeket háborgó kedvese, mint legdrágább kincsét a világon, nem akar kiadni kezéből: valami fájó rokonszenv még mindig fönnáll köztök, s a férfiban a remény egy utolsó szikráját ébren tartogatja. «Ismétlem önnek» — így ír hozzá — «mióta önt ismerem, egészen más ember lett belőlem, áldást mondok ezért önre, és soha se szünök meg önt szeretni, s boldogságát a magaménál forróbban óhajtani, — — Oh! mily szép álomból kelle fölébrednem! mily borzasztó az én helyzetem! — — Szívem megszakad, s önbe vetett hitét veszti, elveszti minden hitét az emberekben. — — Ön vesztett előttem, azt maga jól érezheti — ön leszállott a magas polcra, melyre önt helyeztettem. —

Nekem tán jobb volna, ha soha sem hittem volna Istenben s az örökkévalóságban!» — S mindezek után végül ezt: «Oh drága S— bocsásson meg, ha önt sértegetem. Esküszöm önnek, hogy még most is mindenek fölött szeretem, hogy szívem örökre az öné, s hogy nem tudok neheztelni önre. Ha ön nagyon boldog lesz, úgy talán majd én is az lehetek egykor.»

Tudjuk, hogy ez volt az akkori regényirodalom stílusa. Néha szinte nehéz a képzelet játékát a szívben gyökeredző szenvedélytől biztosan megkülönböztetni. Bele lovalja magát az ember, s aztán ész és szív szerepet cserélnek. A hölgy, kiről itt szó van, levelei visszaadatását komolyan vette. Engedni kelle. Két kósza hír repült ide s oda. Selinát (mert e név rejtett az annyszor előforduló S. betű alatt) egy gróf Cl. akarja nőül venni, ez ismeretes Don Juan, s Széchenyi ezt a lépésre még biztatta volna. Másrésről S. Oroszvárott a kis Z. F-ok előtt Széchenyiről megvetően nyilatkozott volna ily szavakkal: «A-t-on dit que j'aimois Stepherl, et que je voulois l'épouser? Il m'a demandé trois fois en mariage, et je l'ai toujours refusé. Il m'impatiente à la mort: et je ne pourrais jamais me résoudre à épouser un tel homme —!» Ez sértette Széchenyink hiúságát: úgy mint ama másik a nem kevésbé becsvágyó nőét: a két láng egymás ellen fordult, s elhamvasztotta köztük a barátságot. Fölindulásában Széchenyi összeszedte a leveleket, megannyi világos czáfolatait ama felig sem őszinte nyilatkozatnak, s visszaküldötte; de egy elégtételt vett magának előbb. Egyet, bizonynyal a legjavából, kiválasztott közülök, lemásolta naplójába, s a másolat hitelül barátjával, gróf Eszterházy Vincze alezredessel is aláírta örökítette meg, Bécsben, jan. 9. 1821.

Oh, drága hölgyeim, kik ezt netalán olvassátok, ne írjatok soha leendő híres embereknek, kik nem a magok urai, hanem, mindenestől, a történelem sajátjai, mert íme leveleiteket ha eredetiben nem, úgy másolatban megolvassák még késő unokák is!

Szerencsére az a történelmi dokumentum, a melyről itt szó van, egy nemes léleknek s gyöngéd szívnek visszatükröződése, s így némi épüléssel írhatjuk ki egyes jellemzőbb helyeit.

«Talán nem jól teszek, hogy önnek írok, de nem tagadhatom meg sem öntől sem magamtól azt a vigaszt, hogy önnek meg ne mondjam, miként nemcsak ön várja fájó epedésel azt a pillanatot, a midőn az egész világ előtt bátran bevall-

hatjuk, hogy mennyire szeretjük egymást, s hogy szíveink egymástól elválhatatlanok. Ne csüggedjen el, Isten meghallgatja a mi imáinkat, s nem hagyja jutalom nélkül a fiúi szeretet e legnagyobb áldozatát. — — Isten áldása legyen önnel, és ne kételkedjék soha bennem: higye el, hogy csak az ön szeretete képes engem boldoggá tenni. — — Igen, kedvesem, látnom kell önt, még pedig mentől előbb: oly közel lenni egymáshoz s mégis elzárva egymástól, az, Istenemre, kegyetlenség. De mindenért kárpótol az a gondolat, hogy semmi se választhat el többé minket, ha Isten is úgy akarja. — — Semmi világi tekintet ne tartóztasson attól, hogy ismételve be ne valljam, hogy ön bírja örökre egész és osztatlan szívemet. Ne kételkedjék szerelmemben s hűségemben; ez az egy, a mit soha sem tudnék önnek megbocsátani. — — Órákig szeretnék önnek írni, s ezerszer ismételni, hogy ön a legdrágább előttem a földön. De itt jó Eleonora. *) — Isten áldja meg önt s vezérelje a mi lépteinket. — Önt holtig szerető S—.»

S mikor ez a gyöngéd rokonszenv ellenkezőre változott, s a drága leveleket vissza kellett küldeni, a mi mindig egy sértő bizalmatlansági szavazat marad, Széchenyi szemrehányással tetézi ugyan, de sorai közt átesillámlik az a hév és az a gyöngédség, mely rokon ugyan a lovagiassággal, de több annál. «Higye el drága barátnőm, az élő Istenre, én nem vagyok önre méltatlan, és soha sem éltem volna vissza e drága sorokkal, melyeket kéjittasan szorítottam sokszor szívemhez és ajkaimhoz. — — Mindaz, a mi történt, nem történt volna, ha csak egyszer beszélhettem volna önnel négy szem között. — Balesillagzatom másképp akarta! — — Ne taszítson el végkép magától, s emlékezzék meg rólam imáiban — — Isten önnel, drága felejtethetlen. — Épen tíz éve, hogy önnek nevét karomon viselem: nem lehet azt onnét többet kioltani» stb. Igaz, hogy e levél nem küldetett el, s helyette egy hidegebb s rövidebb szövegű készült, melynek metsző gúnya tartós fulánkot hagyhatott.

Hogy fontos láncszemeket el ne veszítsünk, egészítsük ki a történetek folyamát két nevezetes adattal.

1820-ik szept. 6-án halt meg sógornője, gróf Széchenyi Pál első neje, egy írlandi főúr, Earl of Clanwilliam Richard leánya, Meade Karolina.

*) Lichnovszky hercegnő, gróf Zichy miniszter leánya.

1820-ik decz. 13-án pedig meghalt derék atyja, gróf Széchenyi Ferencz.

Mindkettő amaz első szerelemnek és házasságnak valódi vagy képzelt akadályja volt. Rejtély marad, hogy épen ez akadályok eltűnése után kellett ama szívfrigynek, a mint láttuk, fölbomlania.

Sógornője halála fölött így elmélkedik: «Caroline meghalt! Mindenható! mily szörnyűk a te útaid, melyeken át a halandó embert vezérled! Csak annyi jajt és szenvedést mérj reánk, a mennyit elviselhetünk, vagy adj nekünk hozzá érzéket. — Irgalmazz a te szerencsétlen elsülyedett fajodnak, s adj örök békét és nyugalmat az általam forrón szeretett, átköltözött léleknek, amen!» — — «A halál fogja-e vagy az idő behegeszteni sebeimet?!» — — «Pál testvérem most fogja csak érezni, mily nélkülözhetetlen volt neki Caroline! S szegény kis Andor, mi lesz belőled! ki fog neveltetésedről gondoskodni?!»

A legszebb reményekre jogosító anyátlan fiú, élte virágában veszett el Ázsiában. Nagybátyja mindig kiváló gyöngédséggel viseltetett iránta, s rövid életet jósolt neki.

«Oly élenken álmodtam», írja egy további helyen, «hogymégis nőm lesz, hogy házasságunk gyümölcstelen lesz, s hogy a kis Andort együtt neveljük.» Ez az álom, mint sok más, füstbe ment.

Nem sokára, — ah, ilyen az ember! — észreveszi, hogy az a Liecht — Henrietta gyönyörűen kifejlődött. Quelle charmante femme qu'elle seroit!

Talán ez volt az igazi? . . . .

Annyit tudunk, hogy M. S. (maradjunk csak a kezdőbetűknél) 1821-ik jun. 14-én gróf Cl. ezredes neje lett.

Széchenyi e hírt elég nyugodtan veszi. «Idő!» — így kiált föl mintegy elesodálkozva önmaga fölött, — «leghatalmasabb istenség! Neked templomot emelek.»

III.

A mi most következik, egy kis intermezzónak volna nevezhető. Hogy az olvasó, kit a benső élet érdekel, el ne veszítse a lélektani fejlődés fonalát, mely a múltat a jövővel össze-

köti: időrend szerint fogjuk naplóinkból az adatokat elébe tárni.

1821. márcz. 5-én naplói egy újabb kötetet ily bevezetéssel kezdi: «Földült kedélylyel, halálra sebzett szívvel kezdem e könyvet, oly hangulatban, mely a jelent elviselhetetlennek, a jövőt remítőnek láttatja velünk. Nem látok kibonyolódást e szerencsétlen helyzetből. Menthetetlenül el vagyok veszve. Csak az a kérdés, egyszerre vessek-e véget, vagy a lassan ölő természetes úton menjek síromhoz. A történetek után, melyek egészen lesújtottak, mi én előttem még a világ? Nem állok-e egészen elszigetelve az emberi társaságtól? s hihetek-e még erényben, mikor ő benne csatlakoztam?»

«Az első csapás, a hír vételére, nem volt olyan leverő, mint a fájdalom, melyet utána érzek, s életem végeig érezni fogok, úgy mint egy mély seb első pillanatban nem éget úgy, mint később.»

«Minden érütesnél érzem, hogy öreg napjaimra mindenkítől elhagyatva leszek, hogy akármi azonnal könnyekre fog fakasztani, hogy a halált epedve fogom áhítani, hogy elviszem porladó csontjaimat valamely idegen meszsze földre, hol örökre elfeledve legyenek. Síromat ne jelölje emlékkő, nem sóhaj, nem egy árva köny. Feledés! — S mindezt S. művelte!»

«Ha helyzetemet párvonalba teszem a Cl.-ével, alig tudom magamban az irigység dämonát féken tartani. Pedig mégis száz másoknál szerencsésebb vagyok.» — — «Egész összeesküvés van annak boldogítására. Még Ferencz főherczeg is az ő ezredéhez megy, a szolgálatot tanulni. Hiába, szerencsés csillagzat alatt kell születnünk!»

«Nimsch grófné ezt kérdi Eszter— V-től: ,nos, mit csinál az amerikaner? (az én vagyok). Igazán szellemes, de egyúttal a legkomikusabb ember, a kit ismerek: nevetnem kell, ha látom.« — Sokan gondolkoznak így! — Emlékezem, hogy Hohenzollern Paulina egyszer így szólott hozzám: ,Vous n'êtes pas assez considérable, et vous pourriez avec votre esprit et vos talents jouer un bien plus grand rôle«. János herczegnő minde bajnak okát az én nevetséges vastag szemöldökömben találja. Valóban furesa eset, hogy ilyen szomorú körülmények közt valakinek még komikus kinézése is lehet.»

Megjegyzendő, hogy a törszúrások között, melyeket hiu-

sága, ez időben mindenünnen kap, nem a legszelídebbek azok, melyek katonai előléptetése teljes fönnakadására s másoknak e téren csekélyebb képzettség és kevesebb szolgálattidő mellett is nagyobb szerencséjére vonatkoznak, a mit azonban, mint nem szorosan ide tartozót, most mellőzök.

A bécsi aristocratia szintén két pártra oszlott. Volt a ki Széchenyit őszintén vagy malitiából sajnálta, volt a ki erősen hitte, hogy S. most is őt szereti, s ha szabad volna, inkább őt választaná. E balzsammal szívsebére közös barátnőjük E. Zsófia is kedveskedett, kinek épen kezén át kellett a leveleknek haragvó íróőjökhez visszakerülni. L. Venczel arra inti, hogy az embernek a nevetőket mindig a maga részére kell hódítani, az a legnagyobb életbölcesség. Grassalkovich hercegnő, különben is mindig pártfogója, lármát csap, minő szégyen az már mégis, hogy Széchenyi még nem őrnagy; Eszterházy hercegnő pedig annyira kegyébe vette, hogy Liechtenstein Miczivel akarja összegerebelni, mert, úgy mond, olyan jó tiszta erkölcsű férfiú. Mellette vannak Razumovszkyék is, s kárpótulásul Kaunitz Nandinere irányozzák figyelmét.

A vigasztalás keveset fog rajta, a sértések ellenben, a fülébe jött mende-mondák vérig boszantják. Érzelmein erőt véve, mily nemes szórakozáshoz nyúl. A közügyek, nem még a hazaiak, de az európaiak, az emberiség, a haladás eszméi kezdik mindinkább figyelmét felkölteni. «Le siècle qui marche ne peut pas être arrêté» kiált föl az olasz mozgalmak hírére. Bécsi körökben kezdi mozgatni a lóversenyt, nálunk is, mint tudjuk, első közérdekű kezdeményezését.

Boszantják még olyannal is, hogy egy Mistr. Littleton állítólagos leveleivel dicsekedett volna, s e miatt igazolnia kell magát. Stewarték indiscretiója következtében lord Castlereagh is mindent megtud, lord Clanw— pedig úgy nyilatkozott volna, hogy legkevesebbé sem óhajtott vele újabb családi összeköttetésbe jönni.

Daczára szíve roppant fásúltságának, összejön Melanie-val, kit E. Zsófia szánt neki, s oly jóízű beszélgetésbe elegyedik, hogy szinte szerelmes lesz belé. Vajon szerencsés fogás volna-e ezt nőül venni? kérdi magától, s fölteszi, hogy igenlő esetben aztán czélszerű lenne egy időre külföldre utazniok. Na, mindjárt megmondhatjuk, hogy ez sem volt az igazi.

Ausztria mindenható kancellárjának volt az rendeltetve, majd ha ez a gyászt leteszi második hitvestársáért.

Bécsot elhagyva, Pozsonyba, Szeredre, Űrménybe jő. Mindig Karolinára gondol. «Mily emlék! mily túske a szívenben!» — — S nem sokkal alább: «Kirándulásom elég jól ütött ki; csak visszaemlékezés C. sógornőmre búsított. Oh! csak ezt a hat évet törölhetném ki életemből: ki volna akkor hozzám fogható? ki volna nálamnál nyugodtabb?»

«Egy különös eset történt velem», így ír tovább czeni magányában. «A szegény C.-tól kapott gyűrűm, melyet mindig kis újjamon szoktam viselni, evés közben lesiklott, s többé nem volt föllelhető, merőben eltűnt. Nem ijednék-e meg, ha egykor jövődöbeli, tán amerikai, mátkámnak az újján pillantanám meg, mikor először szorítanám kezét ajkimhoz.»

Újra Bécsbe visszatérve, azt veszi észre kissé gúnyosan, hogy Pesten már majdnem divatba jött. Egy öreg Wallenstein grófnő, képmása Labonnak, a Jakab napaasszonyának az ótestamentomban, szerelmes lett belé. «C'est ma conquête de la capitale de la Hongrie, comme mesdames de Staliremberg et d'Oeillet furent les victimes, que j'ai faites en Autriche.»

Az öreg asszonyságok mellett nem feledkezik meg az ifjakról se, s legkisebb gúny nélkül kérdezzeti ismételve önmagától, vajon Melanieval boldog lenne-e? s az is ő vele?

Olvasva a *Braut von Messinát*, elméláz saját hasonló sorsa fölött.

Erdélyi útjában (1821-ik szept.) miután hűtlene férjhez menetelét már tudta, Bánfyéknál újra látja a bájos Ruspoli Jacintet, s el van ragadtatva a Gratiák ez egyikének inkább égi mint földi kecssei által. C'est une de ces tailles célestes plutôt que terrestres!

Ugyanez útjában, oláh uraságok körében is megfordulván, nem annyira a bojárok, mint a bojárnők tetszenek meg neki. «Elbámúltam», így ír, «minő műveltek e nők. Floresconé volt, szerintem, a királynő közöttük. Nem emlékezem valaha szebb nőre(?) s élő lényt soha sem bámúltam úgy meg. — Mikor az ember szerelmes, (?) a kedves arczában száz meg száz oly árnyalatot vesz észre, melyeket más nem lát meg. De Floresconénál mindenki föltalálhatja a maga szépének véghe-tetlen változatait, mert bájai oly sokfélék, hogy az ember soha sem fáradhat bele a nézésébe.

Az alatt hírét véve annak is, hogy Cl. a boldog vőlegény korábbi betegségéből teljesen kiépült, s így boldogságát teljesen fogja élvezhetni, magába száll, s benső bírójával elismerteti, hogy bármennyi hibában leledzzék is különben, az irigységtől legalább ment, mert S. és Cl. boldogságát velök együtt tudja élvezni. «Vajon látni fogom-e még őket valaha?»

Nem is álmodja már többé, hogy S. mégis az övé lesz. Ellenkezően álmában szerelmes lesz — Polixenába! «Nem történik meg néha ilyesmi? Vagyis inkább az az állapot, a melyben szerelmes lesz az ember, nem egy álom-e?!»

Ily boldog merengések közt ráér még arra is, hogy a szerelmesek virágnyelvét tanulmányozza. Szótára, melyben a piros rózsza természetesen a lángoló szerelmet, a fehér a halálköltő epedést, viola a békejobbot, nefelejts a hű emlékezetet jelenti stb. rámegy vagy negyven ily virágnévre.

Jóakarók az alatt összekombinálják L. Marieval. Fényes, de tán nem igen jó parthie lenne!? Egy Petrovichné pedig, kire ráfognak, hogy évek óta róla álmadozik, egy faggató által úgy meg hagyja zavartatni magát, hogy mikor Széchenyi nevét akarja kimondani, e helyett a Cl. nevét mondja. Ez eszmetársulást Széchenyi igen eredetinek találja. Maga Houwald *Bild* című darabjából egy idézettel támogatja kedélyét, mely helyzetére illik:

Wer liebt, der weiss, was er der Liebe schuldig,
Wer ihren Schmerz und ihre Wonne kennt,
Dem ist die fremde, wie die eigne heilig.

Tisztelni kellvén, ama vers szerint is, a más jogát, nem hagyja észrevétlen Kaunitzéknál egy Rittberg kisasszony szép szemét, melynek nyájas tekintetei nincsenek épen lefoglalva.

Egyszer csak hírét veszi, hogy a szép Saurau Gabriella is meghalt. «Különös! Nem a C. behatása alatt van ez? Én szorosan összefüggök velök, s érzem a csontember közeledését. Huss! . . .»

«Két nő, a kit szerettem s egyiket a másikért hagytam el, alig tizenöt havi időközben meghal egymásután, úgy szólván egy betegségben s egy helyen? — S én ne volnék benn e bűvös körben? Szívem a halál közeledésének gondolatára még nem hül el. Hisz elkerülhetetlen az, s a halál voltaképp nem is egyéb, mint egy igen kellemetlen, de biztos módja annak,

hogy azontúl ha nem boldogabb, legalább nyugodtabb legyen az ember. Szegény Gabriella! Még szegényebb Hunyady! *) Oh bár egy könnyet szentelhetnék emlékének! Imáimban élni fog utolsó lehelletemig» stb.

Nem sokára L. hercegnél ebédel, s második leánya szeretetlenségén nagyon megütközik. — Később tűnődik fölötte, s így fejezi ki érzelmeit: «Olyat venni el nőül, a ki csak mintegy szánalomból jön hozzánk . . . Oh szegény, hol marad pirulásod? Oh vér, hol marad fölbuzogásod?»

Sokkal jobban érzi magát a kis Zichyek körében. S hogy M.-t rögtön meg nem kéri, az csak azért van, mert nem ura már akaratának. Csillagzata más felé húzza, s alig várja, hogy Bécsset ellagyhassa.

Előbb még egyszer nála ebédelnek Molly, gyermekeivel s két barátnőjük. Olyan széles jó kedvök támadt, hogy inasai előtt majdnem zavarba hozták.

1822-ik jan. 19-én bevallja E. V.-nek, hogy a kis L. H.-t örömet elvenné. Ama hű barátja megígéri, hogy kikémli s megmondja, lehet-e kilátása. E láng oly hirtelen lobot vet, hogy kimondja, illetőleg kiírja a nagy szót: «Ő vagy senki!» . . .

Meglássuk, vajon ez volt-e az igazi.

Méltán kételkedhetnénk rajta, ha csak egy lapot fordítva ilyet olvasunk: «Ha örző angyalom nem óvna, E. Zs. iránt oly lánggra kellene gyuladnom, hogy csak a halál oltaná azt el. A legkisebb reménynek csak egy szikrája boldogtalan örültté tehetne. De azt jól tudom, hogy ő csakis testvéri érzélemmel lehetne irántam, s áldom Istent e jótéteményért. Mennyire boldog lennék, ha valaha szorosabb kötelékek fűzhetnének hozzá. De vajon nem fellegvárak-e ezek, melyeket csalódó, reménykedő képzeletem épített?»

«Grassalk— azt mondja: „Én az ön helyében senki mást nem vennék el, mint L. H.-t.“ Biz annyi eszem nekem is volna. De nem fog az menni. Hogyan szerethetne az, a kinek nővére úgy gyűlöl engem!»

Testvérbátyja Pál az alatt, egy Wurmb— grófnőre gondol. A császárné óhajta ez összeköttetést! Különben is ő fölsége szigorúan megrovogatja a «mostani» ifjurakat, hogy nem házasodunk; Eszt— Pepit különösen, hogy miért nem veszi el L. Mimit.

*) Ennek nővére volt.

Míg egy új koketteria hullámzásainak engedi át magát, — idegen és barbár szóval élek, mert nem akarom a szerelem szent nevét, úgy mint Istenét, hiába fölvenni, — két más árnyalat fejlődik jellemében mintegy párvonalosan. Az egyik fényes és jövődő dicsősége útját világítja meg; a másik sötét, s végül amazzal összefolyva sírjához vezet el. Az első a hazafiság s férfias tettvágy; a másik a hypochondria, a testi lelki nyavalgás, nagy hajlammal az öngyilkosságra. Széchenyi komplikált jellemének e két nagy tényezője még külön fogván folytatandó tanulmányaink tárgyát képezni, kísérjük további figyelemmel most fölvelt tárgyunkat, a szerelmi historiákat.

Lehetően öt magát hagyom beszélni, tartózkodva az önként kínálkozó magyarázatoktól.

«Egy hét óta (febr. 1823) lelki- s testikép szenvedek. Rögeszmém, hogy valami hiba van hátgerinczemben, melyből minden egyéb bajom származik. Beszéltem Malfatyval, lelkiismeretesen, vajon szabad-e s jó lesz-e megházasodnom? Az orvos határozottan ajánlja azt.»

«Hittem volna-e valaha», írja Zs. barátnéjának, «hogy egész vágyódásom, minden akarateröm csak odáig fog terjedni, hogy időről időre egy-egy vígasztaló szót halljak — s még ez a csekélység is megtagadtatik tőlem.»

«Minő vígaszt nyújthat a barátság», ugyanahhoz, «ha a részvétnek, rokonszenvnek semmi jelét se veszszük? — — Ha netalán ismét valamit vétettem, a miről lelkiismeretem különben nem vádol, úgy nem volna igazság, kihallgatás nélkül pálczát törni fölöttem. Olyan sokszor elrágalmaztak már engem, — néha megérdemeltem bár, de néha nem, s jövőben hiszem Istent, soha sem fogom megérdemelni, ha csak egy kis emberi elnézéssel lesznek irántam, a melyre bizonyínyal mindig reáleszek szorúlva.»

«Vágyaimnak minden felől tengernyi nehézség áll útjában. — — De nehéz élni remény nélkül. — — Kerülni akarom őket, mert máskép mindent el kellene követnem, H. megnyerésére, elcsábítására, elrablására. — Becsületszavamra, agyon lövöm magamat!» . . .

«Közben Liebenberg azt írja, hogy: Lumleyt el kell tennem, a bécsi háztartást föloszlatnom, s kiadásaimat összebb szorítanom; házasságra pedig még gondolni sem lehet.»

«Lelkiismeretemet megterheltem, egészségemet aláástam,

vagyonomat elprédáltam, az emberek becsülését elvesztettem, egy jobb jövőre való kilátásaimat elrontottam!» stb.

Leírja aztán találkozását a kedvessel. «Emlékezik-e azokra», így kérdi, «a melyeket egy évvel ezelőtt mondtam?» Ő. «Oh, én mindazt már rég elfeledtem, — ki is tudná mindazt eszében megtartani!» Sz. «Úgy én igazán szánandó ember vagyok! — Ha tudnám, hogy nem sértem meg — ön bizony nagy fájdalmat okozott nekem.» Ő. «Az csak akaratom ellen történhetett.» Sz. «Tud ön titkot tartani?» Ő (zavarban és elpirúlva). «Nem tudok, én mindent elbeszélék anyámnak, nővéreimnek, testvéreimnek, azért jobb, ha nem is mond semmit, nem kívánom hallani.» Sz. márványnyal lesz. Később táncz közben megköveti. «Je serois malheureux, si je vous avois offensée.» Ő. «O non, pas du tout.»

«Valóban gyermek», teszi hozzá ily benyomások után Széchenyi, «soha sem fog ő engem szeretni. — Kissé hízelegve érzi magát, de szíve egészen érzéketlen.»

«C. az árnyékvilágból nem hat-e vissza sorsomra?»

«M— beteggé lett, mert engem szeret?... Nekem H.-ért szakad meg a szívem!»

«Claryné estélyt ad, s meg akar hívni, de előbb megkérdi János herczegnőt, vajon „a főnforgó körülmények miatt” nem fogná-e ez őt kellemetlenül érinteni. Minden ember erről fecseg most. Nekem semmi sem sikerül, mert nem tudom kártyáimat eltakarni. Immár 32 éves vagyok s még nem tanultam ezt meg!»

H.-nak: «Ha ön tudná, mily rég óta hordozom szívemben s reménytelenül. — Pedig azt mondják: Bange Liebe wird belohnt! Igaz-e?» . . .

Hogy H—, kit ilyes kérdések egy kis zavarba hoztak, felelt-e erre valamit, vagy hallgatott? annak nincs nyoma. De annak már van nyoma, hogy rosszakarói Széchenyit megszólították, mert „compromittál, affichiroz” . . . «Igazságtalanok!», kiált föl e méltatlan vádakra.

«Utóbb mindenkivel meggyül a bajom. — Mily ostobán viselem magam! Méltóság, higgadtság, nyugalom — az nem megy; tehát legalább búskomolyság, szelidség, nyugalom! — De tehetek akármit, mindig ellenem lesznek. Epicetet! Marc Aurel!? Én semmit sem érek!»

«Úgy látom, nem győzhetem meg máskép őket H.

iránti szerelmem őszinteségéről, mint azzal, ha agyon lövöm magam.»

Ez időből származhatott egy nevezetes levél, melynek töredékeit, kelet nélkül csak fogalmazványából ismerhetjük, s mely, úgy látszik, annak, a kihez intézve volt, fogalmi körét túlhaladta.

«Ön, edes herczegnőm! ismeretségünk első perczétől fogva úgy elvarázsolt, Ön magasztos, nagy lelkében annyira saját eszményképemre ismertem, hogy — mindig közelében lehetni, önt éltem fogytáig igazán forrón szeretni, volt egyedüli, titkos fájdalommal ápolt óhajtásom. — — Körülmények, s részben akaratom is, oly viszonyok közé sodortak, megvalom, melyekre vissza nem emlékezhetem a nélkül, hogy szívem bánattal, szemem mindig könnyvel ne teljék el. Szeretettel, bizalommal szorítottam mindig magamhoz a kígyót, mely aztán életemen rágódott. — — Egészen közönyös lettem s hidegen lenéztem minden nőt és leányt egyaránt, — míg végre ön megjelent, mint egy angyali tűnemény a hajnal fényében.»

Ezt az angyali tűneményt, ezt a pitymallatot, legalább annak szeme előtt, a kit az úgy elbájolt, csakhamar köd és sötét fellegek takarták el. Ama levél s több más is válasz nélkül maradt.

1823-ik nov. 17-én pedig ezeket írta az anyaherczegnőnek: «Mióta nem láttam önt, számlálom a perczekeket, s alig várom, hogy ismét láthassam. — A béketűrés elhagy, így felelem és remény között nem élhetek tovább. — Nem tudok a reményről lemondani, — daczolok mindennel, nem ijedek vissza semmi áldozattól, hogy végre ön a leány kezét elnyerhessem, a ki nélkül nem is tudok jövőmre gondolni. — — Nem sokára kitelik az egy esztendő, melyet ön mintegy próbaidőül kiszabott» stb.

Személyesen is beszél vele. Ez béketűrésre inti. Várjon két esztendeig.

Ezt megelőzőleg, azon év aug. 18-án E—nének azt írta volt, hogy H.-ról letesz. «Soha sem akar többé akár neki, akár szülőinek terhére lenni.»

Kevés napok múlva azonban élettervei közt az is áll, hogy őrnagy lesz, meg az is, hogy H. szívét meghódítja, s a leányt aztán öszre elveszi. De hozzá teszi, hogy, ha mind e

jámbor óhajtasai teljesülnek, úgy annak véghetetlenül fog örülni, ám ha egyik sem teljesül, az sem ejti kétségbe.

«Ha föl hagyok vele, egyedüli oka az legyen, hogy belátom, miként nem vagyok hozzá illő.» Más tentával: «Inkább több a szerénységből, mint kevesebb!»

Daczára ily kései philosophiának, az 1823-ik év utolsó napjaiban ismét látja H.-t. «Ő nem szeret, még észre sem vesz engem. Oly derült volt, oly beszédes, hogy igazán fáj nekem. Oh mily kevés részvéttel van ő az én bánatom iránt!»

De térjünk vissza naplónk fonalához.

Decz. 15. «Testvérem esküvője Emiliával. Mint vőfél szerepeltem. Nagy fölindulásban. Carolinet láttam mindig szemem előtt. — L. elfordul tőlem. Sedlniczky és Saurau: „Okuljon a bátyja példáján, s házasodjék meg ön is.“ L. meghallotta s észrevette helyzetem kínos voltát. L.-nének és Miminek nem is köszöntem.»

«Nagy estély és vacsora. E. M.: „Már most önnek is meg kell házasodni, el vehetne egyet a mieinkből.“ Pálffy. „Vous avez l'air si timide, ne faisez semblant de rien, soyez adroit, ayez de la perséverance, stb.“ Mimi nyájasabb irányomban.»

«Mily kevés férfiaság van bennem, nem tudok független, philosoph lenni. Egy kis szíves előzékenység boldoggá tesz; egy barátságtalan tekintet elszomorít.»

«Reményem föl s alá hullámszik mint az árapály.»

«Mimi, (kinek ellenszenvét említettük) így elménczkedik: „Ha Steferl H.-t megkapja, azt csak nekem fogja köszönhetni, mert ha én nemet mondok, anyám mindig igent mond.“ Qu'elle est aimable et bonne pour moi!»

A kis Adél csodálkozik, miért nem akar férjhez menni, hisz már lehet 18—19 éves. Adéllal megegyeznek abban, hogy férfinak 24 éves korán túl, Romeót játszani, nagyon nevetséges dolog. Jegyezzük meg, hogy Széchenyinknek ez időben majd két lustrummal többje volt! Utóbb látni fogjuk, hogy még pár évtized sem biztosította őt a szerelem boldog örömei ellen.

«17-én Grassalkovicséknál. L.-né is ott. Bárgyú és unalmas voltam.»

«Ha H. irányában egész helyzetemet átgondolom, majd elvisz az örd . . .»

Tanácsolják, hogy egyenesen beszéljen vele, hisz még

három szót sem szóltak egymással az életben! «Minden rossz lesz téve, akármit fogok tenni. Ha ritkán megyek s nem beszélek vele, úgy: kiment már az eszemből, s nem gondolok többé reá; ha oda járok s beszélgetek vele, úgy: affichirozni akarom. Az eljárás, melyet most követek, bizonynyal rosszatlatni fog, mert természetellenes: előbb kérdeztem meg atyját, anyját, s csak most akarok neki szólni. — Cui fortuna favet, sponsa petita manet.»

«Próbaidöm még nem telt ki. Anyám nem helyesli H.-val való tervemet, látom, nem akarja e házasságot, ámbár nem mondja.»

«Hatzfeldéknél oly egyszerűen s elfogulatlanul emlegették H.-t, mintha mitsem tudnának szerelmemről!»

29-én. «Mit tennék, ha E. V. egyszer csak ezzel lépne be hozzám, a mi pedig nagyon valószínű: légy férfi, s béketűréssel, philosophiával vedd a miit mondok; el van határozva, hogy H— Schw. Adolffhoz megy, pár nap múlva lesz esküvőjük.»

«Érzem, hogy a velő megfagy csontjaimban, s ereimben elakad a vér, ha ezt a dolgot elképzelem.» — «H— azt sem szeretheti inkább, mint engem!»

30-án. — «H.-ról beszélgettünk. Hallatlan ostoba és szenvedélyes voltam. E. Zs. megharagudott reám. Ce n'est pas la manière de gagner le coeur d'une jeune demoiselle. — Akár mit teszek, mindent rosszra magyaráznak. — Nem lesz más választásom, biz' Isten, mint a pisztoly!»

31. Hatzfeldéknél tánczolt vele, s az egész farsangra akarta engagirozni. H. ezt megtagadta, mert anyja nem engedte. Ellenben Sch. Lajosnak mégis az egész farsangra eligérkezett. — «H. irányomban úgy viseli magát, mint mindenki iránt: egészen közömbös, semmit sem érez!»

Már nem is Steferlnek nevezik, hanem csak Széchenyinek!

A család körében még kellemetlen jelenetek is voltak miatta. H. keserű könnyeket sírt, a mi szívét majd végkép elfogja idegeníteni tőle. E. Vincze alkalmmilag meg is leczkézi mindig háborgó ifjú barátját, hogy például Hatzfeldéknél is udvarlásával nagyon föltünővé tette magát (affichirozta őket!) hogy minden ember róluk beszélt, hogy tolakodó volt. Ők, M. és H. mindent elkövettek, hogy távol tartsák magoktól, de egy széket hozott s oda ült erővel a két kisasszony közé, a kik kérdéseire már nem is feleltek, stb.

Mint a ki halni készül s elbúcsúzik a szép világtól, még egyszer végig tekint helyzetén.

Három köteléket említ (bizony több is volt!), mely az élethez kötné. «E—yék! Szívem egész hevével ragaszkodom hozzájuk. De az asszony már egészen elidegenedett tőlem. Tehetek a mit akarok, mindenben hibát talál. Részvét, szánakozás, megindulás legkisebb jelét sem tapasztalom. Férje az én kedélyemhez képest, nagyon rideg, szeretetlen. Társaságában sokszor jéggé dermedek.» — «L. J. herczegnő! Jó és kegyes volt irántam. Mióta H.-t szeretem, elfordult tőlem. Ha én nem volnék én, hanem más, mint dícsérné kitartásomat, hűségemet, hallgatagságomat, — de mivel egyszer egy ostoba levelet írtam neki, *) mert mások is észrevették, hogy H.-be szerelmes vagyok, azért most már gyűlöletet érdemlek.» — «Végre anyám! A szegény már alig él» — —

«Minő élet legyen az H. nélkül? — Oh, véget kell vetni életemnek!»

Ismét Werther? . . .

Majd azzal vigasztalja magát, hogy H. most már hajlandónak mutatkozik a férjhez menésre (tudniillik elvben), s hogy a kérők száma meglehetősen korlátolt.

A férjhez menni nem akarást elvben tudjuk, hogy az emberek, — oh romlottság! — soha sem szokták komolyan venni; az akkori emberek sem vették másképen, s míg egyrészt Széchenyink imádottját, a ki első ártatlansága virágában volt, naivsága miatt bécsiesen csapperlinak nézte, mások, több emberismerettel, ama vonakodást szintén bécsiesen fachsennek nyilvánították. Mi pedig, mint elfogúlatlan harmadik, azzal a gyanúpörrel élhetünk, hogy a jó leány vonakodása csak azt jelentette, hogy még nem jött el az igazi.

Széchenyinek — O coecas hominum mentes! — sok idő kellett, míg ezt belátta.

1824-ik január 19-én ezt a reflexiót írja naplójába: «Oh bár minden ember csunyának látná őt, hogy nekem maradna! — Sokáig gondolkodtam, nem nagy ostobaság-e az tőlem, hogy ezt a szenvedélyt rég ki nem irtottam szívemből! — Pisztoly!»

Ez a pisztoly, melynek komoly jelentőségét máskor fej-

---

*) Az lehetett, melyet fentebb ismertettünk, s nincs okunk e saját műve fölött mondtott ítéletét módosítani.

tegessük, ez úttal csak azt jelenti, hogy Széchenyi kérdést intézett volt jóakaró barátjához, E. V.-hez, vajon az ő napaaszszonya minő indulattal viseltetik iránta; az pedig őszintén megmondotta neki, hogy úgy hiszi, nem a legjobb indulattal. Múltkor is úgy nyilatkozott: „Ez a Steferl nem természetes, — általában a Széchenyiek mind olyan . . . Én (az öreg E.-né) nem vagyok se mellette, se ellene e házasságnak.” S e pár szó elég volt, Széchenyi kedélyét annyira lehangolni.

Ugyancsak ama jóakaró barátja tanácsára levegőt változtat. Január 20-án meghalt jó édesanyja; 21-én Czenken találjuk őt. Itt lecsillapszik, s azt tartja, legjobb lesz tisztességesen visszahúzódnia. «Túrni, szenvedni, lassú léptekkel közeledni a sírhoz: ez keresztyén philosophia!»

Helyzetére illő francia versekkel szórakoztatja magát. H. képét látja e sorokban:

De tous les coeurs, et du sien la maitresse,
Elle allume les feux, qui lui sont inconnus :
De Diane c'est la prêtresse,
Dansant sous les traits de Venus.

A maga képét pedig ezekben:

J'étais dans la solitude,
Sans espoir et sans lien ;
Et de n'aspirer a rien, ·
C'était ma pénible étude.

Szokássá vált nála, hogy monologizál, de oly formán, hogy tőle külön vált személyiségnek képzelve «Geniusát», ezzel tart néha párbeszédeket. Mi lesz már H.-val? kérdi; a Genius pedig felel: „Ha okos vagy, megtartod szabadságodat, függetlenségedet.”

Bécsből érkező levelekben gyöngéd hallgatással mellőzik az őt mindenek fölött érdeklő H.-nak még nevét is. A társaságban foly a vita mellette és ellene. «Minden ellenséget kibékíteni, nevetséges vállalat volna. — Hadd beszéljenek tehát az emberek, a mit akarnak, — mi pedig járjunk az őszinteség, a becsület, az erény egyenes útján.»

Csak ne zavarnák föl nyugalma mások, a kik a verseny megújítására buzdítgatják. Íme egy gróf Korinsky közeledik hozzá, kinek neve említésénél a kis Dianának pír futja el arcát.

Egy ifjú Harrach is lesben áll, s vannak még többen, idem *petentium decus!* De mind csak «gyerekek hozzá képest» (!)

«Törökösen a praedestinációra bízzak-e mindent? Vagy férfiasan irányt adjak sorsomnak?»

«Hátha távollétem lesz az oka szerencsétlenségemnek?»

«Az bizony nem természetes dolog, hogy én itt lebzselek és óbégatok, ha H— tetszését akarom megnyerni. Ezt ő szeretet jelének nem veheti. Föl tehát Bécsbe!»

Febr. 13-án ott is van már. Lajos bátyja s leánya Mária egész bonhomióval beszélnek el neki a napi újdonságokat, s ezek közt azt is, hogy az ifjú Korinsky elveszi L. H.-t, csak előbb még egy utazást tesz Angliába.

«Mitevő legyek?» kérdi magától. «Nem szabad elvesztem bátorságomat, higgadtságomat. A gyászra s agyonlövésre még mindig lesz idő. Hallgatás, — óvatosság, — egy tapodtat se innét, — ne vegyenek észre semmit, bármi történék is, — s végre resignatio!»

A jelek arra mutatnak, hogy az a K. megnyerte az ifjú hercegnő szívét. Ne tegye ki magát annak a veszélynek, hogy kosarat kap.

14-én álmatlan éjre virad. «Nem tudok tanácsot adni magamnak, oly véghetetlen űrt érzek magamban, — utálok az életet, terhemre van . . . Szörnyű bűnhődés ez! — Nem szabad nekem többé semmit kívánni, semmit akarni!»

Majd ismét öngyilkossági gondolatok foglalkoztatják. Tudjuk nem először, fájdalom, nem is utolszor az életben! «Csak az anyám tarthatott volna még vissza, az egyetlen, a kinek szívét mélyen elszomoríthatám; a többiek azt a fájdalmat, melyet halálom nekik okozni fogna, könnyen elfeledik és megbocsátják.» — — «Pár óra múlva nem leszek többé!» stb.

Régi barátnéja, E. Zs. — de kivel a rossz nyelvek szintén hírbe hozták, csakhogy mindenkép befeketíthessék! — kissé megvigasztalja. Azt hiszi, hogy ha a leánynak szabad választása volna, most is inkább őt választaná, mert K. csak mulattatja, szórakoztatja, de szíve nem érdeklődik iránta, s ha Schw. vagy Mett — jelentené magát, úgy . . ., Magaviselete különben, így folytatja a vigasztaló, oly gyerekes és ledér, hogy nem lehet eligazodni rajta. Anyja — a beszélőnek — nem rég megkérdezte, melyikhez szeretne hozzá menni udvarlói közül? mire a leány: tán ki szeretné pletykázni? s tova sza-

ladt. Mikor pedig a Sz. anyjának halála hírére vette, azt mondta reá: „most majd nem jöhet bálba, s nem hozhat engem mindig zavarba“ stb. stb.

Mindezekből azt látja, hogy ha épen nem sz—, neki szép csöndesen vissza kell huzódnia. «Sorsom úgy akarja, hogy ne házasodjam meg; miért akarok mindig az ár ellen úszni?» — — «Függetlenség! Igaz, hogy részvevő szív nélkül, de gond és felelősség nélkül is. A legnagyobb okosság, jól érezni magát azon az úton, a melyet végzetünk számunkra kijelölt, s ahhoz képest rendezni be minden dolgát, élvezni és nyújtani másnak is minden lehető örömet . . .»

Pár nappal később: «Bensőmben nyugodtabb vagyok, mióta minden reményről lemondottam. Még boldog is lehetek, ha az életben többé soha semmi után se vágyódom nagy epe-dessel és szenvedélylyel.»

Érdekes tudomásul vennünk, miként ítélte meg őt ez időben egyik derék barátnéja, Grassalkovics Tini. Je connais vos projets, vous n'irez pas en Amérique, mais vous planterez des choux chez vous, que j'irai à manger. Elég szívélyes volt: káposztát kapálni küldi, s magát beinvitálja reá!

Ez a leendő konyhakertész, a társaságban oly rosszúl tudja elleplezni benső érzelmeit, hogy hol megneheztelnek reá, hol kinevetik. Csak E. Zs. viseltetik folyvást elnéző türelemmel iránta, vagy ha megharagszik, csak azért, mert „oly ügyetlenül viseli magát, s elrontja a saját szerencsáját“.

Pottendorfné magára vállalja, hogy még egyszer megkérdezi a leányt férjhez menési szándéka felől. A kis hamis válasza az volt, hogy sem K. sem Sz. nem kell neki. Különben senkit se szeret, s majd ahhoz megy, a kit anyja ajánl neki.

Új baj. A versenyzők — a mamához vannak utasítva. Széchenyi, — még ezt is! — átnyújtja a mamának az ő vágya kimutatását, melyet az, most bár időnkivülinek találja, mégis átvesz tőle; de arra figyelmezteti, hogy mégis csak a leánynál kellene behízelegnie magát, s aztán meg nem kellene olyan változandónak s olyan túlérzékenynek lennie.

Megint úgy látja a dolgot, hogy még nincs minden veszve.

Álmatlan éjtszakákon jó tanácsokkal látja el magát. «Nem kell túlérzékenynek lennem, egyformábbnak viseletemben. — H.-nak óvatosabban udvarolni, nehogy ismét elriasz-

szám. Csöndesen el kell őt altatnom. Biz' Isten, még gyermek.»

Az eddigiekhez azonban sorompóba lép még egy ifjú Taxis, meg egy Schönburg. Mes compagnons de malheur.

Hátha az ünnepezt hölgyben — «több a hiúság, mint a szív»?

«Sok szakács elsózza a levest. — Mások tanácsára bízam magam a helyett, hogy csak szívemtől kértem volna tanácsot. — De még nincs veszve minden!»

Nem sokára, febr. 28-án, véletlenül összetalálkozik K.-val a hercegi háznál. A jelenvoltak összenéznek, nevetnének, sutognak. Széchenyi úgy érzi magát, mint a ki nevetségessé válik. «A megvetett szerelem fájdalmát érzem, a sértett hiúság töviseit, a mellőztetés kínos érzetét. — Hagyjunk föl örökre(!) minden házassági tervekkel, félre minden gyöngeséggel, álljunk meg a magunk lábán, menjünk utazni . . .»

Márctiusban Czenken van. Falkáját rendezi. Háza teli vendéggel. Egészsége a legjobb. Majd H. is csak feledve lesz!

Hisz azóta már hanswurstnak is nevezte őtet! Egy másik élczes hölgy legalább krampuszhoz hasonlítottatta. Ez utóbbi tragikaibb.

Lajos testvére az alatt, e hó 18-án nőül vette Wurmband Francziskát.

Áprilban már a bécsi fama azt hordja, hogy ,kivüle' Harrach és Korinsky is kosarat kaptak. Míg a hercegi háznál őt ismét szívesen látnák, az, a kinek döntő a szava, úgy nyilatkozik, hogy most már nem bánná, ha egy ,negyedik' jelentkezék.

«Első menyasszonyom», így szól a napló, «szívem választottja, S— volt. Azzal örökre meghasonlottam: ő most gyűlöl engem!»

«A második ez a H. Ezzel is örökre vége van. Nevetségessé vagyok téve, s czéltáblául szolgálak nővére élceinek s szeszélyeinek!»

Azért a bécsi hölgyek, különösen a korosbak nagyobb része még is vele tart, s ő, mint egyikök mondja, igazi: ,enfant gâté des dames!»

Ő maga Czenkre megy, s lelkét orvosolja gyónással, melyet Pater Florián bizonynyal titokban tartott volna, de a gyónó naplója föltár előttünk; testét pedig edzi mérsékletes

élettel és vízivással, mely életmódját Zank még Eszterházy herczegnek is mintául ajánlja. E mellett fölteszi magában, hogy élő kortársai közt a nagy elméket (Meisternaturen) föl fogja keresni, s lehetően társaságokban tölteni idejét.

Íme a szerelem, midőn sebeket üt is, emel, nemesít!

Fölkel Hercules Omphale mellől, az orsó helyett ismét buzogányát forgatja. Hogyne tenné az, a ki még csak érzi magában a leendő Herculest: a nagy tetteket, melyek reá várnak, a halhatatlanságot, mely a pálya végén int!

A nagy útra készülve, ily tükört tart maga elé. «Ha eddigi életemre visszatekintek, s eszembe jutnak elkövetett minden bolondságaim, úgy nem vonhatom többé kétségbe, hogy magam tiportam el szerencsémét. Olyan kevés emberismeret, olyan kevés előrelátás, olyan fecsegő természet, s a lehető legnagyobb ügyetlenség mindenben!»

Később is mindig magát okolta, hogy L. H.-val semmire sem ment.

Nekünk tán jobb így!?

1824-ik augusztus 24-én találkozunk először a Crescence nevével.

Égészítsük ki s fejezzük be e szakaszt egy érdekes adattal a góthai almanachból. Liechtenstein Henrietta herczegnőt október 1-jén 1825 nőül vette gróf Hunyady József.

Ő volt — az a negyedik!

IV.

A vég kezdetéhez értünk.

Élethívatása iránt nem tétováz többé. Egy hanyatló, elsatnyúlt nemzedéknek ő lesz regeneratora: új hazát fog Attila földjén teremteni.

Hajlamaiban sem tétováz többé. Egyet szeret, határozottan, magasztos eszményiséggel, a siker legkisebb reménye nélkül.

Nincs tehát pilhenés, tart még a hányattatás; hogyne! mikor a kikötő, mely felé sodortatik, örökre elzárva van előtte: csakis az örtorony egy-egy villanását látja a part fölött.

Csodálatos párhuzama egy küzdő két nagy szenvedélyének. Hazája, melyet halottnak hisz, majd életre ébreszt, majd

ismét elbukni lát. Szerelme, mely örök epedésre, nélkülözésre van kárhozthatva, s csak önmagában, az önmegtágadás égi erényének gyakorlásában lelheti jutalmát.

Nincs okunk, átfordítani az e lelki küzdelmekre vonatkozó becses lapokat, szívemelő tanulságot nyújt azoknak minden sora; s őszintén sajnálhatjuk a kimetszett leveleket s kitörölt sorokat, melyek, a mennyiben netán e viszonyra vonatkoztak, két egymást értő nemes lélek magas erényéről s tiszteletre méltó erkölcsi tökéletességéről erősíthetnék meg legmerészebb föltevéseinket.

Sikamlós ez út: ne lépj reá akárki! Az erőset a felhők fölé emeli; gyöngébbnek össze kell roskadni ily vállalatban.

Ám e rövid bevezetés után emlékezzünk meg kezdetben tett ígéretünkről, miszerint nem fogjuk olvasóink véleményét mintegy járszalagon vezetni akarni, s szorítkozzunk az adatokra, melyeket az előttünk fekvő naplóból merítünk. Itt-ott kell csak egy kis közbeszúrássra engedelmet kérnünk.

A kötet, melyre immár sor kerül, ezt a jeligét viseli: Those are wisest who make no connexion of wife or mistress. Tehát se asszony, se leány? Meglátjuk, meddig tartott az életbölcsesség e szabálya.

1824. augusztus 24. «Oroszvárra. Crescence gyorskocsin utazik.»

1825. jan. 15. Cr—t a színházban láttam. Úgy találtam, jó volt irántam.»

1825. febr. 18. «Cres— egész délelőtt otthon maradt, hogy Rothlint olvassa. Pallavicini- és Caramasséknál láttam.»

1825. márcz. 14. Egy levelet írt hozzá. «Mi lesz belőle? . . . . Senki se tud róla. — — Isten igazságos: nem engedi, hogy tovább menjek. Délután egy csomag Cr—tól, levelem benne van, visszaküldötte! Be jól tette!»

— — — — —
«Keserves, nehéz napok múlva, végre ismét láthattuk egymást!»

— — — — —
Egy vers, azaz megszakgatott sorok rím és mérték nélkül. Nyilván több része van benne a képzeletnek, mely a múltat jelenné, s az álmot valóvá tudja varázsolni. Oly darabos, hogy nem sokat veszít értékéből, ha csak prózai fordításban adjuk.

1.

Aggály és fájdalom szállta meg szívemet, midőn elgondolám,
 Hogy tán az ő szíve is vérzik s megszakad.
 Pár óráig maradtunk együtt,
 Nem szóltunk semmit, nem is mertünk egymásra föltekinteni,
 De jobban szeretjük egymást mint az életet.
 Tűrünk és szenvedünk.

2.

Mikor még szerettél s kedves voltam előttem,
 Mily vidáman tűntek akkor az órák;
 Most, hogy mindenütt kerülsz,
 S szíved haragra gyúladt irántam,
 Mily súlyosan nehezülnek reám a napok.

*   *   *

Ez csak egy darab kő, mely még nem került Canova véssője alá. A 2-dikon Horász bájos dalának «Donec gratus eram tibi» reminiscenciája ismerszik föl.

Ápril 4. «Cr—val úgy látom, vége van mindennek.»

Vége? Nem lehet! a hol kezdet nem volt!

Ápril 10. «Wentzel: „Il y avait un moment que vous lui avez tourné la tête, mais à présent c'est fini: vous l'avez manquée.”»

«Hunyady Pepi elveszi Liecht. Henriettát. Mily szerencse, hogy nem lett enyém!»

«E. Zs. a marquis Posa jellemét ajánlja nekem tanulmányúl s utánzásra.»

Ápril 18. «Úgy látszik, Cr— irányában dicsően uralkodni tudtam magamon.»

Ápril 26. «Egy lépést se mehetek előbbre.»

Ápril 28. «E. Zs. mindenki iránt elnéző, csak irányomban szigorú. — Hunyady most a legszebb ember Bécsben.» (Tudniillik Henriette szemében!)

«Mind azon benső küzdelmek után, melyeket ki kell állanom, s égő szenvedélyem daczára — rossz ember hírében állok. Tout dépend de l'entrée dans le monde.»

Május 3. «Arra a felfödözésre jöttem, hogy Cr. egészen közömbös irántam.»

Hogyne!

Május 4. «Estély Miskáéknál. Ott volt... Zichy Crescenceis.»

«Atársaság, melybenélünk, képez bennünket jóra, rosszra.»

Május 9. «Éjjel utazom Párisba.» — «Nem tudom Cr—szal hogy áll a dolog.» — «Este elbúcsúztam tőle; úgy látszik, meg volt latva.»

Miért ne legyen meghatva, ha valaki Párisba utazik, főleg nehéz szívvel, — s ha az a valaki olyan kitünő ember, mint . . . minővé lennie kell a mi Széchenyinknek!?

1824. szept. 16-án halt meg a bourbon XVIII. Lajos, ki után ifjabb testvérje, Artois gróf, mint X. Károly lépett a trónra. Ez szigorú elveihez s az akkori reactionarius áramlathoz képest, ó frank szertartás szerint Rheimsben koronáztatta meg magát. Ausztria részéről herceg Eszterházy Pál kíséretében Metternich ajánlatára Széchenyi is, mint kamarás, elküldetett e ritka ünnepélyhez, mely ez év május 29-én nagy pompával, s többi közt a St. Esprit érdemrendének kiosztásával ment véghez. Az unalmas tisztelgések után Széchenyink ez alkalommal sok érdekes ismeretséget kötött, illetőleg megújított. Természetes, hogy ezek közt női ismeretségek is voltak.

Egy Fimarçon herczegnő különösen megtetszett neki. Hamar észre tér. Szíverősítésül ez arany mondatot igtatja naplójába: «Az igazi szerelem — erény!» Ehhez-e vagy egy Guichené asszonyhoz, kit Meudonban meglátogatott, szolt az a szép levél, melynek fogalmazványából még stílgyakorlatnak is méltó egy pár sort olvasóink tudomására juttatnunk.

— Ne seriez vous point étonnée si je vous disais, que ce n'est pas le danger à vous voir, à vous entretenir, à vivre dans votre société, que je fuyais. Non, ce n'est pas cela. Le spectacle d'un ménage heureux, tel que le vôtre, remplit mon âme d'un bienêtre doux et calme, — et si par moment l'envie que je porte à votre mari, ne me feroit pas resouvenir que je suis un mortel composé d'une foible argile, certes, je me croirois dans un monde plus heureux et plus celeste, ou l'amour est synonyme de la vertu. — Ne seroit-ce point un blasphème d'oser vous aimer plus que l'on aime une soeur, plus que l'on aime une amie? — Et y auroit-il pour un homme de ma composition, et de me trempe (je puis me servir de cette expression, car c'est seulement par façonnement que je suis ce que je suis) du danger de me trouver avec vous, avec un ange? Existe-il de l'amour, ou il y a de l'adoration?

Gyöngéd lelkeknek megnyugtatóására, a kik az angyaloknak földre esésétől méltán félnek, siessünk megjegyezni, hogy az eszményi szeretet e szép nyilvánulása már csak Bordeauxban adatott postára, s ily távolságból veszélyes tüzet Párisban nem gerjeszthetett.

A bús Marseilleben, hol az volt a szokás, hogy az özvegyek, férfiak és nők, öt évig viselték a gyászt egymásért, azt álmodta, hogy L. H. nem lesz boldog H.-val, mert ennek szerencsétlen a családja. «Isten ne engedje: — oly gyöngé virágot ne érintsen a balsorsnak egy lehelle se!»

«Terre, ou les fils n'ont plus le sang de leurs aïeux!
Ou, sur un sol vielli les hommes naissent vieux!»

Szeptemberben Bécsben meglátja másik volt imádottját is, Clam Selinát; e hó 12-én már Pozsonyban van, hogy az emlékezetes országgyűlésben ne csak részt vegyen, de nyomban mint egy első nagyságú csillag tűnjön ott föl hazánk égén.

Élete most már határozott irányt, lelkülete szokatlan magas lendületet vesz: úgy szólván mindent megaranyoz, mit körébe vonhat. Csak ritkán emlékeztet reá, hogy ő is, mint mi mindnyájan, «törékeny agyagból» van!

Kövessük tovább, lépésről lépésre; hisz maga nyitja meg előttünk szíve szentélyét.

Íme egy levél töredéke. — — «Esküszöm önnek, nem volnék képes a legkisebb gyanú vagy önvádnak még gondolatával is megzavarni az ön szeplőtlen tisztasága és erénye öntudatát, mely jobban emeli ön szépségét és nemességét, semmint maga is lihetné. Én nem születtem a rosszra, — habár, fájdalom, nem egy nehéz szemrehányást kell tennem magamnak eddigi életemben, — nem, Istenemre, nem! Inkább lennék hazámból számkivetve, s a mi borzasztó, mindenkitől elfeledve, mint hogy ön lelki nyugalma megháborítsam.»

Okt. 22. «Este Cr— kinevetett. Ez nagyon fájt.»

Nov. 23. «Bármennyire belé vagyok is bolondulva, mégis köszönöm az égnek, hogy Nemtője öröklik fölötte.»

«Benső furdalással érzem, mily gyarló vagyok én, s voltaképp mily gyöngé jellemű!»

«Vannak oly számos szerzetek, a melyeknek tagjai egész éltöket imával, elmélkedéssel s tétlenségben töltik el, hogy a mennyországot kiérdemeljék. Vajon miért nem léteznek oly

társulatok, a melyek az igazi philosophiát gyakorolnák, azt tudniillik, miként kell saját becsértékünket fokozni s ember-társainknak hasznára lenni! — Mily nagy szerencse volna ily társulat tagjának lenni, s legalább néhány vagy bár egy tanúra hivatkozhatni, hogy a mi az életben legnehezebb, önmagunkat le tudtuk győzni. — Istenem, mily nehéz dolog erényesnek lenni, a nélkül, hogy egy rokon érzelmű barátunk volna!»

Az itt megpendített eszme további lánczolata, melyre még visszatérek, más lapra tartozik: a jó barát, ki után sajtó szíve úgy epedett, nem soká váratott magára.

Decz. 28. «Molly megy Bécsbe a gyermekekkel.»

«Ha M.-t elvenném, mily sok jó származnék abból! — Belátom a dolog üdvös voltát; s még sem megy az!»

1826. jan. 28. «Én akarok egy népet újjá teremteni? — Nevetni való. Ily gyöngé ember merjen oly nagy munkába kapni!»

Míg a közbecsülés, a megérdemlett népszerűség őt szárnyára veszi, ő mindent «fekete színben» lát. Mások irigylük: s ő — «agonizál»!

Jan. 30. «Cr—t egész nap nem láttam. Tán Cl. zagyvált valamit? — Ő fogja meghatározni, hogy tovább szolgáljak-e, vagy quietáljak. — Ő lehet az oka, hogy egy egész nemzet újjá születék. — Amphitrite, a ki a sast megitatja.»

Értjük-e most már az akadémia czímerét! Kit ábrázol ama szép nőalak, Minerva és Hunnia elmés combinatioja, emelt kézzel tartva föl a kehelyt, melyből Jupiter vagy Attila királyi madara nectárt szörpöl?!

Oh, égi szerelem! termettél-e valaha szebb gyümölcsöt a földön?!

S a ki minő a szerelemben, olyan a barátságban is. Az eszményi jó barát, meghitt tanúja szíve nemes küzdelmeinek, Wesselényi Miklós volt.

Ez, erdélyi útjából visszafordulva, február 6-án Pozsonyba érkezett. Ő maga is hasonló sebet hordott szívében, s ismeretes pathosában ily szókkal fordult barátjához: „Esküdjél meg, atyád sírjára, hogy őt örökké, híven, tisztán fogod szeretni: a pokol minden átka szálljon reád, ha valaha ez esküt megszegnéd!”

E szörnyű eskü megtartása, mint látni fogjuk, kettőnek az érdeme.

Márcz. 13-án, mi alatt Ferencz császár haldokolt, az a Molly ezt a jóslatot súgja fülébe: „Avec la diète, et avec l'amour vous ne vous arrêterez pas là, ou vous desirez“ . . . . Igaza lehetett a szellemes hölgynek: szerelemben és politikában bizony nem mindig állunk meg ott, a hol akarunk!

Márcz. 21. «Borzasztó éjem volt. Két hét óta folyvást szívgyörcsben szenvedek.»

Márcz. 22. «Nagyon boldogtalannak érzem magam.» — «Ah, eszembe jutott Goethe verse:

Was mein armes Herz hier gebanget,
Was es zittert, was verlanget,
Weisst Du, nur Du allein.

Márcz. 25. «Ő csak az erényre született. — Ma még tisztábban érzem, mint máskor, hogy egyetlen komoly szemrehányást, melyet önmagának tehetne, ő túl nem élne.»

Ezek abból a kötetből vannak kivéve, melyekben többek közt az akadémiára tett első nagylelkű ajánlata is foglaltatik, mely nevezetes eseményről különben aránylag legkevesebbet írt bele. Vegyük kezünkbe a következő kötetet.

E kötetnek három jeligéje van. Egy franczia, egy német és egy angol. Idézzük csak az elsőt, mint tárgyunkra nézve jellemzőbbet. «Souffrir et se taire!»

1826. april 1. — «Ott maradtam vacsorára. K. legrosszabb kedvben volt. Grassalk— mesélt valamit egy fiatal aszszonnyról, a kinek öreg férje volt.»

Jegyezzük meg, hogy gróf Z. K.-nak elég oka volt rossz kedvűnek lenni: hívatálnok és aulikus levén, némileg kompromittálva volt az ország előtt. S e nap a főrendi ülésben a nádor le is szidta Széchenyit, azzal a hozzátevással, hogy csak atyja érdemei tekintetéből nem akar még szigorúbb lenni iránta.

Ekkor már E. Vincze is ellene fordul: „Mindenkít(?) ellenségévé tesz, országgyűlési szereplése és Cr— miatt megvetik és gyűlölik!“

Csoda-e, hogy míg Széchenyi öngyilkosságra gondol, Cr. a nádor estélyén (april 6.) vele nem akar kártyát játszani?

April 7-én. Hosszú szünet után Cr— ismét látható az országház karzatán.

Este a színházban: «barátságos, de zárkozott».

Ápril 11. Ismét a színházban látja. Tűzlárma támad: erővel ragadja ki magával. «Annyira fél a nyelvektől, hogy nem sokára egészen kerülnöm fog kelleni társaságát.»

Ápril 13. «Estély a főherczeg nádornál. Cr—től mindinkább eltávolodom. Érzem, látom, nem való vagyok kortársaim társaságába. Ha egyszer meg leszek halva, elismerik értékemet.»

Ápril 14. Cr. ismét a színházban, faggató kérdéseire így válaszol: „Sokat gondolkodtam róla, — ön vagy a legrosszabb, vagy a legtökéletesebb ember a világon!”

«Mennyire igaza van. Váljunk el!»

Ápril 15. Egyszer magyarosan, bújában . . . . «leiszsa» magát. Hm? Mi látjuk, hogy akkor is ittas, mikor józannak látszik. Egyébiránt fölteszi magában, hogy ezentúl vigyázni fog — nyelvére!

Aligha tette, mert másnap (16.) a páholyban úgy megharagítja derék imádottját, hogy ez őt ott hagyva, ki akar menni s csak nehezen marasztható.

Ápril 17. Este kissé szívesebb. — Színházban «majdnem» rosszúl lett. «Oh Isten, oltalmazd meg őt!»

Ápril 26. Pál bátyja megint, hogy M—nak fejét megzavarta, vegye lelkére!

István pedig, a testvérek közt támadó, utóbb kiegyenlített viszályra is csak annyit mond: «mit fog Cr. hozzá szólni!»

Ápril 30-án ismét páholyában látja: lakásán nem akarja elfogadni!

Máj. 2. Csak öt jellemhibát vet szemére. Szerinte a mi Széchenyink: egy kicsit hiú, egy kicsit szerfölkött nagyravágyó, egy kicsit gúnyolódó s egy kicsit ravasz. Mindez francziául volt elmondva, de tán — magyarán?!

S ez így megy jó darab ideig.

Júniusban azt hallja, hogy Cr. beteg. Mindjárt a legrosszabbra gondol. «Halálos aggodalomban élek, ah, lehet-e ily kedélyállapotban élni? — Ő meg fog halni; én pedig túléltem őt, s hosszú életű leszek!»

«Szeretek egy tisztességes nőt» — francziából kell e valomást fordítanom — «szerelmem oly tiszta mint egy angyalé, minden erőmet megfeszítem, hogy lelkemet minden szépre, jóra, az erényre képesítsem. Föláldozom magamat, személye-

met, vagyonomat, virrasztásaimat hazámnak közjavára : s majd senki sem ért meg, egy egész nemzetből senki !»

Június 6-át jelöli meg, mint azt a napot, melyben az ő templáriusi szolgálata — tudniillik a szellemi tökélesbülés, az önfeláldozás nagy munkája — a maga teljes mértékében megkezdődik.

S e naptól kezdve minden szerelme, ábrándja, epedése a Cr. neve helyett egy L. betűhöz fűződik. Hogyhogy? Tán egy percz alatt hűtlen lett érzéketlen kedveséhez, s mást állított az oltárra, a kitől tán némi jutalmat is várhat? Törjük-e fejünket rajta, ki volt már megint ez az L—?

Ne engedjük megzavartatni magunkat. Ha új élet kezdődik, új jelekkel is élhetünk érzelmeink jelzésére. Aztán : ki vitte valaha annyira lelke ruganyosságát, hogy egy pillanatban, minden átmenet nélkül egy L. iránt érezze mind azt, a mit előbb egy Cr. iránt érzett; erre még egy Széchenyi sem képes. Továbbá, nem volt-e egyik hibája, hogy szíve titkait nem bírta magába zárni; ideje, hogy megszokja. Sőt a napló egy helyéből az is kitűnik, hogy bár zárral és kulccsal jól el volt az látva, kezébe került olykor másnak is, például oly közelállónak, mint nővére, a kiről egyszer azt az adatot jegyzébe : „Meine Schwester liebt den M. Dietrichstein“; a mely sor alatt mindjárt egészen más, és nyilván női kéztől ez a kis glossa olvasható : „Stefflerl du lügst!“ Nem látszhatott-e célszerűnek ezentúl még naplójában is az eszményien imádott név megjelölésére egy eszményi betűt használni, mely a hivatlan olvasót tévútra vezesse? Végre : egy helyütt összeállítja az imádott élete legnevezetesebb adatait, születése-, nevenapját, férjhez menetele napját; mindezek Cr—ra vallanak. Nem kell tehát nekünk, a kik e ritka egyéniség szívtörténetének ecsetelésére vállalkozunk, megszakítanunk elbeszélésünk fonalát, hogy egy új imádottnak szenteljünk hamarjában egy külön szakaszt.

Folytassuk bátran. Tehát :

„L. elútazott. Nyugodtabb vagyok, mintsem hittem.»

„Ha visszatekintek az előbbi időre, minden tettem olyan, mintha vak és esztelen lettem volna.»

„Szerelem volt az, most is az, s mindig az lesz, a mi lépteimet, akaratom ellen is, vezéri. — — Sokan bolondnak vagy ostobának fognak nézni, még többen rossz embernek ;

de lesznek, a kik becsülni is fognak. Egyetlen vágyam, hogy L. boldog és nyugodt legyen.»

«Semmi sem tesz reám olyan mély és búskomoly hatást, mint hogy ha egy szép napon valamely elhagyott templom és temető környékébe mehetek, hol nem hallani mást, csak a madarak csiripelését, s szabad folyása van a gondolatnak. Mindig csak L.-ra gondolok.»

«Lamartine megszűnt költő lenni, mióta boldog házasságban él. Én poltron lennék, soha sem akarnék meghalni!»

«Búcsúzáskor azt monda (ő, tudniillik), je vous souhaite que votre intérieur ne soit jamais troublé, parce qu'alors il n'y a plus de bonheur!»

«Egyszer azt mondtam neki: Vous remplissez toute mon âme, et quand je pense à vous, je m'exalte pour tout ce qui est beau, grand et noble. — Ő pedig így felelt: „Si c'est vrai, ce n'est certainement pas moi, mais c'est la prière que je porte journellement au ciel pour votre bonheur.”

A kiért így imádkoznak, az bizonynyal nem szállhat alá a göröngyhez!

Június 19. Auspitzon. «Sokat beszéltünk G.-ről, S.-ról és elhunyt sógornőmről. Szívem bánattal van eltelve. Borzasztó sejtelmem van: L— nem fog soká élni.»

Július 13. Horpácson. — «Megígértük egymásnak, hogy kölcsönösen hírül adjuk, a mit az emberek netán rólunk beszélnek, vagy a mi megrovandót mi magunk találunk rajtunk.»

Szeptember 3. Oroszváron. — «Minő visszaemlékezések ostromoltak!»

Szeptember 17. «L. a színházban, páholyában látom.»

Szeptember 23. «L. Talloson. — Halál keserve honol szívemben.»

Október 19. «L. nem fogadott el. Nem megy ki, kevés embert bocsát be, mindig el van foglalva. — Jobban szeretem, mint valaha. Ő egy angyal, egy szent. Bensőm föl van dülva. Mikor fogom ismét láthatni!»

Okt. 21. Egy Cs., kivel találkozik: „Aha, te bizonynyal oda mész: különben is okos ficzkó vagy!” — «Ah s'il connaissait ma misère!»

Okt. 22. — «Nem jár ki, s hozzá nem mehetek. Je suis exilé.»

Nov. 2. «Isten tudja, nehéz állapot; úgy imádni őt, s még azt sem tudhatni meg, vajon itt van-e? s jól van-e?»

Nov. 3. — «S. me donne le conseil de me marier, mais seulement pas Mel—»

Decz. 16. M—ről Zs., hogy az egy időben nagyon szerette őt, — hogy soha sem fog többé szeretni (?), hogy most már megadta magát, de a legboldogabb lett volna, ha őt nőül veszi.

«Tudtam én azt, s fájdalmasan érintett mégis. Őszintén beszéltem, hogy soha sem fogom őt nőül vehetni.»

«Még ez is! Isten belát az emberi szívbe: hideg s érzéketlen vagyok-e? — — Annyi szeretettel egy embertársamat sem tettem boldoggá, de boldogtalanná többeket!»

«Pihenj csöndesen drága árnyék! Tégedet én öltelek meg! Békülj ki velem, s bocsáss meg.»

«L. és M. Ti oltalmaztatok mint védangyalaim. Az elsőt szerencsétlenné tettem, mert mindenek fölött szerettem. A másodikat, mert nem tudom szeretni.»

Hogy itt a phantasia erősen működik, s rögeszméket terem, az iránt, bárki az eddigieket figyelemmel kísérte, nem lehet kétségben.

Az erény túlzása mi sokszor válik hibává! Az a nagy lelkiismeretesség, mely minden tettért és mulasztásért mindjárt érzi az erkölcsi felelősség egész súlyát, könnyen átcsap ama gyermekes hiúságba, mely mindennek, a mi mellette s körülötte történik, egyedül magában látja az okát. A mely férfi könnyen elhitheti magával, hogy minden nő szerelmes belé, s miatta epeszti halálra magát, szintűgy tévedhet, mint egy lelkiismeretlen csábító. Úgy a közéletben is. Egy józan reform megindítója nem lehet felelős egy utóbb bekövetkező forradalomért. Széchenyinél, köz- és magánéletben egyaránt, a személyes ambitio és hiúság, a mint egyrészt nagy tetteknek volt rugója, úgy másrészt tragikumba ment át, földülta kedélye nyugalmit, s őt végre menthetetlenül elvesztette. Egész élete folyama, a mint azt most legkisebb rejtélyeiben magunk előtt föltárva látjuk, egy martyrium volt.

Ám folytassuk szemlénket.

Decz. 26. «Ismét láttam őt. — Hidegen köszönt. Égető méreg szívemben: meg fog ölni.»

Deczember 31. «Ott voltam. L. érzéssel, jóságos méltósággal fogadott.»

«Szívem szét van tépve. Hányattatom a halál vagy teljes apathia és az örökké való erény között. Lesz-e erőm e válság legyőzéséhez, mindenható Isten! csak te tudod, mint vérzik szívem, mint reszket minden idegem, mint ég agyvelőm!»

Míg az országgyűlés legünnepeltebb embere titkon így epeszti magát, az akkori conservatívek rémülettel töltenek el országszerte bizonyos köröket, hogy «itt sokan philanthropikus principiumokat akarnak fölállítani!»

A philanthropok közt volt Széchenyi is: a rémülők közt, természetesen az előkelő hölgyek jó nagy része. Ezek egyikéhez így szólott Széchenyi: «Je crois qu'il n'y a rien qui résiste à la persévérance.» Az pedig így válaszolt: «Non certainement, et il paraît que c'est là votre devise!»

Mire czélzott ez elmés replika? . . .

1827. január 6. «Láttam a templomban. Szemeink találkoztak. Ah, életem meg van mérgezve!»

Január 10. — — «Soha sem látom őt. Este nézem kivilágított ablakait: még az is oly jól esik nekem. — Ha igazságos, be kell látnia, hogy megérdemlek egy olyan szívet, minő az övé.»

Nincs okunk kétkedni, hogy az ideális L. ezt be ne látta volna.

Január 17. «Z. K. ebédre hívatott. Szívem reszketett örömében.» — «Ő gyöngelkedett, keveset beszélt» — — «férje barátságos, beszédes volt. Egyre töltögette poharamat: „ah, hisz csak egyszer élünk!” mondá s egész lénye csupa bonhomia és lelki nyugalom volt» — — —

«Ismét hetekig kell túrnöm, míg újra láthatom!»

Január 21. «A templomból láttam kijönni.»

«Szívemben a méreg, mely megöl, agyamban mindig csak ő van: ezt az égető epedést csak a halál oltja el.» — «Je rapporte tout ce que je desire et tout ce que je fais, à elle seule.»

Január 22. Gy—éknál. «Hideg és visszataszító volt.»

«Mindennapi imám: „Tiporj el engem Istenem, csak ő legyen boldog”, meghallgattatott. Én már az álmok országában élek!»

Január 23. «Vajon becsül-e? vajon szeret-e? ezt kérdem untalan magamtól. Eget, emészt e gondolat!»

Január 24. Eszt—éknál. «Megneheztelt reám, mert bon

enfantnak neveztem. Úgy látszik, egészen közönyös vagyok előtte. Le charme est rompu!»

«Én szívemben hordom a mérget, mely engem megöl; ő pedig boldog. Istennek legyen hála érte!»

«Január 29. — — Méltó akarok lenni hozzá. Most még földi láng ég keblemben, elolvadnék kékgyönyörben, ha őt egyszer szívemhez ölelhetném. Még alig vagyok méltó a cipője porát megcsókolhatni! — De ha életben maradhatok, ki fog égni fenéig ez a szenvedély! — Nem! Érzem, — szerelmem egy az életemmel: ha megszűnik az, én sem létezem többé.»

«Az országgyűlésnek vége. Reszketek, mi lesz azután? — Csak vele helyben lehessek, nem adom egy királyságért!»

Február 4. «L. derült, vidám volt, a gyermekek szépek, egészségesek. Minden boldogságot lehel; csak szívemben a méreg. Jól van így!»

Február 13. «Hírül hozzák, hogy L. kiment a karzatról, mikor Cz. engem az ülésben rendre útasítani akart.»

Február 15. — «Erdődyéknél láttam.»

Február 19. — «Mindennapi imám: Tiporj el engem, Mindenható! Halmozz reám minden bajt, szégyent: csak ő nyerjen kegyelmet a te trónod előtt. Tedd őt boldoggá, adj neki békességet szívébe, nyugalmat lelkébe, megelégedést kedélyébe!»

«Szeretetem minden tisztasága nem bírta bizalmát megnyerni. — Sőt úgy látom, épen legkevesebbet sem érez irántam. — Sőt, még kinevet, vagy alig tudja elnyomni nevetését! — Istennek hála!»

«Véget kellene vetni életemnek. — Éjjel nappal ez a gondolat kísér.»

Február 21. «Nála voltam. Nevetett, mikor reám nézett. Mit gondolt magában, nem tudom; de szívembe megannyi törzsúrás volt. — Nagy Isten! az mégis szörnyű volna, ha előtte nevetségessé váltam volna!»

Erre, úgy látszik, egy levelet írt hozzá, melyben azzal fenyegette, hogy agyonlövi magát miatta. A levél fogalmazványa megvan s bármely regénynek egyik legszebb lapját képezné.

Eredménye csak annyi volt, hogy be kellett látnia, miként imádoztja — egy angyal. Megbocsátott. Tán imádkozott is érte. Baj nem történt.

Márcz. 16. «L—ről semmit sem hallok. — Örök remegésben élek. Egész bensőm föl van dúlva!»

Törlések.

«Mily üres fecsegés, gondolám magamban, — s mégis úgy megrendített!»

Sűrű és vastag törlések közt megmaradt e szép sor: «Életemet embertársaim, hazám, honfiaiim javára áldozom föl!»

A társaságban sokat beszélnek róla, becsülni kezdik, sajnálni is, szép jövőt jósolgatnak neki, s különösségeire valaki, a kinek neve ki van törölve, azt a megjegyzést tette, hogy: épen olyan, minő az atyja volt.

Bár fölveti magában azt a kérdést: nem volna-e jobb, ha L—t egészen kivenné a fejéből, s többé nevét sem említené; azért szorgosan be van jegyezve minden nap, minden óra, melyben őt látta, habár csak meszsziről is! Hátha még, a mi fájdalom, gyakran megtörtént, hogy jelentkezett nála, s nem bocsátották be!

Őt elvakította szenvedélye, boldogtalansága, s nem vette észre, mily veszélyben forgott, s mily bajt hozhatott volna épen arra, a kit méltán oly magas polcra helyezett.

Sejdíthetjük, mit kellett hallania, mikor, ismét vastag törlések után, ezeket olvassuk naplójában: — — «Össze voltam zúzva, majdnem elájúltam. A mit akkor éreztem, soha sem fogom elfeledni. Szívem alig vert már. A mi mégis fön-tartott, bár a legkeserűbb érzések közt, az ártatlanságom öntudata volt.»

Ily benyomások folytonos izgalomban tartják idegzetét. Igazán az álmok országában él. Ismételve fordulnak elő ily helyek: «Magasb hatalmak befolyását érzem!» «Borzasztó nagy hatalom!» stb. Vagy: «Mily keserű órák várnak még reám!» — «Oh, én még a legnagyobb nyomorban fogom életemet bevégezni!» stb. Majd ismét emelkedik: «Sokat gondoltam reá. Oh, nekem méltónak kell hozzá lennem!»

Egy közös barátnéjok halálos beteg lesz. L. mindig mellette van, ápolja. «Nem értik őt az emberek, — nem is e világra való — sokkal jobb, sokkal romlatlanabb, sokkal becsületesebb!»

Ápril 21. Lóversenynél nem volt szerencsés. «Nem nagyon bántam. L. oly mélyen van a szívembe vésve, hogy minden más iránt közönyös vagyok. Csak benne élek és lélekzem!»

April 24. H. és F. esküvőjük. «L. fehér ruhában volt, mint egy szent. Egyszer sem pillantott reám: lelkem mélyében reszkettem; nem is mertem közeledni hozzá.» — «Életem napról napra kiállhatatlanabbá lesz előttem. — — Hazám, honfitársak, nem sokára örökre elbúcsúzom tőletek.»

Május 3. — «Nem tudok imádkozni, nem tudok élni; csak meghalhatnék!»

Május 11. — «Álljon ő ott mint mintája a női erénynek; az én hamvaimat pedig áldja meg az utókor!»

Május 22. — «Egészen fölemészttem magamat.» — «Il-lik-e ily foglalkozás egy férfinhoz? — A szerelem emészszen föl egy 35 éves embert! Gyermek vagyok-e? — Ki kell őt szí-vevből tépnem; vagy tönkre jutnom, egész életemet elronta-nom: nem, azt L— bizonynyal nem akarhatja!»

Bizony nem akarta. E napokban is úgy nyilatkozott má-sok előtt egész elfogulatlanúl, hogy nagyon tiszteli és becsüli, de szerelemről, természetesen szó sem lehet.

Június 23. «Az élet, mint egy beláthatatlan pusztaság terül el szemem előtt. Számomra nem nyílik több virág. Csak a sír után vágódik lelkem.»

— — «Mindenütt félre értve, egy angyaltól eltipratva: lehet-e így élni?»

Levele, melyben pisztolyt és mérget emlegetett, — ezt később tudjuk meg, ily rajzónnal írt hátíráttal küldetett visz-sza: Cessez de vouloir troubler un coeur, à qui la tranquillité est si nécessaire.

Lelki állapotát ily megszakgatott sorok eléggé jelzik:

«Borzasztó! Az a kéz taszít vissza, melytől megmenté-semet vártam!»

«Egy neme az örületnek szállott meg, — pisztolyt ra-gadtam!»

«Majdnem megbolondúltam.»

«Szívem szét volt tépve.»

«Összeroskadok bánatom súlyától. L—től megvetve lenni. S mégis éljek?»

Julius 14. «Egy templárius halálos nyugalomával ébred-tem föl.»

Julius 23. «Vajon lesz-e még valaha oly idő, mikor L. becsülését, barátságát, részvétét fogom bírhatni?»

«Mindenható! tedd őt boldoggá, áraszd reá minden áldá-

sodat. De, ha lehet, ne sújts engem az ő megvetésével, gyűlöletével: minden más csapást szívesen, megadással elviselek.»

Julius. 31. — «Az ablakon át láttam őt. Hál' Istennek, egészségesnek látszik!»

Kénytelenek vagyunk az örökös ismétléseket mellőzni, nehogy fárasztók legyünk. Vajon, hogy ne jutott volna eszébe az a jámbor Petrarca, kit korábbi éveiben, Olaszországban, a legunalmasabb költőnek tartott a világon, mivelhogy oly sokáig s oly hasztalan tudott epedezni ama Laura után (íme az L. betű!) a ki másé volt, boldog családi életet élt, s férjét egymás után egy sereg szép gyermekkel örvendeztette meg?! Nincs semmi új az ég alatt!

Az előttünk fekvő kötet, — különben is a legérdekesbek egyike, — végig el van hintve a kesergő szerelem ily kínban fogantatott gyöngyszemeivel.

Ejtsünk el többet; szedjük föl még néhányat.

«Minap azt mondá: Je prie tous les jours le bon Dieu de vous combler de bonheur.»

«Mindenható! Bármilyen is a te határozatod fölöttünk, én a keserű kehelyt utolsó cseppig ki fogom üríteni; csak engedd, hogy szívben, lélekben egy oly szenthez méltó lehessek.»

«Nyugodtnak látszott, s nagyon jó kedvű volt. Szép mint egy angyal.»

«A tiszta lég, a szép táj, az emberek vidámsága, a madarak éneke, mind csak bánatomat növelték. — Oh, te drága, te szent! ha tudnád, mily boldogtalanra tettél.»

«Szebb volt mint valaha. Egy közönséges ember az utcán meglátva őt, fölkiáltott: Most értem, hogy itt a földön is lehet mennyország!» — Ez Győrben volt, szept. 16-án gróf Z. K. főispáni beigtatásakor.

«A mily lelki beteg és boldogtalan vagyok, úgy érzem, hogy egy nagy szellem ébred, fejlődik bennem.»

«Nincs oly pillanatom, a melyben egész szívem és lelkem ne volna az ő emlékével eltelve.»

«Egy szóra se méltatott! — Bár a föld nyelt volna el! Isten bocsássa meg neki!»

«Neki tetszeni, c'est l'ouvrage de ma vie.»

«Életemnek nincs célja. Tout mon être est amour méprisé, méconnu. — Végre még nevetség tárgya leszek az embereknel!»

Mikor beteg volt: «Oh, ha ő meghal, az istenség saját legszebb remekművét pusztítja el.» — «Túléljem-e őt, vagy vele együtt haljak meg?»

Mire meggyógyult: «Mindenkivel nyájas; csak irántam kegyetlen.»

«Je vais me brûler la cervelle. — Mily kín az élet!»

«Úgy érzem magam, mint egy úszó, a ki mindinkább eltávolodik a parttól, s végre alámerül.»

«Négy év óta igyekszem kegyeit megnyerni; s ő eltaszít!»

Ez alatt megírta első munkáját a *Loráról*; de imádottja ezt nem olvashatja, mert nem tud magyarul.

Ápril 2-án veszi hírért, hogy Laurája — joggal nevezhetjük így — szerencsésen egy figyermeket szült. Ez örömhírt siet részvevő barátjával Wesselényivel tudatni, ilykép: «A kit agyonlőni visznek szután föloldnak, annak sem esik jobban a levegő, mint most nékem; csak hogy mindig félek. Mikor e jó hírt hallám, akaratom nélkül a térdeimre estem, s rég nem ismert örömkönnyekeket sírtam. Ha hálaimádságom nem hatott a mennyei úr eleibe, csaknem kételkedném az ő lételén, mert pillantatig elhagytam e földi lakást!» — Oh Petrarca!

Ápril 28. «Bár csak a föld alatt volnék már! De, ha a más világon is tőle különválva kell élnem, úgy bár soha se ébredjek föl: boldogság volna, egy kövé válni.»

Májusban: csupa agonia, kövé változás, Amerika és pisztoly!

Albach egyházi beszédei öntenek csak szívébe egy-egy balzsamcseppet, annál édesebbet, mert L. sem mulasztja el soha azokat.

Fölkeresi a híres lelki pásztort cellájában is, kisírja magát nála, tanácsot kér tőle. Szaniszló atya arra inti, hogy házasodjék meg. Nem tud ebbe megnyugodni, úgy érzi, hogy tőle ez becstelenség volna.

Egy hosszú levelet ír ismét angyali imádottjának, melynek minden sora aranyba véshető, bár csak meglevő töredékei után ítelve is.

«Mitevő legyek, kérdém magamtól éjjel és nappal. — Isten tudja, mindig az ön nyugalomát tekintettem, nem a magamét. Száz meg száz kétség és küzdelem után egy szózat tisztán és világosan ezt súgá nekem: Légy hű hozzá, utolsó leheletig. Küzdöl föl magadat oly álláspontra, melyről ember-

társaidnak, hazáfiainak javára lehetsz, áldozd föl magadat a közjóra, — egy szóval: légy hozzá méltó. — Én a családi boldogságról örökre lemondtam, s csak önnek akarok élni.»

«Rágalom érhet engem is, de gondom lesz reá, hogy ön soha se szégyelhesse magát miattam.»

«Önnek szent kötelességei vannak, ön anyja egy népes családnak. Én egy oly pályára léptem, mely nem kevésbbé szent. Akár mit végzett az ég fölöttünk: teljesítse ön az anyas a hitves tisztét; én viszont igyekezni fogok annyi jót tenni, a mennyit csak tehetek az életben. Isten nem fog minket elhagyni!»

«Az én helyem, melyet a gondviselés számomra kirendelt, Magyarország. Megállom e helyet, híven becsülettel, míg óráim ütni fog.»

A mint látni, ez búcsúzó volt.

Z. K. hivatalos minőségben Bécsbe volt átköltözendő, Széchenyink hazafias működése színhelyére, Pestre akart menni.

V.

Következik a regény vége.

Az érdekes idegfelesztés bűvöletéről, ha gyöngé tollunk megbírná is, előre le kelle mondanunk. Regényünk végét mindenki tudja.

De sok víz folyt le addig még a Dunán!

Kissé tán bajos is költészet és phantasia játékait, regényességet, szerelmi históriákat, pathos vagy humor hangján emlegetni ott, hol egy meglett komoly férfiúról, ki úgy életkorának, mint államférfiúi működésének immár zenitjéhez közeledik, hol egy nagy reformerről, egy olyan epochális emberről van szó, minő a mi Széchenyink volt. Bátorítson az a gondolat, hogy a kik eddigi összeállításainkat figyelemre méltatták, tanúságot fognak tehetni a mellett, hogy nem profanáltuk azt a mi szent, s hogy, ha nem sikerült is a hamvakból föltámadó phönixet egész fényében föltüntetnünk, lélektani bűvárlatainkban, minden emberi gyarlóság mellett is, soha félre nem ismertük a valódi nagyságot.

A kik e szempontunkat, mint saját fölfogásukkal meggyezőt, magokévá téve, idáig elkísértek, tovább is el fognak

jönni velem. Folytassuk tehát, s lapozgassuk naplóinkat végig.

A kötet, melyre most kerül a sor, az eszményi Laura nevét már a valódi Crescence névnek legalább is kezdő betűivel cseréli ismét föl. Egyéb változás alig lesz: a távollét oly szent köteleket nem bont föl.

1828. július 4. — «A gyermekekkel játszottam: mintha mennyországban lettem volna!»

Július 6. Szaniszló prédikációja. «Ott vagyok; nem hallgatom — —»

«Hű leszek utolsó leheletemig, a legszebb, a legerényesebb, legnemesb nőhöz. — Bármilyen történék velem, míg élek, határtalan tiszta szeretetemnek fogom bizonyítékait nyújtani néki!»

Július 10. Bécsben egy jó napot szerez magának azzal, hogy a Cr. édesanyját meglátogatja, s jó véleményét igyekszik magának biztosítani.

Július 21. Fiumében. «Semmi hír róla? — Vajon nincs-e baja? Que le bon Dieu la bénisse! Vajon az alatt nem költöttek-e rólam valami rosszat? Bizonyynal! Ám legyen! Az igazság előbb-utóbb mégis napfényre kerül.»

«Szeretetét, becsülését kiérdemelni, ez életem föladata.»

«Mentől többet olvasom Berzsenyi verseit, annál inkább sajnálom, hogy Cr. nem olvashatja.»

«Erény, tanú nélkül gyakorolva, a legmagasztosabb, mire ember képes.»

«Cr. bírhat ennek öntudatával. Az a jó, az a szent!»

Tersat egy kápolnájában sokaig elméláz. «Nagy áhitattal imádkoztam a Mindenhatóhoz a Cr. jóllétéért.»

Rovignóban egy orvossal ennek betegeit látogatja meg, magyar útzáró orvosnak adva ki magát. Egy grófnő, a kinek családja már elparasztosodott, egész Madonna-kép. A nélkül, hogy Cr—hoz hasonló volna, mégis sokban reá emlékezteti. Szíve vérzik tőle!

Július 27. Parenzóban. «Este, holdvilágnál, — leírhatatlan honvágy szállott meg, nem hazám, hanem ő utána. Oh, a Mindenható, így imádkozám, halmozza el őt áldásával, s csak engem tiporjon el!» — «Megszomjaztam, s egy fiatal jóképű leánytól vizet kértem; az durván megtagadta tőlem: Cr. ezt bizonyynal nem tette volna!»

Aug. 3. Fiumében. — «Voltakép semmi sem érdekel. Önmagamtól, gondolatimtól akarok menekülni. Örült szenvedélyem hajt. Még egy roham s véget vetek életemnek.»

Aug. 7. — «Utálom az életet; s mégis, mily borzasztó bárgyúság, irtódzom a haláltól!»

«On passe la moitié de sa vie à faire de bêtises, et l'autre moitié à les reparer.»

Aug. 8. «Fölhagyok már a jeremiádokkal, lamentálással. — — De földi útamon minden lépés, életem minden percze, a legmagasztosabb, legönzетlenebb, legtisztább szerelemnek legyen szentelve, melyet férfi valaha egy nő iránt érezett.» — «Félre tehát minden gyöngeséggel!»

«Szép föltét, de nehéz megtartani. A ki nem ismeri, annak sejtelve sincs a szerelem hatalmáról.»

Aug. 26. Ismét meglátogatja a Cr. anyját. Ez biztosítja, hogy leánya őt tiszteli és becsüli, — többet nem kívánhat, mert minő boldogtalan lenne . . . !

Szept. 3. — «Cr. nem fogadott el. — Két hosszú hónap után, míg én a perczeket és másodperczeket számolgattam, ő elzárja előttem ajtaját! — — Igazán, nyomorúltta tesz! — Vajon mentő angyalom-e ő, vagy rontó démonom?»

«Mind a kik látnak, tisztelettel közelednek hozzám; csak ő nem ismeri el érdememet!»

Szept. 10. Páholyában látja. Vidám és kedélyes, — kissé tán komolyabb a szokottnál.

Szept. 12. «Fölbomlásomhoz vagyok közel; a halál e neme különben nem kellemetlen. C'est l'amour qui me tue.»

Szept. 22. Szívdobogva siet Pestre, mert Cr. beteg.

Október 13. Czenken van. Itt is csak szívfájdalmára, s halálára gondol. Utolsó perczét is néki akarja szentelni.

Novemberben Bécsben látja. «Halvány, mint egy lilium!»

«Én vagyok legjobb barátja, életemet odadnám boldogságáért, — s ő elzárja ajtaját, megtiltja, hogy szóljak, hogy írjak hozzá!»

«Nem! ébredj föl bennem férfierő!»

1829. január 12. Cr. ismét nem fogadta el. «Jó Istenem, tiporj el engem, csak ő legyen boldog!»

Január 27. — «Ritter Toggenburgnak kell-e lennem?!»

Február 7. Bál van nálok (Budán). Szívesen fogadják; de ismét csak halálos sebbel kell haza mennie.

«Ne neheztelj reám hazám, számodra el vagyok én veszve! Életem fáklója letört, Geniusom eltípor.»

Február 15. Sok törlések közt: «Általa jobb emberré lettem.»

Febr. 26. «A templomban láttam.» — — «Akár belátja, akár nem, egész életemet neki áldozom: legyen az folytonos önmegtagadás, lemondás!»

Elragadtatásai közt, néha úgy veszi észre, hogy szinte nevetséges módon viseli magát. Legnagyobb gyötrődésben akkor van, ha a Cr. valamely rosszulléte vagy betegsége hírért veszi, melyet fölhevült képzelete mindjárt a legfeketébb színben láttat vele.

Március 5-én ismét Albach atyánál volt, a ki meleg részvéttel viseltetik iránta, s szent hivatásához képest őszintén iparkodik e háborgó lélek egyensúlyát valamikép helyreállítani.

Ez óhajtható egyensúly, ha elérhető, inkább lesz ama derék nő befolyásának, magas erényének köszönhető, mint bármi egyébnek. Tanúsítja egy ez időben ismét hozzá intézett levél töredéke, melyet lehetetlen egészen mellőznünk.

«Vissza küldöm imakönyvét, s egyúttal egy szószerinti (német) fordítását Berzsenyi költeményének, elhagyásával a két utolsó strophának. (Ez volt a *Romlásnak indúlt*... óda.) Azt, hogy: «De haj csak így jár minden» — a censura kedvéért írta hozzá. E szerint mindenki azt mondhatná, hogy a sors rontotta őt meg, holott a hiba önnön magában van. Hiszem, tetszeni fog önnek az eszme... Sok szépet írt még, szegény! Sa vertu etait sans témoin, s most visszahúzódva, betegesen él Somogy erdeiben. Nem rég egy megható levelet írt nekem Döbrentei által. — — Az én célom, a növekvő új nemzedékre gyakorolni áldásos befolyást, mert minden a polgári erényen alapszik. — Akármennyit gondolkodnak az erkölcsiség, a philosophia, a vallás tanairól, jó honpolgárnak, jó férjnek, hű barátnak lenni, ez az igazi alap. — Én, részemről, a jó polgár és a hű barát kötelességeit kétszeresen akarom teljesíteni, mivelhogy a gondviselés megtagadta tőlem a családi élet boldogságát. A mi viszonyunk örökké fog tartani, még a halál sem vethet neki véget, mert lelkeink elválhatatlanok, s hasztalan fáradság volna érzelmeinket elnyomni akarni, erősebbek azok nálunknál; de igenis szoros kötelességünk ez érzelmeket napról napra nemesíteni. — — Elég erőt érzek magamban,

hogy önt, mint testvér szeressem! — — Mi erényesek vagyunk, s azok fogunk maradni, — csak ennek tiszta önérzete teszi elviselhetővé az életet, e nélkül kétségbe kellene esni. — Nem fogok soha önnek szégyenére válni . . . magam egy perczig sem fogok pirúlni a miatt, hogy mindenre, a mihez kezdek, egy olyan kedves nemes lénynek, mint ön, van legfőbb befolyása. Szégyenítsük meg a rágalmazókat, hazudtoljuk meg őket s mutassuk meg a hétköznapi lelkeknek, hogy utolsó lehelletig szívből szerethetjük egymást a nélkül, hogy sülyednénk! . . . Ezer áldás szálljon önre, kedves drága lény! — Adieu, adieu mon ange! Je ne respire que par vous. Vous remplissez mon ame de votre souvenir, et par conséquent de tout ce qui est grand, beau et sublime! — Les hommes ordinaires ne croient pas à une vertu exaltée, parcequ'ils n'en sont point capables. On est forcé de cacher les émotions et les sentiments les plus pures et les plus saints, et dont on n'a pas besoin de rougir.»

E szép levélnek csak az az egy hibája van, hogy helyenként többes számban beszél. Erre, mint tudjuk, csak ő fölségének meg az íróknak van joguk, az epedő szerelmeseknek még nincs.

Vajh, bárkinek, a ki a hétköznapiság színvonalán föltül emelkedve, bármely téren vezérszerepre érzi magát hívatottnak, lehetne-e jobbat kívánnunk, mint hogy, ha már egy mostoha végzet a családi élet boldogságától megfosztja, egy olyan Egeriát rendeljen neki a kegyes ég, minő ez a Crescence volt a mi Széchenyinknek!?

Nem sokára ama levél írása után megbetegszik, s nem a betegség fáj neki, hanem barátnéjának látszólagos közönye. Hogy nem is tudakozódik utána, sőt mulat. «Elle me laisse mourir, comme un chien!» — «Elle s'amuse, quand je me meurs!»

Pár nap múlva fölkelt, hogy személyesen is meggyőződhessek imádottja úgynevezett folytonos szívtelenségéről. — De ennek mindvégig finomabb tapintata volt. Tudta, mily veszélyes a tüzzel játszani.

Láthatja őt templomban, lóversenyen, színházban s társaságban: négy szem közt soha sem.

Nevenapján (jun. 15.) egy levelkét ír férjének, ki azt nyomban közli vele. — Egy hónap múlva egy ismeretes réz-

metszetet küld el közvetlen hozzá: Jézus a habokon, a süllyedő Pétert fölemeli. Az allegoria elég találó!

Aztán e síriratot csinálja magának:

Ici gît le meilleur citoyen, le plus fidèle amant.

Megy Bécsbe.

Ez útjában, jellemző, olvassa Rousseau *Heloizáját*, s nagyon unalmasnak találja! A Cr. képe lebeg mindig előtte. A való mellett nyilván elhomályosul a képzelet játéka. Útja különben Angliáig vitte, s tömérdék új anyaggal gazdagította ismereteinek tárlházát.

Szept. 15-én, Bécsbe visszatérve, első jó hír, melyet hall, hogy: «az ő jó anyala, a ki egész lényét betölti, egészséges!»

Szept. 19. Czenken, semmi sem tetszik. «Lakásom borzasztó, lovaím rosszak, embereim ostobák, minden kimegy a sodrából, nincs jó barátom, nincs otthonom. — Cr. az egyedüli fénysugár a háttérben, ha az is kialszik, semmi sem tart többé életben.

Szept. 25. Cr. anyjától, kit Bécsben fölkeres, azt hallja, hogy ismét beteg, láza van.

Szept. 30. Cr. nem fogadhatja.

Ez alatt készül a *Hitel* című munkája.

Megy Pestre. Első látogatása Z.-éknél. Az asszony nem mutatja magát, öltözkékével van elfoglalva. — «Pisztoly!»

Okt. 21. Meglátta Langenau estélyén. Oly elfogulatlan, oly kedves és vidám volt, hogy egészen lefegyverzé, s magába fojtott minden szemrehányást, mit neki tenni akart. Kérdi, tanúlt-e azóta magyarul. Megcsalhatná, de bevallja őszintén, hogy nem. — Ismét egészen elhagyatva érzi magát. «Örök megsemmisülés, az egyedüli óhajtasom!»

Okt. 29. Megírja végrendeletét.

Okt. 30. Kocsival oda megy: a portás meszsziről int, hogy senkit se fogadnak el.

«Elkergetnek, mint egy veszett k—át!»

Ily benyomások után, mily balzsam lehetett szívére, mily csodagyógyszer a víziszony ellen, mikor Cr. egy medail-lont küldött hozzá megnézés végett, melyet neki szánt, halála után. Ez ereklje ily német föliratokat viselt: Nur Veredlung und Hungarns Wohl, Sey der Zweck der uns verbindet. — Wenn alles wankt, bleibt Glauben.

Deczember 21-én átmegy a Duna jegén, bajjal, gyalog,

zordon időben: nem tudja fékezni nyugtalanságát, mert Cr., mint férje értesíté, igen rosszúl van. Gyermekágyban feküdt s erős lázai voltak; a halál előérzetével, mely szerencsére alaptalan volt, búcsúzott el minden ismerőstől, köztük tőle is, mint leghivebb tisztelőjétől. Újdon szült fia nem sokára meghalt. «C'est la première perte, que la pauvre Cr. a faite. Istennem, mily sokáig nem fogom őt ismét láthatni!»

Mi pedig, kárörvendő írók czéhe, emlékezzünk vissza ismét Petrarára!

A többihez most új aggodalom járul: mennyire szívére fogja venni szegény Crescence a gyermeke halálát. Férje is aggódik.

A hű barát abban keres egy kis enyhülést, hogy a beteg édes anyjának ír egy igen szép levelet, nagy bocsánatkérésekkel e vakmerőségeért.

Szerencse, hogy a *Hitelt* szedik, hogy a casino hurezkodik, hogy a kereskedelmi casinóban restaurálnak, s hogy Nézsán egy kis repositionális ügye van, az ebédeket, estélyeket, farsangot nem is említve: mindez legalább perczekre elvonja figyelmét.

1830. január 17. Stáhly hibáztatja Köffinger orvost: ha más gyógmódot nem követnek, a betegnek el kell vesznie.

Január 25. Z. K. már ebédet ad; Széchenyi meg van hívva, de azon reménye, hogy Cr—t látni fogja, meghiusult, anyja társaságával kell megelégednie.

Febr. 1. Elküldi neki a *Hitel* két példányát.

Febr. 5-én részesül csak a szerencsében, hogy meglátogathassa. «Alig tudok szólni, alig tudom könnyeimet viszsza tartani. — Szép volt, mint egy lilium. Nyájasan fogadott: iránta tanúsított részvétem jól esett neki, jó hatással volt reá. — Oh, csak elolvadhatnék! Irigységgel nézek minden köre.»

Aggályai újabb táplálékot nyernek. A gyermekek vörös himlőben vannak. Cr. köztük levén, könnyen elkaphatná.

Ezalatt megindulnak a *Hitel* fölötti vélekedések.

Ily izgalmak közt először szállja meg az a borzasztó sejtetem, hogy meg fog örülni, nyomást érez agyvelején! E lélektani mozzanat sokkal fontosabb, semhogy azt külön ne kellene tanulmányoznunk.

Február 23. Ismét Z—éknál eszik. Cr. nem jött ki,

ebéd után ferje bevezette hozzá. — Ez azután így többször ismétlődik.

Ápril 4. Az a fekete pont tűnik föl, melyet e tanulmányunk elején már említettünk, a nélkül, hogy rejtélyeit megfejtettük volna. «Este fölbontottam egy csomagot, melyre ez volt írva: «Halálom után el kell égetni». A C— levelei voltak. Csontvelőmíg meghatottak. Minden legkisebb körülményt visszszaidéztem emlékezetembe. — Az a gyermek ártatlan lény tört szívvel halt meg (Brokenheart!) miattam! — És én örült, én merek még remélni, merek vágyódni valami boldogság, megelégedés után, míg kígyók és skorpiók laknak szívemben! Szent Nemesis! — — Mennél inkább ápolom s tökéletesítem magamban az erényt, annál nagyobb utálattal kell múltamra visszatekintnem: mily szörnyeteg voltam én!»

Bármi legyen az, egy nagy, egy gyógyíthatatlan kedélybetegség csiráját rejti magában.

Még csak három kötetet kell átlapoznunk. Mondanom sem kell, hogy az arányok már megváltoztak. A közügyek foglalnak el majd minden tért, a szív világát, melyre a mi figyelmünk most irányozva van, mind szűkebbre szorítva.

A következő kötet ezt a szép mottót viseli: *Il n'y a pas de bonheur sans vertu*. S utóbb más tentával alája van írva: *Et il n'y a pas de bonheur sans vous*.

A kettős jeligének, mely az erényre és a szerelemre vonatkozik, híven megfelel a tartalom.

Be van jegyezve minden nap, melyen Cr—t keresve, vagy véletlen látni szerencsés volt. Ez többek közt azzal biztatja, hogy akkor veszi ki legjobban magát, mikor egészen komoly, például mikor az országgyűlésen hazafias beszédet tart stb.

Dunai útjában is, június 30-án 1830 Belgrádon, így ír: «Az én kedves drága Cr—om képe lebeg mindig előttem. Becsületére és örömeire fogok válni!»

Szeptember 14-én, a török határról, rossz egészségben haza felé indulva: «Istenhez emeltem lelkemet, Cr. emléke melegíté szívemet, kit mint egy angyali nővért imádok és tisztelek. Csak úgy hosszabbítsd meg életemet, mennybeli atyám, így imádkozám, s imádkozom minden nap, hahogy életem hasznos lehet, s ha életpályám hajnalát annak alkonyatával

elfeledtetem, ha ifjúkorom minden Erratáit a jó és nemes tettek egy sorozatával ismét jóvá tehetem.»

Nem kell-e örvidenünk ily hibák (Erraták) fölött, melyek expiatiója (correctiviuma) egy olyan élet lett!?

Pozsonyba a dietára útaztában, Mosonynál minden eszébe jutott, a mit ottan érzett, szenvedett. De nyugodt, egykedvű s lehangolt maradt. «J'ai senti le calme de la mort dans mon sein.»

November 4. Z.-éknál ebédelt. K. barátságos volt, Cr. kissé feszült. Ő nyugodtabbnak, erkölcsileg edzetteknak érzi magát. Tekintélye növekszik, könyvét a nádor és Metternich megdicsérték. Ez az udvari pártnak, s nyilván Z. K.-nak is imponál!

Búskomoly hangulata, életuntsága azért vajmi ritkán hagyja el. Teli van hypochondriával. Izmosodását beteges puffadásnak tartja.

1831. Pesten, Cr. meglepő jó kinézése is azt az aggályt ébreszti benne, hogy az valami betegségnek lehet előjele.

Febr. 24. Estély Z—éknál. «Cr. nyájas volt, de kerülni látszott.»

Márcz. 17. «Nem hiába élek. Cr. megküldé az ő észrevételeit a *Hitelre*. Mily kitűnő, mily gyöngéd, mily kedves teremtés, mily tiszta fölfogás, mily helyes ítélet! Istenem, be nehéz sors, ily lényt ismerni, s nem állhatni közelebb hozzá!»

Jön a cholera. Széchenyinket a közveszély haza, Soprony megyébe szólítja. A közlekedés minden irányban meg van nehezítve. Egyéb bajok közt nem legcsekélyebb az, hogy Cr—ról keveset hallhat. Néha átvillan az agyán a remény egy kis szikrája, hogy tán még boldog is lesz az életben . . .

Decz. 6. Cr. szerencsésen fiat szül.

Decz. 26. Meghallván, hogy már fogad, ő is meglátogatja.

1832. febr. 10. Sok jó barátjától, s főleg Wesselényitől is, elhagyatva látja magát, «de még Cr—tól is! — Meg kell próbálnom, hogy magamban megálljak, van erőm hozzá, férfi vagyok. Isten legyen velem. Szándékom tiszta!»

Márcz. 19. — — «Munkára! Isten veletek, minden gyönyörei az életnek!» — «Oh, világok ura! nem bírom tovább —»

Bizonyos körökben, politikai izgatását, a *Világ* elveit

nagyon veszedelmeseknek tartják. Z. K. azt mondja többek közt: «Könnyű ám itt mindent fölbolygatni, s aztán elmenni Philadelphiába».

Május 24. Cr. aláír két gőzhajózási részvényt, de környezetének elfogultsága az ő kedélyére is hat.

«Isten, légy irgalmas irántam!» — — «Bensőmben nyugodt vagyok, mint egy elítélt, a ki ártatlannak érzi magát.» — — «Majd egy Isten vagyok, majd egy ördög!»

Julius 9. K-nál eszik. Ez szidja a korszellemet stb. Unalmas.

Julius 28. — Mindenkitől elhagyatva látja magát. «Borzasztó álmok. Nemesis!»

December 8-án Albachnál. «Ez elkényeztet. Nagyon dicsér.»

December 16. Ezt az imát írja barátnéja imakönyvébe.

«Isten, te foglalatja minden jónak, magasztosnak, tökéletesnek, bevégzettnek, töltsd be szívemet és lelkemet a te szent malasztoddal.»

«Erősíts engem égi hatalmaddal, hogy leküzdhessem földi gyarlóságaimat, s elmémet hozzád fölemelhessem.»

«Szabadíts meg érzékimet minden hozzájuk tapadó földi salaktól, s tisztíts meg emberi természetemet, hogy e műved hozzád méltó lehessen.»

«Önts bizalmat lelkembe, — ne engedd, hogy a te végeződésidet bírálgassam, vagy valaha kétkedni tudjak mindenható, mindentudó s irgalmas voltodon.»

«Add végre legjobb áldásodat minden hozzám tartozóimra, barátaimra, hogy egykor mindnyájan együtt dicsérhessünk és magasztalhassunk tégedet, mind örökké, amen.»

«Uram, legyen meg a te akaratod, úgy az égben, mint a földön.»

Megítélhetjük ebből is, ha volt-e oka Szaniszló atyának e lelki rokonát dicsérni, s barátsága által magát megtisztelve látni.

1833. június 11-én Cr-nak ismét fia született.

Széchenyi pedig a városnál három dolgot mozgat. Hídat, városszépítést, lóversenyt. Ezek az ő gyermekei! Egyéb-iránt folytatása következik az országgyűlésnek.

November 7. Lederer és Z. K. Széchenyi vendégei. Az utóbbi mindenütt forradalmat lát, még abban is, hogy az

emberek magyar színi előadásra járnak! Napirenden van a lengyel kérdés.

Deczember 17. *Normát adják.* Caroline!

1834. ápril 6. Londonban. «Ez a Rothschild, úgy látszik, nekem szánta leányát. Csinos. 2000 £ évi jövedelem.» — Ez csak tréfálódzás.

Ápril 7. A király kérdi Eszterházyt: «Quel homme est ce Comte S . . . ?» E. «Mais il est mon ami, — il a été jeune galant, mais bon patriote.» K. «Ah, j'en suis bien aise!»

Ápril 9. «Fáradt vagyok a sok dologtól, életúnt, bizonynyal mindenki előtt kiállhatatlan.»

Május 12. Pesten. «Szívem dobog. Cr. semmi életjelt nem adott. Megyek hozzá: nincs otthon!»

Aug. 9. Cr. leányt szül. Egyszerűen tudomásul veszi.

Deczember 19-én érkezik az Aldunáról Pestre. Itt azzal a hírrel lepik meg, mely majdnem lábáról ejti le, hogy gróf Z. Károly meghalt (decz. 15.).

Rokonok, jó barátok mendemondákat hordanak s belátják vele, hogy Cr. őt nem fogadhatja, nem akarja s nem fogja látni.

Deczember 21-én mégis bebocsáttatást nyer. Csak arra kéri, hogy semmiről se rendelkezék a nélkül, hogy őt értesítené. Az özvegy hallgatott olykép, hogy ez inkább nemre mint igenre volt magyarázható. — — «Je suis outré, cassé!»

Deczember 23. Fut a krisztinavárosi plébánoshoz. Ez mellette van, helyesli magaviseletét: csak várja be idejét, minden jól lesz.

Este megy Cr—hoz. Ez még hidegebb, szót sem szól, alig hallgat reá, végre majdnem hirtelen fölállva szerencsés útát (bon voyage) kíván neki.

1835. január elején, Bécsben rokonok, ismerősök már mint híres embert ünneplik, s nyíltan kimondják, mit titkon leginkább hallani óhajt tőlök. «Vous devez épouser Crescence.»

Január 20. — «Végre egy jó levél Cr—től!»

Január 21. «Je me sens mourir. Meghalni most volna a legjobb percz!»

Január 27. «Egészségem tűrhető. Közbecsülésben állok. Kezdek örülni életemnek.»

Febr. 2. Cr—nál ebédel.

Márcz. 26. Régi barátnéja, E. Zs. is biztatja, vegye el Cr—t.

Márcz. 29. «Cr—tól egy sor sincs. Ez megöl. Helyes ez?»

Több részletet is halmozunk tán össze, mint a mi czélunkhoz szükséges. Az vezérelt, hogy inkább az olvasó ugorhasson át valami lényegtelenre, semmint mi hagyjunk ki valami jelentősre. A mi hátra van, nem sok már.

A hosszas küzdelem vége: a regénybe illő hű kitartásnak s példányúl szolgálható tiszta erkölcsnek egy diadalünnepe.

Föl van jegyezve minden nap, melyben őt láthatta, jó-sága jeleit tapasztalhatta, vagy tőle, míg például a folyvást tartó pozsonyi országgyűlésén volt igénybe véve, egy-egy örvendetes levelet kapott.

Egyszer Eötvössel, máskor Dessewffyvel ebédelt nála. Ez utóbbival megszemléltek a Crescence leendő lakását.

Kihurczolkodott az özvegy, üresen állott a régi lak: még csak volt férje arczépe függött a falon.

A szép Crescencenak — kifecsegiük? — többek közt egy jó és egy rossz szokása volt. Nagy gonddal szeretett mindig öltözködni. De e miatt néha nagyon megvárakoztatta az embereket. Széchenyit ez olykor, — s kit ne tett volna? — szinte idegessé tette.

Esküvőjük 1836. február 4-én ment véghez, este, a krisztinavárosi kápolnában. A vőlegény tanúi voltak: Keglevich Gábor, Lederer parancsnok és Prónay Albert; a menyasszonyéi Zichy László, Zichy Henrik, Waldstein János, de a kit Dessewffy Aurél helyettesített.

A nemes pár boldogságában nemcsak Bécs és Pozsony magas körei, nemcsak fővárosunk, hanem az egész ország, melynek Széchenyi ekkor legünnepelebb embere volt, őszinte örömmel, lelkesedéssel osztoztak, s részvétőknek mindenfelé hangos, megható kifejezést adtak.

1837. január 3-án született Béla fiok.

1839. december 14-én született Ödön.

Utóbb született még egy leányok, az, a kiről úgy óhajtott, bár a kis főhercegnőre (a belga királynéra) ütne, de a ki nem élt soká.

A legnagyobb gyöngédséggel ölelte atyai szívéhez mostoha gyermekeit s unokaöcscsét Andort, a Meade Caroline fiát.

Csoda-e ha legrosszabb óráiban, ha élte bús alkonyán, midőn hosszas működését, áldozatait, egész életét füstbe menni látta, az említettem fekete pont is újra föl-föltűnt zilált képzeletében?!

Egy jövőkor költője megírhatja egykor ez új Faust legendáját.

Csoda-e, ha a ki annyi rossznak okozóját vélte magában láthatni, vezeklésül a legsúlyosab büntetést szabta magára, melyet csak kigondolhatott? Azt, hogy neje és gyermekei köréből szakítsa ki örökre magát! . . . Mivelhogy nem érdemel meg annyi boldogságot!

Van rendszer ez örületben.

Egyedül a szeretet gyógyíthatta volna meg szíve sebeit. De ő nem akart meggyógyulni, míg hazáját halva látta.

Oh, rejtelmes útai a gondviselésnek!

Oh, drága áron megvásárolt nagyság!

ZICHY ANTAL.

AZ AGY ÉLETE.

Mióta az újabb természettudományok haladásával együtt mind általánosabbá lett azon fölfogás, hogy az úgy nevezett szellemi élet tünetényei sem képezhetnek kivételt az egyetemes természeti törvények hatalma alól, s általánosan elfogadott azon nézet, hogy e szellemi élet organumai csak is az állati testben föltalálható idegrendszer főbb alkatrészei lehetnek: úgy vegyészek, mint mikroszkopusok is egyaránt fáradhatatlan buzgalommal törekedtek az állati test ez eddig oly kevésbé ismert alkatrészének szerkezetét a lehetőségig földeríteni, csak így remélhetvén a szellemi élet annyi rejtélyes, de nagyfontosságú tünetényeinek alapos magyarázatát adhatni.

E kutatások eredményeit az utóbbi évtized alatt főleg három író, úgy mint M. Schultze, W. Carpenter és H. Maudsley próbálta meg különböző czélból készült munkáikban *) oly szerves egészsze összefoglalni, hogy meglehetősen hű képét nyerhessük azon életfolyamatnak, mely az idegrendszerben, de különösen annak legkiválóbb részében a központi agyban tudunkon kívül történik.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy csaknem általános szokássá vált az állati test idegrendszerét az emberi társadalom táviró készülékével hasonlítani össze. Eléggé ismer-

---

*) 1. *The Microscopic Anatomy of the Nervous System* by Max Schultze; translated by Henry Power M. B. London. 1870. 2. *The Principles of Mental Physiology* by William B. Carpenter C. B. M. D. LL. D. F. R. S. London. 1876. 3. *The Physiology of Mind* by Henry Maudsley M. D. 1876. Ép e műveknek az *Edinb. Review* 1879. egyik kötetében megjelent kitünő ismertetése után adjuk mi is e vázlatos közleményt.

retes dolog, hogy e készülékek egyik alkatrészét azon mindenfelé látható vékony sodronyok képezik, melyek vagy teljesen elszigetelő tárgyakhoz, úgy mint a távirda-oszlopokon látható porcellán csészékhez erősítve, vagy a földben haladó vezetékeknel egészen vastag kaucsuk-mázzal bevonva, szolgálnak az üzeneteknek egyik állomástól a másikig való szállítására. Elégge ismeretes továbbá az is, hogy e sodronyok mind a két végökön az úgy nevezett villanyteleppel állanak összeköttetésben, mivel csak úgy lehet rajtok mind a két irányban üzeneteket küldeni, ha az illető helyről villanyosság vezettetik e sodronyokba. Ez erő, az úgy nevezett villanyosság pedig, az illető telepekben egymással érintkezésbe hozott különböző anyagoknak, úgy mint fém, víz és sónak egymásra való hatása közben történt fölbomlása által származik.

Eddig a hasonlat. S e hasonlatnak valóban teljesen megfelelő szervezetet találunk az állati testben. Az anatómia kése alatt mindenfelé föl-fölvillogó fehér szálak a test egyik végétől egész a másikig követhetők, ép úgy, mint a távirda-sodronyok az ország egyik szélétől a másikig, habár futások néhol ép úgy megszakad, illetőleg elmerül egy bizonyos készülékbe, mint a távirda-sodronyok a közbe eső állomásokon levő villanytelepbe, melyből aztán másfelé is ágaznak el vezetékek.

E vékony fehér szálak, az idegrostok, legbelső részét egy fölöttébb bonyolult összetételű fehérszálak test, az úgy nevezett protagon képezi, melynek minden képzelhető legapróbb tömege is

232	parány szényéből
240	« könenyből
4	« légenyből
22	« élenyből és
22	« phosphorból áll. *)

A legegyszerűbb alkatrészeknek e fölöttébb bonyolult összetételéhez illő aztán azon szerkezet is, melyből az idegszálak e leglényegesebb alkatrészét védő külső készülékek állanak. E véghetetlen finom protagon-szálakat tudni-

---

*) Külső kinézésére nézve e protagon hasonlít azon vékony, nyúlós szálacskához, mely akkor áll előttünk, ha valamely fehérszálak testből, például enyvből egy pálczika végére tapadt részt lassan fölfelé emelve, elválasztani akarunk.

illik az idegrostok egész hosszában egy másféle fehérnye és zsírnemű anyagból készült hüvely, az úgy nevezett Schwenn-féle test fogja körül, mely valószínűen ugyanazon szerepet teljesíti a protagonra nézve, mint a tenger alatti vezetékeknél a kaucsuk-máz, melylyel mindenik rézsodrony külön be van vonva. De az idegszálaknál ezen kívül még egy másik védkeszülék is van, tudniillik a fehérnye és zsírnemű keverékből álló hüvelyt még egy «neurilemma» nevű hártya is környezi.

Hogy minő képzeleti finomságúak lehetnek mind ezen alkatrészek, arra nézve a következő adat szolgálhat fölvilágosításul. Az ily hármas rétegű idegszálakból 50,000 fér el egymás mellett egy angol hüvelyknyi szélességű téren és 120.000,000 ily szál összefoglalva képezne egy írón vastagságú köteget; s az anatom által a testben látható fehér szálak mindenike tulajdonkép már megannyi idegköteg, melybe számos ily külön izolált eredeti idegszál van összefoglalva.

Ott, hol az idegszálak véget érnek, illetőleg valamely sejtbe olvadnak, lemarad a protagonról a külső boríték, mint a kaucsuk hüvely a rézsodronyokról a telepeknél, s mint egy nyúlós kocsonya-féle test tapad az félgömb alakban ellapúlva a sejtekre.

E szálak ugyanis, mint már említők, a távirda-sodronyokhoz hasonlóan, a rajtok át közlekedő erőt producaló telepekben, az úgy nevezett idegduczokban (ganglion) végződnek, melyeknek az idegszálaktól való különbözősége könnyen fölismerhető már arról is, hogy míg az idegszálakból képezett idegkötegek szép hófehér színűek, az úgy nevezett duczok színe pirosas szürke, és hogy mint a háló csomópontjai, tetemes megvastagodást képeznek a kötegek elágazásainál.

A mikroszkop tanúsága szerint e duczok részben ugyan a beléjük olvadó és belőlők kiinduló vezetékek szálaiból, de legnagyobb részt az idegrenszer egy másik lényeges alkatrészéből, tudniillik az idegsejtekből állanak. E sejtek valamivel nagyobb átmérőjűek, mint az idegszálak, de azoknál nem kevésbbé bonyolult szerkezetűek, finom külső hártájok alatt egy pirosas barna, lágú és szemcsés állomány töltvén ki ez apró tömlők belsejét, melyeknek alakja, habár többnyire gömbszerű, de rendszeren olyféle kiágazásokkal is bír, melyeknél fogva az idegszálakkal olvad az össze, úgy hogy sokszor fölötébb nehéz kimutatni a határt, hogy tudniillik hol végződnek

tulajdonkép ez úgy nevezett sejtkarok, s meddig terjed az ezekkel összeolvadó protagon maga.

Ez idegsejteket rendesen gazdag véredény-hálózat veszi körül, úgy hogy e sejtek valósággal mintegy meleg vérben fürödnek, mivel a vér könnyen átszivároghat a sejtek vékony hártáján. Ennek eredménye aztán az, hogy e sejtek szemcsés állománya könnyen fölfrissíthető, és folytonosan új táplálékot kap az azt környező vértömegből. Így például az idegrendszer legtevékenyebb része, az agy, valóban tízszer annyi vért kap, mint a test bármely más hasonló nagyságú része; s viszont ha a véráramlás csak egy pillanatra is megakad, az agy minden működése is azonnal megszűnik.

Mindenesetre az idegsejtek tekintendők tehát az idegerőt termelő szervezeteknek; folytonos fölbomlás és újjá alakulás állapotában vannak ezek; a nekik szükséges anyagokban gazdag s bő táplálék következtében folyvást szaporodnak, növekednek, egy ideig kifejlett állapotban működnek, majd ismét fölbomlanak és eltűnnek. Ehhez járúlván föltöbb gyöngéd szerkezetök, innen van, hogy a mikroszkopok segélyével is oly nehéz az agy szöveteiről valami határozott képet nyerhetni. Maga azon tény, hogy az ideg-állományt képező felhárnyékban előforduló elemek, mint föntebb láttuk, oly nagy számmal vesznek részt annak tömecsei megalkotásában, és hogy a tömecssek fölsorolt 520 paránya közül 494 a könnyen lobbanó természetű széneny, könny és phosphor parányaiból telik ki, melyek minden pillanatban készek a fölbomlásra, hogy az élenynyel egyesüljenek: határozottan oda mutat, hogy ez állomány folytonos elézésre van rendeltetve, mivel a vérből bőven kaphatja az elézéshez szükséges élenyt. Mindenik piros vértekecs ugyan is a tüdő légsejtjeiben, a lélegzés folyama alatt, élenynyel tele szívja magát, s ezt aztán, midőn a vérárammal együtt az agyba jut, az idegsejteknek adja át, a vérben földolva levő tápanyagokkal együtt, s ily értelemben lehet mondani, hogy a gondolat a vérből keletkezik, mivel az agysejtekben fejlődő idegerő tulajdonkép ép úgy az idegállomány elézésének eredménye, mint a tűz melege az elégett fa terménye.

Sokan magát az idegáramot a galván-telepekben kifejlő villanyárammal szokták összehasonlítani. Ezt azonban nem úgy kell érteni, mintha az idegáram a villanyárammal teljesen

ugyanazonos természetű volna. Valóságos villany-áramok néha ugyan mutatkoznak az élő test idegrendszerében; a Dubois-Reymond által tett finom kísérletek kétség kívül igazolják ezt; ez áramok megjelenése azonban inkább csak esetleges tünetmenynek mondható. Az idegszálakat borító úgy nevezett Schwann-féle hüvely, mely a protagont övedzi, koránt sem oly természetű anyagból van, mely teljesen alkalmas volna a villanyáramok elszigetelésére. Továbbá az idegáram az idegszálakban sokkal lassabban halad, mint a villanyosság a rézsodronyokon. A villanyáram, mint tudva van, 30,000 angol mérföldet halad egy másodperc alatt e vezetékeken, míg az idegáram alig 200 angol lábat tesz meg az idegszálakon ugyanezen idő alatt, az idegszál állományában történő változásának tovább terjedése által, — csak az nem levén még eldöntve, hogy vajon e változás a tömecskek egymás után következő rezgéséből, vagy pedig valóságos fölbomlásából áll-e?

Az idegek beléletére nézve egy igen érdekes fölfedezés történt 1833-ban, midőn dr. Marschall Hall egy vízi götén (triton lacustris) azt tapasztalta, hogy miután már annak fejét levágta, a bőr valamely részének izgatására a lábak mozgásba jöttek, s az izgatott hely felé közeledvén, mintegy eltávolítani akarták az izgató csipeszt. Ő ebből azt következtette, hogy tehát a behatás a gerincoszlopból visszahajlított a nélkül, hogy az agyig terjedhetett volna az, s e mozgás kétség kívül az állat tudata nélkül jött létre.

Ezen, az állat tudata nélkül létrejövő úgy nevezett reflex mozgások fölfedezése nagy fontosságú következtetésekre vezette a physiologokat. E szerint tehát az állati test egyes részei képesek az érzésnek vagyis behatásnak megfelelő mozgásra vagy működésre, a nélkül, hogy az agynak legkisebb szerepe is volna a játékban. Dr. Charles Brell már a dr. Marschall Hall fölfedezése előtt tapasztalta, hogy némely idegek csak a test felszínéről eredő hatásokat vezetik befelé, míg mások viszont csakis az agyban vagy a gerincoszlopban történt változásokat szállítják kifelé. Ő azért is amazokat érző, emezeket pedig mozgató (motor) idegeknek nevezte. E kétféle idegek rendszeren egy idegduczban találkoznak, s mivel ily idegduczok mindenféle állati testben szerteszét szórva bőven találhatók: innen magyarázható meg a Dubois-Reymond fölfedezése, hogy tudniillik a lefejezett vízi götte lába megmozdult a bőr megési-

pése következtében. Ez idegduczokon keresztül, tudniillik az érző idegek által behozott hatás a megszokott útát követvén, egy másik idegre megyen által, melynek végén aztán mozgást vagyis az izmok összehúzását idézi elő.

Ily apró úgy nevezett érző ideg-duczok vagyis sensoriumok nagy számmal, s bizonyos rendben fordulnak elő az alsóbb állatok testében, — így például a rovarok és myriapodák minden testizületében van egy, — melyek aztán csak egy pár idegszál által vannak egymással összekötve. Innen van, hogy az állatok minden egyes testrésze képes az érzésnek megfelelő mozgásra, így például a fejtől megfosztott rovar teste a lábakra történt hatás, vagy nyomás következtében tovább folytatja futását.

Föltűnő, hogy a mely testrészek különösen élénk működésben szoktak lenni, azokban az érző idegducz is sokkal nagyobb, így például a rovar-test középső részében, a melyhez a lábak és szárnyak vannak növe. E tapasztalatból, Cuviernek egy régibb mondása szerint, ismét érdekes következtetéseket lehet vonni. E nagyhírű természettudós ugyanis azon indoklással szokta ajánlani az alsóbb állatok szervezetének tanulmányozását, hogy «az egymás után fokozatosan következő állati típusok a természet által a physiologok tanulmányai számára előkészített kísérleteknek tekinthetők, melyeken a szervezet egyes alkatrészeinek rendeltetését a legkönnyebben fölismerhetik azok». Minden új szerv megjelenése egyszersmind újabb képesség megjelenésével járván együtt, nagyon könnyű tehát kitalálni, hogy például a szitakötők torj-paizsa alatt megjelenő nagyobb idegduczok a gyorsabb röpködés eszközlése végett vannak ott, s viszont a hangyák fejében föltűnő ideg-duczok ez állatok föltűnően fejlett szagló és látó képességének szervei.

Ez érző ideg-duczok a gerinces állatoknál egy összefüggő láncolatot képeznek, és nagyobb biztonság kedvéért a gerincez-csigolyák által képezett csontesatornába vannak elhelyezve, s ebből bocsátják ki a minden egyes csigolyán látható kis nyílásokon át a belölők eredő mozgató idegeket, s fogadják be az érző idegeket, míg az ezen egyes idegduczokat összekötő idegek magában a csatornában vannak elhelyezve. Ez idegducz-láncolat fölterjed a koponyáig, melynek alapján levő egy nagyobb nyíláson, az úgy nevezett anyalikon keresztül

magába a koponyába is behatol ez érző idegduczok némelyike, hol aztán medulla oblongata név alatt ismeretesek azok. Sőt itt még magasabb fejlődésre jutnak ez idegduczok, mivel a gerinces állatok legfőbb érzés-szervei a szem, fül, nyelv, orr, mind a koponya-csontok mélyedéseiben vannak elhelyezve, s az ezektől eredő nagyszámú érző idegek ugyancsak a koponya belsejébe hatolnak be. Itt vannak tehát elhelyezve a látás, hallás, szaglás és ízlési szervek idegduczai, sensoriumai, e szervek bonyolult működésének megfelelő terjedelemmel.

E terjedelmi fejlődés mellett azonban még egy másnemű változást is tapasztalunk a felsőbb állatok agyi idegduczaiban. Az idegduczokban ugyanis az idegsejtek rendesen belől, az idegszálak által képezett hálózat közepén szoktak helyet foglalni; így van ez a gerincez-csatornában is, hol az idegsejtekből álló szürke szövet legbelől az idegszálakból font fehér kötegek közt van elhelyezve; s így van ez még a koponyában levő érző idegduczoknál is. A felsőbb állatoknál azonban az idegsejtekből álló szürke állomány már oly terjedelmet ölt ez idegduczokban, hogy nem bír többé az idegszálak által képzett hálózatban megfélni, hanem mintegy kicsucсорodik abból. Így látjuk ezt már a halaknál is, s a hüllőknel még inkább, melyeknél a látási és szaglási idegduczok előtt egy újabb ducz, az úgy nevezett cerebrum *) mutatkozik; a madaraknál az agy-idegduczok e része már egészen fõdi a szaglási idegduczot, sőt részben a látását is, az emlősök tehetségesebb fajainál, mint például az ebeknél pedig már egészen befõdi az alatta fekvõ sensoriumokat.

A legnagyobb fejlettséget azonban e rész az embernél éri el; a legfelsõ idegduczból egészen kilépõ szürke állomány maga alatt hagyva a fehér idegszálakból álló eredeti borítékát, mintegy faalakúan szétágadzik s két féltekére oszló ágaival beárnyékolja az alatta fekvõ agyrészeket. Sõt mintha nem volna elég tér számára a magas koponyaúrben, sok helyt még visszafelé is csavarodnak ágai s mintegy a nõk dús fonatokból álló hajtekercei alakját ölti az egész magára. E fonatok mind a jobb, mind a bal féloldali ágazatnál mintegy barázdák által három-három szakaszra, úgy nevezett lebenyekre vannak

---

*) Ez azon rész, mely az embernél megjelenõ magasabb fejlettségében tulajdonképp az agy szó alatt értetik.

osztva, a leghátulsó lebeny már csupán a majmokban és az embereknél levén föltalálható.

E szerkezet oka kétség kívül csak az lehet, hogy a szürke állománynak így sokkal több tér nyílik a kiterjeszkedésre, másfelől pedig az ezt képező idegsejtek életéhez szükséges nagy vérmennyiség így sokkal jobban megszerezhető azok számára, mivel az ezeket környező dús véredényhálózat így közvetlen érintkezésbe jöhet ezekkel. Az agyat borító külső védszövet, a pia mater tudniillik nevének megfelelően mintegy gyöngéd anya fölvévén az agyba menő négy vastag véredényt, számtalan ágazatokban önti azok becses tartalmát az ebből táplálkozó idegsejtek közé.

Hogy az agynak e szürke, tekeredett része a szellemi élet székhelye, az több különböző módon már eléggé be volt bizonyítva, de még sem oly kézzel foghatóan, mint azon tény által, hogy valahányszor e tekeredett állomány megsértetik, vagy egészséges állapotában megzavartatik, egyszersmind az öntudatos szellemi lét is vagy egészen megsemmisül, vagy legalább fölfüggesztetik. Így például, midőn bódító szerek keverednek a vér közé, s ezzel együtt az agy hajszáledényeibe is eljutnak: az öntudat, érzés és gondolkozási képesség is eltűnik. Ugyan ez eredmény mutatkozik akkor is, ha a szív működésének fölfüggesztése által előidézett ájulásnál, a vér-áram mechanikailag megakasztatik. Az akaraterős és magasabb szellemi képességekkel bíró egyéneknél, kiknél az úgy nevezett értelem a túluralkodó, rendesen nagyobb agytömeget is találnak, míg ellenben azoknál, kiknél az ösztönszerű szenvedélyek és indulatok az uralkodók, és a kik kevesebb értelmi képességgel bírnak, az agy is ugyan ily arányban kisebb. Az agy e fő tekerületei tehát székhelyei azon idegműködésnek, mely minden oly állati szervezetnél föltalálható, melynél az élet föntartásához úgy nevezett szellemi működés is szükséges.

Ebből azonban még egyáltalában nem következik az, hogy az ily lények egyszersmind tudatával is bírnának e magasabb tehetségeknek, mert ezeknél inkább csak érzéki benyomások léteznek, melyek a sensorium vagy is az érzésfölfogó központtól haladnak az agy felé; s ezek szellemi működése csupán abból áll, hogy észreveszik azon benyomásokat, melyek a szellem székhelyéig fölhatottak, úgy hogy ezek következtében az úgynevezett észszerű működésre alkalmasak. Maga az

agy-állomány, mely az érzéki benyomásokat eszmékké alakítja át, magában véve oly kevéssé képes az öntudatra, hogy a fizikai behatásokat sem veszi észre, s egyáltalában képtelen az érzésre. Lágy állományát kézzel vagy más eszközzel bár mily durván is érinthetjük a nélkül, hogy észrevenné az azt; sőt ha meg van is az sérülve, nem látszik az illető lény azt érezni. Ha azonban rendes működését végezheti, a kapott hatásoknak megfelelő viszhatást közöl a vele összeköttetésben levő idegszálakkal, és akkor a behatások valami előttünk ismeretlen, rejtélyes módon, öntudatos eszmékké változnak. Az érző idegduczok e szerint kettős szerepet teljesítenek, s hogy úgy szóljunk közvetítői működést végeznek, egyfelől tudniillik fölveszik a külvilágtól a hozzájuk küldött benyomásokat s aztán a központi idegduczokhoz küldik azokat át; másfelől az agyból eredő s a szellemi állapotnak megfelelő viszhatásokat szállítják rendeltetésök helyére.

Az érzéki állapotnak eszmékké való átalakítására nézve némely physiologok azon véleményben vannak, hogy az eszme tulajdonkép csak az agy állományába behatolt érzéki benyomás, míg ellenben mások azt vélik, hogy ez az agy tömecséinek, az érzéki benyomások által előidézett rezgéséből áll. Hogy e hipothetikus képzeletek közül melyiket fogadjuk el, vagy hogy az agyban történő minden változást röviden szólva csak szellemi állapotnak nevezzünk-e: az nem bír reánk nézve valami nagyobb gyakorlati fontossággal. Őszintén és az igazságnak megfelelően szólva, még nagyon keveset tudunk az agyban történő folyamat természetéről. Az ide vonatkozó physiologiai vizsgálódások még eddig mindig hajótörest szenvedtek; habár más felől azt sem lehet határozottan állítani, hogy sohasem is vezethetnek azok valami eredményre. Jelenleg csak annyit mondhatunk, hogy a tudomány előtt az agy működése ép úgy rejtély, mint azon erőké, melyeket hő, gravitatio és electricitás név alatt ismerünk. E szavak mind csak oly ismeretlen tényezők megjelölésére kitalált nevek, melyeknek lételet még eddig csupán az általok előidézett hatásokból vagyunk képesek fölismerni. E hatásokat azonban minden egyes esetben megvizsgálhatván, az azokat előidéző tényezők működési föltételeit is meghatározhatjuk. Azon metaphysikai tünemények, melyekkel a physiologia foglalkozik, mindenestre ép úgy érzékelhető realitások, mint a régi philosophok

mérlegelhetetlen fluidumai, láthatatlan vibratioi és végtelen atomjai.

Van azonban egy bizonyítékunk, mely eléggé világosan mutatja, hogy az agyszerkezet már az eszmék megalakulása után is mily fontos szerepet játszik a szellemi működésnél. Néha ugyanis megtörténik, hogy oly eszmék, melyek több évvel az előtt keletkeztek agyunkban, ha akarjuk, ismét előidézhethők. Az emlékezet ugyanis tudvalevően, a régi eszmék újra földidézéséből áll. Pedig azon agy-állomány, mely az emlékezés-szerű működésnél szerepel, az élő szervezet legműlékonyabb és leggyöngébb szerkezetű része. Ennek idegsejtjei folytonos átváltozás alatt állanak, és mégis azon hatások, melyek e gyöngé, törékeny és műlékony anyagra történtek, évek múlva is megmaradnak, habár maga az anyag ez alatt többször újra és újra egészen átváltozott, illetőleg fölemésztetett is. E csodás tünemény magyarázata úgy látszik csak az lehet, hogy azon benyomás, mely eleinte csak az agy idegsejtjeire volt behatással, az agy valamely másik része által, mely nincs a physikai változásoknak oly nagy mérvben alávetve, conserváltatik, — habár időközönként abban is történhetnek physikai változások.

Dr. Maudsley azon véleményben van, hogy az agy szövetének folyton változó része mellett van még egy oly másik része is, mely annak mintegy állandó vázát képezi, s mely körül az újabb sejtek csoportosúlnak; és hogy az eszmék és emlékek fönmaradása az agyszövet e kevésbé változandó részének tulajdonítandó. Idősebb egyének agyán végzett némely újabb microscopiai észlelések alkalmával ugyanis azt tapasztalták, hogy azon helyeken, a hol az idegsejtek karjai az idegszálak belállományával összeolvadnak, az összeköttetés az idegdúcok e két alkatrésze között meg volt szakadva, mivel az idegszálak ily helyeken össze voltak zsugorodva. A szerkezetnek ily megsérüléséből aztán könnyen ki lehetne magyarázni az emlékező tehetségnek az idősebb korban mutatkozó gyöngülését, mivel bárminő legyen is ily esetben aztán az idegsejtek tartalma: az nem használható föl többé valami újabb szellemi működésre. A visszaemlékezésnél képzelhető physikai állapotra nézve, dr. Maudsley következően nyilatkozik:

«Mindazon benyomás, mely valamikor már teljesen ön-

tudatunkra jutott, eltűnése után is oly nyomokat hagy az agyban maga után, melyeknél fogva ismét hajlandó lesz az valamikor jövőben újra ilyenmű működésre; vagy is más szavakkal szólva, az agynak egyetlen működése sem hasonlítható a vízben való íráshoz. Az agyra történt bármiféle behatás, az agy alkatelemeinek egyik sejtéből a másikba vándorlása, mindig valami oly módosulását idézi elő az e folyamat által érintett idegelemeknek, melynél fogva aztán azok annál hajlandóbbak lesznek ismét ilyenmű áramlásra, mennél gyakrabban ismétlődött e folyamat azok között; úgy hogy a legcsekélyebb behatásról sem lehet azt állítani, hogy az jövőben, bizonyos körülmények között ne idézhetne elő újra hasonló áramlásokat. Tegyük föl például, hogy az izgatás két egymás mellett levő idegsejt közül csak az egyiket érinti, melyek között eredetileg semmiféle specificus különbség sem létezett, jövőre ez által maradandó különbség idéztetik elő azok között. Bármi legyen is e physikai folyamat természete, csak ez tekinthető az emlékezet physikai alapjául, és csak ez szolgálhat az emlékező tehetség magvával.»

Már régóta bántotta a physiologokat azon kérdés, hogy az agy-idegduczok különböző részei közül melyek felelnek meg a szellemi működés különböző ágainak. Hogy az agy több egyes, egymástól úgy szerkezetre, mint működésre nézve is különböző, de egymásnak alárendelt organumokra oszlik föl: az a legnagyobb mértékben valószínűnek tekinthető. Az alsóbb állatokon dr. Ferrier által végzett némely újabb kísérletek alkalmával, a különböző agy-idegduczoknak gyöngé villanyáram által való ingerlése következtében, különböző agybeli működéseket sikerült előidézni. Így például midőn egy eb agytekerületének egy bizonyos pontja izgattatott, az állat mindannyiszor farkát csóválta; ha pedig az agytömeg egy másik része érintetett az áram által, az bal fülét lekonyította, fejét fölemelte, szemeit kinyitotta, s általában az ásítás kifejezését öltötte magára. Ugyan ily módon egy elaltatott macskánál sikerült előidézni, hogy ugró állásba téve magát, fejét hátra vetve, szemeit kinyitva, farkával szintén erősen csapkodott; úgy hogy nem lehet rajta kételkedni, miszerint e kísérletek alkalmával, az etherizált állatok agyában a villanyáram által pusztán physikai úton eszmék idéztettek elő.

Az agy-tekerületek tulajdonkép tehát csak megannyi kü-

lön szellemi működés központjai, melyek mintegy ívszerűen borítják az öntudat székhelyéül szolgáló idegduczokat, és egymás fölött elterülő rétegeket képeznek. Dr. Lockhard Clarke, az agy-állománynak egyes külön részekre való elkülönítését czélozván, kimutatta, miszerint az agy-tekerületekben az agy-állomány legalább is hét külön concentrikus réteget képez egymás fölött, melyek váltakozva, most sötétebb, majd világosabb színűeknek látszanak, s dr. Maudsley Lockhard Clarke e tapasztalatára azt jegyzi meg, miszerint valószínűen a legfelsőbb rétegek a legbonyolultabb szellemi működés szervei, míg az alsóbb rétegek, főleg a fölfogás és emlékezet egyszerűbb földadatára rendeltetvék, úgy hogy az első fokú észrevételeket amazok alakítják át elvont eszmékké. Azonban oly rendkívül finom és parányi részekből álló az agy e részének szerkezete, hogy az ide vonatkozó vizsgálódások, a legkitünőbb mikroszkopok, és a legnagyobb észlelői ügyesség daczára is, mindeddig csak igen kevés positiv eredményre vezettek. Az agy szürke-állományában, a legkisebb gombostüfejnek megfelelő tömeg is több ezer idegsejtekből és szálabból álló duczoeskákat tartalmaz, s Meinert physiolog becslése szerint, az emberi agy tekerületeiben legalább is 600 millió idegsejt létezik; s általában oly végtelen nagy ezek száma, miszerint igen valószínű, hogy a legerősebb agybeli működésnél is ezeknek csak egy igen kis része vétetik igénybe. Dr. Maudsley igen találóan említi egy helyen munkájában, hogy a Shakespeare által eszméi kifejezésére használt 15,000 szó eltűnő csekélység azon száz meg száz millió agysejtek számához képest, melyek ez író nagyszerű szellemi működésében részt vettek.

Mivel úgy az érzéki behatások, mint az emlékezet tényei is egyaránt a sensorium ítélőszéke elébe kerülnek, könnyen megtörténhetik, hogy az öntudat e fő székhelye zavarba jön a fölött, miként különítse el e két külön eredetű eszméket egymástól. A szellemi működés némely tényei annyira csupán az érzéki benyomások reproductioi, hogy bizonyos körülmények között, nagyon is könnyű fölcserélni azokat az általok képviselt dolgokkal. A közönséges életben, a képzetek és tények közötti megkülönböztető képesség, oly bonyolultabb szellemi működést igényel, melyet csak hosszabb gyakorlat útján lehet megszerezni. Ebből folyólag mindenkor számos oly egyénnel találkozunk, kinek e tekintetben nem lévén elegendő képzett-

ség, az erzekei behatásokat nem bírja kellően megkülönböztetni saját eszméitől. Az ily egyének tehát nagyon is hajlandók eszméiket tények gyanánt fogadni, és valóságnak tekinteni azt, a mi tulajdonképen csak képzeletök szüleménye; vagy is, hogy úgy szóljunk, saját belső világokkal borítják be a külvilágot. Ily egyéneknél a cselekvések indokai kétség kívül gyakran ily képzelt természetűek, s az ily egyének cselekményeit, a phisiologok ideo-motor, vagy is az eszmék hatása alatt önkénytelenül létrejött cselekménynek tekintik. Az ily cselekvények valóban csak is az agynak reflex működései, vagyis oly mozdulatok, melyeket ép úgy önkénytelenül, az eszmék ingerlése következtében végez az illető, mint a prüszkölést az, kinek orridgei izgattattak. A mesmeristák, spiritisták s asztaltánczoltatók körében tapasztalható rendkívüli tünetenyeket dr. Carpenter az agy ily önkénytelen működésének tekinti.

Ugyan ily módon magyarázandók azon tünetenyek is, melyek úgy a gyöngé, mint a legerősebb szellemi képességgel bíró egyéneknél is gyakran mutatkoznak, ha tudniillik azok tanulmányaik végett elvonúlva, saját gondolataikba, mintegy szellemi álmadozásaikba elmerülnek, a kik aztán ha a külvilágban ismét megjelennek, mindenütt csak azt látják, a mit saját agyokban már előre kigondoltak. Az ilyenek rendesen magasabb tehetségűeknek és csalhatatlanoknak tartják magokat, s ha szerencsés körülmények közé jutnak, ezek lesznek a dogmák alkotói.

Az agy ez önkénytelen működésének van még egy másik alakja is, melyet öntudatlan gondolkozásnak nevezhetünk. Dr. Carpenter szerint ugyan is az emberi agy, ha egyszer működésbe hozatott, képes magától is minden újabb inger nélkül tovább folytatni a működést, mi alatt oly következtetésekre jut, melyeket öntudatos eszméknek tekinthetünk, habár magáról a folyamatról egyáltalában nem volt semmi tudomásunk. Ez öntudatlan gondolkozás rendesen olyankor történik, mikor az öntudat székhelye, az úgy nevezett sensorium működése vagy egészen szünetel, vagy valamely másnemű benyomások által van igénybe véve.

Az agy e képességét tekintve, igen figyelemre méltó tény, hogy fölöttébb nehéz magunkat ahhoz szoktatni, hogy gondolkodási módunkat teljesen ellenőrizhessük, és gondolatunkat

egy bizonyos irányba terelhessük, valamint hogy az elért következtetések értékét megbecsülhessük. Még a tudományosan képezett elmére nézve is igen nehéz és fölötte kényes föladat az, hogy a képzelmenyeket és tényeket megkülönböztesse egymástól; növeli e föladat nehézségét még azon körülmény is, hogy gondolataink gyakran oly ismeretlen mezőkön kénytelenek átvándorolni, a hol a tények és föltevések kikerülhetetlenül és szorosan összebonyolúlva fordulnak elő egymással. A józan gondolkodók az által menekülnek ki e veszélyből, hogy gondolataikat a szerint rendezik, a mint azok vagy a tényeknek, vagy a föltevéseknek megfelelők. Ezt jelzi Faradaynak egy nyilatkozata, midőn egyik fölolvadásában azt mondja: «Különböző hypothesiseink nem egyebek, mint tudatlanságunk beismerései más alakban».

Ha az agytekerületek az eszmeképződésnek székhelyei, ebből az következik, hogy mind azon alsóbb állatoknak, melyek tekeredett agyfölszínnel bírnak, szintén vannak eszméik. Valóban, a mely állatoknál emlékezet tapasztalható, mint például a lovaknál és kutya­knál, kétség kívül így is kell ennek lenni. De az is valószínű, hogy még a legmagasabb észbeli tehetséggel bíró, négykezű vagy négylábú állatoknál is csupán ideo-motor-féle szellemi képesség létezik, és hogy az nem irányítható valami öntudatos cél és akarat szerint; a miért is azt inkább csak az ösztön által hajtott álmodozásszerű működésnek tekinthetjük. Egy érdekes példa volt erre a híres csillagász Dr. Hugginsnak Keppler nevű kutvája, mely ebéd után igen komolyan és lehangoltan szokott ura szobájába besétálni, hol gazdája lábaihoz ült le, hogy az ilyenkor elébe adatni szokott számtani föladatokat megfejtse. Így például ha az kérdezett tőle, micsoda a 9 négyzet gyöke? Keppler három vakkantással válaszolt; ha pedig a 16 négyzet gyökét kérdezték tőle, akkor négyet vakkantott. Sokszor még bonyolultabb kérdések is kerültek elébe; így például adjunk 8-hoz 7-et, az összeget osszuk el 3-al, s az osztalekot szorozzuk kettővel? Az ily kérdésekre Keppler némelykor egy ideig gondolkodott, néha habozni látszott, hogy meddig folytassa a vakkantást, de utoljára is mindig jó feleletet adott. A helyes megoldás jutalma egy szelet sült szokott lenni, mely e gyakorlatok alatt mindig szeme előtt volt Kepplernek, de azért míg a föladatot meg nem oldotta, szeme soha sem mozdult el gazdája arczáról, s midőn aztán a

legutolsó vakkantás is elhangzott, azon pillanatban a szeletre fordította egész figyelmét.

E csodás tünemény, mely annyi bámulót csalt Keppler köré, csak úgy magyarázható meg, hogy habár Huggins egyáltalában nem akart a kutyának a kellő felelet iránt utasítást adni, azt öntudatlanul mégis mindig maga tette. A kutya ugyanis megszokta nagyon figyelmesen vizsgálni a Huggins arcát, s arról mindig leolvasta, hogy hanyadik vakkantásig terjed a helyes felelet. Huggins tudniillik magában előre kiszámítván a felelet alatt a kellő számtani eredményt, várta hogy a kutya meg fog állni a kellő számú vakkantásnál, és e várákozás tükröződött arcán öntudatlanul is, midőn az eb az illető számhoz ért, mit annak éles szeme szintén azonnal észrevett. A tünemény teljesen hasonló ahhoz, midőn egy zsinegre függesztett gombot valaki újjai között tartva, az egy pohár szélére éppen annyit üt, a hány óra akkor van, és aztán megáll, — föltéve, hogy az maga, ki a zsineget újjai között tartja, szintén tudja hogy hány óra van; tudniillik azon várákozásra, hogy a gomb a kívánt számú ütést fogja előidézni, újja az agyában történő gondolatmenet következtében öntudatlanul rezgésbe jön, a mi a kísérlet sikerültével megszűnik.

Mint már föntebb említettük, ha az agyban a véráramlás valami ok miatt hirtelen megszűnik, az egyszersmind mindenféle szellemi nyilvánulásnak is azonnal véget vet. E tétel annyira kétségbe vonhatatlan tény, hogy ha az agyba menő fő úterre erős mechanikai nyomást gyakorolunk, a gondolat, érzés, és öntudat azonnal eltűnik az illetőből. A természetnek azonban módjában áll, e kegyetlen kísérletet sokkal szelídebb módon is végrehajtani. Ha a véráramlás az agyban fokozatosan csökkentetik, lassankint ugyancsak érzéketlenség következik be; ez az, mit más szóval elalvásnak nevezünk. Az állatokon tett észlelések azt mutatják, hogy az alvás alatt az agy állomány összébb húzódik és meghalaványodik, mivel mind kevesebb vér foglal helyet szövetei között; ellenben a fölébredéskor, az öntudat visszatérése alkalmával, ismét földagad és megpirosodik az. Az alvás alatti vérfolyamat éppen elegendő arra, hogy a kimerült agy eltűnt alkatrészeit helyre pótolja, de arra már nem elegendő, hogy tevékeny működésben is tartsa azt. Ellenben az erélyesebb szellemi működés alatt, minő például a figyelés vagy akarás, erősebb véráram ömlik

az agy idegduczai közé, és különösen azon részek felé özönlik az, melyek működésének élénkítésére van szükség. A physiologok ma azon véleményben vannak, hogy a megfigyelés physikai oka abban rejlik, miszerint erősebb véráram ömlik az agy bizonyos részeire. Az élő szervezetben tudniillik kellő intézkedés van arra nézve, hogy a test egyik vagy másik részébe a szükség szerint több vagy kevesebb vér ömölhessenek.

A vérvezető edények ugyanis kitágulhatnak vagy összehúzódhatnak, mivel finom idegszálak és izomkötegek környezik azokat, hogy kiterjedéseket és összehúzódásokat szabályozzák. Midőn tehát álmra van szüksége a szervezetnek, az agyba vezető véredények falai összehúzódnak, ha pedig a fölébredés ideje eljött, akkor kitágulnak, hogy a szív lökései következtében, több vér juthasson az agyba e csatornákon át.

Az eddigi vizsgálatok eredményeit tehát összefoglalva, a következő tételekben lehet előadnunk az agy életére vonatkozó ismereteinket:

Az agy minden működése s a szellemi élet minden nyilvánulása, az agy állományának szerkezeti változásával jár együtt. Ezért kell azt mondanunk, hogy az agy a gondolkozás szerve.

E változás az agyban mindig destructiv természetű; azon bonyolult szerkezetű gyúlékony anyag, mely a vérből képződik, és az agysejtekbe rakódik le, az éleny behatása alatt újra fölbomlik és tovavezettetik. Az idegáram és a gondolkozás csak e fölbomlás következtében létrejött erőknek tekinthetők. Az agy-állomány csupán az idegerő termelése céljából ég el.

Az eléghető agyállomány hárttyákkal körülvett parányi tömlőkbe, az úgy nevezett idegsejtekbe van lerakva, a melyeket aztán gazdag véredény-hálózat vesz körül. E véredények vezetik a tömlökhöz az elégéshez nélkülözhetetlen tényezőt, az élenyt, és az eltávozott anyagok helyre pótlására szükséges táplálékot. A véráram emésztí és táplálja tehát egyszersmind az agyat, s ily értelemben a szellemi működés föltétele az.

Az agysejtek megszámlálhatatlan mennyiségben jönnek létre, s míg egy részök keletkező és növekedőben van, más részök kifejlett állapotban működik, majd aztán újra fölbomlik. Az agysejtek tulajdonkép élő szervezetek, belőlök képződik az agy szövete, saját magok többszörös elszaporodása által.

Az idegerő és a gondolat átszállítása a különböző idegsejtek és a különböző sejtekből alakult idegduczok között, azon idegszálak állományának fölbomlása által eszközöltetik, melyek minden képzelhető irányban keresztül hatolnak azokon. Az idegárammal együtt az ideg-állomány fölbomlása is mindig karöltve jár. Az idegáram bevezetése, az idegsejtek állományának fölbomlását és a szellemi élet megindulását vonja maga után.

Ez idegsejtek nagyon különbözők, különböző módon vannak megoszolva és csoportosúlva az agyban, de kicsinységek, finomságuk és bonyolult összeköttetések miatt mindeddig nem sikerült kimutatni, hogy az agytekerületek mely részei felelnek meg a különböző szellemi tehetségeknek.

Ennyi az, a mit mindeddig a szellemi élet székhelyéről megtudhattunk. Jelenleg még csak sejdíteni sem lehet, hogy az agyszövet érző részének fölbomlásából mily módon származik azon erő, mely aztán az öntudat tüneményét idézi elő. Mindeddig még képzelni sem vagyunk képesek, hogy az agytekerületek változékonyság és eléghető alapanyaga, mily módon alakul át értelmi működéssé. Senki nem tudja kimagyarázni, hogy az ideg-állomány rezgéseiből miként lesz az érzés és okoskodás; senki nem tudja kimutatni, hogy micsoda szerkezeti különbség az oka a kín és gyönyör közötti különbségnek. Dr. Maudsley, mint az agy élettana körül tett legújabb kutatások magyarázója, őszintén bevallja, miszerint :

«Arról, hogy mi történhetik azon világban, melybe érzékeink segítségével még eddig nem bírtunk behatolni, ép oly kevésbé vitatkozhatunk, mint a vaknak nincs joga a tárgyak külső megjelezéséről beszélni. Az ilyen dolgokban helyesebb Tertullian elvét tartani: „Credo quia impossibile est“, mintsem azt mondani, hogy „az a mit nem észlelhetek, nem is létezik.“

Az ember értelmi és erkölcsi tehetségei tehát egy oly világ gyermekei, a melynek törvényeit a physikai tudományoknak még eddig hatalmas eszközeik segítségével sem sikerült kikutatni.

DAPSY LÁSZLÓ.

SAJNOVICS HATÁSA A MAGYAR KÖLTÉSZETRE.

Alig találunk önmagából természetesen fejlődő kis nemzetet. Már a szomszéd nagyobb népeknél kifejlett majdnem minden politikai, irodalmi eszme, a kisebb nép csak akkor veszi észre. Az öntudatra ébredés első jelensége az idegen eszmék átvétele. Utánzásba fullad az egész korszak. De az utánzással átvitt eszmék szélesítik a szemkört, emelkedettebb irányt adnak a gondolatnak, a képzeletnek, lassankint föl kezdik ismerni a természetes fejlődés útját és az átvett eszméket már nem utánzaskép, hanem a nemzet vérévé válva, nemzetivé idomítva használja és fejleszti tovább a politika és az irodalom.

Van az öntudatra ébredésnek egy más neme is: midőn a nemzet a múltból keres vigasztalást a jelenre, mikor elmerül a múlt nagyságában és feledi vele a jelent.

Irodalmunkban az újra ébredés mind e két nemét világosan megtaláljuk. Egymás után támadnak a múlt század végén a különféle nemzetek versidomait, eszméit utánzó iskolák; de ugyanekkor látjuk fölébredni a nemzet múltja iránti szeretetet, látunk keletkezni történeti munkákat és a nemzet régi múltjáról, régi dicsőségéről szóló epikus költeményeket.

Nálunk az irodalom mindig hű kísérője volt a politikai életnek. Egyiket a másik nélkül jóformán meg sem érthetjük. Az utóbb említett tüneményt is csak úgy érthetjük meg teljesen, ha előbb egy futó pillantást vetünk országunk akkori politikai viszonyaira.

Mária Terézia szelidítő keze alatt a nem rég még a bécsi udvar csalfaságára kardcsörtetéssel felelő főnemesség különösen a «moriamur» elhangoztával hűséges alattvaló lett.

A minap oroszánordítást hallatott, most csak a hála, a ragaszkodás, az udvariasság síma nyelvén tudott szólni uralkodójával. Ez a hála és ragaszkodás egészen kiforgatta előbbi jelleméből. A mások adományára nem szoruló, a nemzetiségével büszkén dicsekvő főnemesség kegyvadászszá, nemzetiségéből kivetkezett németté, francziává lett. Már ugyan az a sors fenyegette a középrendűeket is, aléltság vett erőt az egész nemzeten.

A legnagyobb eszű habsburgit, a nagylelkű II. Józsefet választotta ki a gondviselés különös szeszelye, hogy a nemzetet zsibbadt álmából fölrázza és visszaadja önmagának. Atyja akart lenni az egész birodalomnak és élete vége felé az egyik félnek leggyűlöltebb ellensége lett; a hármashalmú országban a német nyelv uralmát akarta megalapítani és helyette erővel fölbuzgó, pezsdülő magyar irodalom támadt; el akarta törölni a kiváltságokat, de ez egyszer a «nem adózunk» hívei megmentették az alkotmányt. A sötétség küzdelme volt a fölvilágosultság ellen, de a sötétség önző küzdelme most üdvös volt, mert csúffá tette az önkényt és megmentette a nemzetiséget.

II. Lipót alatt úgy látszott, mintha a nemzet most már a saját szája íze szerint boldogúlhatna. Ez a boldogság azonban nem soká tartott és a jó lelkű fejedelem halálával újra fenyegetve voltak a nemzet vívmányai. A francia forradalom vihara megrázkódtatta egész Európát, a fejedelmek érezték, hogy inog alattuk a föld és görcsösen szorították magokhoz koronájokat. Ennek a nagy viharnek a zaja hozzánk is elhatott és a szabadságnak nálunk is akadt egy pár félénk apostola. Az absolutismusnak volt rá gondja, hogy őket örökre vagy hosszú időre elnémítsa. Az írók legtehetségesebb része börtönben sínlette meg, hogy a szabadság istenasszonya rája mosolygott. És a sötét zsarnokság harmincz hosszú esztendeig tartotta lenyűgözve az országot.

Ezt az egész korszakot a nemzet elcsüggedése és a jövő fölötti kétségbeesése jellemzi. Csak írói tartják a nemzetben a lelket.

Mikor egy nép másutt nem talál elismerésre, maga bálványozza magát. Csak az elnyomás korszakában támadhatnak Dugonicsok, a kik a történelmi tényeket csak annyiban használják föl, a mennyiben a nemzet dicsőítésére szolgálnak

vagy ha ilyeneket elég számmal nem találnak, képzeletök gazdag tárházából szedik elő a dicsőítő adatokat; csak ilyen kor szül egy Horvát Istvánt, a ki a magyarban a világ első népét, első nyelvét fedezi föl, melytől a többi mind eredt; csak az elnyomás, a tehetetlenség korában tömjéneznék az írók a nemzet hiúságának, ilyenkor tapsolják meg Kisfaludy Károly hazafias phrásisait, melyek a nemzeti ébredés, a nemzeti méltóság korában már nem tapsra, hanem jóakaró mosolyra csábítanak.

A múltnak nagyszerű képei csak akkor tűnnek föl a jelen fiának, midőn nemzetét elsűlyedve, politikai életét földúlva, irodalmát pangásban látja. A Zrínyi, Gyöngyösi, Liszti korszakában pezsdül az élet, virágzik a tudomány, fegyver csattog, nagy eszmék küzdenek és ők nem is fájdalmasan, hanem intéskép nyúlnak át az alig elmúlt korszakba. Nem ismernek Álmost, Árpádot, történet előtti korszakból meritett delibábos képeket, nekik a jelen is elég dolgot ad. Viharzik körülöttük a tenger, de ők nem a régen elhagyott meszsze szárazföld után reménykednek, hanem biztos horgonyt vetnek a fenyegető hullámok ellen és az inént elhagyott zátonyos sziklára utalnak, csak oda ne sodorja őket vissza az ár.

A most vázolt korszakban azonban a nemzet jelenét eltíporva látják, jövőjében pedig még csak bízni sem mernek.

„Virrad-e hát, vagyis alkonyodunk? Ah! hogy ha tekéntjük
Egy fél század előtt mik voltunk, és ma minémű
Állapotunk; ha nemes nyelvünk sérelmire nézünk:
Alkonyodást, vég alkonyodást láthatni fejünkön!
Népünknek megszűnte ki van végezve! Nevünk is
Már temetőre siet!»

Így kesereg Baróti Szabó Dávid 1788-ban.

„Mi a magyar most? — rút szybarita váz.
Letépte fényes nemzeti bélyegét,
S hazája feldúlt védfalából
Rak palotát heverő helyének;
Eldődeinknek bajnoki köntösét
S nyelvét megunván, rút idegent cserélt,
A nemzet örlelkét tapodja;
Gyermeki báb pulha szíve tárgya.»

Így dörg a nemzet fülebe még húsz évvel később is Berzsenyi Dániel.

A nemzeti elnyomás korszakában, mikor a panaszok siket fülekre találnak, az igazságos Mátyás alakja, a nemzeti tehetetlenség vagy az elpuhulás korában Hunyadi János világra szóló tettei nyomódnak a csüggedő költő lelke elé. Meglepő irodalmunk újra ébredésének korszakában a Hunyadi nev gyakori emlegetése. Bessenyei éposza tárgyává Hunyadi Mátyást választja, tragédiájában pedig Hunyadi László szomorú sorsát síratja. Horvát Ádám gyarló *Hunniásával* általános lelkesedést tud kelteni, Kulcsár István pedig a nándorfehérvári győzelemről zengi el eposzát. Vályi-Nagyot, Virágot sem hagyja nyugodni a Hunyadiak szelleme, amaz hőskölteményben énekli meg a fiatal László halálát, emez Bessenyei tragédiáját dolgozza át.

Mások meszszebb viszszyanúlnak a múltba, de még csak félénken. A vakító dicsőségnek egyszerre nem mernek szemébe nézni. Rádai bele fog az *Árpádiás*zba, de egy pár versszak elég neki, hogy fölhagyjon a merész kísérlettel. Dugonics megénekli a Trója veszedelmét, Ulysses kalandjait; Árpádot, Zsoltot, Taksonyt azonban csak szerelmes históriáinak történeti háttérül használja. Az Árpádkori fegyver hatalmas csattogása, mely akkor egy fél világot hozott remegésbe, Dugonicsot még bőditja; az események folyamában nem mer vele foglalkozni, csak a jegyzetekben mondja el hosszasan, terjengősen. Árpád méltóságos alakja megjelenik Csokonainak is, de tettei megéneklésének tervezgetésébe belehalt. És ezután sokáig még csak tervezgetni sem mertek. Csak a lyra említi föl itt-ott a hajdankori fejedelmek, a rég kivívott dicső harcok bajnokainak nevét. Metternich zsarnoki keze bilincsbe verte a nemzetet, szabódása, védekezése hasztalan volt. De a nemzet kezdte érezni, hogy a hosszas ellenkezés alatt a bilincs tágult. Az ijesztő sötétségből már kezdett a hajnal derengeni. És a sötétségből menekülni igyekvő nemzet nevében a költő kétségbeesve kiáltja:

«Régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban?»

Maga a kérdő es az ihletett költők egész sora nyomban megfelel a kérdésre. Már nem csak félénken említve, hanem egész nagyságában, pompájában megjelenik előttük a múltból óriásként kimagasló Árpád alakja, látják vezerei körében, a mint büszkén haladva a népeket meghódítja, a döllyfös Zalánt

eszeveszett futásra bírja és a romokon ezred éves birodalmat alkot. Kikelnek sírjukból az Árpádkori vezérek. Lehel megfűjja rettenetes kürtjét, Botond érczes buzogányával bedöngeti Konstantinápoly vas kapuját, szent László lován délcezen vágatva serege élén, visszaüzi a betörő kún sereget, újra föltámad a nagy Hunyadi is, a hős Dobó védi Eger várát és az egri nők az ostromlók tar fejére újra zúdítyák a forró vizet. — A nemzet a múlt e dicső képeiref öleszmél és újra él velök a jelenben; érzi, hogy az a nép, a melynek ilyen múltja van, el nem veszhethet.

A gyógyítás kezdetét vette, a lidércznyomás, a halottas zsibbadtság meg volt törve. A nemzetnek nemsokára még egy hatalmasabb orvosa támadt, olyan orvosa, a ki ezt a most a rajongásig imádott bálványt, a múltat letaszította és a lódlábörögés, a nyíl ajzása, a kardcsattogás, a harcz emlékei helyett egy új világot tárt föl előtte: a reformnak, a művelődésnek, a békének világát. Megfosztotta a múlt ábrándjaitól, de helyette a biztos jövő reményét adta neki: Magyarország nem volt, hanem lesz. A nemzet bízni kezdett jövőjében és a zsarnokság aléltá lett, hatalma a nemzet önbizalmán megtörött.

A jelen század húszas, harminczas évei és a múlt század utolsó évtizedei mind a politikában, mind az irodalomban meglepő hasonlatosságot tüntetnek föl. Ugyanazok az eszmék ismétlődnek mind e két időszakban, a reformok szükségességének érzete vonúl végig mind a kettőn. A reactio itt is, ott is a nemzeti önállóság megsemmisítésére volt irányozva, a nemzet pedig ellene küzdésében jogainak épségben tartását írta zászlójára. De míg II. József reactioja nagy szellemtől és ideális eszméktől volt vezérelve, mely az öröklött jogokat akarta eltörölni és a szabadabb szellemet diadalra juttatni, bár a nemzet és nemzetiség rovására is; addig Metternich reactioja az alkotmány elnyomása mellett a szabad szellem elfojtására is törekedett. A nemzeti visszahatás a XVIII-ik században önző, a XIX-ikben nemes célokkal összekötött volt, ott a kicsinyes emberek szájában a nagy eszmék is eltörpültek, itt a kicsiny eszmék is nagy testet öltöttek, mert hatalmas emberek küzdöttek értök. II. József a történeti jogokat el akarta törölni és a nemzet vagyis a nemesség csak annál jobban ragaszkodott hozzájuk; az I. Ferencz alatti reactio meg akarta a feudális intézményt védni, de a szabad szellem győzött a

reakción és a nemzet most maga vetette el magától a kiváltságokat, melyek lassankint leomlottak mint egy a középkorból fönmaradt lovagi vár korhadt falai.

Hasonló viszonyok hasonló szellemi mozgalmat szűlnek. E most vázolt két időszakban is egyformán jellemzi irodalmunkat a hazafiás hang, a lyra elkeseredett vagy félig biztató hangja, de különösen a nemzet harcziás múltjába visszazanyúló epikai költemények keletkezése.

A költők, mint már kifejtettük, a jelen súlyedése között érezték, hogy a nemzet fölbátorítására főleg a múltról kell regélniök. De a múltat magok sem ismerték jól: elmentek hát tanulni a történetírókhoz. A politika és az irodalom pezsgőbb életre keltével a történetírás is nagy átalakúláson ment keresztül. A mohácsi vész óta egész a XVIII. század közepén túl csak korrajzokat látunk a történetírás mezején, a historikusok csak saját koruk vagy a közelmúlt mozzanatait ismerték és írták le, a régen elmúlt időkkel pedig épen nem foglalkoztak vagy csak nagyon csekély tekintettel voltak rá. Az ország akkori viszonyai ép úgy vonták őket, a közellevőhöz a történetben, mint Zrinyit, Gyöngyösit, Lisztit epikai költeményeikben. A múlt-ról regélő epikai költemények keletkeztével majdnem egy időben ugyanazon belső okoknál fogva támadtak a nemzet múltját föltűntető történeti munkák is. Pray *Annalesei*, a két Budai testvérnek egyrészt historiája, másrészt a magyar történeti nagy embereket föltűntető életrajztára, Virág Benedek *Magyar Századai*, Horvát István historiai munkái igazi lelkesedéssel, szónoki ékességgel, lángoló hazafiassággal tárták a nemzet szeme elé legrégibb múltját és múltjának nagyszerű alakjait. A XVIII. és XIX-ik század költői ezek műveinek olvasása mellett buzdultak epikai költeményeik megírására.

Hogy mennyire hatottak a történeti munkák irodalmunkban az elbeszélő költészetre, az köztudomásszerű. Az értekező irodalomtörténetünknek egy oly pontját kívánja bővebben megvilágítani, melylyel tüzetesen senki sem foglalkozott, tudniillik hogy a Sajnovicstól megpendített finn-ugor rokonság mikép hatott költészetünkre, a múlt századi Dugonics és Percsenyi Nagy Lászlóra. Az értekezés némi korrajzal kezdőd-nék, mely mintegy háttérül szolgál e segélyre hívó jelenségnek. Egyről azonban eddigelé irodalomtörténetíróink megfedekeztek. Elkerülte figyelmüket, hogy irodalmunkban nemcsak a

história volt befolyással az epikai munkák keletkezésére, hanem, a mi páratlan a világirodalomban, a nyelvészet is. Ez eddigelé még nem tárgyalt kérdésnek fejtegetése lesz jelen értekezésemnek tárgya.

A mily ideális a XVIII-ik század politikája, olyan ideális a költészete. Az 1790-ik országgyűlésen a legszabadabb eszmék, a francia forradalom eszméi, a népjog, a népszabadság csak úgy tódúlnak ki a hatalmas szónokok szájából, a magok jobbágyainak elnyomottságát azonban nem látják, kuttyabőrös kiváltságaik százados avas illatát nem érzik. — Költőink a dicsőségtelen jelen ellenében dicsőséges múltból akarnak regélni. A történetírók az ősrégi múltból két nagyszerű alakot tártak föl előttök, Attilát, Árpádot. Mind a kettő birodalmat alkotott. S a XVIII-ik század költőinek e két alak nem kellett. Akadt azonban két költő, a kik magok teremtetek a nemzetnek történetet. Teremtettek neki ott, a hol eddig nem volt és benépesítették magyarral az egész éjszakot. Finnek, lappok, észtek, karélok tűnnek föl a regény, az eposz terén hatalmas országgal, hatalmas fejedelmekkel. E különféle név egy nemzet neve: a magyaré. Viszszamaradt egy ága, megszerette a távol éjszakon elfoglalt területet és lemondott, róla, hogy Attila örökségébe bevonúljon. Dugonics András és Perecsenyi Nagy László ezt a népet keresik föl. Itt nem kellett a hagyománnyal szembeszállni, mert nem volt hagyomány, képzeletök tudományos alapon szabadon működhetett. Hős nemzet lehet csak a hős magyar nemzet rokona. Az eltörpült finn, lapp nép így a mint most van, nem méltó a magyar rokonságra, dicsőséges múltat kellett tehát ennek is keresni. Azt pedig hamar találtak és az esthoni magyarok története szintén tele van csatákkal, honfoglalással.

E különös költői alkotásoknak alapjául egy nyelvészeti munka szolgált: a Sajnovics János *Demonstratiója*. Mielőtt azonban e költeményekre tett hatásával részletesebben foglalkoznánk, ismerkedjünk meg nagy vonásokban először is magával a *Demonstrációval*.

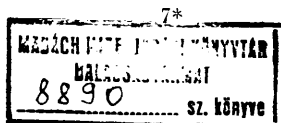
1769. június 3-ikán volt a Venus csillag elvonulása a nap előtt. A tudós világ a föld minden fontosabb helyén állított föl megfigyelő pontokat. Az egyik Norvégia legéjszakibb részén, Vardöhus szigetén volt. VII. Keresztély, Dánia és Norvégia királya, e nevezetes égi tűnemény megfigyelésére a bécsi csil-

lagvizsgáló intézet híres igazgatóját, a magyar eredetű Hell Miksát hívta meg országába. Hell készségesen engedett a meghívásnak és kísérőül Sajnovics János jezsuitát vette magához.

Egy ezredek óta ismert csillagot mentek megfigyelni és egy még nem ismert csillagot fedeztek föl a magyar nyelvtudomány egén: a magyar és lapp nyelv rokonságát. Többes számban beszélek, mert Hellnek jó része van e fölfedezésben. Ő volt az, a ki Sajnovics figyelmét e kérdés felé terelte, ő volt az, a ki Scheffer *Lapponiája* és Büsching *Geographiájában* egy-két oda vetett megjegyzésből e rokonságról értesülve, folytonosan sarkalta, ösztökölte útítársát, hogy addig ne nyugodjék, míg e kérdést meg nem oldja. Bizvást mondhatjuk, Sajnovics maga is megvallja, hogy Hell nélkül a *Demonstratio* nem születik.

Sajnovicsot a nagy biztatásra megszállta a buzgóság és alig hogy Vardöhus szigetére értek, tűzzel, lélekkel hozzáfogott a kutatáshoz. Vardöhus Finnmarknak egyik legszélsőbb pontja, Finnmark lakosai pedig lappok. Szerencsétlenségére erről a lapp nyelvjárásról csak egy nyelvtan volt és ez a nyelvtan a Leemé. Dánúl volt írva, dánúl pedig Sajnovics nem tudott. Még a Leem nyelvtanához csatolt kis szójegyzéknek sem vehette hasznát, ez is dánúl volt magyarázva. Nem tudta, mit tegyen s már kezdett csüggedni. Hell azonban nem hagyott neki békét, együtt dolgoztak, fáradoztak, együtt keresték a dán szók latin jelentését, nézték, mennyiben felel meg a kikeresett lapp szó a magyarnak és fáradozásuknak nem sokára meg volt az az eredménye, hogy egy csomó a magyarral egyező lapp szó volt együtt.

Eddig még egy árva lappot sem láttak s kutatásaikban csak Leem szójegyzéke után indultak. Sajnovics szerencséjére hegyi lappok vetődtek rénszarvasokkal Vardöhus szigetére és tőlök a helyes kiejtést is elsajátította. Összeállította velök helyes érzékkel mind azokat a szavakat, melyek minden néppel közösek: az emberi cselekvések, a testrészek, az időjárások stb. nevét. Mikor a lappokat beszélni hallotta és a tolmács a kérdett szavakat lappúl elmondta, nagy lett az öröme. Nemcsak majdnem magyar hangzásúaknak találta mindenben a lapp szavakat, hanem azt is látta, hogy a legtöbb szó jelentése

nézve is megegyezik a magyarral, sőt valóban magyar. *) A lapoktól hallott szókat magyar helyesírással írta le és mindent szorgalmasan papírra vetett. A szigetre lassan-lassan a legkülönbözőbb vidékekről jöttek lappok, mindnyájuktól kérdezett, hol ezt, hol amazt, kis szógyűjteményét ott tartózkodása alatt meglehetősen terjedelmessé növesztette és később jó hasznát is vette.

Készen volt az anyag, csak föl kellett dolgoznia. Ezt is megtette nem sokára. Alig hogy Vardöhusban dolgukat elvégezték, 1770-ben már kiadta a tudományos világban oly nagy föltűntést keltett értekezését: *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse.* **) E munkájával, nem csaláskép, hanem szent meggyőződésből kiindulva, abban a balhitben ringatta a világot, hogy a magyar és lapp nyelv ugyanaz. — A nyelvész-világban, nem a külföldiben, hanem a mienkben, Sajnovics munkája majdnem nyomtalanul hangzott el. Az egy Gyarmathyt buzdította bővebb kutatásra, a ki több nyelv között különösen a finnt vette alapúl a rokonság bebizonyítására. E kettő nyomát, ámbár csak halványan, megtaláljuk egyes nyelvészeti munkáinkban, megtaláljuk Révainál is. Sajnovicson és Gyarmathyn kívül azonban e kérdést mások nem igen bolygatták és a kutatás e téren ötven esztendeig szünetelt. Viszszaborzadtak attól a gondolattól, hogy olyan népek, mint a finn vagy a lapp legyenek a büszke magyar nemzet rokonai. Sajnovics hatása jobban megérzik a költészet terén, erről azonban majd csak később szólunk. A *Demonstratiót*, hogy a nagy közönség is tudomást vehetett volna róla, még sehol sem ismertették, pedig ez ismertetést nemcsak mint curiosum, hanem mint a nemzeti szellemnek egy bizonyos irányba terelője is megérdemli.

---

*) «Statim autem, praeterquam, quod in omnibus pronuntiationem plane Ungaricam adverti, plurimas reperi ipsa etiam significatione cum Ungaricis conspirare, adeoque vere Ungaricas esse.» *Demonstratio* 24. lap.

**) A munka teljes czíme: Joannis Sajnovics S. J. *Ungari Tordasiensis e comitatu Alba-Regalensi, regiae scientiarum societatis Hafniensis et Nidrosiensis socii demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse.* Nagyszombat 1770. — Ez a kiadás már a másodík. Az első ugyanazon évben Kopenhágában jelent meg. Ezt nem ismerem.

Még nem adta elő értekezését, még nem is ért Kopenhágába, híre már megelőzte. Az a mendemonda járta be a várost, hogy Sajnovics a lappokat első találkozásakor megértette, sőt beszélt is velök. Nem vádolhatjuk Sajnovicsot azzal, hogy ezt a hírt maga terjesztette. Értekezésében kerekén kijelenti, hogy ez nem igaz és a lappok beszédét nem értette. Ebből azonban nem következik semmi. Mindjárt munkájának első fejezetében azt igyekszik kimutatni, hogy két nyelv ugyanaz lehet, ha a beszélők egymást kölcsönösen nem értik is meg, ugyanaz lehet a magyarok és lappok nyelve is. A mai dán nem értené meg a régi dán nyelven beszélőt, a mai magyar nem a *Halotti beszéd* nyelven szólót, *) de azért ki tudná elvitatni, hogy ezek nem ugyanazon nyelvek?

Ráuntal, hogy minden nyelv kölcsönöz más nyelvekből; a lappok, midőn az új hitet fölvtették, midőn mesterséget, tudományt kezdtek üzni, sok olyan új szót fogadtak be, melyet nyelvökben nem találtak. Ugyanezt tették a magyarok. Mind a két nyelv ez újonnan fölvelt szókincs által annyira megváltozott, hogy eredeti állapotából egészen kivetkőzött. Sajnovics naiv hite szerint a két nyelv ugyanazonsága mindjárt kitűnék, csak olyan szöveget állítanának egybe, a hol egy részt tiszta magyar, más részt tiszta lapp eredetű szó volna. — Hangváltozásról, egyáltalában hangtanról Sajnovicsnak fogalma sincs; természetes tehát, hogy a két nyelv azonsága fölismerésének egyik fő akadályát a Leemtől követett bonyolódott lapp helyesírásban találja. Egyszerűsíteni kell, egyszerűsíteni pedig csak úgy lehet, ha magyar betűkkel írjuk ki a lapp szókat. Hisz a két nyelv hanganyaga ugyanaz, és ő mint magyar a lappok szavait könnyen ki tudta ejteni. Elannyira könnyen, hogy, mint Sajnovics beszél, a lappok meg voltak róla győződve, hogy érti a nyelvöket és szükség esetében beszélni is tudna velök. A *Demonstratióban* mindjárt hozzá is fog ez egyszerűsítéshez. A lappok ikerhangzóit majd hosszú, majd rövid magánhangzókkal helyettesíti, az eltérő mássalhangzókat is megfelelő magyarokká idomítja. Mikor készen volt a lapp helyesírás átalakításával, rábirta Thott grófot, belső titkos tanácsost, a kopenhágai akadémia patronusát és

---

*) A *Halotti Beszéd* Pray másolata szerint nyomtatásban legelőször a *Demonstratióban* jelent meg.

a dán tudományos társaság elnökét, hogy Leemnek akkor készülő lapp szótárában a szók magyar helyesírással legyenek írva és utánuk Molnár Albert szótára szerint indulva, a megfelelő magyar szót is oda vessék.

Művének legnagyobb részében a két nyelv rokonságának vagy szerinte ugyanazonságának bebizonyításával foglalkozik. Mint legvilágosabb bizonyítékot első sorban a hasonló magyar és lapp szókat sorolja föl. Leem szójegyzékét és Molnár Albert szótárát veszi alapul, csak az ott található szavak közül állítja össze a megfelelőket. A maga jegyzékét nem akarja használni, hogy valaki csalással ne vádolja. Nem veszi föl a hasonlításba azokat a szókat sem, melyekhez csak a legkisebb gyanú is fér: a politikai, katonai, közgazdasági stb. szavakat, mert kölesönzések lehetnek. Mind a mellett százötven a magyarban és lappban közös szavat sorol föl. Az összehasonlítások jó része ma is megállja helyét. A legnagyobb baj az, hogy minden óvatossága mellett önkényesen jár el. Épen mert fogalma sincs hangtanról, a lapp magán- és mássalhangzókat kénye-kedve szerint idomítja, változtatja, hogy az illető szó csak mennél jobban hasonlíthasson a magyarhoz. Leem *zhioaarveját* (ejtsd: csoarve) *szórve*-ra, *ruosshiamját* (ejtsd: vuosšiam) *főzamra* igazítja, hogy annál jobban hasonlítsanak a magyar *szarr*hoz és *főzöm*hez; a lapp *ruodzhból* (ejtsd: ruodz) *rutytot*, a *duourdamból* *tuodomot* csinál, hogy a rút és tudom szavakkal rokon hangzásuk legyen. Ez az önkénykedés nemcsak a fölsoroltakra, hanem kisebb-nagyobb mértékben az egész összeállított szójegyzékre kiterjed.

A szók nem elegek Sajnovicsnak a két nyelv ugyanazonságának bebizonyítására, kutatása körébe vonja a két nyelv egész szerkezetét is. Összehasonlítja a főnév, a melléknév, a névmás, a számnév az ige ragozását, össze a kötszókat, a határozókat és részben a képzőket. Nem fölszínes, hanem lelkiismeretes munkát akar végezni és a felölelt tárgyat tudományosan igyekszik megállapítani.

Talán alig volt még fölfedező, a ki többé-kevésbé ne nagyított volna. Sajnovics, a kinek annyi fáradságába került, míg földatába bele tudott törődni, míg magát neki idegen nyelven írt nyelvtanon, idegen nyelven magyarázott szójegyzéken keresztül tudta verni és aztán elkápráztatott szemével nemcsak azt látta, hogy a két nyelv rokon, hanem azt is, hogy

majd minden szavok, sőt a hangok is, melyeken e szavakat kiejtik, ugyanazok, hogy ne nagyított volna? Az érzelem győzött nála az értelmén, a lapp-magyar atyafiság, úgy szólván rögeszméjévé lett. Nem volt nyelvész, hanem első sorban magyar hazafi, ki a fagyos éjszakon nem lappokat, hanem lappoknak nevezett *magyarokat* akart fölfedezni. Természetes, hogy túlzás nála majdnem minden, a mit e két nyelv rokonságáról mond; túlzás, midőn kétszer is állítja, hogy kisebb a különbség a magyar és lapp nyelvjárás közt mint a dán és német között *; még nagyobb túlzás, mikor azt mondja, hogy a finnmarki lapp nyelv jobban megegyezik a magyarral, mint az észttel, finnel, sőt jobban, mint egyik leközelebbi dialectusával, a szomszéd svéd-lappal. **) Igaz, hogy Budenz kutatásai következtében kiderült, hogy a lapp közelebbi rokona a magyarnak, mint a finn vagy az észtt, de az is igaz, hogy egynéhány esztendővel azelőtt még maga Budenz is a finn egyik legközelebbi rokonának tartotta, mindenesetre közelebbinek, mint a magyar nyelvének. És íme Sajnovics egy századdal előbb kisütötte, a magyar és finn, a magyar és lapp nyelv közti viszonyt. Ne tapsoljunk neki? Nem fogunk tapsolni, mert nem a tudomány, hanem a fölfedező vak elfogúltsága vitte e nagyhangzású ítélet kimondására. Hisz a magyart még a svéd-lappnál is rokonabbnak mondta a finnmarkival. Ilyen állítások mellett már föl sem tűnhetik, mikor azt mondja, hogy nincs a magyarban jóformán egy szó sem, melyet a finneknél, svéd-lappoknál vagy bizonyára a finnmarki lappoknál föl ne talál-nánk. †) — Annaira belebuzdult kutatásába és a lapp-magyar atyafiságba, hogy midőn a lappokat beszélni hallotta, azt

---

*) «Indubio argumento: minorem diversitatem inter dialectum Lapponicam et Ungaricam, quam inter Germanorum et Danorum loquelam intercedere.» *Dem.* 42. lap. — Másutt pedig: «Manet ergo hac quoque parte verum, minorem dialecti differentiam Lappones inter et Ungaros intercedere, quam inter Danos atque Germanos». Ugyan ott 88. lap.

**) «Ex quibus lector utique intelliget, Lappones Finnmarchiae magis convenire cum Ungaris, quam cum Esthiis, Fennis, et vicinis Sveciae Lapponibus, quod certe expectari vix poteras. Ugyan ott 87. lap.

†) «Audeo dicere: nullam fere Ungaricam vocem reperiendam, quae non inter Fennos, aut Lappones Sveciae, aut certe inter Lappones Finnmarchiae, itidem reperiatur.» *Demonstratio* 42. lap.

hitte, hogy hazájában, magyarok közt főrog. *) Meg volt róla győződve, hogy ha a lapp szavakat magyar kiejtéssel, helyesírással leírnák, a magyarok nemcsak olvasnák, kiejtenék, hanem meg is értenék. **)

Ez már nem nyelvészet, hanem nyelvészeti rajongás. A mai tudomány messze túlhaladta Sajnovicsot, nem volna tehát célja, ha e helyen kisebb nyelvészeti tévedéseit is helyre akarnám igazítani. Úgy is megigazította már az idő. De ha Sajnovics túllőtt is a célon, ha buzgóságában néha nagyon is elvetette a súlykot, nem kell tőle megtagadnunk azt az egy érdemet, hogy ő volt az első, a ki ezen a téren tüzetesen és, a mennyire lehetett, tudományos készüléttel foglalkozott. Müller Miksa nem ismerte Sajnovics művét, mert csak úgy ítélhette oda az elsőséget Gyarmathy majdnem harmincz évvel később 1799-ben megjelent munkájának. †) Nemcsak a lapp rokonsággal foglalkozik ez értekezésében Sajnovics, más írók műveiből elég példákat hoz föl annak a bebizonyítására is, hogy a magyar a finnel is rokon, sőt Strallenberg munkája ††) nyomán ismeri mind azokat a rokon nyelveket, melyeket ma ugoroknak nevezünk. Ezekkel csak azért nem foglalkozik bővebben, mert attól fél, hogy nem bírja meg a roppant nagy anyagot és meg van róla győződve, hogy ha sikerül neki a magyaroktól nagyon távol eső finnmarki lapp rokonságot bebizonyítani, önkényt következik belőle, hogy a finn és a többi nyelvek is megegyeznek a magyarral.

A magyar-lapp és részben a finn rokonság fölfedezésének dicsősége kétség kívül Sajnovicsé, bár előtte számos mun-

*) «Quamvis Lapponibus voces enuncianli modus singularis prorsus sit, mihi tamen accidit, ut, dum ipsos sermocinantes audirem, in patria, inter Ungaros me versari crederem.» *Dem.* 21. lap.

**) «Si voces Lapponicas, prout a Leemis in Nomenclatore scribuntur, Ungaris proposuero, eas neque legere, neque pronunciare gnari, trans mare ablegabunt; at si litteris Leemianis alias, ex Ungarorum orthographia desumptas, idem tamen sonantes, substituero, Ungari voces Lapporum et legent, et pronunciabunt, et intelligent, et quasi consanguineas, atque fraternas benevole complectentur.» Ugyan ott 32. lap.

†) Gyarmathy: *Affinitas linguae Hung. cum linguis Fennicae originis, nec non vocabularia dialectorum Tataricarum et Slavico-rum cum Hung. comparata.* Gottinga 1799.

††) *Descriptio Imperii Russici.* Stockholm 1730.

kát találunk, melyekben szó van e rokonságról. Mind ezek azonban csak futóan, odavetve szólnak e kérdésről, bizonyítani egynek sem jut eszébe. Legelőször Commenius Amos János vette észre, hogy a magyarok olyan nyelvvel élnek, mely megegyezik a finnel. Utána egész sor író következik, a kik a magyart a finnel, itt-ott a lappal, néha a többi ugor nyelvekkel is rokonítják. Scheffernek 1673-ban megjelent munkáját és Büschinget már említettük, soroljuk föl még a következőket: Leibniz, Egerolf, Velin, Ihre, Schöning, Fischer, Rudbeck, Eckard.

Mind ezek külföldi írók. A magyar nyelvészeknek, a kiket pedig a dolog legjobban illetett, még csak sejtelmök sem volt ilyféle rokonságról. A XVI. és XVII-ik században az összes európai nyelvészkedésnek a zsidóval hasonlítgatás volt a betegsége. Nálunk ez a betegség még a XIX-ik században is kísértett, a XVII-ikben, különösen pedig a XVIII-ikban teljes virágában volt. Ezt tartották a világ legelső nyelvének, ettől eredt a többi mind. Ha elfogadták is, hogy a magyar más nyelvnek is lehet rokona, azért ettől nem tágitottak. Révai a héber mellett már a finnt, lappot is fölhasználja egyes hasonlítgatásai magyarázására, Beregszászi pedig, e káptalan fejű nyelvészünk, törököt, tatárt, mongolt, perzsát, hébert, mindent összekever.

Ma könnyű visszatekintenünk régi nyelvészeinkre. Ma már van Hunfalvynk, Budenzünk, van nyelvtudományunk. Húsz év alatt e két férfiú a magyar összehasonlító nyelvtudománynak nem csak biztos alapját rakta meg, hanem az erős alapra erős épületet is emelt. Csak a diszitéseken kell még egyet-mást javítani, csak a részleteket kell még itt-ott bővíteni, pótlani. Hangya szorgalommal gyűjtötték össze a rokon nyelvek anyagát, megírták majd mindnek a nyelvtanát, adtak hozzá szöveget, szótárt. Budenz azon kívül majdnem befejezte nagy összehasonlító szótárát, az egyetemen pedig litographálva az ugor nyelvek összehasonlító hangtanát, alaktanát. Működésök hatása érzik a szoros magyar nyelvtanban is. Az összehasonlítás világánál ma mindent tisztábban látunk, más alapon tárgyaljuk nyelvünk egész alkatát.

Ma a magyart a zsidóval vagy az indo-germán nyelvekkel csak azok akarják összehasonlítani, a kiknek fogalmok sincs a nyelvek alkatáról, egyáltalában nyelvtudományról. Podhorszky khinai hóbortosságait ma könnyen nevetségessé

lehet tenni, Bálinth Gábor mongol-magyar rokonságát pedig a helyes mértékre leszállítani. A nagy közönséget ugyan még félre lehet ilyen, nem a tudománytól, hanem részint nemzeti-ségi, részint egyéni hiúságtól és ferde észjárástól sugallt haszontalanságokkal vezetni, a józan, a logikus ész törvénye alatt álló nyelvtudományba beavatottakat azonban nem.

Sajnovics munkája ma gyerekes, kezdetleges hasonlításnak, naiv következtetések láncolatának tűnik föl. Ma a magyar nyelvet csak egy ugor nyelvvel vagy épen, mint Sajnovics tette, ez egynek is csak egyik nyelvjárásával összehasonlítani senki sem merné. De ne is igen bíráljuk Sajnovicsot; korához mértén nagy munkát végzett, úttörő volt. Olyan művet írt, mely a külföldön nagy föltűnést, hazájában pedig a gyűlöletes megvetés mellett egy pár írónál lelkesedést is tudott kelteni.

Azok az írók, a kik a *Demonstratio* olvasása mellett költői lelkesedésre gyúladtak, mint már említettem, Dugonics András és Perecsenyi Nagy László voltak. Sajnovics naivsága Dugonics és Perecsenyi Nagy naiv lelkében visszhangra talált. Szent igazságnak hitték, a mit a *Demonstratio*ban találtak. Nyomtatva volt és a magyarok dicsőségének öregbítését lehetett belőle kiolvasni.

Leginkább fölbuzdította mind a két író-t Sajnovics munkájának az a része, a hol a magyarok eredetére nézve Hell Miksát idézi. Hell tudniillik *Expeditiones Literariae* című kéziratban maradt művében fejtegeti a magyarok eredetét, még pedig, mint ő hiszi, oly alaposan és meggyőzően, hogy e kérdésre nézve többé semmi kétség sem foroghat fönn. E kérdés megfejtésével egyszersmind azon hálának egy részét is le akarja róni, melylyel Magyarországnak tartozik, hogy ott született. Szerinte a magyarok ős hazája a mai Karéliában volt, a honnan egy részök a IX-ik század vége felé délnek vette az útját. Hogy a magyarok ős hazája ott volt, arra nemcsak a nyelv hasonlóságában találja a bizonyítékot, hanem a karéli fejedelmek régi címerében is. Két kart ábrázol ez a címer. Az egyik nyílat szorít markába, a másik pedig kardot emelve csapásra készül. Finnország egy részét Karjalának, Kareliának vagy Karjelnek nevezik mai napság. Ki nem látja, hogy Karjel magyar szó és mi lehet más a jelentése, mint jeles karú, jeles, kitűnő, erős karú? S nem önkényt következik-e, hogy Karjelének csak ilyen erős karú, derék hősök hazáját nevezték?

Ez Hell okoskodása. Sajnovics készségesen elfogadja a magyarázatot és annyira fölbuzdúl rá, hogy latin és magyar verset is csap a fölfedezett erős karú czímer tiszteletére. Zengjük utána:

«Melly vitéz szív lakott hajdon eleinkben?
Mutattya fegyveres Kar-jel czimerekben.
Mint Márs nép-rettentő kardját forogtattya,
Ugy Karjel hatalmas nyilát villogtattya.
Itt van eredete, innét szívárodot
Melly erősség magyar népünkre áradott.
Régi magyaroknak ritka vitézségek
Még mostan is fenn van, s hagyott örökségek.
Ez ősi királyink rollunk dicsirete,
Ez nagy Theresia igaz itilete.» *)

Hát Dugonicsra, a magyar ősi dicsőség keresőjére a tudományosan megállapított ősi dicsőség hogy ne hatott volna! Hatott rá, de azért a Karjel névre szebb magyarázatot kerít. Elhiszi, hogy a magyarok néha napján Karjelbe is elterjedtek; bizonyítja ezt, hogy e tartományt ma is Ungermannianának vagy Ingermanlandnak nevezik az oda való lakosok; Saxo Grammaticus szerint pedig a finneknél az Attila név közönséges volt, és végre a régiek királyi scytháknak (Scythae regiae) nevezték az éjszakon lakókat. A királyi szó megadja a Karjel névnek is a magyarázatát. A népet kirialoknak mondták a magyarok nyelvét nem értő byzanti görög írók, magát az országot pedig először Kirialának, azután Kareliának nevezték az idegenek. Dugonicsnak jobban tetszett a királyi mint az erős karú elnevezés, de azért az előbb említett karjeli czímert sem veti meg és *Etelka* regényében a markába nyílat szorító és kardot emelő két karnak is kijut a szerepe: Etele pecsétje Hell utasítása szerint van leírva. **)

Evvel a magyarok lakta éjszaki tartománynyal Dugo-

---

*) E két utolsó versszakot úgy értjük meg kellően, ha tudjuk, hogy Mária Terézia, midőn őt Hell a lapp-magyar atyafiságról tudósította, nagyon megörült, mert ebben Magyarországnak újabb dicsőségét látta és meghagyta, hogy a mit e népeket és a magyarokkal való rokonságukat illetőleg az írók fölfedeznek, azt a magyar nép dicsőségére mindjárt közzé tegyék. *Dem.* 127. lap.

**) *Etelka* I. k. 270. lap, 2. kiadás.

nics három munkájában foglalkozik: *Etelka* *) és *Jólánka* **) regényeiben és *Etelka Karjelben* †) színművében.

Etelka Dugonicsnak első regénye volt és hazafias szelleménél fogva közönségünknel nem mindennapi hatást keltett. 1788-ban jelent meg és, a mi akkor nagy ritkaság volt, 1791-ben már második kiadást ért. A cselekvény elejétől fogva végig Magyarországon foly le. Etele karjeli fejedelem incognito Magyarországra jő, hogy egy ideig a testvérnépnel tartózkodjék. Anyjától, Hejjától, levelet hoz a magyar fejedelemnek, melyben az van megírva, hogy Árpád neje megígérte Etele anyjának, hogy fia számára magyar fejedelmi leányt fog feleségül szerezni. Etele a levelet nem adja át Árpádnak, mert nem akarja magát mindjárt megismertetni. Alig hogy ide jön, első látásra beleszeret Huba vezér Gyula hadnagyának leányába, a ki szíve minden indulatával viszonzszereti. — Árpád halála után Zoltán veszi át az uralkodást és az uralkodással együtt atyjának gaz titkosát, Rókát. Ez szereti Zoltán nejét, Hanzárt és hogy a fejedelemné szeretetét elnyerje és Zoltánnal megutáltassa, cselet sző. A fejedelmet ráveszi, hogy Hubát vezerségétől megfoszsza és helyébe Gyulát nevezze ki. Ez által ennek leánya, Etelka, a fejedelmi udvarba juthat, magára vonja szépsége által Zoltán figyelmét, Hanzárnak pedig nem marad egyéb hátra, mint hogy Róka karjába vesse magát. Róka gaz terve azonban hajótörést szenved Etelka erényességén. Boszút lihegve Budára siet és a fejedelmi párral elhiteti, hogy Etelka rossz erkölcsű leány. Etele és Kádár főpap megtudják Róka fondorkodását. Fölsietnek Budára, hogy Etelka megsértett becsületéért elégtételt szerezzenek. De Róka már mindenre elkészült. Tuhutum vezér nevében levelet ír, hogy Etele valami karjeli csavargó, a bolgár fejedelem veje és a magyarok vesztére törekszik, Kádár pedig Etele szövetség-

---

*) *Etelka*, egy igen ritka magyar kisasszony Világosvárott Árpád és Zoltán fejedelemnek ideikben. Irta Dugonics András, kegyes iskolabeli szerzetes pap stb. — Pozsonyban és Kassán 1788.

**) *Jólánka*, Etelkának leánya. Irta Dugonics András, királyi oktató, — Pozsonyban és Pesten. 1804.

†) Jeles történetek. Mellyeket a magyar játékszínre alkalmaztatott Dugonics András, királyi oktató. Első könyv. — Két darab van benne: az első *Toldi*, a második *Etelka Karjelben*. Szomorkás történet. Négy szakaszokban.

gese. Mind a kettőt elfogják. Hanzár azonban átlátott Róka gonoszságán és rábírta Zoltánt, hogy maga menjen le Világosra és úgy győződjék meg Etelka ártatlanságáról. Zoltán álruhában le is megy, lassankint minden kiderül és Rókát kérekbe törik. Csak most tudja meg Zoltán Etelének karjeli fejedelem voltát és most tudja meg Rimától, Etelka dajkájától azt is, hogy Etelka az ő testvére és Árpádnak édes leánya. Árpád neje ugyanis ikergyermeket szült, a mi Dugonics szerint szegény volt a régi magyaroknál. Hogy Árpád haragját elkerülje, leányát Gyula vezér házába csempészi, kinek neje szint akkor szült gyermeket, de ez születésével meghalt. Zoltán egy darabig Etelka eredetét titokban akarja tartani, hogy annál nagyobb legyen a meglepetés. Eddig jól volna minden. Csak hogy most meg Gyula vezérnek jut eszébe, mit keveredjék ő még több bajba Etele miatt, menjen útjának, itt van Zalánfi, Zalán volt bolgár fejedelemnek fia, a ki rég szereti Etelkát, rég is akarja feleségül, jöjjön el érte, vigye magával. És atyai hatalmánál fogva Etelkát csakugyan Zalánfihoz kényszeríti. Támad erre aztán nagy zavar és kesergés, Zoltán majd az esztét veszti, hogy a titkot előbb föl nem fedte. A gordiusi csomót ekkor úgy vágja Dugonics ketté, hogy Etelevel az esküvő napján megöleti Zalánfit és Etelka mégis csak az övé lesz.

Ez rövid előadásban a regény meséje. A múlt században lelkesedtek rajta, sopánkodtak fölötte, a mai kor olvasója azonban, mikor nagy nehezen végig forgatta, elbámúl az írón, hogy tudott ennyi naivságot két kötetbe összegyömöszölni. Mert naivság itt minden, csak hogy nem költői naivság; nem az a naivság, mely egy tizenöt éves leány beszédében és a népies költésben gyönyörködtet, hanem a tudátlanság, az érzelmek és az emberek ferde ismeretének naivsága.

Az egész regény a múlt századbéli német regények hatása alatt van írva. Csak a szereplő személyek neve magyar és az előadás magyaros, az erkölcsök, a jellemek, a helyzetek rajzolása azonban nem az Árpádkori magyar, hanem a XVIII. századbéli német társadalom keretébe illik bele. Árpád egészen egy múlt századbéli kis német fejedelem photographiája, szeretközö, tehetetlen ember, kinek a regényben legnagyobb hős tette, hogy egy hattyút lő keresztül. Ennek is egy ember esik áldozatul. Az ország ügyeit s egyszersmind orruknál fogva

Árpádot fiastúl egy ravasz tót vezet, kit már három fejedelem csapott el magától. Mén-Marót udvara egy bordélyháznál undokabbnak van festve és onnan választja Árpád fia számára a feleséget, a ki csodálatosképen erényes maradt. Etelka ép oly szentimentális, mint akármelyik múlt századbeli német érzélgős regénynek női alakja, maguk az eget verő hősök pedig mint Etele, Gyula, Huba vezérek, Zalánfi, Zoltán szintén jól értik a pityergést, az ájuldozást. Egyszer épen egy ájuldozó quartettet kapunk, mert egyszerre négyen is eszméletlen heverésznek a földön, Etelka, derék leventéje Etele, atyja, dajkája. A legpathetikusabb helyek mai napság csak nevető idegeinket csiklandozzák, és bizony bárgyúaknak tartjuk az olyan fejedelmeket, mint a minőknek Árpád és Zoltán vannak festve; egyetlen büszke férfiú szerelmére sem méltónak az olyan nőt, a ki mint Etelka csak ájuldozni, sóhajtozni tud, néha meg úgy szitkozódik, mint egy huszár.

Talán egy kissé vastag színekben jellemeztem e regényt. Szándékosan tettem. A viszonyok, az erkölcsök, a jellemek anachronismusát csak így helyezhetjük kellő világításba, csak így láthatjuk, hogy a regény gyökere Németországban eredt, törzsöke ott növekedett és csak az oltás magyar rajta: német jellemeket, német viszonyokat festő regény magyar köntösben. És a közönségnek ez a köntös, a minden ízében magyaros előadás, a történetének egyik legszebb, legdicsőbb korszakából vett alakok úgy megtetszettek, hogy rá se gondolt, hogy a nemzeti ruha tulajdonképpen idegen testet takar. Ugyanazt tette Dugonics az *Etelkával* mint *Toldi* vagy *Bátori Mária* színműveivel; azon különbséggel, hogy míg ezekben a német színművek szövegét majdnem egészen megtartotta, addig *Etelkájában* eredetit adott. Eredetit annyiban, hogy olvasott több német regényt és ezeknek hatása alatt élénk képzelő tehetséggel egészen újat teremtve, egy magyart alkotott.

Az *Etelkának* folytatása is van. Egy trilogiát teremtett Dugonics, melyben a pannoniai magyarok sorsát összekapcsolja az éjszakon lakók sorsával. E trilogiának második része *Etelka Karjelben* színműve. Az esemény itt egészen Karjelben, azaz Karjeltől nem messze egy szigeten foly le. Azt az Etelkát, a kit Magyarországon Eteléje mellett oly boldogan hagyunk, itt a legboldogtalanabb állapotában látjuk viszont. Egy vad, elhagyatott szigeten találjuk, a hol már tizenhat eszten-

deje nyomorog egyik leánya s egy gonosztevő társaságában. Hogy megtudjuk miért s hogyan került ide, vegyük föl az elbeszélés fonálát ott, a hol az *Etelkában* elhagytuk. Négy esztendeig lakott még Etele Magyarországon, míg végre anyjának ismételt sürgetésére visszatért Karjelbe, hogy anyja halála után a fejedelemséget elfoglalja. Etelka szépségének és ére nyességének híre messzre földön elterjedt. Hallott róla Széplaki is, a lápok (lappok) fejedelme is és elindult Karjelbe, hogy a híres Etelkát meglássa. Etele ép hozzá indult, hogy házához meghívja. A tengeren találkoznak és együtt indulnak Etele fejedelmi lakásába. Éjjel érnek haza s a mint Etelka hálószobájára felé mennek, egy idegen férfit látnak onnan kiugrani. Elég volt ez Etelének, hogy rögtön visszamenjen hajójára és világgá bujdossék. Esztendeig várta otthon férjét Etelka búban és bánatban, de hiába. Hajóra szállt ekkor szintén és két kis leányával elindult keresésére. A tengeren vihar érte utól, hajója elsüllyedt és őt egyik leányával, Krékával, a szigetre sodorták a habok. A másik elveszett. Nem sokára találkoztak a sziget egyetlen lakójával, Hengerivel. Ez még Karjelben szerette Etelkát és ez volt az, a ki bevárva az időt, mikor Etele haza jön, Etelka hálószobájába lopódzott és onnan hirtelen kiugrott, hogy Etele szívében gyanút gerjeszsen és a szerető házaspárt egymástól elválassza. Széplaki azonban az idegen férfit fölismerte, a kormányos tisztség czímén hajójába csalta és e vad szigetre kitette. Etelka Hengerit soha se látta, most találkozott vele először e szigeten. Tizennégy évig zaklatta Etelkát szerelmével, de ez állhatatosan ellentállt. Zaklatta volna tovább is, ha Kréka hajadonná nem fejlődik és szépségével el nem homályosítja az anyjáét. Hengeri figyelme most Kréka felé fordult, de itt sem ért célzt. Egy hajó vetődött a szigetre és a hajóval egy fiatal ember, a ki első tekintetre megszerette Krékát és ennek szívében is kitörölhetetlen emléket hagyott hátra. Ez ifju Ete volt, a finomok (finnek) fejedelmének fia és Etelének fogadott gyermeke; Hengeri ármánykodása következtében azonban a szigetről rögtön távoznia kellett. Végre tizenhat esztendő múlva egyszerre két hajó is kötött ki a szigeten, az egyiken Széplaki volt leányával Márnával, a másikon Etele, Tabán és Ete gyermekeivel. Etele amaz est óta gyűlölte a nőket és nem tűrt meg közelében egyet sem, még beszélni se volt szabad róluk előtte. Tabán azonban szerette Márnát és Szép-

laki csak azért követte hajójával Etelet, hogy a szerető pár egybekelését kieszközölje. Eteleténél nem ért czélt. Ekkor Márna és Tabán elhatározták, hogy lemondanak földi szerelmökről és nem cselekesznek Etele akarata ellen. E párbeszédöket Etele is kihallgatta, szíve ellágyúlt, nem gyűlölte már annyira a nőket és majdnem áldását adta a párra. Ez alatt a szigeten Ete megtalálja Krékáját, Széplaki meg Hengerit és Etelkát. Etelka megörült, midőn meghallotta, hogy Eteleje is itt van és hozzá siet, nyakába akar borulni, mert rá se gondol, hogy férje valamiért haragudhatnék rá. A hideg fogadástól majd megszakad a szíve, de még inkább eliszonyodik, midőn Eteleje ajkáról ugyan azt a vádat hallja, a mit már Széplaki a szigeten mondott neki, hogy ő házasságtörő volna. Etele nejének esküdözését semmibe se veszi, többet hisz saját szemének mint Etelka szavának. Csak halála győzheti meg ártatlanságáról és mérget nyújt neki. Etelka már ki akarja üríteni, midőn Etele, nem tudva, mit higyen, mit tegyen, visszatartóztatja. Nem sokára Hengeri bevall mindent, Etelka ártatlansága kiderül, Tabán megkapja Márnát, Ete Krékát, Etelka hullámokba veszett leánya is megkerül és mindnyájan boldogan haza sietnek.

Különös hatást tesz ránk az alak, melyben e dráma írva van. Nem is találkozunk vele másnál csak Dugonicsnál. A párbeszédek közbe-közbe hosszabb, rövidebb elbeszélésekkel váltakoznak, úgy, hogy az egész alapjában inkább párbeszédekben bővelkedő regénynek mint drámának tűnik föl. Nem szándékom e munkát itt bővebben bírálni, mert még a korabeli munkák közül is sok fölötte áll, a mai kor szempontjából pedig e drámát határozottan rossznak kell mondanunk. A párbeszéd itt is vontatott, mint regényeiben s legkevésbé sem drámai. A jellemzés Dugonics többi szindarabjai közt itt a legrosszabb, a cselekvény azonban talán sehol se kerekdedebb, mint e színműben. Van azonban egyéb között ennek is egy nagy hibája: hogy valószínűtlenségen alapszik. Széplaki ismerte azt az embert, a ki Etelka hálósobájából kirohant, csak egy szót kellett volna szólania, hogy azt az embert kérdőre vonja és minden ép úgy kiderült volna akkor, mint kiderült most tizenhat esztendő múlva. — Ránk nézve a legérdekesebb, hogy e színműben az egész esemény az éjszakon lakó magyarok közt történik s hogy itt a karjeliéken kívül már a lappok (lápok) és mellékesen a finnek (finomok) is szerepelnek.

Most e trilogiának még csak harmadik része volna hátra: *Jólánka* regénye. Ott folytatja Dugonics az *Etelkában* megkezdett történetet, a hol színművében elhagyta. Két vas-kos kötetben 1545 lapon beszéli el nekünk a szerző Jólánka, Etelka leányának és Gyulafinak, Gyula vezér fiának kalandos történetét. Az első kötetben ismét Magyarországon vagyunk, a kötet végén azonban Dugonics megváltoztatja a színtért és egy Honvárnak nevezett új országba vezet bennünket, melynek lakói szintén magyarok. Itt nem soká időzünk és egy érdekes epizod után Karjelben folyik le előttünk a második kötet cselekvényének legnagyobb része, hogy aztán ismét Magyarországon érjen véget.

Etelka, Etelével történt szomorú esete után azt az utasítást adta hat éves Jólánka leányának, hogy hajadonná serdültekor Magyarországra menjen, igyekezzék összejönni gyermekkori pajtásával Gyulafival, Gyula vezér fiával, és annak szerelmét elnyerve, vele egybekeljen. Gyulafinak Uzubu vezér leánya, Radna, volt a jegyese, ez azonban titkon a keresztyén hitre tért és midőn épen Lippára ment, hogy az apácza-fátyolt fölvegye, útjában egy vadkan összetépte. Gyulafit leverte Radna halála és kerülte a nagyobb társaságot. Egyszer a világosvári erdőben vadászva eltévedt és egy palotához ért, melyben Iván, más névvel Solymos és Felek, Zoltán édes testvére lakott, a ki szintén áttért a keresztyén vallásra és itt remetéskedett. E palotában csodaszép leányt pillant meg, ki nem volt más mint Jólánka. Megszeretik egymást, de midőn Gyulafi kétszer is visszaadja Jólánkának a neki ajándékozott pártát, megszűnik köztük a viszony, mert Jólánkának ez esetben anyja utasítására vissza kell térnie Karjelbe. Gyulafi elhatározza magát, hogy utána indul. Útközben Honvárországon érdekes kaland éri, ugyanis Kapor, honvári fejedelem leánya, Rusa halálosan megszereti; de szerencsésen kiszabadul e kényes helyzetből, mert Jólánka emléke megőrzi őt az eltántorodástól. Karjelbe érkezve megtudja, hogy Jólánkához, a ki atyja és anyja elbujdosása óta egyedül van otthon, férfi be nem juthat. Gyulafi kerteszeleálynak öltözik át, egy dalával magára vonja a szeretett leány figyelmét és álruhájában megkedvelteti magát. Ezalatt Etele bujdosása közben találkozik Etelkával és hazajönnek. Gyulafi most megismerteti magát, de Etele csak azon föltétellel egyezik bele házasságukba, ha a kérő fejedelmi vérből való.

Legnagyobb meglepetésünkre Gyulafi szájából most azt halljuk, hogy ő Rádónak, a holmiak fejedelmének, unokája és egyenes utóda. Etele azonban nem akarja őt vejének, mert leányát másnak szánta, és újabb föltételül azt tűzi ki, hogy Jólánkát csak akkor adja hozzá, ha trónját Holmiban elfoglalta. Ezalatt Gyula vezér levelet ír fiának, hogy jöjjön haza. Gyulafi hajóra ül, Jólánka pedig, mikor látja, hogy atyja nem akarja egybekelésüket, kedvese tudtán kívül utána szökik. Etele vissza akarja leányát vinni, de se szép szóval, se erővel rá nem veheti a visszatérésre és végre atyai áldását kénytelen rájuk adni. Magyarországra érkezése előtt a szerető párnak még egy gyászos kalandon kell átesni. Morvaország határán megpihentek és ott egy vadászházba öltözött idegen csatlakozott hozzájuk, ki Gyulafit étellel, itallal kínálja meg. A mély álomba merült Gyulafit ellopják és *Jolánka* kétségbeesetten keresésére indul. Egy kútban kedvesének holttestét véli megpillantani, és utána ugrik. Arra menő vadászok azonban kiszabadítják és Szentibald morva fejedelemhez viszik, a ki annyira megszereti Jólánkát, hogy nőül akarja venni és Visegrádba viszi. Jólánka nem akar neje lenni s halálra ítélik. Ezalatt Gyulafi, szerencsésen megszabadulva rablói kezéből, értesül Jólánka sorsáról és levelet ír Zoltánnak. Gyula vezérlete alatt ötszáz fegyveres siet Visegrád alá, ostromolják a várat és megmentik Jólánkát. Teljes a boldogság és nagy örömmel, diadallal mindnyájan Budára vonulnak.

A *Jolánkáról* mint regényről általános jellemzőkép majdnem ugyanazt mondhatjuk mint az *Etelkáról*. A szöktetések, a rablások, a titokszerű összejövetelek, a lélek festésének majd teljes elhanyagolása, az eseményeknek a véletlenhez kötése, a gyakori álpáthosz mind a múlt századbéli német regényekre, még pedig a történeti tárgyalást illetőleg a Haller-Lohenstein-, a sentimentális áradozást tekintve a Gellert-, Merck-félékre emlékeztetnek. Az Árpádkori fejedelmek korszakát se külsőleg, se belsőleg egy szikrányira sem varázsolják lelkünk elé. Dugonicsnak nem volt annyi ismerete, de különösen nem volt annyi tehetsége, hogy a régi kor álláspontjára tudott volna emelkedni és azért mindegyik történeti regénye egy-egy nagy anachronismus. Ennek kimondásával nem akarjuk Dugonics valódi érdemét kisebbíteni, nagyobb tehetségek mint ő se tudtak e nagy föladattal megbirkózni. Hiszen Scot Walter, a törté-

neti regény megalapítója is inkább csak a régi kor külsejét tudta eltalálni, annak szellemét, gondolkodása módját műveiben nem mindig találjuk meg. Legtöbbször a XVIII. század emberei öltik föl nála a lovagkor ruháját. Sikerült történelmi regényt csak a legújabb időben mutathatunk föl egy-kettőt. Kemény Zsigmondnak Erdélyország történetéből merített regényei, Scheffel Viktornak a X. századbéli Németországot föltűntető *Eckehárdja*, Ebersnek a régi Egyiptomot rajzoló művei úgy szólván az egyedüli nagyobb termékek, a hol igazi korfestést kapunk.

De hagyjuk el az aesthetikai fejtegetések terét. Dugonics regényei nem igen alkalmasok erre. A bonczoló kritikus tárgyalásuknál legfőlebb azt mutathatná ki, milyennek nem kell a történeti regénynek lenni. Szándékom e művek tartalmának elmondásával tulajdonképen csak az volt, hogy lássuk, milyen téren mozog írónk képzelő ereje. — Láttuk, hogy a magyarok az egész éjszakon el vannak terjedve, hogy egymással összeköttetésben vannak, érintkeznek, hogy Árpád és Zsolt korában az éjszaki és déli magyar fejedelmi és főrendű családok egymással összeházasodnak. Dugonics nemcsak azt mondja meg nekünk, hogy ott fönnek nagy számú magyarság él, hanem meghatározza a tőlük lakott nagy birodalomnak földrajzi fekvését, fölosztását is, és *Jolánka* regényében a «Karjeli birodalom»-nak következő leírását adja: «Az a karjeli birodalom, mely Etelének örökös jószágá vála, éjszak felé vagyon a Baltatengörnek finomi öble mellett (sinus finnicus). Ezt a sok részekre eloszlott tengört azért nevezhették édes eleink baltának: mert (az ő képzelődésük szerint) balta formája volt. vagyon mostanában is. A karjeli birodalomnak határjai ezek. I-szer a finomi öböl és Honvár (Hongria, Jugria, Ingermanland). II-szor: napkeletre, egy gyönyörű kis ország, melyet így neveztek: Holmi; mostanában: Holnia. III-szor: éjszak felé vagyon egy hosszú ország, melyet a régiek Savónak mondotak, most Savólandiának is, Savólaxiának is. IV-szer: napnyugatra vagyon Botország (mostanában Bothnia). Azután Finomország (most Finnia). Ismét Nyilország (most Nylandia). Végtere Kajánország (mostanába Kajánia). Ezek bizonyára mind magyar nevek, s azt jelentik, hogy magyar eleink ezen tartományokat birtokukban tartották és innét mentek aztán a világon széjjel. Karjel országnak Any városát régi eleink Vigvárnak nevezték, utóbbiak Vigburnak, a mostaniak Viburnak.

Ezt a várost Héjja (Etelének anyja) Etelkavárnak azért nevezhette, hogy mennyének kedvét lelhesse. Ott fekszik ez a város, alhol (a finomi öbölnek vége felé) a víznek egy kis szakadása terjed éjszak tájjékára. Ennek a kidülő víznek végén olvastatik most is a viburgi nevezet. — Ezt a karjeli országot mostanában az orosz czár bírja. Az előbbeni századnak elején (1725-dik esztendő tájban) Karjelbe vitte lakhelyét első Péter (az a leghíresebb orosz czár) és ott építette föl császári házát és mellette azt a nagy várost, melyet németül Petersburgnak deákul Petreburgumnak *) neveznek.»

Ki ne olvasta vagy legalább ki ne hallotta volna hírét Horvát István álmadozásainak? Dugonics ugyanazt hirdette, a mit ő, csakhogy kicsinyben. Az benépesítette ős magyarokkal az egész világot, magyaroknak fejtegette a bibliai, mythologiai, a történeti személyeket és a földrajzi helyeket. Dugonics sokkal szerényebb, hozzá képest csak kis térre viszi át nyelvészeti képzelődését, csak az éjszakra terjeszti ki és megelégszik annyival is, hogy a szerinte magyarok lakta területnek becsületes magyar nevet szerezzen.

Ennél azonban sokkal fontosabb föladat is vár Dugonicsra. A magyar közönségnek, melynek a régi korról szóló hagyománya egy árva szóval sem emlékezik a hajdanában éjszak felé vándorolt néptöredékről, meg kellett magyarázni, mi összefüggésben vannak ezek a déli magyarokkal és hogyan váltak el egymástól. Dugonicsnak nemcsak a nyelvészetben, hanem a történetben is élénk a phantasiája. Elég volt Sajnovicstól megtudnia, hogy fönt éjszakon magyarok laknak és laktak, és fejéből rögtön kipattant e népnek egész múltja, története sisakosan, pajzsosan mint Jupiter fejéből Minerva. *Etelka* regényének második kötetében mondja el e két népnek egymáshoz való viszonyát. Megtudjuk itt, hogy miután Attila halálával Csabát viasszaszorították Szittyiába, ennek két fia, Ed és Emed egymással összeveszett és nemzetségek kette szakadt. Emed Szittyiában maradt és mivel országának *kútjait* elhagyni nem akarta. *Kútiq-úr*nak nevezték. A másik nemzet-

---

*) Dugonics Sz. Pétervárt Nagyhabinak kereszteli. *Etelka Karjelen* színművében azt mondja: «Nagyhabi nevezetű szép város ott vala a régi időkben, holott mostanában a moszka czároknak lakhelyek vagyon, melyet Pétervárnak neveznek. Ez is Karjelen vagyon és Nagyhabinak, ki Etelével egy vérből volt, öröksége vala.»

ség fejedelme, Ed, éjszak felé indult *útnak*, tehát *Utig-úr* lett a neve és az országot, a melyben letelepedett, a beköltözött nép csinos voltaért Finomországnak hívta. Nagy birodalom alakult itt, melynek leírását csak az imént láttuk és a fölötté uralkodott fejedelmek *) utolsó sarjadéka regényünk korában Etele volt. A pannoniái magyarok ellenben Emednek ivadékai voltak.**)

Igy hozza Dugonics a két magyar népet összeköttetésbe. A hol a történetnek egyáltalában nincs adata, ott ő országot, neveket és évszámokat teremt. Költötte a történelmet és földrajzot s mindkettőt gyakran helynevek és szójárások, közmondások s töredékes hagyományokhoz mondhatni gyermekes módon kötötte; kútfőkből merítette gazdag ismereteit, de azokat élénk képzelme találmányaival s etymologiai játékokkal kénye szerint módosítgatta, kitoldotta, s nem költőileg, de tudományosan tárgyalva, mint tiszta történelmet adta.

Alig lehetne Dugonics eljárását rövidebben és helyesebben összefoglalni mint azt Toldy Ferencz tette e pár most idézett sorában. Ma különös hatást tesz ránk ez az eljárás, a valónak és költöttnek e szándékos s mégis oly jóhiszemű és naiv összezavarása. De ne feledjük, hogy abban a korban Dugonicsnak erre ép oly szüksége volt mint korának. A dicsőségtelen jelen szeme dicső múltat keresett, a kicsiny, elnyomott, magában álló magyar nemzettel szemben egy nagy, hatalmas Magyarországot és vele összeköttetésben szintoly vagy még hatalmasabb rokont kellett szembeállítani. E rokon nemzet történelmére nem voltak fölvilágosítást nyújtó kútforrások, Dugonicsnak tehát magának kellett a kútfőket is, a történelmet is előteremtenie.

Dugonics megadta a példát és nem maradt követő nélkül. Jóval *Jólánkája* megjelente előtt egy Dugonics e nemű műveinel sok tekintetben még érdekesebb mű tűnt föl a magyar könyvpiaczon: Perecsenyi Nagy Lászlónak *Szakadárja*.)

*) Az utigurok fejedelmeinek sorrendje Dugonics szerint: Ed, Elöd, Kalád, Ráda, Csom, Káta, Keme, Etele.

**) A kutiguroké: Emed, Eme, Kalán, Ed, Ügek, Álmos, Árpád, Zoltán.

†) *Szakadár esthonnyai magyar fejedelem bujdosása*. A verselés gyarapodására írta Perecsenyi Nagy László. Pozsonyban és Pesten. 1802.

Nem nagy port vert föl, a közönségnek alig volt róla tudomása. Irodalomtörténetíróink az egy Toldyn kívül még csak a nevét sem igen említik. Pedig éppen irodalomtörténeti szempontból nagyon érdekes ez a költemény. A bevezetésül fejtegetett eszméáramlatnak jellemző kifolyása ez is. Perecsenyinek ugyanaz a célja, a mi Dugonicsnak, csak hogy ezt a célt sokkal határozottabban és világosabban kimondja. Eposzának előszavában eldicséri művét, hogy az gyönyörűséges, tisztelhető, díszes, közönségre való és a mi fő *hasznos* «mivel a magyarok régi hazájokról s nyelvekről az éjszaki ég sarkánál lakó lapponokkal való megegyezését hirdeti, mely a közhistóriát, azaz: idők tanúbizonyságát, az esetek jámborságából szűrteméztetett követésre méltó igazságnak megismerését segíti». Eposzának folyamában pedig egy jegyzetben ezt olvassuk: . . . «ezen könyvem egyik részének az a célja: hogy a fenniai és lapponi, esthonnyi szavakból megmutatnám a magyar nyelvnek és nemzetnek azokhoz való tulajdon atyafiságát, kik mostan is az éjszakon élnek, és mint mi kevés külömbözéssel egyformán beszélnek, hanem csak abban nem egyeznek, a mely szavakat más nemzetektől a kereskedés, isteni szolgálat, bevés-adásban kölcsönöztek.»

Perecsenyi eposzának tehát főcélja: az éjszaki és a déli magyarok ugyanazonságának bebizonyítása. A mit Sajnovics nyelvészetileg próbált, azt Perecsenyi költői megvilágítással tünteti föl. Mulattatva akar tanítani és tanításával a nemzeti büszkeséget fölébresztteni. Dicső emberek, nagy hősök voltak azok, a kiket most rokonoknak szerepeltet. Hős tetteket végeztek mint a hajdani Hellas félistenei. A testvérnép múltjából kiválaszt egy, természetesen csak az ő fejében élő, fényes korszakot. Az V. században, a népvándorlás idejében vagyunk. Szakadár is fölkerekedik Esthonnyából negyven hajón népeivel új, melegebb földet keresni, de Venus és Boreas mestersége által hajótörést szenved és gályái három felé oszlanak. Ekkor meghallja, hogy a russzusok Dalmácia felől Karjel és Livoniai Esthonnyába nagy táborral érkeztek. Titkon hazamegy, szembeszáll velök, de a jövevények megverik. Összeszedi most tengeri népét és a gothusokra csap; veszedelmes csaták után megveri, üldözi őket, földúlja Ostro- és Vestro-Gothiát, beveszi Elzvárát, gazdagon ismét hajóra száll és végre Grönland szigetére érkezik. Itt nem maradhat soká a vad nép miatt és sok

veszély után Amerikának Terra firma részébe jut. Mindjárt megérkeztével rendbe szedi népét, megfuttatja az Erős föld lakosait, de aztán segítségére megy a Terra firma királyának és tönkre teszi a gujáni fejedelem táborát. Az amazonok, meghallva a vitéz lapp népnek hírét, országukba hívják Szakadárt. Ez enged meghívásuknak és táborát az amazonok nagy vizéhez rendelve, néhányad magával Zemefriszhez, az amazonok fejedelemasszonyához megy Világe nevű városba. Innét lappmagyar népeit behívogatja házasságra, kik az öreg amazon asszonyokkal nem törődve, az ifjakkal lakoztak. E miatt irigységből alattomos lázadás tört ki és a vének Peruország lakosait segítségre hívták. Megérkeztökkor nagy lármá támadt a városban, a lappok kardra kaptak és nagy vagdalkozás után a fővezérek, maga Szakadár, miután ezreket meg ezreket levágott, sőt Zemefrisz is életüket vesztették.

Ez röviden a 261 lapra terjedő eposz tartalma. De úgy hiszem, e rövid előadásból is fogalmat szerezhettünk magunknak róla, mekkora ez eposz értéke. Megvallom, én ennél furesább compositiójú époszt nem ismerek. E furesasághoz tartozik az is, hogy a történet befejezését nem a költemény természetes végén, hanem egy a költemény végére bigyesztett jegyzetben olvassuk. Ott tudjuk meg, hogy az életben maradt lappok Bondár vezérlete alatt Amerikából napkeleti Lapóniába vagy mai elnevezés szerint Japánba költöztek.

A költemény külalakja alexandrin, kifogástalan rimekkel és mégis a képzelhető legnehézkesebb előadással. Az eposz folyamában egyik-másik lapp lantos helylyel-közzel rimelt distichonokban és saphói versben zengi el szíve érzéseit. A leoninistákról is ragadt tehát valami Perecsenyire. Különben csupa körmondat az egész éposz. Alig van lap, a hol tíz, húsz, sőt harmincz soron keresztül is meg ne «valamint — úgy»-ozna bennünket a költő.

A XVIII. század epikus költészete eltörpül egy Zrínyi hatalmas geniusza előtt. És a *Szakadár* még e korszak költeményei között sem tartozik a jobbak közé. Ki kívánhatná tehát, hogy bővebben fejtegessük, mikor a tervezetre és előadásra nézve Horváth Ádám is felül múlja. A czéltalan kalandozás, a hihetetlen ide-oda hajózás, a különféle népek leírása mind furesán hatnak mai napság. A lehető legkomolyabban van előadva és mégis mikor olvassuk, azt hiszszük, hogy Pere-

csenyi meg akar bennünket tréfálni. A mai olvasóra a sok czifra frázis, az üres triviális hasonlatoknak egész raja a komikum hatásával van. Szakadár hősieskedése Gulliver kalandos útazásának benyomását teszi ránk. Verekedő gép a Perecsenyi festette fejedelem, de a ki verekedésének soha sem tudja czélját.

Azanachronismusnál sokszor nagyon mulattató. Venust es Boreast, Junot, Jupitert halljuk emlegetni és látjuk, hogyan folynak be a cselekvény menetére. V-dik századbéli lappok és a római mythologia személyei! Ez képezi a machinatiót, mint Camoens *Luziádájában*, ha nagy dolgokat kicsinyekkel szabad összehasonlítani. Az újabbkori vívmányokat már a lapp magyarokkal föltaláltatja Perecsenyi. Ágyúval lödöztet az ellenségre, mely tízezret söpör el belőle, mint akár Milton *Elveszett paradicsomában* az angyalok a démonokra. Magában úszkáló szárnyas hajókat csináltat velök, a milyent Holló Márton Pozsonyban készített. Amerikába hajóztatja a lapp magyarokat és Amerikát csak ezer évvel később fedezik föl.

Mutatványúl talán elég ennyi is. Mind ezekből eléggé kitűnhetik, hogy Perecsenyi egy csöppet sem költő. Ez az egész eposz is csak arra való neki, hogy tanítson; ha nem is annyira az eposz folyamában, de legalább az eposzszal összefüggő rengeteg sok jegyzetben. Ebben megegyezik Dugonicsal.

Jellemző különben, hogy az oly kevés tudományú XVIII-dik század épen tudományával szeretett kérkedni. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy Dugonics *Etelkájában* 118, még pedig tisztességes terjedelmű jegyzet van, Perecsenyi Nagy László pedig 261-et ereszt meg *Szakadárjában*. Hajánál fogva rántják bele az elbeszélésbe a magyarázni valót, hogy olvasottságukat kitüntethessék. A mai regény- vagy eposzirót az ilyenért legfőlebb kinevetnök. Dugonics és Perecsenyi azonban a regényt és eposzt mellékesnek és csak mintegy eszköznek tekintették, melynek segítségével az egyik Magyarország régi történetére vonatkozó nézeteit, a másik pedig különösen mythologiai és nyelvészeti ismereteit találhatta föl a közönségnek — a jegyzetekben.

Ha a kettőnek Sajnovicsához való viszonyát tekintjük, azt látjuk, hogy Perecsenyi sokkal nagyobb híve, mint Dugonics. Ez nem fogadja el föltétlenül a Sajnovics nyújtotta adatokat, hanem megbírálja, módosítja vagy egész önállóan átala-

kítja. Magáévá teszi a *Demonstratio* azon állítását, hogy az éjszaki nép ugyanaz mint a déli magyar, de Sajnovics-Hell eredet-theoriáját lényegesen módosítja, a két nyelv elágazására vonatkozóan pedig egészen új nézettel lép föl. Perecsenyi ellenben nem bírál, nem haboz és teljesen a *Demonstratio* álláspontján van a két nyelv és nép ugyanazonságának tekintetében. Különben az ő naiv lelke mindent elhitt és sohasem bírált. Elhitte *Szakadárja* megjelenté után még 24 évvel is, hogy a Kaukaszban hét millió magyar ember él, hogy Szabó Lázár a mogoli «nagykövettel» magyarul beszélt és hogy Mongóliában a magyaroknak száma milliókra megy. Mindezt nemcsak elhitte, hanem meg is írta az 1825-iki *Minervában*.

Hogy mennyire hódol Sajnovics nézeteinek, mutatja az a körülmény is, hogy a Sajnovics közlötté szögyűjteményből a *Szakadár* majd minden lapján kapunk egy párt a szöveg közé vegyítve. Említsünk föl egynehányat az érdekesebbekből a velök járó jegyzetekkel együtt:

«Vagy tán azt akarja, hogy gyenge vakarcsa *)
Fél özvegységében Nisszon-Annát tartsa? **)

Más példa:

«Isa nem vagy bizony te Samelets-Menna †)
Heón nemzett téged a tigris, hienna.

---

*) *Vakarcs*, mind nállunk, mind a lapponok az utolsó születést, gyermeket hívják azon névvel.

**) A mint feljebb kitevém, *Nisszon-Ana* annyit térszen, mint asszony-anya; mert a mostani *y* betű a mostani lakföldünkön a tótoktól ragadott hozzánk a szavak lagyítására; a mint *Leem* előadja szótár dictionariumjában a lapponi szavakat, sehol sincsen *y* betű, sem *ö* vagy *ü*. De az *ö* és *ü* betűk mégis gondolom tulajdon betűje a magyarnak, melyeket *Leem* csak *eo* vagy *eu* diphtongusokkal állítja elő. Így *Ata* nem atya; *nialom* nem nyalom, *feozeom* nem főzöm kitétik ő nála.»

†) *Isa* a lappoknál annyit térszen mint bizony, *heon* annyit térszen mint hanem; *Menna* szülöttet, fiat térszen; mintha mondanák: menyasszonytól született. *Isa*, *Heon* szavak egy kézi írásban a pozsonyi káptalanban is találtatik, melyet Pray György kiírt. — Tegyük részünkről még hozzá, hogy *samelacs* = lapp.

Más helyen:

«Azért így szólítá szerelmes Obbáját: *)

Ugyan mit siratod a roszt Szak-fajtáját? **)

E tarka szavakból összeállított verssorokból elég volna talán ízelítőül ennyi is, egy-két sort azonban a benne előforduló *minta* szó kedvéért nem lesz fölösleges idéznem:

«... velle a szivek Istene

Kupidó útazott, a kinek mintája †)

Ollyan volt mint József királyunk orczája.

A *minta* szót már Sajnovics ajánlotta közhasználatra ugyanazon megokolással, mint Perecsenyi. ††) Sokáig nem tudtam rájönni, honnan szerezte Sajnovics ezt a szót, mert a kezemben levő lapp szótárban és szógyűjteményekben nem volt meg. Végre Budenz úr volt szíves, tudomásomra juttatni, hogy Stockfleth norvég-lapp (lapp-finn) szótárában a *münster* = exemplar, forma alatt mint negyedik lapp szó ez van *mintar*.

A *Halotti Beszédet* legelőször Sajnovics János közölte *Demonstratio*jában Pray szívességéből és átellenben Faludy olvasásával. Mint a második idézésből láttuk, Perecsenyi megörül a *Halotti Beszédnek* és ennek szavai közül is szúr egy-kettőt eposza közé. Dugonics egy tót mester szerzeményének tartja és érdekes, hogyan nyilatkozik róla: «Ezen könyvet (tudniillik a *Demonstratiót*) Magyarországon sokan leköpték, sokan dicsérték, sokan abbahagyták. E cselekedeteknek okát ők lássák. Énnékem nem másért emeledik föl gyomrom: hanem, hogy ama falusi tót mesternek beszédjét: Latiatuc feleym

*) *Obba* testvér húgot vagy nénét téssen, azért talán a szent István huga férje is *Obba Samu* így nevezetett.

**) *Szak*, *Szakó* nemzetséget a lappoknál téssen; de a magyarok is ettől vagy amattól *szakott* mondják. Sőt a jó fajta s. v. sertés álla növesét *szakuak* mondják.

†) *Minta* lapponi szó, annyit tesz, mint forma, mód; ered *mint* és *a* szavakból; magyaroknál is jobb volna hogy ezzel élne mint forma, exemplár vagy mód, melyek deák szavak.

††) «Ungari id (tudniillik forma, exemplar) vocant, a latinis mutato vocabula *forma*, sed Lappones dicunt *Minta*, magis certe Ungarice quam nos, *modulus* erim ab Ungaris rectissime diceretur *minta*, seu: *sicut illud*.» *Dem.* 80.

zumtuchel mic vogmuc ysa pur es chomuv, menyí miloszbán etc. Ezen beszédet, mondám, annyira tartja Sajnovics, noha egy *tót greslinél* többet nem ér. Még jobban csudálom Faludyt, ki ama szemét szekrénynek kulcsát, (ebben ugyan hideg lakatos léttére) kikovácsolta.» *) Ugyanaz a Dugonics azonban, a ki a *Halotti Beszédet* így ócsárolja, a, ha úgy akarjuk, nem kevésbbé tótos kiejtésű *Emlékezzenk régiekre*l című történeti éneket örömmel adja ki *Etelkájában* egy kezéhez jutott régi írás szerint; **) mert hisz itt nem halotti búcsúztatóval, hanem Árpád teteteinek dicsőítésével van dolga.

Dugonics egyáltalában csak azért vett tudomást Sajnovicsról, mert alapúl szolgált neki, hogy egy a magyarral testvér népről beszélhetett, melynek múltját összekapcsolhatta emezével. Forró hazaszeretete a magánosan álló, kicsiny magyar nemzetnek rokont keresett és jól esett neki, midőn Sajnovics-Hell leírásában egy hatalmas testvérnépre bukkant. Perecsenyit ugyanez érzelem vezette, midőn a *Demonstratio* állításait minden föltétel nélkül elfogadta. A fő különbség a kettő között csak az, hogy Dugonics műveiben különösen a történeti, Perecsenyi Nagy Lászlóéban pedig a nyelvi összetartozást látjuk föltüntetve.

Különös, hogy Sajnovics, a ki a nyelvész-világban alig hatott valamit és a kiről még Révai is csak nagy nehezen vett tudomást, ily világos nyomot hagyott maga után költészetünkben. Sajnovics fölfedezése azonban nem minden költőnkkel kedveltette meg a «halzsir szagú» atyafiságot. Az öreg Orczy például így gúnyolódik Sajnovicscsal és Hellel:

«Tudom megörültél az atyafiságnak
S ily nemes nemzettel való rokonságnak,
Nagy hire volt mindég híres Lapponságnak,
Valamint most köztünk a jeles Tótságnak.
De pedig csillagász! bár akárki lehetsz,
Kedves rokonidhoz tüstént visszamehetsz,

---

*) *Etelka* I. k. 272—73. l. (II. kiadás).

**) A Pannónia megvételéről szóló költeményt Pray fődözte föl és Cornidesszel közölte, a kitől ismét Révai másolta le és 1787-ben ki is adta. A Révai kiadásától különbözik a Dugonicsé (*Etelka* II. köt. 310. s k. l. 1788 és *Etelka* II. köt. 345. l. s k. 1791). E kiadástól ismét eltér az *Etelka* 1805. évi 3-ik kiadásában levő szöveg, II. kiadás 386. lap s köv.

Vélek száraz halból készült málét ehetsz,
Mert lám ítéletet nyelvünkről nem tehetsz.»

Barcsay pedig Bessenyeihez intézett levelében irtózva kiált föl:

«Sajnovics jármátul ójuk nemzetünket,
Ki Lappóniából hurezolja nyelvünket.»

De ha akadt is helylyel-közzel író, a ki ennyire elkeseredett Sajnovics fölfedezése ellen, megnyugvásunkra szolgál, hogy Dugonics, a ki az akkori közönség Jókaia volt, nagyjában az ő nézetének hódolt. Az éjszaki és déli népek rokonsága végig vonúl a regényen, a drámán és Perecsenyinél az eposzon is.

A *Demonstratio* tehát hatott. Hatott pedig annyira, hogy az irodalomtörténetnek, ha Dugonicsról vagy Perecsenyi Nagy Lászlóról beszél, ezt a hatást nem szabad figyelmen kívül hagynia. A *Demonstratio* nélkül Dugonics *Etelkája* nem lett volna olyan, mint a milyennek ma ismerjük, az *Etelka Karjelenben* színműve és *Jólánka* regénye pedig nélküle meg sem születtek volna. Hát Perecsenyinek vajon eszébe jutott volna-e valaha Sajnovics fölfedezése nélkül *Szakadárját* megírni? Mind ezek, az igaz, nem jelentékeny művek, de a múlt század szellemi életének mindegyik érdekes és jellemző kifolyása.

Jellemző, mert Sajnovics hatása csak a múlt században volt lehetséges. Ma megjelenhetnék száz *Demonstratio*, még sem tüzelne föl egy Dugonicsot, egy Perecsenyit se ily fajta munkára. Budenz a legnagyobb tudományossággal kimutatta az ugor nyelvek elágazását, de azért egy költőnknek sem jutna eszébe, hogy e nagyszerű fölfedezés nyomán az illető elágazás történetét megénekelje. Abban a korban kellett tehát valaminek lenni, a mi Dugonicscsal és Perecsenyivel tollat fogatott, hogy a karjeliak és esthonnyaiak történetét megénekeljék. Ez a valami pedig, mint bevezetésül kifejtettem, az akkori idők nyomasztó súlya volt, mely a költőket egy való vagy képzelt múltba terelte vissza, hogy onnan merítsenek a nemzet számára vigasztalást és annak csillogó képeivel feledtessék vele a jelent. Míg a múlt dicsőségében sütkéreztek, feledték a jelen szégyenét.

HALÁSZ IGNÁCZ.

A KÖZGAZDASÁGI REACTIO KORUNKBAN. *)

I.

Ha nem csálnak a jelek, az európai társadalom nagy átalakulásnak megy elébe. Fontos eseményeket méhében hordó idők küszöbén állunk; a szellemharcz, melyet a kor gondolkozói vívnak egymással, mind élesb formákat ölt; a történet kereke hallatlan gyorsasággal forog; a fejlemények óriási dimensiókat öltenek; válság válságot ér; s bizonyos neme a kínzó nyugtalanságnak fogja el az embereket, mintha valami közeledő földingás megrémítő moraja érné füleiket. — Korunk egyik elsőrangú történetírója, a német Gervinus *Einführung in die Geschichte des XIX. Jahrhunderts* című művében mintegy harmincz évvel ezelőtt azt jósolta, hogy századunk utolsó tizedei egy nagy politikai átalakulását a fönnálló államrendnek hozandják meg. E nézet nem osztható. Az európai szellem fejlődési iránya a statusformákat ma már első sorba tartozó kérdésnek nem tekinti; célja sokkal tovább menő, intensivebb, radikálisb s azért veszélyesb is; célja a társadalmi rend, a birtok- és vagyonszervezet, a munka és forgalom, a családi élet és morál évezredek szentesítette alapzatainak és lételveinek feszegetése s kérdőbe helyezése; s ha van Gervinus jóslatának értelme, az az, hogy az a jelzett átalakulás nem politikai, hanem sociális leend; s hogy az első nagy rohamok, melyeket a társadalomnak ki kellend állania, a közgazdasági rendre lesznek irányzottak.

---

*) Ez értekezés egy hasonló című előadásnak szolgált alapul, melyet a szerző a fővárosi kereskedői egyletben tartott. Szerk.

Ily súlyos időkben nem csoda, ha az elmékben és kedélyekben általános forrongást és nyugtalanságot látunk; a tépelődés annak jogosultsága fölött, a mi fönnáll, ezerek és ezerek elméjét fogja el; a hit a létező iránt meg van ingatva; s egy része az embereknek egy messze távolban álló jövőre tekint; egy másik pedig a múltba néz vissza; az egyik itt, a másik amott veli föltalálhatni ideálját vagy a sajgó sebek orvosszerét. — E két egyaránt helytelen és felszeg eszmeiránylat közül, melynek egyike a social-demokratiának, másika a reactionnak iránylata; ez alkalommal az utóbbival, a reactionáriussal kívánok foglalkozni; rámutatva annak jellegére és terjedelmére, ferdeségeire és veszélyeire, főleg azon a téren, a hol leghatározottabban, legmeztelenebbül és legkárosabban nyilatkozik: a gazdaságin, az anyagi érdekek terén.

Egyik jellemző vonása napjaink történetének azon széles körben elterjedt tendenzia, hogy a közgazdaság mind azon elveit, czélzatait és vívmányait ócsárolja és kicsinyelje, a melyek az úgynevezett liberalis és modern nemzetgazdasági fölfogás folyományai; a verseny- és forgalomszabadság, a tőke és munka szabad érvényesülésének postulatumai vagy eredményei. — A hová csak szemeinket vetjük, mindenütt éles megtámadásoknak látjuk kitéve az uralkodó tudományi teoriát; és az ebből folyó praktikus következtetéseket. A nemzetgazdaságtan vádoltatik a társadalmat ért bajok nagy részeért; neki róvják föl azon számos visszasságokat és kinövéseket, melyeket az ipar, a forgalom, a hitelügy, a financia stb. körében találunk; a theoria becsmérlése majdnem napirendüvé vált; és a hangzatos jelszavak után futó nemgondolkozó tömegek zajongva mindenütt csak fordulatot követelnek. — Sajátszerű ironiája a sorsnak. Épen most ülte meg a művelt emberiség százados évfordulóját amaz örök becsű könyv megjelenésének, mely *Inquiry in to the nature and causes of the wealth of Nations* (Vizsgálódások a nemzetek gazdagságának okai és természete fölött) czim alatt, a nagy angol államphilosoph Adam Smith tollából folyva, a nemzetgazdaság első valóban tudományos rendszerét foglalta magában, mely rendszer a múlt század utolsó tizedeitől kezdve egészen napjainkig az úgy nevezett szabadipari, verseny- és forgalomszabadsági gazdaság alapzatát képezte; és a halhatatlan szerző neve után *smithianismus*-nak neveztetett el. — Épen most száz éve az új elmélet meg-

születésének, és íme! épen most indul meg ellene a nagy hadjárat, mely azt megingatni, ha lehet, halomra dönteni szeretné. Sajátságos jelenség az is, hogy míg a smithianistikusság megjelenésétől fogva mindenüvé hódítva hatolt be, s a legkiválóbb államférfiak, törvényhozók, államphilosophok (egy Fox és Bentham, egy Huskisson és Canning, egy Say és Chevalier, egy Széchenyi és Bruck, egy Robert Peel és Cavour, egy Cobden és Gladstone, egy Delbrück és Hock) sorban siettek annak tanait elfogadni és zászlaikra írni: addig napjainkban egész nyüzsgő táborát a kis embereknek látjuk rendszernek neki esni; azt bírálgatni és ócsárolni; a köztudatban discreditalni, s helyette egy új, általok panaceaszerűnek kikiáltott rendszert ajánlgatni; úgy hogy valóban azt mondhatjuk: mint súlyos betegnek ágya körül gyakran a kurukszlók és kontárok egész tanácsa gyűl össze, úgy ül a beteg európai közgazdaság és társadalom fájdalomágya körül tanácsot napjainkban egy serege az önhitt kontároknak, a tudományt semmibe vevő rutin-embereknek, s azoknak, kik a jelszó alatt «Macht geht vor Recht» küzdve azt tartják, hogy a nemzet-háztartás törvényei fölött úgy lehet uralkodni, mint valami lelketlen gépezet fölött; s nem látják be azt, hogy a gazdasági dolgok természete emberek erőszakoskodását nem tűri meg; s hogy a forgalom- és iparvilág természetszerű fejlődés-folyamát policziális kény és tetszés szerint igazgatni és rendszabályozni akarni, örökké hiú és sikertelen törekvés marad.

II.

Mindezek igazolására a bizonyságok egész hosszú sora áll előttünk; bizonyságok arra nézve, hogy a liberális, a tekintetét előrevető, a szabadság, a jogegyenlőség, a természetes fejlődés elveit hirdető, s az összeségnek érdekét mindig az egyesek és osztályok érdekének elébe tevő smithianismus helyébe: egy rég letűnt kor eszméit fölelevenítő, a forgalomkorlátozás, a kiváltságolás, a policziális mesterkedés rendszerét megújítani akaró, s hátrafelé néző reactionárius fölfogás kezd tolakodni. Így jelesül találjuk: első sorban magának a nemzetgazdaságtannak önálló tudományi jellegéből való kivetkőztetése s majd egy úgy nevezett «általános társadalomtan»

zavaros fogalomvegyülékébe való temetése, majd pusztá gazdaságtechnikai meg kameralistikai szabályok sommájává törpítésére czélzó törekvést; másrészt az iránylatot: a nemzeti momentumnak a kosmopolitaival való éles ellentétbe helyezése által a tudományt fensőbb principialis és egyetemességi alakzatából kiforgatni. — Egész sora a legnagyobb gondolkozók által évszázados nehéz szellemmunkában megállapított elveknek és tantételeknek vagy egyszerűen elvettetik, vagy oly kifogásokkal illettetik, melyeknek alaptalansága már százszor és százszor győzedelmesen volt kimutatva. — Praktikus föladványokat s politikai postulatumokat illetően egész tömegét a félszegnél félszegebb elveknek hangoztatják lépten-nyomon, úton-útfélen. — Ott van egyebek közt a munka és tőke tekintetében a czélzat e két nagy termelési tényezőt szabad s productiv érvényesülésében mindenféle akadályoknak alája vetni; bérmaximumokat, kamatszabványokat, uzsoratórvényeket behozni. Ott van a mindjobban terjedő agitatio a czéhrendszernek különböző enyhébb elnevezések alatt való visszaállítására; árlimitatiók, kenyérszabványok, hivatalos gabonamagtárak ismétli behozatalára; — a hitbizományok a földbirtok-szabadságot megkötő intézményeknek kiszélesítésére; a monopolismusnak forgalomban és financiában való előtérbe vonására; az agrár viszonyok körében egynémely rég értelemvesztett institutio fölélesztésére; a költözködés és telepedési jog megszorítására, s legelső sorban arra, hogy az őstermelés magas behozatali, jelesül gabonavámok által a külföld versenye ellenében megvédelmeztessék.

Ugyan e szellem tör érvényre a vám- és kereskedési politika föladatait illetően; a szellem, mely a smithianismus által képviselt szabadforgalmi s international versenyzési rendszert a nemzeti elszigetülést vitató, egyoldalúan nationalistikus és protectionistikus Carey-féle rendszerrel szeretné fölváltani; vámokkal és határvonali sorompókkal hisz ipart és jóllétet teremthetni; a művelt népeket egy nagy világgazdasági egészszé összefűző szerződéses vámpolitika helyébe az autonom tarifák politikáját és ezzel a permanens vám-anarchiát teszi; retorionalis és repressionális intézkedések által vél orvosolhatni oly bajokat, melyek épen e módon mérgecsítetnek el leginkább s melyeknek orvosszere egészen másutt keresendő. — Szóljak-e még a pénz-, a hitel- és a bankügy, vagy a közlekedési

politika körül jelenkező hason irányú törekvésekről? Említem-e meg, mily szívóssággal hirdeti a theoretikusok és praktikusok egy serege a monopolbankok előnyösségét; a papírpénz-szaporítás veszélytelen voltát; az agionak iparosokra és földbirtokosokra egyaránt való hasznosságát; a kereskedelmi mérleg tanának csallhatatlanságát; a váltóképesség megszorításának sürgősségét; a vasútnak az állam kezébe való átadását; a szállítási díjnak a nemzetközi forgalom korlátozására czélzó berendezését; a részvénytársulati elvnek minél szűkebb térre való visszaszorítását? stb.

Mind e törekvésekkel kapcsolatosan, részben belőlők folyóan és viszont azokat támogatóan látni az államhatalmi omnipotentia mind teljesb mérvben való uralomra jutását. Látni a czélt és az irányt: a smithianismus azon nagy vezérelvét, hogy a gazdasági dolgok körében az egyéni erő és kezdeményezés első föltétele a haladásnak, s hogy az állam az egyéni tevékenységet sohasem pótolhatja, hanem csak vezetheti és támogathatja, s hogy igazán egészséges fejlődés csak természetes és mesterkéletlen közgazdasági politikának lehet szüleménye: megtagadni, és azon fölfogásnak szerezni érvényt, hogy az állam gazdasági téren is mindenre kiterjeszkedő s folyton működő rendszabályozásra van utalva; az ipar és forgalom helyes alakulása csak állami beavatkozással érhető el; a közhatalom a gazdasági élet menetébe belenyúl, a fejleményeket corrigálni s mindenha a szükség szerint idomítani hivatott. Szóval, a helyett, hogy az embereknél az önerőben bízás, a kezdeményezési erély, a saját lábokon való járás elve hangoznék, mindenütt csak a rendőr utáni kiáltozást halljuk, mindenütt az államot látjuk segítségül hívva, de aztán (ismét helytelenül) az államot is felelőssé téve minden bajért, s ócsárolva lépten-nyomon, ha segíteni nem bír!

III.

Ha immár azon okok vizsgálására térünk által, melyek a most jelzett fordulatot a közgazdasági nézetekben és fölfogásban előidézték, azt találjuk, hogy egyike ez okoknak a Smith-féle tanok helytelen értelmezésében és alkalmazásában meg az ezzel egyidejűen (bár nem ép okozati kapcsolatban)

előállott bajok- és visszaállásokban keresendő. Mint minden nagy rendszeralapító, úgy Smith Ádám is azon sorsban osztozik, hogy tanítványai és követői közt találkoztak és találkoznak olyanok, a kik a nagy mesternek eszméit és elveit túlfeszítve vagy félszegen magyarázták, vagy helytelenül alkalmazták, s hamis következtetésekre használták föl. Így, hogy csak egy-két pontra utaljak: nem foglal Smithnek rendszerében helyet az emberi önzés és egoismus azon majdnem legfőbb vezérelvként való odaállítása, a melylyel egynémely angol vagy continentális követőjének fölfogásában találkozunk. — Smith és igazi tanítványai sehol sem hirdetik a tőkeuralom, a versenyszabadság és a gazdasági érdekküzdelen azon korlátlanágát, mely az úgynevezett manchester-párt theoriájának legkiválóbb ágazata. Nem volt a nagy államphilosoph soha se szószólója az abszolút, semmiféle határt és szabályt nem ismerő kereskedelmi szabadság s nemzetközi szabad forgalom elvének; a mennyiben bizonyos esetekre nézve még védvámokat is indokoltaknak nevez; s e részben is helyes praktikus érzékének és tapintatának szolgáltatja bizonyosságát. — Nem talál Smith rendszerében érveket az, a ki az ingó tőke föltétlen uralma, a földbirtok mérték fölötti mobilisatioja, a kontárságig menő iparszabadság meg az állam teljes indifferetismusának szószólója és barátja! Nem nevezi Smith és iskolája sehol fölöslegesnek vagy nélkülözhetőnek az alkotó szellemű, tetterős és fölvilágosodott kormányt és államigazgatást. Igaz csak annyi, hogy Smith és iskolája egynémely irányban túlfeszítette a húrt; de tette ezt azért, mert egy óriási halmazával állott szemközt a századok óta begyökerezett visszaállásoknak, jogtalanságoknak és felszégsegeknek, melyet csak ily rideg, helyenkint kíméletlen s nagyon is generalizáló és sújtó érveléssel volt kilátás megingathatni, s mert különben a nagy látnoknak szavai, mint kiáltóéi a pusztában talán nyomtalanul hangzottak volna el; és annyi munka, fáradság, genialitás és jóakarát minden eredmény és siker nélkül marandott!

Smithnek tanai és az ez alapon kifejlett közgazdasági fölfogás továbbá nem oka annak, hogy sok változtatás és reform a nagy mesternek túlbuzgó követői által idő előtt, a nélkül, hogy kellően megérett volna, vétetett fogamatba; s nem hozta meg a várt gyümölcsöket. — Nem oka annak, hogy sok

formát és edényt heveskedő reformerek összetörtek előbb, semhogy az új tartalom megalakulni s az új formákba helyezkedni bírt volna. — Nem oka annak, hogy az európai társadalom, politikai, pénzügyi, katonai, sőt egész értelmi fejlődése oly irányban haladt, melynek szükségkép kelle azon bajokra vezetnie, a melyekben sínlődünk; — nem oka annak, hogy a napjainkban annyira uralkodóvá vált munka nélküli gazdagodásvágy, laza kötelességérzet, féket nem ismerő akarás párosulva tehetetlenséggel, határtalan élvezetszomj és szédelés a gazdasági élet minden köreit megragadta; s a tőke és forgalom szabadság nagy elvének helytelen, részben bűnös alkalmazásával, egyikét idézte elő a legnagyobb s legfájdalmasabb kríziseknek, melyeket a történelemben ismerünk. — Különben a figyelmesb szemlélőt nem szükséges utalni arra sem, hogy sok visszásság a modern közgazdasági irány által befolyásolt alkotásokban annak is tulajdonítandó, hogy az illető reform vagy változtatás a kellő előfeltételek hiányában, vagy nem a kívánt következetességgel, vagy szaggatottan s nem összefüggésben a megfelelő szintén szükséges változtatásokkal léptetett életbe, azaz töredékes és befejezetlen maradt.

Mind ezek nyomán jogosan mondhatni, hogy a smithianistikusság és a modern közgazdasági fölfogás ellen intézett támadások legnagyobbrészt indokolatlanok; — sőt ép ellenkezően, az utóbb lefolyt félszázad története arról tesz tanúságot, hogy e rendszer az összes újkori haladás egyik hatályos emeltyűje volt; a productio és forgalom kiszélesítése és belterjesbbé változtatása által a vagyont és gazdagságot eddig soha nem ismert mérvben fokozta; az államok politikai erejét úgy mint a polgároknak adóképesességét jelentékenyen növelte; az emberi munkának becsülését sőt civilizatorai tényezőként való elismertetését kivívni segítette; a népeket egymáshoz közelebb hozta és egy, az egész polgárosult emberiséget átkaroló nagy világ-gazdasági rendnek megalkotásához is járult. Úgy hogy valóban nyugodt öntudattal nézhetnek követői a történelem ítélőszéke által fölötte mondandó verdiktnek elébe; s legkevésbbé sem merész azon állítás, hogy a liberális közgazdasági irány határozottan előnyös és jótékony volt s semmi ok nincs arra, hogy azt megtagadjuk, s a gazdasági dolgok szemléletében és alakításában visszafordulva, a tudomány szabadelvű rendszere helyébe a reactio systematikáját tegyük.

IV.

De hát kívánatos, czélszerű és lehetséges-e ez az anyyira hangoztatott fordulat!? — A felelet e kérdésre részben már megadatott az eddig mondottakban, s kiegészíthető a következőkkel. — Minden fordulat már a dolgok természeténél fogva, kényelmetlenség, gyakran fájdalmas rázkódtatással jár. Mennyivel inkább lesz ez így a gazdasági dolgok rendjében, mely bizonyos immanens s természetes conservatismusánál s fejlődéstörvényeinek maradandóbb jellegénél, de meg az alapzatát képező tulajdonjog és birtokszervezetnél fogva is, gyorsan eszközlött változásoktól idegenkedik; kívülről jövő mesterkedő behatásoknak szívós ellentállással szegi útját; sokszor inkább törik, semhogy hajlanék! Már pedig napjaink gazdasági reactioja kíméletlenül ront mindennek neki; elveknak és intézményeknek, formáknak és tradícióknak; s ép oly merész a conceptióiban, a mily fölületes és könnyelmű a tények megítélésében; rend- és osztály-érdekeknek a közérdek fölé helyezésében s egész eljárásában. Nem is említve, hogy ugyanakkor, a midőn a tudományt meddőnek és impraktikusnak nevezi, ép maga esik a sablonszerűség és a doctrinär formalismus hibájába; nem említve továbbá azon visszataszító vonását, hogy mindenkori mellékcéljai szerint a legellentétesb pártokkal és iskolákkal szövetezik; s ma a feudalistákkal és a conservatívekkel, holnap a socialistákkal és a radikálokkal fog kezét és lép egyességre!

Valóban nem volna irígylendő Európa népeinek sorsa, ha ez az irány valaha általánosan uralkodóvá válnék; nem is szólva arról, mennyi tőke és munkaerő rontatnék le ennek kapcsában; mennyi felszeg experimentatiónak nyílnék ekként tág mező; mily bonyodalmaknak lehetne esetileg kitéve az egész közgazdasági rend, ha a tudomány szigorú elvei és igazságai helyett az önhitt dilettantismus, a gyakorlatiasnak látszó routine és hatalmaskodó államférfiak ötletei szerint intéztetnének az emberiség gazdasági ügyei! — Azokkal szemben, a kik ez új iránynak barátai, nem lehet eléggé hangsúlyozni azt, hogy mily könnyelmű játékot űznek e törekvések a népek legfontosabb érdekeivel; a midőn majdnem egy évszázados fejlő-

désben megszilárdult alapjai az egész ipari s forgalmi életrendnek megbolygattatnak; megbolygattatnak épen oly időben, hol a fejét mind merészebben fölütő socialdemokratismus első nagy támadásaira készül a társadalmi rend és cultura ellen; midőn a fönnálló jog, birtok és munkaszervezet ellenségeinek száma szemlátomást szaporodik, és az elégedetlenek fegyvermezett seregei alig bírják már bevárni a pillanatot, hogy az önmagával meghasonlott társadalmat megrohanhassák! — Ez az, a mit az új irány conservatív-párti követői figyelembe nem vesznek; lássák ők, miként fognak esetleg boldogúlni az új viszonyok között. De ép oly rövidlátóságot tanúsítanak másrészt azon magokat szabadelvűeknek valló kortársaink is, a kik e reactionarius törekvéseket vagy sympathiáikkal kísérik, vagy veszélytelennek tartják. Azt kérdezhetni ugyanis tőlök: «vajon képes-e valaki megjelölni a határt, a melynél e reactionáris áramlat megállapodik»; oly szerény s könnyen kielégíthető egyéniségek-e, a kik ez új irányt inaugurálták és képviselik, hogy azt hihetnők, hogy útjokban egyhamar megállanak; van-e az európai társadalomnak csak némi garantiája is e tekintetben, hogy az egyszer egy irányban győzelmesen megindult s a rövidlátók ezerei által hosannálhval fogadott reactio nem fog-e átsapni a socialis és a politikai élet mezejére is, s megbolygatni mindent, a mit a szabad emberi ész, a népszabadság, a jogegyenlőség, a szabad jogállam nagy előharczói, a fejedelmi kényhatalommal vitt s századokig tartott óriási küzdelmekben, az emberiség legdrágább kincseiként kivívtak!? — Nem kell-e tartanunk attól, hogy az a nyers, cynikus, minden idealismust levetkőzött s csak a szervezett physikai erőt bálványozó államvezénylet, mely a gazdasági reactio forrása és támasza, ugyan e jellegét a státusélet egyéb alakzataira is reá fogja sütni, ha egyszer félszeg munkáját a gazdasági dolgok körében befejezte!? Szóval nincsen-e ok hinni és hirdetni, hogy a gazdasági reactiót a politikai reactio követi; követi minden ferdeségeivel és minden botorságaival?!

Megnyugtatótásunkra szolgálhat egyébiránt az, hogy ez irány, ez az «*Économie Politique à rebours*» vagy «fölfordított közgazdaságtan» már maga a gazdasági dolgok természeténél fogva sem fog teljesen diadalmaskodhatni, s könnyelmű fölületességgel létesített alkotásai tartósak nem leendnek. Hogy ez egész törekvés a mily positiv félszegség alapjai és kiindulás-

pontjai szerint, ép úgy föl fogják ismerni rövid idő múlva, hogy annak szélesebb körben érvényt szerezni lehetetlen, egyebek mellett azért is, mert az összeség érdekét minden irányban a rend- és osztályérdekeknek áldozza föl. Nem is szólva arról, hogy vannak a kor mérvadó vezéremberei közt még igen sokan, a kik ez új iránynak határozott ellenzői, a kik az ebben rejlő nagy stílú szédeltést fölismerik s a kiknek szava és tekintélye még mindig elég nyomatékú arra, hogy a reactio diadalmenetét föltartóztassák; és az emberi ész és a közérdek győzelmét az emberi vakság, az osztály-érdekek és a charlatanizmus fölött biztosítsák.

V.

Még csak néhány szónk van a mondottakhoz. — Jelesül az: hogy nem akartuk és akarhattuk az eddigiekkel azt állítani, hogy a smithianizmus és az ezen alapuló közgazdasági fölfogás és eszmekör valami tökéletes és befejezett egész, mely minden követelésnek megfelel, melyben hézagok, hibák, tévedések nincsenek, s mely még ma is, az annyira változott viszonyok, társadalmi, műveltségi és gazdasági állapotok közt minden tételében föntartható. Sőt elismerjük, hogy e rendszernek is több irányban reformra, kiegészítésre, átalakításra van szüksége; elismerjük, hogy valamint a praxisnak tudományosabbá, úgy a tudománynak praktikusabbá kell válnia; sőt még azt sem vonjuk kétségbe, hogy az általunk oly szigorún bírált és elítélt iránynak sem hiányzik egynemely oly momentuma, a mely figyelmet érdemel, s más formulázásban s más érvényesítési czélzatokban hasznosítható is. — De ismét és ismételve kell arra utalnunk, hogy ez irány és törekvés kiinduláspontját úgy mint czélzatait és eszközeit helyteleneknek tartjuk; helyteleneknek annál inkább, minél kétségtelenebb, hogy ez a legbiztosb mód arra is, hogy a tudomány és a praxis a fenlévő bajoknak beható és tüzetes vizsgálatától, igazi fölismerésétől és orvosolhatásától elvonassék; figyelme helytelen irányba tereltessék; az egyesek és a társadalom öngondoskodó tettereje alkotó és kezdeményező szelleme meglankasztassék és azon hiedelemnek nyújtassék támasz, hogy a közgazdasági bajok és bonyodalmak, mint gordiusi csomó,

karddal oldathatnak meg illetőleg orvosolhatók; s hogy a kuzslók gyógyítási módja szerint annál biztosabban várható a fölépülés, mennél drasztikusabb szerek alkalmaztatnak!

Legyen végül szabad, tekintettel hazánkra, azon óhajtnak és reménynek kifejezést adni, hogy az imént megítélt és elítélt reactionarius iránylat Magyarországon, a Széchenyiek és Dessewffy Emilek, az Eötvös Józsefek és Deák Ferenczek, a smithianismus e fényesnevű tisztelőinek honában, sympathiákat nem kelt és követőkre nem talál!

KAUTZ GYULA.

BOCCACCIO.

Második és utolsó közlemény. *)

III.

Petrarca személyes föllépése korszakot alkot Boccaccio életében és fejlődésében. Boccaccio kétségtelenül régóta ismerte Olaszországnak akkor legnagyobb, legnépszerűbb költőjét; hiszen a Laura dalnokának halálakor, 1374-ben, azt írja Petrarca vejének, Brossano Ferencznek, hogy a megboldogult «negyven vagy több esztendeig volt az övé». Ez természetesen nem úgy értendő, hogy 1334 óta személyes ismeretségben állott Petrarccal, hanem hogy ez idő óta tudott a nagy lyrikusról, ki folyton befolyással volt a kilencz évvel fiatalabb Boccaccióra. Személyes ismeretségek és barátságuk 1350 táján jött létre. Valószínű ugyan, hogy Boccaccio már régebben is látta Petrarcat, például 1341-ben, midőn ez Nápolyban volt, hol Robert király oly kitüntető fénynyel fogadta; de ekkor Boccaccio fiatal ember volt, kinek költői tehetségéről csak kevesen tudtak, s így alig vonta magára a híres vendég figyelmét. Két évvel később, 1343-ban, Petrarca másod ízben, most mint VI. Kelemen pápa politikai követe, volt Nápolyban, és ekkor az azóta már meglehetősen hírnévre jutott Boccaccio könnyebben léphetett volna érintkezésbe vele; — de igen valószínű, hogy Boccaccio ekkor már nem volt Nápolyban; Petrarca legalább, bár sok levele és följegyzése maradt e nápolyi útjáról, nem tesz róla említést.

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 42-ik számában.

Így tehát bizonyosnak tekinthető, hogy a két férfiú nemes, magasztos baráti viszonya 1350-ben kötöttet, midőn Petrarca október havában Paduából Rómába és decemberben innen vissza Paduába utazott, mind a két alkalommal Flórenczen át, hol megállapodott és Boccaccióval érintkezett. Petrarca ekkor Olaszországnak nemcsak első költője, hanem valósággal első embere volt. Szonettjeit mindenki könyv nélkül tudta, latin *Africáját* a tudósok a római irodalom remekeivel egy sorba helyezték, költővé koronáztatása nagyszerű nimbussal ruházta föl alakját; a pápa becsülte és szerette, az olasz fejedelmek jó részben bizalmas viszonyban álltak vele, az egész nemzet büszkeséggel tekintett e nagy fiára. Hozzá képest Boccaccio még elégszerény állást foglalt el, de Petrarca, ki nagyobb súlyt fektetett a humanistának mint a költőnek babérjára, fölismerte Boccaccióban az ókor nagy tisztelőjét és lelkes tanulmányozóját, — és ez lett barátságuk valódi alapja. Petrarcának soha nem is volt több ily igazi, valódi barátja.*)

Teljesen igazuk van azoknak, kik Petrarca és Boccaccio önzéstelen, nemes barátságát a Goethe és Schiller viszonyával állítják egy sorba. Nem is ismerünk a világirodalom történetében egy harmadik esetet, mely két kortárust ily mély, igazi barátságban, ily őszinte kölcsönös segítkezésben és munkálkodásban fölmutatna. Mégis van e két költőpár közt különbség, még pedig két lényeges pontban fontos különbség, melyre eddig nem fektettek kellő súlyt.

Petrarca és Boccaccio viszonyában az első volt a kizáróan adományozó, betolyásoló, a másik az elfogadó, befolyásolt fél. Petrarca kilencz évvel volt idősebb mint Boccaccio — tehát a viszony körülbelül ugyanaz mint Goethe- és Schillernél; — de az idősb férfiú ott egyszersmind jóformán befejezte volt pályáját. Petrarca mint költő és mint humanista teljesen betöltötte már azt a kört, mely tehetségének és törekvéseinek megfelelt; a mit ezután dolgozott és létrehozott, az részben csak ismétlése, részben kiegészítése volt régebbi munkásságának. Ily férfiúra Boccaccio annál kevésbbé gyakorolhatott befolyást, mivel maga is már biztos, legalább alapvonásaiban kész írói jellemmel bírt. Igaz ugyan, hogy midőn Petrarcával szorosabb viszonyba lépett, épen szakított volt múltjával, még

---

*) Koerting, *Petrarcas Leben und Werke* Leipzig, 1878. 254. l.

pedig a nélkül, hogy a jelen teendőire vagy a jövő feladataira nézve tisztában lett volna önmagával. De az «új élet», melyre elhatározta magát, csak a gyakorlati életre és nem a költészetre vonatkozott. Ebben új irányról nem beszélhetni. Azért is oly szerény, oly engedékeny Boccaccio Petrarcahoz intézett leveleiben, azért ismeri el és magasztalja oly sokszor és oly lelkesen nagy barátjának szellemi és költői fölényét. Saját halhatatlanságának biztosítékát Petrarca leveleiben találja: «Az utókor mégis csak be fogja látni, hogy egy haszontalan, értéktelen emberhez nem írtál volna annyi szép levelet». — Tudjuk, hogy ez Goethe- és Schillernél mennyire másképen volt, hogy itt valóságos kölesönhatás jött létre, mely mind a két költőt egészen új munkásságra serkentette, emberi és írói fejlődésöknek egy magasabb fokára emelte és az idősbiket is «egy második ifjúságban» részesítette.

Még nagyobb a különbség egy második pontra vonatkozóan. Bár mennyire szerették és tisztelték egymást Boccaccio és Petrarca, bár mennyire volt ez utóbbi nagy hatással fiatalabb kortársára, — Boccaccio *költészetére* nem gyakorolt Petrarca befolyást. Hiszen ez nem is tudta, hogy Boccaccio a *Decameron*en dolgozik s e művét be is fejezte, mely csak kevés halála előtt és csak véletlenségből jutott kezéhez. Nem a két nagy *költő* kötött itt szövetséget és barátságot egymással, hanem a két jeles *humanista*, kik az ókornak éppen e században új életre ébredező remekeiért rajongtak. Innen van, hogy levelezésök (Boccaccio életének e korszakban legfontosabb forrásai) majdnem kivétel nélkül római és görög írók műveire, illetőleg kézírataira vonatkozik. Boccaccio megszerzi nagy barátjának a Homér latin fordítását, szent Ágoston műveit, Varro és Cicero némely munkáit; — a kéziratokat a szegény Boccaccio, ki másolót nem tarthatott, illetőleg nem fizethetett, maga másolta le,*) miért Petrarca neki ismételve lelkes hálát mond. Egyszer Dante nagy művét is küldi Petrarcának, ki a *Divina commediának* nem volt oly igazi, meleg tisztelője mint

---

*) Szent Ágoston a zsoltárokhoz írt magyarázatának egy párisi kéziratára Petrarca a következőt írta: *Hoc immensum opus donavit mihi vir egregius dominus Joannes Boccaccii de Certaldo, poeta nostri temporis, quod de Florentia in Mediolanum ad me pervenit a. 1355, Aprilis 10.*

Boccaccio. Petrarca viszont őszinte jóakarattal viseltetett ifjabb kortársa iránt. Midőn Boccaccio kételkedett költői hívatásában, midőn lelkismerete bántotta fiatalkori költői művei miatt, Petrarca megnyugtatta a kislelkű, önmagával meghasonlott férfiút, kit öregebb napjaiban még a babona is megingathatott. Ugyan e czélból fordította le Petrarca a *Decamerone* utolsó novelláját, a Griseldis megható történetét, latin nyelvre, mely fordítás révén ez elbeszélés páratlan népszerűsége jutott egész Európában.

Egy pontban különben meglehetősen véleménykülönbség volt Petrarca és Boccaccio közt, — a politika terén. Mind a ketten lelkes, őszinte, hazájok nagyságáért rajongó patrioták voltak, — csak hogy Olaszország egységét más-más módon vélték elérhetőnek, illetőleg megállapíthatónak. Századukban, mint az előzőben is, két párt állt egymással szemben: az egyik a szabadságon át vélt juthatni az egységhez, a másik mindennek előtt az ország egységét akarta létesíteni, azon meggyőződésben, hogy a szabadság az egységnek természetes következménye lesz. Ez utóbbi párt volt a hatalmasabb; Dante adott elveinek nagyszerű kifejezést, és Petrarca szintén csatlakozott hozzá. E férfiak a fejedelmekkel, a római császárral és német királylyal, az Avignonban székelő pápával, az olasz kisebb fejedelmekkel szövetkezve vélték hazájok egységét megalapíthatni. Ellenkezően Boccaccio, ki minden fejedelmet zsarnoknak tekintett, ki Róma nagy hősei közt nem Caesart és Augustust, hanem Brutust és Catót bámulta, ki túlzott republikanismusában oly undorral és megvetéssel szólt a fejedelmekről, mint akár a mai commune valamely mosdatlan tagja. Boccacciót igen bántotta nagy barátjának pártállása, és midőn Petrarca 1353-ban a hatalmas milanói Visconti-család szolgálataiba lépett, a lelkes republikánus kísérletet is tesz az udvar légköréhez szokott Petrarca megtérítésére, — nem szemrehányásokkal, nem vádakkal, még nem is egyenes kérésekkel fordul hozzá, hanem gyöngéd allegoria alakjában tünteti föl Silvannust, ki Olaszország boldogtalanságát annyiszor siratta, ki a pápa és császár ellen ismételve erélyesen kifakadt, és most mégis egy «fejedelem emberévé, egy zsarnok szolgájává lett». Petrarca rögtön megértette az allegoria czélzását; nem nehezelt barátjára kedvezőtlen véleménye miatt, de nem is mutatott kedvet politikai álláspontjának megváltoztatására. «A szel-

lem szabad marad (így felel Boccacciónak), ha a test szolgál is, és talán okosabb, ha az ember csak egy zsarnokot szolgál, mint ha (a hogy Boccaccio tesz), a sokfejű zsarnoki népnek kénytelen hódolni». — A barátok nemes viszonyát politikai ellentétes pártállásuk nem zavarhatta; őszinte és igaz maradt az egészen Petrarca haláláig. Hogy ez végrendeletében is megemlékezett barátjáról — ötven arany forintot hagyott reá, «hogy a hosszú téli estéken folytatandó tanulmányaihoz meleg kabátot vehessen magának» — szintén bizonyítja viszonyuk őszinteségét, mint különösen azon szép levél is, melyet Boccaccio Petrarca halálának hírére Brassanóhoz intézett: az igazi mély érzés itt keresztül csap a humanismus csinált stilusán és mesterkélt periodusain, és meghatóan szól az olvasó szívéhez. Ő csak sírni tud, írja Petrarca vejének; de nem a halottat siratja, ki nyugalomba jutott, hanem az életben maradottakat, és főleg önmagát, ki kormányszegte hajó gyanánt hanyódik a hullámokon, es mint evezőktől megfosztott sajka, játéka az árnak. «Mindnyájunk része a halál; ő megelőzött bennünket és most fohászkodik az irgalmas atyánál, hogy nekünk az életben erőt adjon a kísértésekkel szemben, és csendes szelid halállal áldjon meg».

De térjünk vissza Boccaccio életéhez, melyből úgy is csak néhány nevezetesebb adatot kell fölemlítenünk.

A ki nem is olvasta a *Decameronet*, ismeri annak bevezetéséből a dögvész leírását, Boccaccio e legremekebb prózai muakáját. E dögvész előjelei 1346-ban és 1347-ben mutatkoztak, 1348-ban elborította egész Olaszországot és Franciaországot, 1349-ben Spanyolországban, Portugáliában és Angliában dühöngött, 1350-ben Németországban és az éjszaki tartományokban pusztította a lakosságot. Mindenütt Isten büntetésének tekintették ez iszonyú, rettegett ellenséget, melynek rémeit az emberek lázas phantaziája még nagyobbította; — Isten ostorának nézték Olaszországban is, és itt valóban nem alap nélkül. Nápolyban Lajos, a nagy magyar király székel, bosszuló igazságot szolgáltatva meggyilkolt öccsének; Johanna francia hazájába menekült, mert rettegett a hatalmas magyar királytól; vele együtt rettegett a magyar fegyvertől egész Olaszország. Róma Rienzi elűzetése után vad anarchia székhelyévé vált; idegen zsoldos csapatok dühöngtek az egész félszigeten, kis zsarnokok fészkeltek be magokat, zsarolva a népet, a ki-

sebb városokban, melyek különben is folytonos vizzályokban voltak egymással. Aljas szenvedélyek, élvadászat, nemtelen indulatok uralkodtak mindenfelé, midőn az Isten, a kortársak fölfogása szerint, előbb éhséggel intette, megfélemlítette a gonosz emberiséget, és, midőn e csapás csak még inkább megrontotta az erkölcsöket, a fekete halált küldte a világra. *La mortifera pestilenza*, így nevezi Boccaccio a pestist, kiírtotta az emberek felét, a hol járt, elrémitette a legjobbakat és legműveltebbeket, és iszonyú fokra emelte a romlott nép élvhajhászását, vérszomját, kincsvágyát, elvetemedettségét. Boccaccio Nápolyban volt, midőn a pestis Olaszországban dühöngött. Itt legjobban tanulmányozhatta az ország állapotát a dögvész alatt és után, mert sehol nem iparkodtak az emberek a nagy veszedelemtől annyi féktelen élvezettel megszabadulhatni, s a nagy halálozás megszűnte után oly mámoros ünnepélyekkel, játékokkal és kicsapongásokkal helyreütni a kiállott felelmet és undort, mint Nápolyban, mely Johanna visszatérte után hihetetlen könnyelműségek és ledérségek székhelyévé lett. A pestis dühöngése és a vele járó erkölcsi romlottság képezi alapját és háttérét, — a jelenkor szempontjából egyszersmind mentségét Boccaccio leghíresebb művének, a *Decameronnak*.

A költő a dögvész elmúta után (melynek mint említők atyja is áldozatul esett) visszatért Florenczbe, melynek polgársága a mind nagyobb hírnek örvendő és legjelesb kortársai által is elismert Boccacciót ezentúl ismételve politikai küldetésekkel bízta meg. A költő e működéséről csak részben vannak kielégítő tudósításaink. Főleg első szereplését a politika terén födi homály, mely csak 1350 óta kezd oszlani, midőn főleg Boccaccio és Petrarca levelezése értékes életrajzi anyagot szolgáltat. Első ismeretes, illetőleg kétségbe nem vont küldetése eredménytelen maradt. VI. Kelemen pápa elfoglalta a Romagnát, melynek városai közül Bologna, nehogy a pápa főúrsága alá kerüljön, a milanói Viscontikkal kezdett alkudozni. A florenczieknek nem tetszett a Visconti-család hatalmának e növekedése; azért követséget küldöttek Bolognába, mely e város és a pápa közt kiegyezést hozzon létre. E követtségnek volt Boccaccio tagja. A florencziek törekvése, mint említők, eredménytelen volt, mert a hatalmas Pepoli-család kiadta Bolognát Visconti Jánosnak.

Reánk nézve érdekesebb és Boccaccionak mindenesetre

sokkal kedvesebb volt a költőnek 1351-iki küldetése. Hiszen ennek főadata kétségtelenül összeesett költőnk egyik legforróbb ohajtásával. A florencziek ugyanis a dögvész elmúlta után, még 1348 végén egyetemet állítottak városukban. Hogy ennek fényét növeljék, legnagyobb polgártársukat, Olaszország leghíresebb férfiát, Petrarcat akarták rávenni arra, hogy Florenczben letelepedjék és az egyetemen mint tanár működjen. Petrarca száműzetésben élt. Atyját még 1302-ben tiltották volt ki a városhól; vagyonát lefoglalták, fiától pedig megtagadták a polgárjogot. Most visszavásárolták a Petrarca atyai birtokát és ajándékul adták oda a nagy költőnek. Boccacciót bízták meg ez ajándék és a tanári meghívás átadásával. Petrarca nagy hangzású phrázisokban mondott szülővárosának köszönetet kegyességeért, de — ismeretlen okokból — visszautasította a meghívást. Az egyetemet különben a florencziek, kik folytonos pénzhánylyal küzdöttek, nagyon elhanyagolták, úgy, hogy az soha nem indulhatott igazi virágzásnak. Jellemző, hogy Boccaccióra sem ekkor sem a következő években nem gondoltak; persze, a *Decamerone* nem igen ajánlhatta szerzőjét egy egyetemi tanszékre. Csak húsz év múlva lett költőnk egyetemi tanár, midőn már számos tudós munkát írt és költői műveit nyilvánosan megbánta volt. Annál többre becsülték, a mint látszik, politikai tehetségét, mert nem sokára — kétszeres működésének eredménytelensége daczára, — újra követül küldték, még pedig ez alkalommal igen fontos ügyben. Florencz városa, melyet Boccaccio később gyávasága és ostobasága miatt keményen megtámad, hogy a mind inkább elhatalmasodó Visconti ellen biztosítsa magát, alkudozásokba bocsátkozott Velenczével és a felső-olaszországi nagy városokkal, kik a császárra, IV. Károlyra, kívántak támaszkodni. Midőn azonban ez 1354-ben tudatta az olasz városokkal, hogy legközelebb személyesen jön a félszigetre, a florencziek megijedtek s rögtön Boccacciót Avignonba küldték, hogy magokat a pápa kegyébe ajánlják s VI. Incze terveire vonatkozóan tájékoztat nyerjenek. Boccaccionak e küldetése is eredménytelen volt, a mennyiben a ravasz pápától, bár majd egy egész évet töltött Avignonban, semmiféle biztos feleletet nem csikarhatott ki. Úgy látszik, eddigi küldetéseinek eredménytelensége, de talán a politikai viszonyok hihetetlen aljassága és a pártok elvetemedettsége is, melyekről eclogáiban, több-

nyire az allegoria leple alatt, de elég érthetően és fölismerhetően, igen keményen és sokszor valóságos undorral nyilatkozik, — megutáltatták Boccaccioval a politikai pályát. Egy egész évtizedig (1354—1364) nem szerepel mint követ. Ezen túl egész idejét és erejét tudományos tanulmányainak szenteli.

Ez időbe esik *Corbaccioja* és *Dante-biographiája*, melyekről alább prózai műveinek ismertetésénél szólunk; ez időbe, pontosabban az 1350 és 1360 közt lefolyt decenniumba latin nyelven írt *eclogái*, melyekről itt emlékszünk meg, mert e költeményeknek ma már csak életrajzi értékek van. A kortársak persze máskép vélekedtek. A nagy költők magok — Dante és Petrarca — csak félve, úgy szólván szégyenkezve írtak olasz nyelven, azaz, mint ők gondolták, a latin nyelv romlott, értéktelen dialectusán. Halhatatlanságukat latin költői munkáiktól várták. Mintáik, eszményképeik a latinok voltak, — Vergilius és Statius; innen van, hogy magok is az azok által ápolt költői fajokban próbálkoztak meg, hogy a drámát nem ismerték és ignorálták, hogy ama latin írók modora, alakja, stílusa volt és maradt a XIV. és XV. század netovábbja — a latin költészet terén. Boccaccio eclogái csak hideg, mesterkélt variációi Vergilius eclogáinak. A mint ez mindenféle személyes, kortörténeti és politikai célzást és anyagot préselt az ecloga formájába, úgy Boccaccio is. Meg sem értenők e költeményeket, ha a költő (Signa Mártonhoz intézett egy levelében) maga nem hagyta volna reánk a titkok «kulcsát». E levélből megtudjuk, hogy Dorus nápolyi Lajos király, Pythias a király udvarmestere Acciajuoli, Daphnis IV. Károly császár («az egész világ pásztora») Glaucus Péter apostol («mert Glaucus is halász volt, ki később a tenger istenévé emelkedett»), Olympia a költőnek korán elhunyt leánya stb. Ez eclogák mint költemények csekély értékűek; némelyik csak úgy össze van kombinálva Vergiliusi versekből és versdarabokból. Boccaccio hozzá még — ellentétben Petrarccal — rossz verselő; latin hexameterai döcögösök és valódi rhythmusban szegények. Legértékesebb a XIV. költemény, mert itt valódi érzést fejez ki a költő: szeretett leánya Olympia megjelenik apja előtt és mutatja neki a paradicsom felé vezető utat.

De ki volt ez Olympiának anyja? És e XIV. eclogában Olympia nem is egyedül, hanem két fivérével, Marius- és Juliussal, jelenik meg? Boccaccio megemlíti Petrarcahoz írt

egy levelében, hogy e leányának valódi neve Violante volt és hogy a gyermek öt és egy fel éves volt, midőn atyja őt utolszor látta, — de a leány anyjáról sem itt, sem az eclogákban nem emlékszik meg. Nem is tudunk róla semmit.

Hogy Boccaccio hogyan fogta fel és mily nagy súlyt fektetett *latin* költészetére, mutatja a XII. ecloga, melyben Sappho — ez a költemény czíme is — a «magas» költészetet képviseli, melyet Boccaccio Petrarca mintájára és segélyével elérni iparkodik. Landau (186. l.) helyesen mondja nagy szerencsének, hogy Boccaccio fiatal éveiben kereskedő és jogász volt; különben, ha rendelkezett volna a szükséges tudománnyal és gyakorlottsággal, kétségtelenül nem a *Decameronet*, hanem — Petrarca unalmas *Africájának* mintájára — latin époszt írt volna. Ily nagy föladatra szerény nyelvi, irodalmi és régiségtani ismereteivel nem vállalkozhatott; midőn pedig az ókor világában már teljes jártasságra jutott volt, előre haladott kora nem a költészet, hanem a tudomány terére utalta őt.

Főtörekvése a görög nyelv elsajátítása volt, mert az a görög nyelvismeret, melyet Nápolyból haza hozott, mint említettük, igen igen sovány volt. A véletlen kedvezett e törekvésének. Midőn Boccaccio 1354-ben Avignonból visszatért, megismerkedett Leontius Pilatussal, ki éppen Avignonba, a pápai udvarhoz, a kalandorok főfészkébe — *spelunca latronum* nevezi Petrarca — készült. Boccaccio rávette az álgörög tudóst, hogy őt Florenczbe kövesse, hol költőnk három éven keresztül szorgalmas tanítványa volt. Boccaccio szerény anyagi helyzetben élt, úgy, hogy Pilatusnak eltartását csak nagy áldozatokkal vállalhatta magára. Még nagyobb áldozatot követelt tőle tanítójának indulatos, ellenszenves jelleme, durva magaviselete és veszekedő természete. Midőn Pilatus utóbb, Boccaccioközbenjárása és ajánlása folytán, a florenczi egyetemen a görög nyelv tanára lett, ezen kedvező állásában sem volt maradása; nemsokára eltávozott Velenczébe, innen Konstantinápolyba, honnan a nyugtalan ember 1364-ben visszatért Olaszországba. De mielőtt partra szállhatott volna, a villám agyonütötte. Valószínűen még Pilatus vezetése alatt kezdte Boccaccio *Az Istennek nemzetségeről* írt nagy művét, melyet még 1359-ben befejezett.

Mielőtt még e munka megjelent, Boccaccio életét egy sajátságos kaland zavarta meg. A XIV. századi papokat, főleg

a szerzeteseket, tudatlanságukat, kapzsiságukat és feslett életüket sokszor támadták meg, de annyi élczczel, éllel és hatással, mint azt Boccaccio száz novellájában tette volt, még soha. Könnyen képzelhetni azért, hogy a papság halálosan gyűlölte a *Decamerone* szerzőjét és, minthogy ártani nem tudtak neki, legalább megtéríteni próbálták. Ily kísérlet alkalmasint többször történt, de soha oly komoly hatással, mint ez időben. Petroni Péter nagyhírű karthausi volt, ki 1361 május 26-án meghalt. Nemsokára ezután egy Giovacchino Ciani nevű karthausi jelent meg Boccacciónál, mint Petroni küldöttje, a megboldogúlnak azon üzenetével, hogy mielőbb térjen meg, hagyjon föl az erkölestelen könyvek írásával, szentelje Istentől nyert tehetségeit tisztességes tanulmányoknak, ellenkező esetben gyors halál és a pokol kínjai lesznek büntetése. Hogy Boccaccio a követ szavainak annál több hitelt adjon, oly titkot mondott neki, melyről Boccaccio azt hitte, hogy rajta kívül senki sem tudja, és hozzátette, hogy a megboldogúlt karthausi szerzetest a földön történt, történő és történendő dolgokról, így Boccaccio érintett titkáról is, Krisztus maga személyesen szokta volt értesíteni.

Boccaccióra e követség a legnagyobb hatást gyakoralta. Nem tűnt föl neki, hogy Petroni küldöttje majd egy évtizeddel a *Decamerone* megjelenése után jött, és hogy a sikamlós mesék szerzője már is némileg megtérített embernek volt tekinthető, mert hiszen már jó ideje komoly, tisztességes tanulmányokkal foglalkozott. Boccaccionak, mondom, ez nem tűnt föl; Ciani szavai megrémítették költönket, ki rögtön vallásos életre határozta magát, és mindenekelőtt legmeghittebb barátját, Petrarcat, tudósította a történetekről. Nagy, igen nagy kár, hogy Boccaccio e levele elveszett; de vigasztalóul reánk maradt Petrarca válasza, a szellemes férfiú egyik legérdekesebb, legszebb levele, mely írójának praktikus életbölcseiségét, és, korának álláspontján, bámulatos józanságát a legszebb színben tünteti föl. «Midőn leveledet vettem — írja Petrarca — melyben nemsokára bekövekezendő halálodról értesítesz, igen elszomorodtam és megijedtem; de figyelmes olvasás után elmúlt szomorúságom és ijedtségem. Igaz, hogy téged egy jámbor szerzetes, hívatkozva egyenesen az Istentől nyert kinyilatkoztatásra, halállal fenyegetett; és ez kétségtelenül igen nagy dolog volna; ha — igaz volna. De hányszor terjesztettek már

hazugságokat és hamisításokat a vallás palástja alatt, hányszor éltek már vissza az Isten nevével emberi csalásokra ! Hiszen mi mindnyájan halandók vagyunk, életünk egyetlen percében sem vagyunk biztosságban ; azért folyton el kell készülvén lennünk a halálra. Te pedig — teszi hozzá humorosan — valószínűleg előnyben vagy a többi emberek fölött ; mert a te próféta nem rögtön bekövetkezendőnek mondta halálodat, hanem még egy kis időt biztosított, hogy megtérhess». Azután elmélkedik az élet rövidegéről és értékéről, a halál félelmetességéről stb. és határozottan rosszalja Boccaccio azon elhatározását, hogy a költészettől és tudománytól búcsút akar venni, mert ezt csak tudatlan és gonosz emberek tanácsolhatják, a kik másoktól irigylük azt, mit magok elérni nem képesek.

E levél nem tévesztette egészen hatását. Boccaccio nem félt többé a haláltól és folytatta tudományos munkásságát. De a mellett ezentúl mégis visszavonultabban és rendesebben élt és ismételve hangoztatta 1361 után készült műveiben keresztényen meggyőződését. Sőt még ereklyéket is kezdett gyűjteni ; halálakor ilyeneket meglehetősen számmal találtak nála !

Boccaccio ez időben Certaldóban élt, mire egyrészt szegénysége kényszerítette, másrészt a florenczi viszonyok bírták. Florenczben az anarchia, a polgári zavarok, az uralkodó pártok aljassága oly fokra emelkedett, hogy költőnk 1361 végén azt írja egy barátjának, hogy ő a florenczi botrányok miatt ment Certaldóba és hogy ha anyagi viszonyai megengednék, szívesen még messzibbre távoznék e várostól. Sikerült is neki, nem tudjuk, mi módon és mi célra, a következő évben néhány hónapot Nápolyban és Velenczében, itt szeretett Petrarcajánál, tölthetnie. Meglehet, hogy ez útra az újra kitört dögvész bírta Boccacciót ; tény, hogy csak akkor tért vissza Florenczbe, midőn itt a félelmes betegség már múltóban volt, tudniillik 1363 őszén. Ezen útja előtt, vagy talán épen útközben, Nápolyban, fejezte be Boccaccio két könyvét : *A híres nőkről* és *Híres férfiak sorsáról*.

Még 1363-ban hevesen kelt ki Boccaccio a florenczi uralkodó párt ellen ; már a következő évben, úgy látszik, kibékült Toscana hatalmasaival, mert 1365-ben politikai küldetésben megy Avignonba, a pápai udvarhoz. Küldetésének nem volt nagy jelentősége. V. Orbán neheztelt Florenczre, mivel ez a pápa utolsó harczaiban a zsoldoscsapatok vezérei (a condot-

tieri) ellen semleges állást foglalt el, holott Orbán a hatalmas város segélyét várta volt. Boccaccio feladata csak abban állott, hogy a pápát kiengesztelje, hogy Florencz magatartását a viszonyok kényszeréből kimentse és különben az egyház fejét a toscanaiak határtalan, maradandó hűségéről biztosítsa. A költő, ki ez alkalommal Genuában is tartózkodott, úgy látszik küldőinek teljes megelégedésére járt el; mert két év múlva újra küldi őt a város a pápai udvarhoz. De e küldetésének sem czelját, sem eredményét nem ismerjük. Meglehet, hogy csak a város örömének és szerencsekívánatainak volt tolmácsa, mivel a pápa 1367-dik évi október havában végre valahára visszatért Rómába.

Boccaccio mindössze háromszor jelent meg mint florenczi követ a pápai udvarnál. Fogadtatása mindig a legkegyesebb volt. Nem ismerték Avignonban a *Decameronet*? Nem tudták, hogy ennek szerzője oly nevetségesekké, oly gyűlöletesekké tette a papokat? A pápa «szeretett fiának» nevezi a követet, és sehol nincs semmi nyoma, hogy sikamlós és a papságot sértő elbeszéléseit éreztették volna vele. Ez nekünk föltűnhetik, — a XIV. század álláspontjából semmi csodálatos a dologban. Dante, Petrarca és Boccaccio nagy ellenségei voltak a papoknak, hevesen és kíméletlenül támadták meg romlottságukat, kicsapongásaikat, feslettségöket, — de azért mindent hittek, mit az egyház tanított, kifogástalan jó katolikusok voltak és még a pápa világi birtokát sem támadták meg. Az egyes papok, apácák és szerzetesek bosszankodhattak, hogy Boccaccio annyi csúf kaland hőseivé tette őket; a pápa és a pápai udvar nem törődtek e kis dolgokkal, míg az egyházat — a dogmákat — meg nem támadták és a támadások politikai — a hatalom és a birtokviszonyok terén mutatkozó — következményekkel nem fenyegettek.

Hogy Boccaccio, ki 1363-ban még oly hevesen támadta meg a florenczi kormányt, csakugyan kibékült a hatalmasokkal, mutatja legjobban azon tény is, hogy 1367-ben kinevezette magát azon bizottságba, mely a zsoldos csapatok ügyeit kezelte. E hivatal, mely nem annyira katonai, mint inkább pénzügyi természetű volt, a fontosabbak közé tartozott. Florencz már másfél évtized óta majdnem kizáróan zsoldosokkal viselte háborúit. E csapatokkal sok baj volt. Majd nem engedelmeskedtek, majd megszöktek egyesek, majd a csatában el-

esettek helyeit kellett betölteni, majd derék katonákat kitűntetni stb. Ez mind pénzzel történt, s így a «magistrato degli officiali di condotta e sopra i difetti delle soldatesche» voltaképen pénzügyi bizottság volt, hol Boccaccio fiatalkori üzleti tapasztalatainak valószínűen jó hasznát vette.

E hivatallal véget ért Boccaccio politikai működése, mely sohasem volt fontos és ritkán eredményes.

A következő hat esztendő (1368—1373) költőnk nagyobb részt utazásokkal töltötte. Bejárta Olaszország nagy részét — nem tudni mi célra, kinek költségén, mily körülmények közt. Először Velenczébe ment Petrarca meglátogatására. De szeretett barátját nem találta otthon, valamint Petrarca leányának férjét sem. Jellemző, hogy a *Decamerone* ötvenöt éves szerzője nem fogadta el Petrarca leányának vendégszerető meghívását, nehogy a huszonhat éves nő, férje távollétében, rossz hírbe keveredjék. Midőn Petrarca veje megjött, Boccaccio sokat tartózkodott házában, hol főleg Petrarca kis leányunkája nagyon megnyerte Boccaccio szeretetét. Saját kis leányára emlékezteté őt. «Ugyanaz a vidor nevetés ez — írja egy gyönyörű levélben Petrarcának — ugyanaz a derült szem, ugyanaz a viselet, ugyanaz a gyermeki nyelv; csak hogy a te unokádnak aranyszőke haja van, míg az én leányomé sötét volt. Hányszor kellett könnyeznem, ha unokádat karjaimban tartottam, ki saját vesztésemre emlékeztetett.»

Petrarca általában sokkal boldogabb ember volt. Egy szerető anya gondozta és ápolta a gyermeket, s midőn felnőtt, nemcsak hír és dicsőség jutottak neki osztályrészüln. Kedvező anyagi viszonyok közt, szeretett családjá körében vagy hercegek és más nagy urak társaságában élvezte az élet minden örömét. Boccaccio nem is ismerte az anyját, atyját sohasem szerette, még nem is becsülte, egész életén keresztül küzdött a szegénységgel és nélkülözte a család boldogító tűzhelyét. Nem csoda, hogy öreg napjaira komor kedélyű lett, hogy nem egyszer meghasonlott önmagával, hogy néha életére mint eltévesztettre tekintett vissza és hajlandó volt, a vallás palástja alá menekülni az élet számos csapásai elől. E viszonyokból megértjük azt a rajongással határos szeretetetis, melylyel egyetlen valódi barátján, Petrarcán, csüngött.

Három évvel később, 1371-ben, Nápolyban találjuk Boccacciót, hol Sanseverino Hugó gróf, kit már régebben

ismert, és Majorca hercege, Johanna királynő harmadik férje, mindent elkövettek, hogy a híres költőt és humanistát az udvarhoz kössék, vagy legalább arra bírják, hogy Nápolyban letelepedjék. De Boccaccio, ki épen ekkor igen szorult helyzetben és fölötte szomorú kedélyhangulatban volt, inkább továbbra is az inséggel akart küzdeni, mint szabadságát fölleadni. Már sokkal öregebb ő, semhogy a szabadsághoz szokott nyakát iga alá hajtsa, e felelettel útasította vissza jóakaró barátjai ajánlatát, kik neki Nápolyban gondoktól ment, kellemes életet akartak teremteni. Így tehát — gazdagon megajándékozva előkelő pártfogói által — visszament szerény családi birtokára Certaldóba, hová könyvei úgyis már vonzották a fáradt vándort, kit az olasz viszonyok újra mélyen elkeserítettek. «Róma és Olaszország mélyen süllyedtek (írja 1372-ben egy levelében); harci dicsőségünk, törvényeink tekintélye, jó erkölcsünk, melyeket régebben más népek mintául tekintettek, mind oda van; azért törekednünk kell (teszi hozzá), hogy legalább irodalmi hírünket megmentsük, hogy Róma a barbár népek szemében régi fényéből legalább valamieskét megtartsa.»

Végre, élete végén, újra mosolygott a szerencse az öreg, beteges férfiúnak. Florencz több polgára 1373-ban, augusztus 9-én folyamodást nyújtottak be a Signoriához, melyben kívánnak nyilatkoztatták, hogy a köztársaság alkalmazzon egy derék és tudós férfiút, ki «Dante könyvét» nyilvános előadásokban magyarázza. A Signoria ez indítványt augusztus 12-én 186 szavazattal 19 ellenében elfogadta; ugyanazon hó 25-én pedig kinevezte Boccacciót ez új tanszékre, évi száz forint fizetéssel. A nagy száműzött szülővárosa nem erőszakolhatta ki Ravenna polgáraitól Dante tetemeit, s így legalább szellemét akarta teljesen bírni és teljesen magáévá tenni; Boccacciót pedig ez állásra roppant tudománya, az ókori nyelvek kitünő ismerete, saját költői tehetsége és híre s az a lelkes tisztelet és bámulás, melylyel Dante iránt viseltetett, kíválszóan képesítették. Mégis — Boccaccio nem fogadta szívesen e meghívást; «hiú remény és igazi szegénység, barátaim vak buzditása erőszakolták reám e hívatalt», mondja egyik sonettjében; egy másikban meg elbeszéli, hogy Apollo őt súlyos betegséggel büntette meg, «mivel a muzsák édes titkáta durva tömeg előtt föltárta». Betegsége, melyről itt szól, nem volt

veszélyes, de hosszadalmas és terhes, s annál is inkább bántotta a költőt, mivel újra félelemmel töltötte el a halál és a fenyegető isteni büntetés iránt. Barátjai sokáig hiába intették, hogy orvosi segélyhez folyamodják. Boccaccio gyűlölte és megvetette az orvosokat, mely fölfogásában Petrarca őt nagyon megerősítette. Már néhány évvel előbb, midőn szintén (de ekkor azon ürügy alatt, hogy nincs pénze, miből az orvost megfizethesse) orvosok nélkül heverte ki egy kisebb baját, ezt írta neki Petrarca: «Valóban nagy szerencse, hogy nem volt pénzed, hogy orvost hívathattál volna, ki talán megölt volna, és nagyon dicséretesnek találom, hogy nem féltél a fösvenység híréből, a mi arra bírhatott volna, hogy pénzzel gyilkost szerezz magadnak». Végre azonban ez utolsó alkalommal mégis hívatott orvost, és baja néhány nap múlva megszűnt.

Boccaccio 1373-ban október 23-án kezdte meg előadásait István templomában. Valószínű, hogy egészen haláláig folytatta és hogy előadásai nagy hatást tettek, már csak azért is, mivel a költemény maga, melyről szólt, nagyon érdekelte hallgatóit, kik ugyanazon férfiaknak, kiket Dante a pokolba helyezett, fiai és unokái voltak; — mivel a pártviszonyok, melyeket a *Divina Commedia* oly számtalanszor érint, még most is hasonló állapotokat teremtettek Florenczben; — mivel végre Boccaccio a nagy költeményt nemcsak roppant tudományossággal tárgyalta, hanem folyton célzott a jelenkori viszonyokra is, intve, dorgálva, buzdítva kortársait.

Élete utolsó évében nagy csapás érte az agg tudóst: Petrarca 1374-ben július 18-án Arquaban meghalt. Boccaccio fájdalma határtalan volt; sötét halálsejtelmek fogták el kedélyét s idején látta, hogy földi ügyeit rendezze. Végrendelete 1374-ben augusztus 28-án kelt: örököséivé testvérének, Boccaccio Jakabnak gyermekeit nevezte ki; könyveit és egyes értékesebb darabjait, főleg ereklyéit, egyes templomokra vagy jó ismerősökre hagyta. Utolsó napjait, úgy látszik, Certaldóban töltötte. Itt halt meg 1375-ben december 21-én, hatvan-két éves korában, s itt temettetett el, saját kívánsága szerint, Szent Jakab templomában. Sirírata (a hagyomány szerint saját műve, mit azért nem tartok valószínűek, mert költői és nem humanistai érdemeit hangsúlyozza) — P. Thewrewk Emil fordításában — így hangzik:

Itt nyugszik dús érdemtől dicsőítve Giovanni
 Hamva e kősrban, lelke az Isten előtt.
 Boccaccio' fia volt, Certaldo néki hazája;
 Költészet vezeté ötet az életen át.

IV.

Boccaccio költői munkái közül a leghíresebbiket, a *Decameronet*, már sokszor említettük; tárgyalását nem akartuk a költő életrajzába beleszőni, mert e munka megérdemli, hogy behatóbban foglalkozzunk vele, a terjedelmesebb jellemzés pedig megzavarta volna Boccaccio életviszonyainak áttekintését. Így tehát most, úgyszólván önállóan, szólhatunk e sokat olvasott, sokat szidott és sokat utánzott világhírű könyvről.

A *Decamerone*, melyet Boccaccio, mint említettük, a florenczi dögvész lefolyása után és lefolyása alatt 1349 és 1353 közt írt, azon *keretes munkák* közé tartozik, melyek közül többen roppant elterjedésre és népszerűsége jutottak. A *Hét mester története* például minden európai népnél található s magyar átdolgozásban már 1573-ban s azóta többször jelent meg, az *Ezer egy éj* elbeszélései pedig az egész föld legismertebb és legkedveltebb regéi közé tartoznak. — A *keretes munkák*, mint az európai népek összes novellistikus anyaga, legnagyobbreszt keleti származásúak. A tudomány kiderítette, hogy a regék, mondák, elbeszélések, melyeket nyugat népeinél az irodalomban, sőt a nép száján is találunk, legnagyobbreszt ind származásúak és hogy keletről — a mennyiben a nyugatnak vándorló árja népek magokkal nem hozták az őshazából — valószínűen a keresztes háborúk korában jutottak Európába. A «keretes» alak is keletről származik; később európai írók, például Boccaccio is, utánózták, azaz önállóan alkalmazták azt. Nem nehéz e keretes alaknak eredetét és némileg — a XIV. század szempontjából — szükségét fölismermi.

A prózai elbeszélés Európában a lovagregényből indul ki; az első prózai művek a műeposzok tartalmának kötetlen elmesélései. Ez elbeszélések, melyek kezdetben csak az epikai művek régibb nyelvét és verses alakját mellőzték, tartalmukat azonban lehető híven megővni igyekeztek, igen hosszadalmasak, vontatottak, unalmasak voltak. Az olvasó közönség, a

mint lemondott a költői alakról, egészen más igényekkel lépett olvasmánya elé. Nem hosszadalmas leírásokat, philosophiai spekulációkat, költői ömlengéseket kívánt többé; — kellett neki a maga nyelvén könnyű stílusban írott, fejtörés nélkül élvezhető, nem reflexiókban és költői rajzokban, hanem regényes, tarka, érdekesítő kalandokban gazdag, phantáziáját foglalkoztató olvasmány. A közönség ezen igényei szülték a *népkönyveket*, azaz: a lovag regények terjengős prózájának rövid, minden mellékes anyagot mellőző, csak a cselekvényekre, a kalandos eseményekre szorítkozó kivonatait. Az egyedüli cél a mulattatás volt; minél tarkább annál jobb. A mulattatás célja megváltoztatta idővel az elbeszélés módját és anyagát is. Nemsokára hosszadalmasaknak találták már az aránylag — tudniillik az eposzok terjedelméhez képest — elég rövid népkönyveket is; rövidebb és számra nézve több, különböző tárgyú és irányú historiát kívántak — még pedig, főleg a román népek, minél hatásosabb, élesebb, csattanósabb, azaz nemsokára: minél sikamlósabb pointokkal. Így keletkeztek előbb latin nyelven — mert az olvasmányában mulatni vágyó közönség magába foglalta a tanult rendeket is, — utóbb az európai népek nyelvein ama nagy gyűjtemények, melyek száz számra tartalmazzák a legkülönbözőbb eredetű, legeltérőbb tárgyú, legellentétesebb irányú elbeszéléseket. Latinúl *facetiae*, németül *Schwänke*, olaszúl *novelle*, francziául *fabliaux* és *contes* néven nevezték e historiákat, melyekre mai terminológiánk szerint sokszor legjobban illenék az *anekdota* név. A latin ily természetű elbeszélések közül a leghíresebb a *Rómaiak cselekedetei* (*Gesta Romanorum*), a németek közül a Pauli-féle *Tréfa és Komolyság* (Schimpf und Ernst), az olaszok közül a *Száz régi beszély* (*Cento novelle antiche*). A *Rómaiak cselekedetei* mellett a középkor leghíresebb novellistikus forrásműve a *Hét mester története* (*Historia septem sapientum*, mely 1573-ban *Poncianus* historiája név alatt magyar nyelven is megjelent), mely már keretes munka. A historiák gyűjteményeiben a számos novellák minden belső vagy külső kapocs nélkül voltak egymás mellé helyezve; utóbb legalább külsőleg akarták e beszélykéket *egy* munkává összefűzni, a mit olyformán értek el, hogy az eredetien teljesen összefüggéstelen meséket egy egészen idegen elbeszélés vagy helyzet *keretébe* beleillesztették. Nincs például a *Hét mester történetében* egyetlen elbe-

szélés sem, melynek származását ki ne mutathatnók, és e kimutatás azon eredményre vezet, hogy e beszélykék a legkülönbözőbb időkbelől, a legkülönbözőbb népektől származnak. A híres könyv szerzője a maga alkotta kerettel legalább külsőleg fűzte egy egészszé e meséket. Poncianus király egy távol kastélyban hét bölcs mesterrel nevelteti fiát, s midőn második hítvese magtalan marad, udvarához hozza Diocletianust. A szép ifjú tilos szerelemre gyúlasztja mostoháját, ki, midőn a bölcs fiú visszaütíti szerelmét, bevádolja őt atyjánál, mintha anyja szerelmét követelte volna. Az ifjú, a csillagok határozata szerint, nem védelmezheti magát, mert hét napig nem szabad beszélnie, s így Poncianus halálra ítéli. Ekkor bölcs mesterei, minden nap más meg más, egy példázó történettel hét napig ráveszik a királyt, hogy fia kivégeztetését egy napra elhalasztja, míg, a hetedik napon, Diocletianus maga megszólamlík és földeríti mostohája gazságát, ki most halállal lakol. E keretben eredetien hét történet volt; utóbb a mostoha is beszél el naponként egy történetet, melylyel a királyt fia kivégeztetésére ingerli, s végül Diocletianus maga is egy mesével deríti föl mostohája szándékát. Így találunk a *Hét bölcs történeteinek* legelterjedtebb alakjában tizenöt elbeszélést; de vannak a könyvnek oly kiadásai is, melyekben több novella van, mert a munka kerete kényelmes és türelmes; az elbeszélések szaporítása csekély ügyességgel volt eszközölhető.

Ily keretes munka a Boccaccio *Decamerone*-ja is, csak hogy ennek a keretje még sokkal egyszerűbb és még kevésbbé áll belső kapcsolatban az elmesélt historiákkal. A költő a dögvész mesteri leírásával nyitja meg könyvét; azután elbeszéli, hogy hét fiatal hölgy, kik közül egy sem volt 28 évnél idősebb és 18 évnél fiatalabb, és három ifjú elhagyják Florenczet, hogy az iszonyú nyavalyától és annak nem kevésbbé iszonyú erkölcsi pusztításaitól megmenekedjenek, és a városon kívül gyönyörű vidéken pompás nyaralóban töltenek tíz napot, hol egymás mulattatására, különböző játékok, táncz és tréfa mellett, mindegyikök naponként egy-egy történetet, tehát tíz nap alatt száz historiát, mesélnek el, mire a dögvész múltával és mivel kifogynak meséikből, Florenczbe visszatérnek. Nem fogja senki túlzásnak mondhatni, ha e keretet meglehetősen primitívnek és ügyetlennek ítélem.

Az olasz tudósok közt akadtak többen, kik a *Decamerone* e keretének színhelyét és szereplőit pontosan meg akarták határozni. Boccaccio látszólag elég szemlélhetően írja körül a társaság mulató helyét: két mérföldnyire volt a várostól, Varlungo közelében, egy dombjáról Fiesolét láthatni. És még sem kételkedhetni azon, hogy a költő nem gondolt Florencz környékének egy bizonyos pontjára, nem akart egy ismeretes vagy fölismerhető nyaralót leírni. Hiszen világosan mondja bevezetésében, hogy az elbeszélés szereplőinek igazi neveit elhallgatja, «nehogy némelyikének pirúlnia kellene azon historiák miatt, melyeket elmesélt és melyekről az utókor hallani fog»; — mennyivel óvatosabban kellett még a történet színhelyét, ha ugyan egy bizonyos villára gondolt, elrejtienie, mert a színhely fölismerésével a szereplők sem maradhattak titokban. Ezt annál biztosabban állíthatni, mert a *Decamerone* színhelye nem is Flórencz, hanem Nápoly. Kétségtelen, hogy e város és annak társadalma lebegett Boccaccio szeme előtt, midőn művét megírta. Említettük, midőn egy fiatalkori művéről, a *Filocoporól* szóltunk, hogy a *Decamerone* csirái már itt megtalálhatók; már ebben mesélnek egy kis társaság tagjai szerelmi historiákat, ezek közt kettőt, melyeket a száz novella közt (a X. nap 4. és 5. története) is megtalálunk. Nápolyra utalnak a mesélők nevei is, a hét hölgyé (Pampinea, Fiammetta, Filomena, Emilia, Lauretta, Neifile és Elisa) épen úgy mint a három ifjúé (Pamfilo, Filostrato és Dioneo), — csupa oly nevek, melyekkel Boccacciónak nápolyi életében és Nápolyban keletkezett munkáiban ismételve találkozunk. E városra utal a munka szelleme, iránya, anyaga is. Nem is kételkedhetni azon, hogy Boccaccio a könyv tíz mesélőjének vázlatos rajzában ismerős kortársakat tartott szem előtt — hiszen az aranyhaju és sólyomszemű Fiammetta egészen világosan Mária hercegnő, a költő ifjúkori kedvese, a víg és élczes Dioneo pedig, a legtöbb sikamlós történet mesélője, maga Boccaccio; — ez alakok eredetijeit tehát, a ki keresni akarná, a mi se nem fontos, se nagyon érdekes, Nápolyban és nem Florenczben találná meg, ha ugyan még fölismerhetők.

A *Decamerone* egyrészt az olasz dögvésznek, másrészt a költő nápolyi élményeinek és tapasztalatainak befolyása alatt, a XIV. század közepe táján keletkezett, midőn Boccaccio 35—40 éves volt. A költő már e munkája megírásakor tudta és érez-

tette olvasóival, hogy az itt elmesélt történetek tárgya és hangja jó részben nagyon szabad, illetlen, ledér. Említettük, hogy a mesélő nők neveit azért titkolja el, nehogy pirúlniok kelljen az általok elmesélt historiák miatt, mert (teszi hozzá) «ma nap igen szigorú törvények korlátozzák a jó kedvet, míg akkor, midőn e történeteket elbeszélték, a dögvész hatása alatt, nemcsak oly fiatal, hanem még jóval érettebb korú személyekre nézve is összehasonlíthatatlanul elnézőbbek voltak». A negyedik novellánál, mely a legsikamlósabbak közé tartozik, «előbb szemérmes szégyenpir, gyöngéd érzések e bizonyítéka, lepte el a hallgató hölgyek orcáit; de midőn utóbb egymásra tekintettek, hangos nevetésbe törtek ki, és jóízű mosolylyal hallgatták végig a historiát. Aztán azonban szelid czélzásokkal tudtára adták Dioneonak, hogy az ily történeteket nem kellene hölgyek társaságában elbeszélni», — mely czélzások azonban, tehetjük hozzá, nem tartóztatták se az urakat, se a hölgyeket az ilyen és az ilyenebb kalandok elmesélésétől. Látjuk tehát, hogy Boccaccio igen jól tudta, hogy meséinek egyrésze túlmegy az illendőség határain, és csak itt-ott kísérti meg félig meddig a ledér tárgy vagy hang mentését. Főleg a dögvészre hivatkozik ismételve, mely az emberi erkölcsöt megrontotta, az illendőség és illem törvényeit meglazította és oly szokásokat szült, miket se a dögvész előtt se utána nem tekintettek lehetségeseknek. A dögvész terjedelmes, mesteri és főleg a betegség erkölcsi romboló hatását is eleven színekkel festő rajza azért nélkülözhetetlen, az egész munka belső szellemével szerves összefüggésben álló része a *Decameron*nak. Boccaccio tehát mentegeti fajtalan elbeszéléseit, de azért a legjobb kedvvel és minden tartózkodás nélkül meséli el. Később, élete végén, persze borzalommal tekintett vissza e művére. Midőn Cavalcanti, Boccaccio egy kedves barátja és jóakarója, azt írja neki, hogy fiatal feleségének olvasmányúl akarja adni a *Decameront*, a költő a legnagyobb ijedtséggel rögtön azt feleli neki: «Barátságunkra kérek, ne tedd ezt. Hiszen tudod, mennyi az illetlen és tisztességtelen e könyvben». E levelet a karthausi szerzetes ijesztő jövődöleése után írta, midőn egész múltja egyetlen egy bűnnek tűnt föl előtte. Úgy látszik, Petrarcanak is panaszkolta, hogy a *Decamerone* nyugtalanítja lelkiismeretét, mert ez reánk maradt feleletében azt mondja: «A mi e könyvben

túlságosan szabad, azt ifjúságod, a stílus, a nyelv (tudniillik az olasz) és a személyek, kiknek szánva van, eléggé kimentik».

Bizony, a költő ifjúsága nem nagy mentség, mert 35—40 éves korában túlesett az ember azon éveken, melyek bármit is menthetnének. De igen is mentsége a kor, melyben műve keletkezett. A XIV. századnak — még nem is tekintve a dögvész szülte romlott viszonyokat — egészen más fogalma volt az illendőről, tisztességesről, mint a jelen kornak. A ki az e korbéli irodalomban csak felületesen is jártas, igen jól tudja, hogy a troubadourok és trouvèrek, hogy a francia fabliaux és a német elbeszélések, hogy Chaucer és az olasz novellisták is nemcsak azon mennek messze túl, mit mi tisztességesnek nevezünk, hanem még azt a határt is túlhágják, melyet Boccaccio magának szabott volt. Fajtalan, trágár meséket tartalmaznak már, még pedig nagy számmal, a régi gyűjtemények, a *Rómaiak cselekedetei* és a *Hét mester története* is. De nemcsak a költőknek van Boccaccio korában a miénktől egészen eltérő fogalmuk arról, hogy mi illendő és mi nem, mit szabad elmesélni, rajzolni, leírni, és mit kelljen mellőzni, hanem még a tudósok, például az egyházi szónokok és paedagogusok is oly tárgyakról és viszonyokról, és oly naiv meztelenséggel és nyíltsággal beszélnek, melyet a mai szokás nem tart helyesnek vagy megengedhetőnek.

Mert első sorban szokásról van itt szó, nem erkölcsöségről. A kik Boccaccio *Decamerone*-jét erkölestelen könyvnek nevezik, azok kénytelenek a világirodalom legnagyobb részét, a bibliától és a homéroszi költeményektől kezdve egészen a jelenkorig erkölestelennek declarálni. Erkölcsössé vagy erkölestelenné nem a tárgy tesz valamely munkát, hanem a szerző szándéka, fölfogása, előadásának modora. Boccaccio a helytelen tárgyak előadásában humorista, és mint ilyen már e fölfogásánál fogva nem erkölestelen. Föl akarja tüntetni, hogy a papok szent ruhája és rendeltetése nem vetközteti ki őket az emberi gyarlóságból, hogy a szenvedély minden okosságnál és törvénynél hatalmasabb, hogy a tudatlanság vesztére van az embernek, hogy az ügyesség és lélekjelenet kimenti az embert a legkellemetlenebb helyzetekből stb. Akárhány érzéki elbeszélés, melyet a Boccaccio gyűjteményében találunk, valóssággal morális irányú, mint az élet bármely botrányos eseménye tanulságos lehet, és legalább intésül szolgálhat. Leg-

kevésbé helyesellhetők különben Boccaccio azon elbeszélései, melyekben az ügyesség diadalairól mesél, mert ezekben a ravaszság sikerei, természetesen legtöbbször az erkölcsösség rovására, oly kedvező színben vannak föltüntetve, hogy a szerző nemcsak a szereplők találékonyosságát, hanem tetteiket is helyeselni és dicsőíteni látszik. Arra nézve természetesen nem lehet véleménykülönbség, hogy a *Decamerone* novelláinak egy jó része fiatal emberek olvasmányául nem való, mivel oly viszonyokat tárgyal, melyeket csak az érettebb kor érthet, és könnyen megmérgezheti a tapasztalatlan olvasó phantáziáját. A nevelés egyik főfeladata, hogy az ifjúság képzeletének tisztaságát megővja és gondolatait elvonja az oly tárgyaktól vagy viszonyoktól, melyek nem okvetetlenül rossz útra térítik az embert, de legalább könnyen oly érzelmeket és kívánságokat ébresztenek, melyek csak az érettebb kornak valók. Hogy a mai nevelés, Boccaccio nélkül is, mily hajmeresztő eszközökkel tör helyenként az ifjúság phantáziájának szűzi tisztasága ellen, azt az egész világ minden józanon gondolkodó polgára valóságos útálattal tudhatta meg a Ferry-féle francia oktatásügyi törvényjavaslat tárgyalásából. A leányiskolákban használatos tankönyvek, melyekből a francia kormány ez alkalommal bemutatta azon részeket, melyek a katolikus egyház utolsóelőtti dogmáját (Mária szűz fogantatását) tárgyalják, messze túl mennek a *Decamerone* legsikamlósabb és legrárgább részletein.

Boccaccio legsikamlósabb elbeszéléseiben papok, főleg szerzetesek szerepelnek: ezek alapján sokszor avval vádolták a költőt, hogy a vallást megtámadja és nevetségessé teszi. Mintha a vallás azonos volna szolgálival s mintha ezeknek ostromozása legkevésbé is visszahatna a hit szentségére! Dante mély vallásosságát nem vonja senki se kétségbe, és mily kiméretlenséggel, mennyi elkeseredéssel és mily keményen rajzolja a papság erkölestelenségét és aljasságát. A papok pénzvágyát, világius gondolkodását, botrányos életét a XIV. században költők és tudósok, világiak s egyháziak egyforma erélylyel és undorral teszik nevetségessé vagy állítják pellengérre, még pedig nemcsak Olaszországban, hanem egész Európában. És hogy lépett föl Savonarola az egyháznak elvetemedett szolgálai ellen!

A *Decamerone* elbeszéléseinek tárgyait Boccaccio legna-

gyobbrészt idegen forrásokból vette. Eddig*) a száz historia közül 83-nak pontosan meghatározhatjuk forrását, a többit a költő talán az életből vette. Forrásait a *Rómaiak történetei*, a *Hét mester története*, a *Száz régi novella*, francia *fabliaux* és különböző gyűjteményes könyvek képezték. Ma nagy súlyt szoktunk fektetni arra, hogy a költő maga találja föl tárgyait; a középkor e fölfogást nem ismerte. Ismételve akadunk a legkülönbözőbb európai népeknél ugyanazon tárgyakra vagy ismert tárgyak kombinációira, és sehol sincs nyoma annak, hogy a kor valamely író találékonyságát kérdéssé tette volna. Így tehát Boccacciónak érdeme sem rejlik abban, hogy e történeteket, kalandokat, tréfákat, helyzeteket kifundálta volna, hanem, mint a görög tragikusoknál és a középkori epikusoknál, egyedül a földolgozás módjában, az emberek jellemzésében, a szenvedélyek rajzában, a művészi alakban, az előadás stílusában.

És Boccaccio mind e tekintetben elsőrangú, nagy költő. Vannak történetei közt tragikái, komoly, tréfás és fajtalan historiák, — a költő mindnyájok elbeszélésében nagy mester. Mintha *Roussillon Vilmos története* (IV, nap, 9. elbeszélés), *Griseldis gyönyörű, megható sorsa* (X, 10), a *Palermói herceg szomorú története* (IV, 1) a gyöngéd, nemes, igazi szerelemnek több megható rajza (IV, 8. V, 1 és 9. X, 4 és 8) nem is származnának ugyanazon szerzőtől, ki *Cipolla szent ereklyéiről* (VI, 10), a *Varlungoi pápáról* (VIII, 2) vagy *Calandrino furcsa betegségéről* (IX, 3) oly finom komikai érrel tudott mesélni, vagy *Minutolo kalandjait* (III, 6), *Rustico bűnbánását* (III, 9) vagy *Simone doktor sajátyszerű élményeit* (VIII, 9) oly németalföldi élethűséggel és nyers jókedvvel elbeszélte. Boccaccio kitűnően ismeri az emberi szívet, számos titkaival, számtalan gyengéivel; ő kitűnően ismeri az embereket magokat is. Nagy művében királyok és parasztok, lovagok és szerzetesek, tudósok és csalók, menyecskék és banyák, a legkülönbözőbb társadalmi osztályok, jellemek és temperamentumok szerepelnek, — és mindnyájan oly élethíven és igaz természetökben, hogy rögtön megismerjük őket, hogy értjük történeteiket, hogy soha semmi meg nem lep, semmi a

---

*) Marcus Landau, *Die Quellen des Decamerone*. Wien, 1869. 158 lap.

valószínűtlenség hatását nem teszi reánk. Ötszáz esztendeje múlt el a *Decamerone* létrejötte óta, de ez elbeszélések még most is a belső igazság teljes erejével hatnak reánk, mert hiszen — az idők múltak és a viszonyok megváltoztak, de az ember maga, a természetnek e legcsodálatosabb, legtöbbször tanulmányozott és mégis legrejtélyesebb remeke még ma is a régi, szenvedélyei, botlásai, gyengéi alig hogy alakjokat változtatták, lényegökben egészen a régiek. A ki Boccaccio jellemzésének, elbeszélésének, indokolásának, leírásának mély és remek voltát fölismerni és méltányolni akarja, hasonlítsa össze az ő novelláit a források hasonló tárgyú elbeszéléseivel; a mi a *Rómaiak cselekedeteiben* vagy a *Száz régi novellában* egyszerű anekdota, bonmot, kaland, milyeneket napi lapjaink is közölnek, az Boccaccionál művészien földolgozott jellemrajz vagy életteljes genrekép vagy megható életkép. És mily nyelven, mily stílusban van e könyv írva! Boccaccio nemcsak az olasz próza megteremtője, neki a mai olasz nyelvnek magának megalkotásában is halhatatlan érdeme van. Se Dante, se Petrarca nyelvén, bármily hatalmas amaz és kellemes ez, nem lehetett volna e novellákat elbeszélni. Azért Boccaccio egy új nyelvnek, egy új mondattannak lett teremtője és mintája. Nyelve dúsgazdag új szókban, melyeket genialis alkotó erővel teremtett, mondattana és stílusa pedig épen teljesen az ő műve, melyet a hálás utókor mintaszerűnek és mértékadónak ismert el egészen a jelenkorig. Nekünk moderneknek nem tetszenek Boccaccio stílusában a hosszú periodusok, a mesterkelt mondatok, a gazdag szóvirágok, melyeket főleg pathetikus elbeszéléseiben találhatni; de a XIV. század, mely Cicero stílusát mintaszerűnek, a latin prózát pontosan utánzandónak vélte, követelte és magasztalta e kinövéseket az olasz stílusban is. És Boccaccio, daczára annak, hogy neki teremtenie kellett nyelvét, már is souverain hatalommal bánik vele: nemcsak különböző tárgyú beszélyeiben alkalmaz más meg más stílust, de eltérő jellemeiknek megfelelően máskép beszélgeti a pedans doktort mint a büszke lovagot, máskép a buta parasztot mint a kaczér asszonyt, máskép a nemes úrnőt és a buja szerzetest.

Boccaccio nem sokat törődött e művével; fiatal korában írta fiatal víg nők számára, későbbi éveiben nem szeretett se szólni, se hallani róla. Így történt, hogy a sokat olvasott

munka szövege igen rongált állapotban maradt az utókorra. *) Boccaccio kezétől egyáltalában nem maradt fenn; legjobb kézírata a költő egy keresztfiának, Francesco di Amaretto Mannellinek 1384-ben készült másolata, mely azonban csak a XVI. században került napfényre. Nyomtatásban egy század múlva (1471, Velence) jelent meg először **) és azóta számos kiadásban és fordításban. Sajátságos, de könnyen érthető, hogy a papság a *Decamerone* új kiadásait lehetőleg megakadályozni próbálta. Főleg 1530 óta, a mely évben a Mediciek, szövetkezve pápai és spanyol seregekkel bevették Florenczét, és itt despotikus és fanatikus uralmat indítottak meg, ismételve kísérti meg a papság a *Decamerone* kiírtását. Mivel ez elérhetetlen volt, legalább «javítani», «tisztítani» akarták e gyűlölt könyvet. E törekvésnek eredménye a *Decamerone* 1573-iki kiadása, melyben a szerzetesek mindent megváltoztattak, mi a papságot bántotta. A novellákat magokat meghagyták minden sikamlós és fajtalan részleteikkel, csak a szereplőket változtatták meg. Az apátokból és szerzetesekből tanítók és tanulók, az apáczákból grófnők, a prépostból podestà, Gábor arkangyalból tündérkirály, a florenzi püspökből

*) A könyvnek még címe sem biztos. A legrégebbi kéziratok szerint e cím így hangzik: «*Decamerone*, Galeotto herczeg melléknévvel, a könyv mely száz novellát tartalmaz, melyeket hét hölgy és három fiatal ember tíz nap alatt elbeszéltek.» *Deca* görögül a m. tíz, *hemera* a. m. nap; de mit jelentenek a címnek e szavai: *Cognominato Principe Galeotto*? Dante a *Pokol* V. énekében elbeszéli Francesca di Rimini szomorú történetét, ki Paolóval a Lancelot és Ginevra szerelméről szóló költeményt olvasva, maga is szerelemre gyúlt Paolo iránt. Ginevra (a középkori eposzban) Galeottónak, Lancelot legbizalmasabb barátjának nagy alakjától földve csókolja meg Lancelotot; Francesca azért a Lancelot-eposzról mondja, hogy az neki és Paólónak Galeottójukká lőn, — azaz ez volt a csábító, a kerítő és egyszersmind szerelmök palástja. Így magyarázza Boccaccio maga e verset Dante művéhez írt commentárjában. «Galeotto herczeg»-nek a *Decamerone* címlapján csakis ily értelme lehet, a mi eléggé mutatja, hogy e mellékcím nem származhatik Boccacciótól, ki talán erre czélozva panaszkolja Dante-kommentárjában, hogy néha mások adnak valamely szerző művének címfőíratot.

**) E kiadás ritkaságát legjobban mutatja az az adat, hogy Lord Blandford 1812-ben e kiadás egy példányáért 2260 fontot (közel 25.000 forintot) adott. A régi kiadások ritkaságának fő oka, hogy fanatikus papok, példáulúlv Savonola is, ismételve megégettették a vallás- vagy erkölcs-ellenes könyveket, köztük Boccaccio, Pulci és Petrarca munkáit is!

lovag lett stb. Egyes novellák e «javítások» által egészen értelmetlenekké lettek, sőt egyet (I, 6) teljesen kihagytak, mert úgy okoskodott a négy akadémikus, kiket I. Cosmos herceg e kiadás szerkesztésével megbízott, hogy a közönség nem fogja összeszámlálni a beszélyeket! E kiadás tehát csak 99 novellát tartalmaz! Későbbben kiadtak válogatott novellákat a *Decamerone*-ból az ifjúság számára, s a munkából magából számos kitünő kiadás jelent meg.

Kevés könyve van a világirodalomnak, mely oly rop-pant hatást tett és oly bámulatos elterjedést nyert volna, mint a *Decamerone*. Első német fordítása (Steinhöwel Henriktől) ugyanazon évben jelent meg, melyben az olasz eredetinek első nyomtatása, 1471-ben, az első francia fordítás 1485-ben, az első spanyol 1496-ban, az első holland 1564-ben, az első angol 1620-ban stb. Egyes novellákat ismételve fordítottak latinra és más európai nyelvre. Nálunk Boccaccio már a XVI. században is igen népszerű volt: három e századi költői elbeszélés (*Volter és Grizeldis* Istváni Páltól, 1574; *Gizmunda és Giscardo* Enyedi Györgytől, 1574, és *Titus és Gizippus* Veres Gáspártól, 1567) a *Decameronéből* veszik tárgyukat, de az első Petrarca, a második Beroaldo latin fordítása révén. Boccaccio egy novelláján alapszik *Vitéz Francisco* Ráskai Gáspártól, 1574, is. Az egész munka méltó magyar fordításával nem dicsekedhetünk még.*)

A *Decamerone* megindítja az olasz**) és közvetve az összes európai novella-irodalmat. A mi Boccaccio előtt a beszély terén létre jött, nem felel meg művészi igényeknek. A régibb írókat, például a *Száz régi novella* szerzőit tisztán és kizárólagosan csak a tárgy, az elbeszélés anyaga érdekelte; ha valamely eseményt érdekesnek, följegyzésre méltónak találtak, elbeszéltek, de lehető röviden, minden indokolás nélkül, nem törődve a szereplők jellemével. E novellák azért sokszor azt a hatást teszik az olvasóra, mintha nagyobb, behatóbb elbeszélések kivonatai volnának, s a hol például Boccaccio fölhasznál egy régi novellát (így, hogy egy igen ismerettest említsek, a «három gyűrű» meséjében), valóban úgy viszonylik a beszély

*) L. az *Értesítőben* a száz novella legújabb fordításának bírálatát.
Szerk.

**) Marcus Landau, *Beiträge zur Geschichte der italienischen Novelle*. Wien, 1875, 182 l.

régi alakja a Boccaccioéhoz, mintha ez utóbbinak száraz, vázlatos kivonata volna, holott megfordítva, a *Decamerone* szerzője életteltjes, a szereplők lélektanilag igaz és érdekes jellemzése, a cselekedetek helyes és sokszor mély indokolása által kitünő, stilaris és alaki csín szempontjából is vonzó életképpé dolgozta föl ama száraz vázakat. Boccaccio nem minden tanítványa vagy utódja, pedig a XIV. század óta az olasz novellaírók mind ilyeneknek léptek föl, válik a mester becsületére. Sok üres fecsegést, de különösen sok piszkot szült a *Decamerone*, melyet, mivel sikamlós történetei a legkedveltebbek voltak, főleg e tekintetben iparkodtak elérni, illetőleg túlszárnyalni. De kevesen tudták az életet és az embereket oly mély belátással fölfogni és annyi lélektani tapintattal megérteni és megértetni, még kevesebben sajátították el azon finom tapintatot, mely Boccacciót a legveszedelmesebb tárgyaknál is megmentette attól, hogy piszkossá vagy aljassá legyen. Ő sohasem törekszik arra, hogy olvasóinak phantáziáját fölizgassa; ha mégis kivételesen ily hatást gyakorol, ez inkább csak a rajzolt helyzet eredménye; utódjai azonban épen csak a közönség érzékeire iparkodtak hatni, a mi természetesen csak a művészi értéknek és sokszor nemcsak az illendőségnek, hanem már most egyenesen ez erkölcsösségnek rovására történhetett. *)

---

* Boccaccio utánczó és utódjai közül a legkiválóbbak: Franco Sacchetti (született 1335), kinek 300 novellájából 258 maradt reánk; Ser Giovanni (a XIV. század végén), ki főleg a komikus elbeszélésben kitünő; Salernoi Masuccio (1476), ki ötven novellájában főleg a papságot ostorozza; Matteo Bandello († 1562), ki érsek volt, de azért csupa piszkos, trágár, fajtalan elbeszéléseket írt; Luigi da Porto, kinek novelláiból Shakespeare a *Romeo és Julia* tárgyát vette; Giraldo Cinthio († 1573), az iszonyú és borzasztó históriák mestere; Francesco Straparola (a XVI. század első felében), ki szintén a fajtalan tárgyakat szereti; Francesco Grazzini († 1583), kit elegans stílusa kitüntet; Giambettista Basile (a XVII. század elején), ki népregéket dolgozott fel stb. stb. Boccaccio olasz utánczóit kitünően jellemzi Dunlop is, nagy munkája (*Geschichte der Prosadichtungen*, aus dem Englischen von Felix Liebrecht, Berlin 1851) 8. lik fejezetében. A külföldön Boccaccio hatását különösen Chaucer Canterbury-elbeszélései és XI. Lajos és a navarrai királynő novellái mutatják. Ismeretes dolog, hogy Shakespeare tárgyai egy tetemes részét olasz novellákból vette.

V.

Sokáig tartott, míg a jelenkor műveltjei is megtudták és figyelembe vették, hogy Boccaccio halhatatlansága nemcsak novelláiban, hanem humanistikus működésében is gyökerezik. A nagy közönség még ma sem tudja, hogy Boccacciónak a tudományok újjászületésében, az ókor eltemetett kincseinek fölfedezésében és magyarázásában, a modern műveltség megalapításában elévülhetetlen nagy érdemei vannak. Pedig a fiatal novellák szerzője e téren méltó vetélytársa Petrarcának, sőt ennél még nagyobb fontosságú, mert Petrarca működése leginkább csak a római irodalomra volt irányozva, míg Boccaccio a hellén ókor remekeit is kutatta, a görög nyelv ismeretét terjesztette és a görög költészet nagyszerű termékeit eleve-nítette föl. A renaissance nem képzelhető Boccaccio nélkül, ki bámulatos lelkesedéssel és, szegényes viszonyai közepett, valóban megható önfeláldozással gyűjtötte, tanulmányozta és másolta a nagy görög írókat és költőket. Petrarcát hatalmas barátai mindenütt segítették; folyton nagy számmal másoltatták számára a kéziratokat és megszerezték neki minden codexet, melyre szüksége volt. Boccaccio nem állt összekötésben az udvarokkal, másolókat nem tudott fizetni s így maga írt éjjel-nappal, hogy Terentiust és Livium, Tacitust és Homért bírhasa. Mennyi fáradságába, mennyi áldozatába került, míg a görög nyelvet elsajátította; mily kitartással működött oda, míg szülővárosa a görög nyelv számára tanszéket állított; mily bámulatos szorgalommal gyűjtötte az anyagot saját tudományszerű munkái számára, melyekben a kornak az ókori világ-nak oly sokoldalú, gazdag képét tárta föl, mint előtte senki! E tudós munkái ma teljesen elavúltak, a tudomány hatalmas fejlődése rég túlhaladta az ókornak e zsenge rajzait; a XIV. század mértékével mérve azonban e munkák ma is széles ismeretek, roppant szorgalom és ritka lelkesedés termékeinek tűnnek föl. Boccaccio szellemi munkásságának rajza igen töredékes és egyoldalú volna, ha szellemének ezen irányát és eredményeit is legalább vázlatosan nem érintenők.

Első tudományos művét, Dante életét, olasz nyelven írta: *Vita di Dante Alighieri*. Mily kár, hogy a költő belső életéről majd semmit, tapasztalatairól és élményeiről pedig oly

keveset tudunk! Az ember nem hinné, hogy e Dante-biographiát a *Decamerone* szerzője írta, még pedig majdnem közvetetlenül novelláinak befejezése után. A *Decamerone*-ban pezseg az élet, derült a kedv; a költő dicsóíti az élvezetet, az ifjúságot, a nőket; — a Dante-biographiában valóságos nőgyűlölet uralkodik. Romlottnak nevezi a kort, mely élvez szerelem nélkül, és ideálnak állítja oda Dante platonikus szerelmét, ki szeretett élvezet nélkül. Gyanakvó állatoknak nevezi a nőket, kikkel az ember csak kínos életet élhet. Sajátságos szakíserettel rajzolja a házasság sok baját és azt tanácsolja a philosophusoknak és tudósoknak, hogy ne vegyenek nőt, «mert a házasság csak gazdag szamaraknak vagy munkásoknak tanácsos.» De ez még semmi azon dülhöz képest, melylyel második művében a nők ellen föllép. Már czíme is rosszat sejtet: *Corbaccio vagy a szerelem útvesztője*.*) Boccaccio meséli e furcsa könyvben, hogy szerelmes volt egy szép özvegybe, ki azonban nem viszonzta érzéseit; de hogy annál inkább kigúnyolhassa, folyton levelezett vele és jól mulatott, fiatal és kedves szeretőjével, a már negyven évet meghaladott Boccaccio szerelmes epistoláin. Miután a költő ezt megtudta, annyira szívére vette e bánásmódot, hogy első fölhevülésében véget akart vetni életének. De végre elhatározta, hogy nem öli meg magát, hanem bosszút áll a szívtelen asszonyon. Ekkor egyszer álmában egy vad erdőben találja magát; sötét éjjel van; vad állatok ijesztő orditozása környezi. Egyszerre, lángoló ruházatban, egy aggastyán áll előtte, a gonosz özvegy volt férjének szelleme. Ez most oly színekben rajzolja neki a szeretett nőt, hogy megmenti a költőt a szerelem útvesztőjéből, de egyszersmind meghagyja neki, hogy a szívtelen asszony büntetésül annyi rosszat írjon volt kedveséről, a mennyit írni képes. Boccaccio fölébred és megírja *Corbacciót*. Mily könyv ez! Mily leírások, mily nyelv, mily stílus! A leírások oly piszkosak, undorítóak, aljasok, annyira ellenkeznek a tisztesség és illem legelemibb követeléseivel, iszonyú túlzásaikkal annyira túlölnek a célon, hogy az ilyenek leírását a legvadabb szenvedélyesség, a legdülhösebb sértés sem mentheti. A mű számtalan undorító piszkosságaiért pedig semmi sem kárpotol, mit

---

*) *Corbaccio* Schlegel szerint a m. korbács, Witte szerint «egy vad, csőrével maró holló.» Ez utóbbi magyarázat valóbszínű.

Boccaccio régibb műveiben találunk, sem a *Decamerone* gyönyörű leírásai vagy érdekesítő kalandjai, sem a *Fiammetta* lángoló szenvedélye. Helyesen mondták, hogy itt Boccaccio tollának egy tévedése van előttünk, mely a költő szívének egy tévedéséből származik. De vajon miben áll «szívének e tévedése» — arról nem tudunk semmit. *)

A *Corbaccio*nál sokkal értékesebb és öröndetesebb, sőt némely gyengéi mellett, Boccaccio egyik legjobb műve *Dante élete*, melyet szintén 1354—1355-ben írt. E mű nem pontos, kimerítő adatgyűjtemény, hanem, személyes emlékezeten és a még eleven hagyományon alapuló élet- és jellemrajz, mely Dantét, az államférfiút és theologust, Beatrice lelkes imádóját és a *Divina Commedia* nagy költőjét, a saját érdemének tudatában büszke szigorú férfiút igen helyesen jellemzi. Boccaccio nagy tisztelettel szól a nagy költőről, kinek érdemeit az olasz irodalmi nyelv körül találóan kiemeli. Dante ez életrajza az első, melyet írtak, s így természetesen a későbbiekre nagy befolyást gyakorolt.**)

Roppant hatásánál fogva még fontosabb, bár a tudomány haladása miatt ma teljesen értéktelen Boccaccio első nagy munkája, melyet latin nyelven írt, a *Genealogia Deorum*, melyből több század merítette mythologiai tudományát. E könyvét Boccaccio kétségtelenül 1359-ben fejezte be — bár később még javítgatott rajta — mert IV. Hugo, Cyprus királya, kinek ajánlva van, ez év októberében halt meg. Az ilyen munkák értéke, a tudomány fejlődésének különböző fokai szerint, igen különbözőnek tűnik föl. Coluccio Salutati, ki tizenhét évvel született Boccaccio halála után, isteni stílusban írott csodálatos munkának nevezi, mely a régebbi hasonló tárgyú műveket messze túlhaladja; Gerardus Vossius a XVII. században megdicséri, de már a XIV. század csekély ismereteire való tekintettel; későbbiek igen kicsinylően szólnak róla. Mi, mai nap, az ilyen könyvekre is alkalmazzuk a történeti bírálat mértékét, azaz: keletkezésük korának s ismereteinek mértékével

---

*) A *Corbaccio* első kiadása 1487-ben jelent meg Florenczben. Sokszor fordították le francziára, németre, spanyolra. Ludovico Bartoli még rimekbe is foglalta!

**) Első nyomtatása Velence, 1477. — Igen kitűnő tanulmányt írt róla Witte Károly, *Dante-Forschungen*, II. köt., 1879.

mérjük, és ily álláspontról Boccaccio könyve csakugyan igen kiváló munka, melynek minden lapja szerzőjének bámulatos olvasottságát bizonyítja. Többet nem is. Se a mythosz lényegéről és eredetéről, se a használt források különböző értékéről nem volt, de nem is lehetett helyes fogalma. Ceres nála majd a föld, majd a hold; Ulysses mythoszában a nap nyárait a földi élvezetekre magyarázza; Chimaera alatt az érzéki szerelmet, Bellerophon alatt a józan eszt érti, majd később az elsőt tűzokádó hegynék, az utóbbit e hegy művelőjének magyarázza. Végre is kijelenti, hogy sohasem kételkedett abban, «hogy a pogányok istenei mind gonosz szellemek (daemonok)», és kihívja őket, hogy ártsanak neki, ha arra ugyan képesek! Helytelen eljárásnak tartja, hogy a pogány isteneket és hőseket megszánjuk; azért nem is bántja a lelkiismerete azért, hogy gazságaikat és csúf tetteiket megörökítette! De ezek mind a kor hibái; a kor hibája a szerző katolikus álláspontja is. Már inkább Boccaccio bűne a kifogásos latinság és a nehézkes stílus. A szerző érdeme első sorban roppant szorgalma és különösen, minden furcsaság mellett, a klasszikai ókor világának lelkes, helyenként megragadó dicsőítése.*)

Nem haladást, sőt inkább határozott hanyatlást tüntetnek föl Boccaccio következő műve: «A híres nőkről» (*De claris mulieribus*) és «Híres férfiak sorsáról» (*De casibus virorum illustrium*), — pedig mennyit ígér az első könyv címe! A *Decamerone* szerzője korának híres asszonyairól! Mennyi érdekes, pikáns dolgot tudna ő elmesélni, és hogyan tudná ő a század elvetemedett gonosz nőit jellemezni! Mennyi élelcel, mily élesen, mily mulattatóan! Keserű csalódás! A könyv nagyon unalmas. Már az első nő nem sok jót ígér — Eva! Természetesen pontosan a szentírás szerint, azután tarka társaságban: Semiramis, Athalia, Leona Meretrix, Venus, Virginia stb., istennők, félistennők, görög, római, barbár nők, — és minden életrajz pedans, üres, száraz. Egy pár anekdota, egy néhány moralizáló phrazis, rendesen az érzékiség szidása,

---

*) *Genealogia Deorum* első kiadása Veleucze 1472. E munka függetlenképpen jelent meg Boccaccio műve: *A hegyeknek, erdőknek, forrásoknak, tavaknak, folyóknak, mocsároknak és tengereknek az okori iroknál előforduló neveiről*, szótár alakjában. Ez is szorgalmas gyűjtés műve, mely ma természetesen még csekélyebb értékű, mint a főmunka.

sokszor a nőtelen élet dicsőítése, — ennyi az egész életrajz. Hogy kritikáról szó sem lehet, mutatják a Semiramis, Venus, Isis stb. életrajzai. Boccaccio a *Decamerone*-ban igen terjedelmesen és sokszor nagyon vonzón írta le a nők gyöngéit; e könyvében a nők erényeit — bátorságukat, erejüket, önmegtartóztatásukat — dicséri, így akarván, úgy látszik, jóvá tenni, mit régebbi rajzaiban vétett.

Van a könyvben öt olasz nő életrajza is, de ezek sem jobbak vagy részben még rosszabbak, mint a többi cikkek. E nők: a mesés Johanna nőpápa, kit akkor természetesen mindenki történeti alaknak tartott, hiszen csak Döllinger mutatta ki két évtized előtt, hogy az egész botrányos historia csak mese; Engeltrude, kit IV. Otto császár, mert meg nem csókol-tatta magát, ez erényességeért grófi méltóságra emelt; valami Camiola, ki egy fogságba esett lovagot kiszabadított; Johanna a hírhedt nápolyi királyné, férjének gyilkosa, kit valóban undorító, utálatos módon ideálnak rajzol és dagályos phrázisokban földicsér; végre Constanza, VI. Henrik császár neje. Ez életrajzok is haszontalan, kritikátlan cikkek, tele hamis adatokkal és üres szóvirággal. A nápolyi Johannáról szóló fejezet meg épen gyalázatára válik Boccacciónak, kit egyedül korának erkölcsi elvetemedettsége és talán a hála érzete, melylyel a nápolyi udvar iránt viseltetett, menthet némileg.

Nem jobb a *Híres férfiak sorsáról* írt könyv, melyet Boccaccio Petrarca ösztönzésére és hogy magának dicsőséget és nagy hírt szerezzen, írt. E könyvével is tanítani, inteni, javítani akarja az embereket. Meg akarta mutatni, hogy az emberi sors mily változékony és mily csekély az igazi szerencsések száma, «hogy a tévelygőket a helyes útra térítse, az álmosokat fölébreszsze és a vétkeket kiírta». A mit a *Híres nőkről* mondtunk, áll e könyvről is. Itt a kortársak száma még csekélyebb; csak hármat vett föl, de ezeknek életrajza sem ér semmit; pedig igen érdekes egyéniségek: Philippa, ki dajkából a nápolyi király udvarmesterének neje lett és nagy szerepet vitt Johanna gazságaiban, míg végre lefejeztetett; Molay Jakab, a templariusok feje, kinek kivégeztetésénél Boccaccio apja jelen volt; és az athéni herczeg, Briennei Walter, kit a költő maga jól ismert. De sem az egyik, sem a másik életrajzában nem közöl fontosabb dolgot. Midőn a Philippáról szóló cikkben András herczeg meggyilkoltatását említi, szárazon

hozzá teszi: «Hogy az összeesküdtek kik voltak és hogy a hercege meggyilkoltatásánál mikép jártak el, az nem tartozik ide». Ebből csak azt sejthetjük, hogy Boccaccio sokat tudott volna elmondani, mit mások nem tudtak, ha oly félénk nem lett volna és többre nem becsülte volna a nápolyi udvar kegyét, mint az igazság szentségét. A hol nem kell senkitől tartania, ott borzasztó bátor: az athéni herceget oly gonosznak, büszkének, elvetemedettnek jellemzi, oly hevesen és kíméletlenül rajzolja zsarnokságát, gyávaságát stb. — hogy az ember alig ismer a szende, óvatos, száraz Boccaccióra. De mégis, — van a könyvnek még egy másik oldala, mely becsületére válik: ez republikanus meggyőződése, a nép jogainak és jóllétének hangsúlyozása, a fejedelmek rosszaságának erélyes ostromozása. Csakhogy ebben is sok a kölcsönzött szövirág a republikanus Róma íróiból!

Az egész könyv, sötét komor világnézeténél fogva, folytonos fenyegetéseivel és intéseivel igen kellemetlen, leverő hatást gyakorol az olvasóra. Fokozza e benyomást a dagályos nyelv, a nagy hangzású phrasisok, az ízléstelen allegorizálás. Hozzájárul végre a szerző kritikátlansága, jellemének gyöngesége, fölfogásának korlátoltsága, melyek az «emberi nyomornak és gonoszságnak e hatalmas rajzát» valóban gyötrő olvasmányyná teszik. Így kell ítélnünk e műről a XIX-ik században. Boccaccio kora másképp vélekedett. A XIV-ik század nagy halálával vette az ó- és középkor legfontosabb eseményeinek ez összefoglalását; a mit mi leginkább nélkülözünk, a XIV-ik századi emberek jellemzését, azt a kortársak legkönynyebben nélkülözhatték; a szerző általános reflexiói, melyeket mi közönségeseknek és laposoknak mondunk, akkor még elég újak és hatásosak voltak. A *híres férfiak története* először 1475-ben jelent meg; a harmadik nyomtatás kiadója, Ziegler Jeromos, még 1544-ben azt mondja róla, hogy sohasem látott életében könyvet, mely több gyönyörűséget és tanulságot tartalmazna. Magától értetődik, hogy a híres nők életrajzaival együtt ismételve adták ki és fordították le francziára, olaszra, németre, spanyolra és angolra.

Sokkal öröndetesebb Boccaccio utolsó műve, a *Dante Divina Commediájához írt nagy commentár*, melyen élete utolsó három évében dolgozott, mely azonban csak 1724-ben jelent meg először Nápolyban. E munka Boccaccio Florenczben tar-

tott nyilvános fölolvasásainak eredménye, illetőleg alapja. Az agg tudós, ki már közel hatvan éves volt, midőn a *Dante könyvének* magyarázatával megbízott, nem szabad előadásban tárgyalta a *Commediát*, hanem előbb pontosan versről versre kidolgozta a commentárt és úgy adta azt elő hallgatóinak. E commentár maga roppant terjedelemre volt tervezve; Boccaccio csak a *Pokol* XVII-ik énekéig jutott, melynek egy mondatában a mű megszakad. A halál, úgy látszik, kiragadta a tollat kezéből. Magyarázata kiterjed a szókra, a tárgyakra, a tartalomra. Boccaccio, úgy látszik, semmit sem tételezett föl hallgatóinál, mert a legismertebb dolgokat, például a bibliai neveket és történeteket is magyarázza.

E roppant tudománynyal és nagy gonddal készült munka még ma is értékes. Sok dolgot leginkább Boccaccio magyarázataiból ismerünk és értünk. De van ezekben elég tévedés is. A hol görög dolgokra kerül a szó, Boccaccio sokszor helytelen magyarázatot ad; görög nyelvi ismerete sem mutatkozik nagyon alaposnak. Róma és a középkor történeteiben jártasabb, de azért megesik rajta, hogy Totilát és Attilát összetéveszti. Történeti kritikája, a kor álláspontjához képest, igen gyöngye: az európai népek trójai származásán épen oly kevésbé kételkedik, mint azon, hogy Vergilius nagy bűvész volt; kétségtelen ténynek tekinti, hogy Augustus császár Aeneastól származik és pontosan határozza meg az időt, melyben Aeneas Didónál tartózkodott. A ki Dante viszonyát a papsághoz ismeri, föltűnőnek fogja találni, hogy Boccaccio jámbor, vallásos szempontból írja meg magyarázatait, hogy Dante igazhitűségét minden módon, természetesen nagyon mesterkélt következtetésekkel is bizonyítgatja és hogy az eretnekekről a legnagyobb elkeseredéssel szól. A mit fönt Boccaccio utolsó éveiről mondtunk, eléggé megmagyarázza e magatartását a papsággal és az egyházzal szemben, mely azonban nem tartotta őt vissza attól, hogy egy-két helyen a papok kapzsiságát meg ne támadja és korának pápáira kedvezőtlenül ne czélozzon. Stílusa egyszerű és a tárgy méltóságának megfelelő; csak némely kitérés, például Helena szépségének elevenebb rajza árulja el a *Decamerone* költőjét. Különösen terjedelmesek a mythologiai magyarázatok, melyeket Boccaccio néha szóról szóra nagy mythologiai művéből vesz át. Jelenleg legérdekesebbek a commentár azon részletei, melyekben a sokat tapasztalt, korának bűnein

tünődő férfiú a jelenkorra reflectál; a hol például a megvesztegethető bírák, a piperkőczök, a kapzsiság, a torkosság és tobzódás ellen kel ki vagy polgártársainak pártoskodását, irigységöket, fösvenységöket vagy önhittségöket ostorozza, vagy végre hol a költészet magasztosságát dicsőíti és hallgatóit minden szép és jó iránt lelkesíti. Nagy tudomány, gazdag élettapasztalat, a költészet nagyszerű fölfogása, nemes, békülékeny szellem, mely a világgal leszámolt és az élet bajai fölé emelkedett, jellemzik e nagy munkát, mely a költőnek, kinek művét magyarázza, és az írónak, kinek tollából ered, egyaránt dicsőségére szolgál. Méltóbb művel be nem fejezhette volna Boccaccio változatos életét és gazdag munkásságát, mint azon költő dicsőítésével, ki ő benne is a költőt, az eszményi érdekek iránti lelkesedést ébresztette.

Boccaccio egyénisége nem oly egységes, mint sok más nagy férfiúé, mint például Shakespeareé, Schilleré vagy Molièreé. Ellentétes vonások, ellentétes korok egyesülnek benne. Ifjúsága nem volt ment könnyű vérenek tévedéseitől; költői munkái, bár mennyire mentsék azokat a kor szelleme és ízlése, s bár mily nagyra becsüljük is szerzőjük ragyogó tehetségét, nem nyújtanak tiszta élvezetet; férfi kora és öreg napjai a classikai ókor eltemetett világának új életre ébresztésének voltak szentelve, és e téren folytatott munkássága világtörténelmi jelentőséget biztosít Boccaccionak, a humanistának. Ha örülnünk kell annak, hogy a középkor letűnt és hogy a tudományok és művészetek újjászületése szebb, magasabb korszakot nyit meg az emberiség történetében: Boccacciot is azon jóltevőink közé kell sorolnunk, kiknek ez új kort, ez új életet köszönjük.

HEINRICH GUSZTÁV.

AZ ÉJ MŰVÉSZE.

Még mindig az, ki kezdet óta volt,
Az éj művésze még mindig a hold.
Csodás művész, titkos hatalma nagy,
Csüggesz rajta, s érzed, hogy rabja vagy.

Pályája fönt az ég boltján terül,
Csillagsereg ragyogja ott körül,
Por és szenny ott nem egyesül vele,
Tisztán tekint a durva földre le.

Halvány az arcza, vonz, szédít, igéz;
Halandó szem reá tapadni kész.
A szív magát hozzá ringatja át
S elébe önti minden búbáját.

Sugár-ecsetjét fogja és ime
Megváltozik a barna föld színe,
Halmot, mezőt oly tündérszépre fest,
Hogy elmerengsz tájképén örömet.

Éled kezétől a kopár homok,
Bübájt nyernek az elhagyott romok
S oly fénybe vonja a sírhalmokat,
Hogy megirigyled a halottakat.

Ha utjába nehéz fölleg kerül,
Küzd vele bátran, csüggedetlenül
S művész buzgalma győz, csodát mivel,
A földet új bübájjal önti el.

Meg nem pihen, bizton előbb halad,
 Zajt, bajt feledve lent az ég alatt;
 Virasztgat néha késő reggelig,
 Gyakran el-elfogy, ismét megtelik.

De meghal ő is, elhunytára vár
 Temetőként az esti láthatár:
 Halála csak rövid, nem végtelen
 S örök fényével újra megjelen.

LÉVAY JÓZSEF.

TÜNDE KÉPEK . . . .

Tünde képek ingatója,
 Szívek édes ringatója,
 Szerelemnek gyors folyója
 Rád bizom magam,
 Fodros ágyon, hús hab-ágyon
 Rengess halkán, ringass lágyan
 S vígy a merre titkos vágyam
 Tündér partja van.

Vígy el, vígy el, vígy a partig,
 Hol a lomb oly híva hajlik
 S a sűrűből megszsze hallik
 A fülmile dal,
 S ha az est jó s hűse hullat
 Harmatot, kél száll az illat,
 S a megittasúlt fuvallat
 Gyönyörökbe hal.

Boldogságnak szent országa
 Ott a kedves, ott a drága,
 A tavasznak gyöngyvirága
 A legszebb leány.
 Vágyva néz a kékes árra
 S néha karjait kitarja
 Mintha valakire várna . . .
 Oh, ha én reám !

Gyáva kétség nem tart fogva,
 Egy édes nevet susogva
 Bátran dőlök a habokba :
 Most ragadjatok !
 Átfut a kéz s akaratlan
 Fekszem félig öntudatlan
 S hunyt szemekkel mozdulatlan
 Visznek a habok.

Mely után szívem sohajtott,
 S merre forró vágya hajtott
 Oh, elérem-é a partot,
 Azt a szent helyet !?
 Vagy vihartól felzudulván,
 Megfojt és kivet a hullám
 S vad madár víjjong a hullán
 Pusztá part felett !?

VARGHA GYULA.

A S Á R G A E B.

Az én emberem, ha akasztani vitték volna, sem szólhattott volna nagyobb lelkesültséggel és én követtem utasításait, úgy vélvén, hogy a ki ily bölcsen beszél, annak igazat kell mondania ; ő pedig azt mondta : forduljak előbb jobbra, azután balra, azután tartsak egyenesen néhány óra-hosszat, míg eljutok oda, a hová szándékozom — azaz Szófia patakához, melynek partján üldögel a hamis szemű leány.

Elindúltam és megérkeztem ; láttam a tajtékzó zuhatagot, mint omlik szikláról sziklára, szórja a gyémánt sziporkákat és bőrig áztat egy fiút, a ki sarkán kuczorogva dobálta a békákat egy kavicscsal telt nagy kosárból, melyet e végre tartott oldala mellett. De a fiú számba sem vette, hogy ázik ; a hamis szemű leány pedig ott ült vele szemben a túlsó parton, nevetve nézte, mily ügyesen buknak a békák a víz alá a kavicsok elől és meztelen lábait a tajtékozva rohanó patak vizébe mártogatta.

A leány arany haja oly finom volt, mint az üvegfonal,

kék szoknyát viselt skárlát vállal, vékony gyolcs elő-inggel, melynek újjai csak pár hüvelyknyivel értek lejjebb a vállánál. Mellette, mint a fiú mellett, egy nagy kosár állt, de födele behajtva, ezüst lánczczal, lakattal lezárva és rózsaszín szalagokkal le volt kötözve; e kívül nagyobb biztosság okáért a leány egyik könyökével a kosár födelére támaszkodott, mintha párna volna a bársony mohán, a melyen feküdt mint pamlagon.

A leány, mihelyt meglátott, fölugrott; a fiú pedig nem szünve meg békáit dobálni, hozott Isten helyett ezt kiáltá:

«Imhol egy másik!»

«Miért volnék én egy másik?» kérdém botomra támaszkodva, míg úti palaczkom után nyúltam, mert a sziklán föl az út meredek volt és hosszú.

«Jaj! tudom én», válaszolt a fiú, «tuczatjával jönnek ide, s mikor a néni bele dobja, nekem kell őket kihalászni a vízből. Lám, itt a horog meg a kötél, nem hagylak belefúlni.»

«Édes öcsém, én nem is akarok belefúlni.»

«Nem, nem is fogsz, ha csak éppen különös kedved nincs rá; de tudod-e a néni föltételeit?» Megvallottam, hogy semmi nemű föltételről sincs tudomásom, különben is korán reggeliztem volt s hét órát gyalogoltam egy meglehetősen rossz állapotban levő kopár úton. A fiú vette legnagyobbik kavicsát s oly szabatosággal dobta a zuhogó patakba, hogy egy tarka békát nyakszirton talált, éppen ott, a hol inge gallérának kellett volna lenni; a szegény pára rögtön fölfordult, kerengett egy darabig, azután eltűnt örökre az emberi szemek elől. «Te kegyetlen egy ficzko vagy!» megjegyzém; de ő ügyet sem vetett reá, hanem elővett egy tárczát, hüvelyke körmével rótt bele s ezt dümmögé: «ez a tizenötödik béka; most már figyelmezz!» Fölállott, térdeit lekefélte tenyerével s minden akadozás nélkül eldarálta a föltételeket.

«Három versen próbálhatod a nénit megcsókolni s ha sikerül, oly ajándokot kapsz tőle abból a födeles kosárból, minőt rajta kívül élő ember nem adhat. De ha megbukol, hat hétig szolgálja leszesz, itt térdelsz a parton mellettem s békákat dobálsz, vagy elküld ama bekerített rétre, innen egy mér-földre, szarvasbogarakat és vízi gyíkokat őrizni.»

«De hát ha meg sem kísérelm a nénit megcsókolni?»

«Oh, az már késő!» válaszolt a fiú; «ide jöttél s most már úgy kell tenned, mint a többi.» A leány a túlsó parton

nevetett, nevetésében egy gúnyoló manó vigyorgott. Letört egy hosszú fűz-veszszőt s arca előtt suhogtatta, előjeléül annak, a mi reám vár. «Szép gyermekem, hogy hívnak?» kérdém udvariasan a leánytól; de ő így felelt: «mi bajod vele?» s még hangosabban nevetett, mintha mondta volna: «Csókolj meg, ha van bátorságod».

Én sem vagyok hiúbb a más férfiaknál; de mindig úgy hittem, hogy arcomra nem nézhet leány, hogy belém ne szeressen; letettem hát a botomat, mellé helyeztem úti táskámat, mind kettőt pedig megnyomtattam, hogy a szél el ne fújja, nemez-kalapommal. Később utángondoltam, hogy mégis jobb lett volna legalól tenni a kalapot; de az első gondolat soha sem oly jó, mint a második; e kívül még azon törtem a fejemet, mikép gázoljak át a mély és nagy lármával rohanó patakon.

Átgázoltam rajta négy szikla-darab segítségével, melyet ötven öllel alább egy kanyarulatban, a fiú mutatott meg; mihelyt a leánynyal azonos parton valék, feléje indultam mosolyogva, bár a hosszú veszsző tekintetét nem igen szerettem. A leány tánczolva és dúdolvá hátrált, én utána nyomultam s rövid időn mind ketten a sziklának egy kiálló fokán valánk a patak legesapósabb része fölött, épen a zuhatagon alul.

Ekkor a leány megszűnt hátrálni, nekem pedig eszembe ötlött, hátha utóvégre is csak kaczerkodik velem. De épen mikor e következtetés megalakult agyamban, a fűz-veszszővel olyat húzott a képemre, hogy a fülem megcsendült, szemeim szikráztak bele, s mielőtt magamhoz térhettem volna, előre lépett, nevető egész hatalmával egy pofot mért bal fülemre és fővel előre a békák közé küldött a víz öles mélységébe, míg a zuhatag úgy hahotázott fölöttem, mint az ördögök teljes zenekara.

«Ne félj, nem halsz meg», kiáltá a fiú s szigonyát öltözékemnek derekamon alól való részletébe akasztván, hátra húzott a part felé, melyre tikogva összeroncsolódva kimásztam s úgy éreztem, mintha sajgó balfülem két akkorára dagadt volna, mint a fejem. E közben a szél elfúta volt a kalapomat egy posványba, de számba sem vettem, mert a szégyen és bosszúság miatt magamon kívül voltam. Hogy egy füst alatt elmondjam: a hamis szemű leány másodizben is a vízbe pofozott, a fiú pedig szigonyát ez úttal is szint úgy belém akasztotta, mint

előbb és oly ügyességgel segített a partra, mintha megszokott foglalkozását végezte volna.

Harmad ízben elkeseredve fontolgattam sorsomat — hát csakugyan békákat kellend-e dobálnom, vagy szarvasbogarakat pásztorolnom hat egész hétig?! Óvatosan közeledtem a leányhoz, cipőim minden lépésemre utánam kiálták: lies, locs; ez a zenekíséret, megvallom, merő gúnynak tetszett nekem. Szóval az az ötven ölnyi út a part hosszában komoly egy séta volt, mert mind két fülem meg volt dagadva s ha tükörbe nézhetek, minden bizonynyal látok arczomon egy szent András-féle keresztet, két piros ormóból. A leány szilárd állásban várta jöttömet, szemei szikráztak az örömtől és a fűz-veszsző hathatósabban suhogott, mint valaha.

«Ön nagyon szép», megjegyzém tiszteletteljes távolban megállva; «de nekem még inkább tetszenék, ha eldobná azt a veszszőt, és a két kezét hátra tenné».

«Egyebet nem izentek?» kérdé gúnynyal s oly kárörömmel nevetett, hogy fölkiálték: «fölhagyok a kísérlettel, mert semmire sem tudok menni. Békákat dobálok s szarvasbogarakat pásztorolok, csak mondja meg nekem, miért oly kegyetlen ön?»

A leány vígan letipegett a szirtfokról, eldobta veszszőjét és fölkiáltott: «most már ön szolgám!» De az én megadásom csak hadicsel volt, mihelyt a leányt lefegyverezve látám, előrohantam, megöleltem és karmolásai, ütlegei daczára — melyekkel nem fösvénykedett — háromszor megesókoltam a száját. «Ez nem igazság!» kiáltá vadúl kibontakozva karjaimból, miközben még egy, valamennyi eldődeinél hatalmasabb, poffal éreztette boszúját. Azonban a túl partról a fiú újjongva kiáltá: «de biz' igazság! nem ellenkezik a föltételekkel», s örömében a fején tánczolt, mert utóvégre is üzlete fölébe emelkedett lelületű derék egy ficzkó volt.

A leány egy perczig remegve állt s mérgesen nézett reám, de végre elnevette magát, elpirúlt, vállat vonított; «úgy van, előre el lehettem volna készülve a férfiak csalfaságára; de semmi, majd jobban tudom ezután. Jöjön velem, ön megnyerte az ajándékot, de ne feledje, hogy én oly ajándékot adok, a minőt kedvem tartja.» E szavakkal kosarához futott, fölnyitotta nyakán függő kis kulcsccsal s kivett belőle egy sárga kutyakölyköt, mely az *Archaeologiai értesítő*be való göngyölve.

Az *Archaeologiai értesítő*be göngyölöm, mert ez álomba meríti», szólta a leány. «Most már figyeljen, ez az eb mindannyiszor vonít, valahányszor hazugságot hall, akár oly könyvet vagy íratot lát, mely valótlanságot vagy álszenteskedést tartalmaz. Ez az öné és önt addig rá nem szedhetik, míg ez az eb önnel van. Ne feledje, ha valaha meg akar szabadúlni tőle, vissza kell jönnie hozzám s levenni e kulcsot a nyakamról, a mi nem könnyű, mert engem nem szed rá kétszer.»

E megjegyzése után, szokott módja szerint, gúnyosan nevetett, míg én, új tulajdonomat szemlélgetve megjegyzém, hogy igen kicsiny. «Se baj, mindjárt megnövelem», monda a leány, s a kölyköt ölébe véve, farkát, füleit és lábait húzogálta és ezek mindegyike rögtön megnyúlt, mint megannyi táveső, úgy hogy az eb csakhamar uszkárnyivá nőtt, a mi az én kedvem szerint elegendő nagyság volt. Ez után a leány gúnyosan minden jót kívánt nekem és csíntalan tudakolá, nem sértette meg a vessző? Nem akarva udvariatlan lenni, azt mondtam: «nem», mire az én sárga ebem egy hosszú vonítással köszöntött be hivatalába, a leány és a fiú nagy mulatságára, s ezzel emlékeztetett a részembe jutott becses adományra. Egy szót sem szoltam többet, hanem magamat meghajtva, elsiettem; az én kutyám pedig nem ment be a posványba, hogy kalapomat kihalászsa, holott megvártam volna tőle. Az igazat megvallva, minden szolgai teendők fölébe emelkedett büszke és okos egy eb volt.

Úgy van, minden szolgai teendők és az igazmondáson kívül, minden egyebek fölébe emelkedett egy eb volt az én kutyám. Most már olvasóim szánakozzanak rajtam, kinek oly állat jutott a birtokába, a mely nekem, mióta gazdája vagyok, egy órai nyugtot sem hagyott. Mikor a vendéglő főpinczérje számlámmal előállott, az én ebem vonított; mikor bérkocsisom a vasúti állomáson a vitel bérét kérte, az én ebem vonított; de még keservesebben és hosszabban vonított, mikor az indóház csarnokában kifüggesztett vasúti menetrendet megpillantotta; vonított, mikor barátaimmal találkozáva azt mondtam, hogy örülök látásukon; még hatalmasabban vonított, mikor barátaim nyilváníták, hogy örülnek nekem; hát még mikor az utcán valakinek így találtam köszönni: «Alázatos szolgálja!» Sárga ebem lármája miatt le kelle mondanom a *Pesti Napló*

olvasásáról; ha a *Hont* vagy az *Egyetértést* megpillantja, az egész útcza fölláborodik bele.

Elképedve e példátlan magaviseletén, egyszer megkísérlettem megszökni tőle; nyakamba vettem a várost, mentem egyik utcán föl, a másikon le, belevegyültem a néptömegbe, hirtelen becsaptam egy-egy mellékútczába, mind hiába! az én ebem mindenütt sarkamban volt! Egy versen azonban, a mint felszemmel hátrapillanték, nagy öröömre láttam, hogy nem látom az én ebemet; a czélt ért törekvés fölemelő érzetével indúltam lakásomra, hogy a kósza barangolásban kifáradt tagjaimnak megadjam a kiérdemlett pihenést, melynek édes-ségét fokozni fogja az a megnyugtató tudat, hogy nincs többé igazmondó kutyám! De légvéreim egyserre romba dönté egy hatalmas lökés, mely az Úri-útczának a Kígyó-útczába forduló sarkán enmagamat is kicsi híjján a földre teríte; ingerülten fordúltam hátra, hogy a goromba tolakodót komolyan rendre utasítsam; de oh szörnyűség! mit kelle látnom!? Hát az én sárga ebemet, mely az üldöző rendbiztos elől lábaim között keresett menedéket. S még nem átallotta farkesóválással nyilvánítani örömét, a szemtelen!!

«A ténsúré-e ez a kutya?» kérdé a lihegő rendbiztos.

Megvallom gyöngeségemet, szerettem volna «nem»-et mondani; de elég korán eszembe jutott, hogy sárga ebem rög-tön meghazudtol; «az enyém, s mi baja vele?» válaszolám kihívóan.

«Hát csak az», felelt a biztos, kire méltóságos magamtartása semmi hatást sem gyakorolt, «hogy tessék velem a rendőri hivatalba jönni.»

«Nó, nó, ne oly hevesen, édes barátom», kérlelém engesztelő hangon, markába nyomva a még hatályosabb érvet egy forintos bankjegy képében. «Mielőtt becses társaságában a jelzett czél felé elindulnánk, legyen szabad kérdezni miért? látha kölcsönösen megkímélhetnők magunkat ettől a fáradtságtól.»

«Hát lássa a téns úr», felelt a biztos egészen megesappanva, «én csak a mondó vagyok, hogy kuttyáját zárja el vagy adjon túl rajta, de az útczára ne bocsássa, mert ez a kutya valóságos csendzavaró: előbb a rendőri hivatal előtt csapott akkora lármát, hogy a kihallgatásokat felbe kellett szakítani, onnan valami nagy bajjal elzavartuk, ment az *Athenaeum*

eleibe s úgy ordított, hogy a szerkesztőségekben a vidéki levelezők tudósításait nem bírták olvasni, majd az útczán beszélgetve haladó tekintélyes két képviselő urat kísért vonítva, onnan megint más felé ment s a csendet mindenütt fölzavarta; a rendőrség megparancsolta, hogy ezt az ebet okvetetlenül kézre kerítsük; hanem hát én mégis csak azt mondom: vigye haza a kutyáját a téns úr, s legokosabb lesz, ha követ köttet a nyakára s egy szép estve a Dunába löketi.» Ezzel sarkon fordult s ott hagyott elidegeníthetetlen tulajdonommal.

Egy jó ismerősöm, a ki vizsgáló bíró, hallva sárga ebem hírét, kérte engedjem át neki, mert jó szolgálatot teend a tanúkihallgatásoknál; két kézzel adtam; de az eb rövid időn visszakерült, mert az első alkalommal anynyit és oly siralmasan vonított, hogy minden tárgyalás lehetetlenné vált. A sajtópertől úgy félek, mint a szalmás kunyhó gazdája az égő tűztől, azért a világ sűrű kincseért sem nevezném meg azokat a könyveket, beszédeket, prédikációkat, népgyűlési szónoklatokat, a melyek láttára vagy hallattára az én drágalátos ebem hatalmasan intonált; azt azonban mégis elmondhatom, hogy szép szerével meg akarva szabadúlni tőle, évekkal ezelőtt ajándokba küldtem egy államférfinak, kinek komolysága, önzetlensége és igazság iránti mélységes szeretete leírhatatlan áldásos volt hazánkra; hittem, hogy az ő társaságában a sárga eb örökre néma lesz; de fájdalom, visszaküldte biz' azt, egy csinos levélke kíséretében, mert — mind mondá — a kutya reggeltől estig mind egyet vonított.

Mi tevő legyek e szörnyvel? Kinek kell igazmondó eb? kinek kell ily megbecsülhetetlen drága kincs? Olesón hozzá juthat. Vagy, kereken kimondva, szívesen adom bárkinek ajándokba, csak fogadja föl, hogy soha vissza nem küldi. Oh drága magyar nemzetem, te egyenes lelkű, tiszta szívű áldott jófele nép, nem volna-e, éppen most, szükséged egy igazmondó kutyára? Vagy attól tartasz tán, hogy megsiketülnél vonításaitól?

GRENVILLE MURRAY után

BELÉNYESI GÁBOR.

A LÁTÁS MEGTANULÁSA.

(Egy lyoni orvos naplójából.)

1847. január 25-én.

Félkettőkor éjjel után nagy ijedtségemre ablakom alatt szűnik meg a kocsizörrenés, mely megzavarta az éjjeli csendet, azt az elbájoló üdítőt, mely tanulmányaimból észrevétlen pehelylágypamlagon a magas régiók egyikéből a másikába szokott vinni. Nekem ily szép út megtételére leginkább csendre van szükségem, a tanulmány neme, melyből elindulok közömbös: a mint belémélyedek, elmegyek szép óvatosan, néha meg villámgyorsasággal az illető tudomány szélső ágaihoz, a honnan azután angyalok visznek a régiókba.

Természetes tehát, hogy nagyon megijedtem, midőn nem annyira a kocsizörrenés, mint annak megszűnése a legmagasabb régiók egyikéből rögtön a földre teremtett.

Még meg sem érkeztem a kandallóm által jól fűtött égi útból, és már éreztem a testet és lelket meresztő zord hideget, melybe kétségkívül a koci volt viendő.

Nem csalódtam, sőt a valóság képzeletemet még meghaladta: «Vertés pusztáról Rainée grófné küldötte kocsiját; kéreti hogy méltóztatnék azonnal elindulni» jelenti éjjeli toilletében inasom.

Némi habozás után útnak indultam.

Kemény hideg volt, de szép éjjel. Tökéletes szélsend, a hold is kibukkant néha-néha — oly éjjel volt ez, mely a telet nem mogorva, hajavesztett öregnek tünteti föl, hanem mint erőteljes, életerős és néha-néha megifjúdó érzése által elragadt őszt mutatja be. A táj szépségének egészen közvetlen élvezete alatt visszatértem önkénytelenül elhagyott tanulmányomra.

Ez az egész gyönyörű tájkép semmi hatást sem gyakorolna rám — ez következik azon elméletből — ha tapintásom, hallásom segítségével látni meg nem tanultam volna. Ez nagyszerű — ez megfoghatatlan. — A szemben lemásoltatnék az egész tájkép a reczehártya ingerületei elvezettetnének az ép és egészséges agyhoz, és az ember nem tudná, hogy mit lát.

— Hát mit látna, vagy mit képzelne látni, vagy mily benyomást érezne? Talán az egész tájképet önmagában keresné, s a szemből kifelé látna, mint a görög philosophusok a látást általában magyarázták? No jó, hát a szemben keresné a fákat, a hegyeket és völgyeket: világos, hogy csak egy síkban látná az egészet, mintha a perspectivához nem értő festő festette volna oda. — Sajátságos elmélet! De hát hogyan lehet máskép? Hogyan láthatjuk mi a tárgyakat a térben, ha a nyert benyomás csak egy lapra terjed? — A stereoscop! — — hisz egy szemmel sem látunk mindent egy síkban levőnek, és az, hogy a félszemű sokkal pontosabban tudja a távolságokat megkülönböztetni, mint mikor mi nézünk egy szemmel, nyomatékosan azon elmélet mellett bizonyít, hogy arra a tapasztalat tanít meg bennünket: ha látunk asztalt, úgy a megtapogatás által megtanulván, hogy az milyen, már a puszta látásból is ráismerünk. Halljuk, hogy valaki előttünk jár, a hang irányát a látottal összevetve, később már csak látásból is megtudjuk ítélni a mozgást.

De a hang irányát ki tanította meg fölismerni? A tapintás által nyert fogalmak az alakokról és távolságokról hogyan keletkeztek? — Érzékeink együttes működése alkotja a fogalmakat, az egyik segít a másiknak; az egyik kéz mossa a másikat. Oly állam összetartó tagjai azok, mint a milyent belső szervezetünk képez: a száj segít gyomornak, a gyomor a beleknek. — — — A kastély udvarában vagyunk.

A mint az előszobába léptem, egy érdekes, a harminczat meghaladt nő, kisírt szemekkel elem jó, és hála- és köszönet-rebegések között az appartementba vezet.

Egy 12—14 éves fiú nagy fokú lázban feküdt, és épen aludt. Alig hogy megérintettem lüktető erét, vigasztaló szavakkal az ijedség és fájdalom által megtört anyához fordultam. Csak azután vettem észre a házi orvost, ki az anyával a beteg mellett virrasztott. Míg az orvostól megtudtam, hogy torokgyulladás a láz okozója, a gyermek fölébredt. — Nagy csodálkozásomra mindkét szemén sötét hályogot látok. — «Hát vak a fiú?» kérdém szint félelmesen. «Igen bizony» felelt a grófnő mélyen felsohajtva; «vajha csak úgy is tartaná meg a jó Isten őt.» — Oh azon ne aggódjék, a mint eddig megítélhetem, a fiú egy hét múlva kedélyesen játszadozni fog.» — Oh ön nagyon jó, ön igen kedves, s habár tudom, hogy ezek csak

száraz vígasztaló szavak, mégis jól esik hallanom.» — «Aszszonyom, a mit mondtam, egészen komolyan állítom.» — «Köszönöm doctor úr.»

«Milyen szembaja van a fiúnak?» Kérdém az orvost. «Vakon született.» — «És mi az organismus hibája.» — «Hát kérem a fiú már azzal született.» — Elharapott bosszankodással a grófnőhöz fordúlok, és kérdem, volt-e már szemorvosnál a fiúval. «Dehogy a doctor úr és mások is, igen sokan, mindenki azt mondja, hogy veleszületett hibát orvosolni nem lehet.» — «Igen — — no igen — — persze, a doctor úr — —, — — de — — mégis — —.»

«Ezer bocsánat, doctor úr, de — — nem kellene valamit a fiúnak adni» — vágott közbe a grófné. «Rögtön itt bizony semmit sem lehet tenni, majd azután írok valamit, a mit holnap elkészíttetnek; — különben a doctor úr igen jól ápolja a fiút.»

Erre megvizsgálom a fiú szemeit, és igen szabályosan kifejlődött hályogot látok rajtuk.

Egy eszme lövelt át agyamon, mely nyilván meglátszott rajtam, mert a grófné szintén a fiúhoz hajlik, és élénken kérdi: «mit látott doctor úr?» — «Igen fontos dolgot — öröndetes, öröndetes vetém sietve hozzá — a fiúra, sőt a tudományra is fontos dolgot. Ha a fiú kigyógyúl, majd azután megnyitjuk szemeit is.» — «Hogyan? szemeit, úgy hogy lásson?!» kérdécsodálkozva a reszkető anya. «Igen úgy.» — «Oh Istenem, az nem lehet» és azzal az ágy mellett lévő székre veté magát, és zokogását a gyermek takarójával fojtá el. — «Térjen magához grófnő, ha a gyermek egészséges lesz, és nemsokára az lesz, majd megbeszéljük a dolgot.» A grófné fölkelt, nyugodtabb lön, és miután ezer kérdéseire lehetően nyájasan és megnyugtatóan feleltem s tudós collegámtól is elbucsúztam, a kocsiba ültem.

Oh véletlen, mily nagy szerep jutott osztályrészedül! — Meg van a látás elmélete! Most meglátjuk, hogy hogyan lát olyan ember, a ki látni nem tanúlt meg. Ő vakon született, és így ha egyszerre ép szeme lesz is, nem fogja tudni, hogy mit lát, míg a látottat tapintó érzékével össze nem egyezteti. Ez döntő bizonyíték lesz. Ha nem erre az oldalra fog dönteni — az is ép oly fontos.

Gondolatimat tovább nem szöhetém, már késő volt. Alig haza érkezve, mély álomba merültem.

Egy fontos, egész szervezetünk megértéséhez vezető kérdés megoldhatása, valóságos lázas ingerültségbe helyezett. Ha kérdezte volna tőlem valaki, hogy mi az tulajdonképen, a mi fölingerel, a hírnév, melyre szert teszek; a haszon, mely ebből rám hármlik; vagy talán tisztán a tudomány nyeresége? Bizony rögtön nem mondhattam volna meg. De határozottan merem állítani, hogy semmi egyéb, mint a tárgy maga. Mily sajátágosnak látszik ez, pedig az ember általános tulajdonságai közé oly jól beleillik. Az egyik teljes öntudattal a kártyajátékkal teszi magát tönkre, a másik a zenét úzi lázas szenvedéllyel, és ismét más haszon és kár tekintetbevétele nélkül érzelmeit szedi versbe. Mi különös benne, ha egy harmadik a tudomány komoly gyönyörűségében elmerül?

A beteg állapotán talán ép oly komolyan aggódtam, mint maga a grófnő.

Dehogy! Homályos mécs világa ez, a nap fényéhez képest — az anyai szenvedély és a tudományos ingerültség! — A szegény grófné csak az orvos fogadására hagyta el fiát, ott ült ő éjjel-nappal, olvasgatva a lehelletek számát, megfigyelve a mozdulatokat, melyek mindegyikének megtalálta szörnyű okát.

A fiú szerencsére jobban lett, és Serget barátomat, Lyon legügyesebb szemorvosát a grófi kastélyba rendelhetém.

A fiú teljesen fölépült és február 5-én a nevezetes operatio megtörtént. Soha orvosi műtét így nem hatott rám. Az anya rémítő aggodalma, a vállalat komolysága, a felelősség súlyát rendkívül megnehezíték.

Az operatio szerencsésen sikerült.

Miután a beteg operált szemét bekötötték, és Serget az ápolás rendszabályait tüzetesen előadta, a még mindig aggódó anyát magára hagytuk.

Sergetvel gondosan elkészítém a tervet, mely szerint a kívánt fölvilágosítást megnyerhetjük. Miután a seb behegedt, és a szem a világosságot eléggé megszokta, a várva várt vizsgálatra került a sor.

«Grófné», köszöntök be, «ma leveszszük a köteléket és Je n látni fog.» — «Doctor úr, én önnek ezeket meghálálni soha sem fogom; de ön jó és nemes férfi, ön örülni fog, ha a bú és szenvedés által megtört anyát, túlboldogságban virúlni látja.» — «Valóban grófné ön tud örülni? Vegye szerencsekíván-

taimat és őszinte tiszta szívből fakadó részvéteimet. Én boldog leszek, ha önt boldogan látom.»

Ily színben a grófnét valóban még nem láttam; mosoly is kerülgeté ajkát! Oly mosoly ez, mely komoly, finom érzésű, őszinte személyeken megnyugtató, fölszabadító hatást tesz.

«Istenem uram, mit fog a fiú szólni, ha egyszerre ily gyönyört lát maga előtt? Mit fogok én csinálni örömben, ha Jeant így gyönyörködni látom?»

«Ezt, asszonyom, nem mondhatom meg, mert én nem hiszem, hogy mindjárt úgy fog látni, mint mi, kik azt már születésüinktől megszoktuk.» — «Hogyan? Megszoktuk? Hisz a fiú szeme már hozzászokott a világossághoz. — Talán még nem bizonyos az operatio eredménye?» — «Az bizonyos» vágott közbe Serget, «de azt nem lehet tudni, hogy olyan ember, ki sohasem látott, a látottakat oly könnyen fölismeri-e, mint más.»

Ez a grófnét lehangolni látszott, és mintha szíve dobogását hallottam volna, midőn a fiút háttal az ablakhoz egy székre ültették és a bandage-t teljesen megvilágított szobában levették róla. — Vagy talán saját szívem dobogása volt?

A mit most láttam, minden képzeletet meghalad. Ereszd meg a phantasia fékét, és kövesd a legmélyebb csendben képződő képeket a legkisebb részletekig; csak gyöngé árnyéka léssen ez annak a benyomásnak a mit a valóságból nyersz! Hisz vártam a mit láttam és mégis egy más világban hittem magam.

A fiú meg sem mocczant, nem tekintgetett körül — szóval a látásnak nyoma sem mutatkozott. Önkénytelenül ismételve néztük a szemet; az egészen rendes volt, a fiúnak látnia kellett.

A szegény anya már bizonyos volt benne, hogy az ő fia látni soha sem fog, és zokogva a másik szobába húzódott. Én egészen meg voltam zavarva. Serget azonban fürkészte a dolgot, és már örültünk annak, hogy az eléje tartott kézre azt mondta, hogy «valami világos».

Erre azután szüneteltünk, a grófnét megvigasztaltam, és a teendő kérdések sorrendjéről tanakodtunk.

Először a fiú szellemi képzettségét vizsgáltuk. Beszégettünk vele: hogy hány újja van az embernek? hány nap van egy hónapban, egy hétben? De ezekre csodálkozva és oly

biztosan felelt, hogy a fiú rendes szellemi tevékenységén kétkedni nem lehetett. — «Mi a gömbölyű?» Jobb kezének mutató ujjával kört rajzolt. «Mutasson négyszöget,» mutatott ilyet is.

Azután két újjamat mutattam neki: «Hány újj ez?» — «Ez — — ez — —» Azután mozgattam az egész kezem: «Mi mozog?» — «Mozog? — — Hogy mi mozog?» «Lát-e valamit?» — «Világosat» volt a válasz.

A vizsgálatot megszüntettük, folytatását más napra halasztva.

Mi már láttuk, hogy hányadán vagyunk. Bizony meg kell tanulni látni.

Már most csak azt akartuk tudni, hogy meddig tart, míg a fiú szemének kellő hasznát veheti. Mindjárt más nap folytattuk a vizsgálatot.

Az első tárgy a mit neki mutattunk, miután szemét fölzsabadítottuk, egy zsebóra volt. «Mi ez?» — «Ez sárga, ez egy óra.» — Csodálva néztük egymást, honnan e rohamos haladás? «Honnan tudja, hogy óra?» — «Hát hallom kegyegni.» Ah, úgy. — Azután fölgrasztottam szeme előtt az aranyborítékot, úgy hogy a címlapot láthatta. Ez tetszést mutató «ah»-val kísérte. — «Mi ez.» — «Fehér.» — «Milyen alakú?» semmi válasz. «Négyszögletes vagy gömbölyű?» — «Gö — —, négy — —, — — nem tudom?» Miután megtapintotta, azonnal megmondta, hogy gömbölyű. A színeket nyilván azért ismerte meg, mert a feltűnőeket már hálýogán át is meg tudta különböztetni.

Egy könyvet mozgattam előtte ide-oda. «Mi ez?» — semmi válasz. «Lát-e valamit mozogni?» — semmi válasz. Azután az órát mozgattam lassan ide-oda, még mielőtt kérdeztem, rámondta, hogy ez mozog. Nyilván a hallás után ítélte meg.

A következő napon tanítani kezdtük.

Mutattunk neki egy kis kerek tányért, és egy könyvet. «Melyik nagyobb?» semmi válasz. Megtapintás után azonnal rámutatott a nagyobbra. «Milyen ez? Milyen amaz? Megtapintás után megmondta: «ez gömbölyű, ez négyszögletes». Azután kerek réztálcát és egy papiroslapot mutattunk neki. Ily módon megtanulta, hogy melyik a gömbölyű és melyik a négyszögletes, és ezt azóta mindig tudta.

Másnap almát mutattunk neki. Mindjárt rámondta «ez vörös, ez gömbölyű», de hogy mi, azt csak megtapintás után tudta megmondani.

Érdekes látvány volt, a midőn az elsötétített szoba asztalára, mely tőle 12 lépésvire volt, égő gyertyát állítottunk: «Lát-e ott világosságot?» — «Látok.» — «Menjen oda.» Felkel, előre nyújtott kezekkel óvatosan lépdel, mintha semmit sem látna.

Később, miután eléggé figyelmeztették a tanúságokra, melyre szert tehet szeme által; és ha akadályozták az előre nyújtott kezekkel való keresgélésben, oly irányt követett, melyet látérzéke szabott meg.

Ezen vizsgálatok után Serget a fiú másik szemét is szerencsésen megoperálta. — Ezzel már mindent megismert, a mit az elsővel megtanult. Tehát a szem physisikai alkotására nézve azonnal hasznavehető volt.

A grófnénak igaza volt, soha nagyobb díjat nem kívánhattam, mint azon boldogság tanúja lehetni, mely az anya egész lényén kisugárzott, midőn a fiú egy-egy tapasztalattal gazdagodott.

A tudomány pedig egy fontos ténnyel gazdagodott, mely engem és másokat is sokáig foglalkoztatott és foglalkoztatni fog mindaddig, míg az ember csodálatos szervezete az embert érdekelni fogja — tehát örökké.

KONT GYULA.

A NYELVEMLÉKTÁR ÜGYÉBEN.

Észrevételek Volf Gy. válaszára.

E folyóirat t. szerkesztője megfelelt e válasz modorát és szellemét illetőkre. Nekem elég lesz a dologra térvén, ugyanannak derekas állításaira és mentségeire felelnem. De röviden, mert az olvasó, csak egy kis gonddal vesse össze a két ügyszerű darabot, magától eligazodhatik.

A 415. lapon vádol hogy «főkép neki szólok». Meg van mondva az oka. Mert fővállalkozó. Azaz öt kötetből négyet tett közzé. De mindenütt a *Nyelvemléktár*ról van szó. Egy ige

sínes Volfnak se múltjáról, se jelenéről, se másféle dolgozatáról. És épen ezért személyeskedés sínes.

A 417. lapon a sajtóhibákról van szó. Vegye föl a válaszoló a külföldi ilyenmő kiadásokat, sőt a hazai jobbakat is, s gondolja meg, talál-e annyi sajtóhibát és olyas mentegetődzéseket. Mily furesa többek közt, hogy az első kötet nyomtatáskori tömérdek sajtóhibáját «a mindenféle jegyű és alakú betűktől hemzseegő nyomás» miatt kívánja megbocsáttatni. Tehát a javító ívek zavart nyomása miatt. Ily codex-kiadásban, ha a válaszoló elve szerint minden tekintetben hű akar lenni, nem szabad sajtóhibának maradni, — kivált pedig megjegyezetlennek és olyannak, melyre a kiadó azt mondhatta: lehet még kevés, vagy: az észre nem vetteket nézze el az olvasó.

Nyelvészeti ismerete pedig csakugyan hiányos lehet annak, a ki föltétlenül állítja, hogy déli íróinknál «mindig» szerencsa fordul elő, s például Zrínyit nem ismeri. És a ki Tinódit vagy nem ismeri, vagy nem említi, vagy legalább miatta ama határozott állítást nem mérsékli.

A 188—189. lapokon arról van szó, mily sok hibát ad ki, meglehet a codexek nyomán. E magyarázat vagy megjegyzés nélkül való lelketlen hűség rovatik meg. Ezt válaszoló a 419—423. lapokon elmondottakkal sem czáfolja meg.

1. Nem avval, hogy nincs rá idő és pénz. Mert ha a kiadó a könyv lapjai aljára egyes szókat a helyes alakban följegyez, mint Toldy például a *Passio* kiadásában tette, vagy az előszóba foglal a codex írásmódjáról stb., mint ugyancsak Toldy a debreczeni codex s más kiadványában cselekedett: sem sok időbe nem kerül, sőt a kiadónak épen kezére esik, — sem a nyomtatvány mennyisége csak egy tized, vagy huszad részzel sem szaporodik; ez pedig figyelmet sem érdemel. De a válaszoló ezt nemcsak nem tette, de kötelességének sem ismerte, és ha előszavaiból ítélnünk, szóba sem hozta. — S ezzel azt hiszem, megfeleltem a sietség érdekében vett okoskodásra is.

2. Avval sem, hogy épen úgy hibásan kell a szöveget kiadni, hogy belőle korára stb. nézve tanulságot vehessenek. Mert egy szóval sem mondtam, hogy a szöveget kellett volna változtatni, — kivéve talán a *t* és *c* esetét, vagy olyan eseteket, melyekben tanulmány és gyakorlat alapján tudhatni, hogy

a betűjegy csak úgy jelenthet *t-t* mint *c-t*, *z-t*, mint *r-et* stb. Hanem azt kívántam, hogy jegyzést kellett volna adni, vagy a biztosan következtethető helyes olvasást mellékesen megjegyezni. — Kérem vesse össze az olvasó a *Századok* 1879. IV. 320 s következő lapjait. Itt arról van szó, hogy kell közre adni az okleveleket. Többek közt hogy föl kell oldani minden előforduló rövidítést. Állítja, hogy nem nyer azzal a tudomány, ha a másolók szeszélyét is híven követjük, — válaszszuk el a külön lenni tartozókat s kössük össze az együvé tartozókat, — egyszerű tollhibákat . . . minden nehézség nélkül kiigazíthatunk stb. — Nem szabályzó, de tanulságos nézetek.

3. A *Pertz*-féle kiadással sem, mert az bár csak történeti czélra adatott ki, mégis a nyelvészeti jegyzeteket sem veti meg, ha a szöveg értelmezése úgy kívánja. A mi a másik példát illeti, tudhatná a válaszoló, hogy Németországban más a helyzet. Kivált pedig a XVI. és XVII. század irodalmát, írásmódját, nyelvét nem annyian és nem úgy ismerik mint nálunk s hogy e *Neudruckok* (új nyomatok) nem először adatnak most ki.

4. Az is furcsa állítás a melyből a válaszoló kiindúl. Nincs tudományunk (azaz teljes, tökéletes; azaz hogy nyelvismertünk mégis *hiányos*): tehát ne kísértsük értelmezni; tehát adjuk ki értelmező jegyzés vagy kritika stb. nélkül. De ily esetben mindig egyesek szokták a dolgot kezdeni, még pedig azok, a kik aránylag legkevésbé hiányos ismereteket tesznek föl magokról. Révai, Toldy és a többiek mennyi hasznot tettek nem tökéletes magyarázatuk által? Hol állanánk most nélkülök?

Ide vág a mit válasza utolján megalapít, de előbb is bizonyítgatott, hogy nem értem a *Nyelvemlék-tár* valódi célját. Mert az nem tanítóknak stb. való, (itt hamisan van bele hozva a chrestomatia fogalma, melyet én nem említettem, nem is czéloztam rá), hanem «első sorban nyelvemlékek és mint ilyeneket híven a magok írásmódja szerint kell közölni, akár (halljuk!) a nagy közönség, akár pedig szaktudósok számára adjuk ki.» Alább «a *Nyelvemlék-tár* épen azt akarja lehetségessé tenni, hogy (halljuk!) többen más-más szempontból vizsgálhassák.» (Persze ezt a jegyzések stb. gátolták volna.) — Meglehet hogy ez azt teszi, hogy nem a *nagy közönségnek*, nem is *többeknek* van kiadva, hanem csak szakembereknek, kik magával a szöveg szavaival a hogy vannak és akár hogy vannak,

beérik. Tegyük föl, hogy nálunk is így kellett. Tegyük föl. Minek ígéri hát, hogy gondoskodik hogy az olvasó mindenütt biztosan járjon? Mire valók hát a feltűnő dolgok vagy szók mellé tett (de következtelenül alkalmazott) jegyek? Mire való volt itt-ott a szövegbe beiktatni egyet s mást a maga fejétől? Miért kellett az összehúzásokat fölbontani? Elég lett volna csak a hiányos vagy olvashatatlan helyeket jelölni meg. — De világos, hogy a válaszoló tájékozni akarta az olvasót, csak-hogy nem tudta és elhanyagolta.

Azt veti szememre, hogy előbb elismerem, hogy meg lehet, mindaz a badarság úgy van a szövegben; utóbb pedig olvasni nem tudást vetek szemére. A 187—189. lapokon meg-róttak egy részét lehetetlen másnak tulajdonítani az előbbi meg lehet daczára sem. Így az *arnelkodo termolny tölem Ittx* stb. Lehetetlen, hogy itt ne mert volna mást, a szövegből természetes következő betűket vagy alakot írni, ha tudja az olvasást. Hogy ne mert volna, ha másutt mert összevontakat fel-oldani, a szövegbe magától beiktatni stb.

A 423. lapon a vizsgálat pontosságát gúnyolja. Mert az ellene fölhozott száz és egy-két példából mintegy tízet igazol vagy igazolni törekszik. De ezekről sem bizonyítja meg, hogy legfőlebb hármon kívül (*ellensees, rysek, lataaszerent* — a szövegben így áll) a többi nem érdemelte volna meg az ígért és néha alkalmazott jelölést, vagy nem tette volna lehetővé a kiigazítva nyomtatást (*lakodalmatban, ysmeretötben*). Különösen megérdemelték volna pedig a megjelölést: *vagyon* e helyett *vagyonok*, — *zenvedny* e helyett *szenvedné*. De a többi kilenczven igazolására, tudniillik a codexeknek alig negyed-részből — nem szól semmit.

Kineveti, hogy helyeslem a *pradunk* és *seles* kérdőjelezését, holott a szöveget nem látván, nem tudom megítélni helyesen jelölte-e meg az olvashatatlan szókat. — Arról van szó hogy nem jelöl, vagy nem következetesen. Ha tehát valahol jelöl, még pedig úgy látszik, hogy nehezen érthető vagy nehezen fölismerhető szót jelöl, az előbbiekkal szemben helyeslést érdemel. De természetes, hogy a helyeslés nem a jelölés okára vonatkozik, hanem általában csak tényére; azaz a jelölésnek nem okát helyesleni, hanem általában azt, hogy jelölt.

Nagyobb baj az, hogy arra a kérdésre, miért nem jelölte a többit (195. l.) mint az előszókban ígérte volt: arra épen nem felel.

Bírálatomban én facsimilét nem követeltem, legkevésbé pedig a válaszoló úrtól. Csak óhajtottam, egyszersmind példákkal bizonyítottam, hogy így facsimilékkel adták ki mások ő előtte a codexek nagy részét. Mert természetes, hogy így a szakemberek, vagy a *nagy közönség* vagy a *többek* biztosabban ítélhetnek felőle. Például hozom föl azt a helyet, melyen ő hang *éi*vel és *ey*vel stb. van írva. E helyre nézve, jó volna a facsimile. Mert most, hogy nincs, azt gyaníthatjuk, hogy az *eir*, *eir*ből lett, az *y* pedig *ey*ben az *u* cifrázata által jött létre; mert különös hogy az ő hang leírásában *i* és *y* betűk vegyüljenek, mely vegyülést, hiányos ismereteim miatt én legalább másutt nem vettem észre. Válaszoló röviden végez a dologgal, azt állítván, hogy ilyen gondolatra nem jöhetni, mert az *eir* lehetett *eir*ből, de *ey* nem lehetett effélékből, például *eir*ből. Példát azonban nem mutat föl reá, s míg azt nem mutat, kénytelen vagyok gyanúm mellett megmaradni és a facsimilét tovább is óhajtandónak sőt szükségesnek tartani.

Végül aztán kimondja, hogy nem ér rá bírálatomnak «azt a tenger sok mindenféle tarka részletét szétválogatni» stb. Hígyük el neki. De ez a válaszolásra névze nagy baj. Mert

Nem ért rá megfelelni arra, mikép valósította ígérését hogy gondoskodik róla, hogy az olvasó mindenütt biztosan járjon. Ezen fordul meg egész bírálatom.

Nem felel meg arra: miért alkalmazza néhol épen nem, másutt következetlenül a jegyeket, melyek az olvasót tájékoznak, biztosan járni segítnék.

Nem igazolja: miért igtatott be itt és ott egyet és mást, holott oly sok helyen semmit sem mert, világos szükségétől kényszerítve, adatok csoportja által jogosítva sem, legvilágosabb írás-hibákat sem javítani vagy megjelölni.

Nem mondja meg, miért áll a II. kötet 53. s következő lapjain: *nékik érösseytek*.

Mindezeket a Válaszolónak mondom el; de érdeklik ezek, munkájok arányában a többi közzétéveket is.

Végeredményül kimondom: mihelyt Volf Gy. valamelyik tudományos akadémiától először nyomtatott, oly codex-nyomatványt mutat föl, mely ily mennyiségű sajtóhibával, így értelmezés nélkül, az útba igazítás ily következetlenségével tétetett volna közzé: azonnal visszavonom mindazt, a mit mondtam, — az akadémiát boldognak vallom e kiadások által, Volf urat

pedig mint épen oly gondos és ügyes codex-kiadót, mint szerény és humánus írótk megkövetem; addig pedig nézetemet fõntartom, — s azzal pótlom meg, hogy én a válaszoló úr fejét valóban nem üresnek tartom, hanem düledtig tele töltnek valami olyassal, a minek bûzös folyadéká eláradt válaszában.

V.

É R T E S I T Ő.

Egyházjogtan, különös tekintettel a magyar protestáns egyház jogi viszonyaira. Írta Kovács Albert. Budapest, 1878. Kiadja a „Magyarországi Protestáns-egylet“. 674 lap.

Az egyházjog irodalma hazánkban már a múlt század közepe óta nem csekély számú művelõkre talált. Latin, magyar s kis részben német nyelven írott, részint rendszeres, részint kútfõi anyagot tartalmazó munkák elegendõ számban jelentek meg. Ezek szintûgy a tárgyalás módjára és a felõlelt anyag terjedelmére, mint irodalmi igényök és értékekre nézve is, lényegesen különböznek egymástól ahhoz képest, a mint csupán a katolikus kánonjogot tartalmazzák, vagy a mellett a hazában levõ többi keresztyén hitfelekezetek egyházi jogviszonyaira is kiterjeszkednek; vagy pedig valamely nem-katolikus felekezet egyházi jogára szorítkoznak, vagy végre az egyházjog valamely speciális részét: partikuláris jogszabványokat, egyházalkotmányi kérdést, zsinati határozatokat, stb. fejtegetnek. Az elõttünk fekvõ mű szerzõje már egy magyar szempontból általánosabb és egyetemesebb czélt tűzött maga elé; azt ugyanis, hogy egy oly könyvet adjon az iskola és a közönség kezébe, mely magába foglalja mindazon jogi intézmények, elvek, tételek és szokások összeségét, a melyek az összes magyar katolikus és protestáns egyházakban fõnmállanak, s csak a görög-keleti egyházakat hagyja majdnem egészen tekinteten kívül.

És épen ebben — az összes hazai protestáns felekezetek egyházi jogának az egyetemes katolikus egyházjoggal kapcsolatos tárgyalásában s rendszeres kidolgozásában — áll Kovács Albert munkájának érdeme, jelessége. Katolikus íróink, a mennyiben tekintettel vannak is a hazai protestáns egyházak jogviszonyaira, sokkal csekélyebb mértékben és

sokkal fölületesebben tárgyalják azokat, mintsem hogy csak megközelítően is kielégítő eredményt mutathatnának föl. Viszont a protestáns írók majdnem mindannyian csak a protestáns felekezetek — vagy éppen azok közül is csak egynek, vagy csak egyes egyházkerületeknek (mint Dózsa Elek és dr. Kolozsvári Sándor, az erdélyi református egyháznak) — jogával foglalkoznak. Tudomásunk szerint egyedül Kovács Ferencz volt debreczeni jogtanár egyházjogtana tárgyalja tüzetesebben az egyetemes római egyházjog mellett a magyar nem-katholikus felekezetek jogviszonyait is, de nem oly terjedelemben, s távolról sem oly alapos tanulmánynyal, mint a jelen mű. Nem három-négy meglevő munkából újonnan kompilált könyv ez, hanem a szerző gyakorlati ismeretein és rendszeres forrástanulmányokon alapuló mű, mely a rendes használatban forgó kütfőkön kívül, anyagát az országos törvénytárból, irattári aktákból s a szokás és gyakorlat tényeiből meríti. Az általános katolikus egyházjog és a protestáns felekezetek egyházi jogviszonyainak egymás mellett haladó párhuzamos tárgyalása a szerző azon helyes nézetének következménye, hogy a két egyház joga közös eredetre vihető vissza, közös elvekből folyik, s a részletes tételek és intézmények jelentékeny részébe is megegyezik egymással.

De a jelen munkának nemcsak — mint már említők — jelessége, hanem érdeme is kiváltképen a protestáns jogviszonyok fejtegetésében fekszik. A tárgy nehézsége e téren bármely szorgalmas és szellemes íróra nézve is majdnem leküzdhetetlen. A római egyház kifejlett jogrendszerrel bír, alkotmánya századok óta meg van állapítva, meg vannak törvénykönyvei. A protestáns egyház nemcsak általánosan nem rendelkezik ilyenekkel; sőt inkább az egyes protestáns hitfelekezetek külön-külön, aztán országok szerint, sőt egy-egy állam területén belül is vidékenként megannyi különböző alkotmánynyal, intézménynyel, jogszokásokkal, törvényekkel és rendszabályokkal bírnak. A magyar protestáns egyház még e mellett soha tervszerűen szervezve sem volt, érvényes törvénykönyve nem létezik, sőt még törvényhozó testülete sincs, s egész életrendje csak az intéző egének belátásán, a szokáson és a hatóságok körében kifejlett gyakorlaton alapszik. Ehhez járúl, hogy a magyar protestánsoknak még csak egyháztörténelmök sincs megírva; az egyházjognak még forrás-

gyűjteményei sincsenek; s így annak, ki ma protestáns egyházjogtan megírására vállalkozik, mind a történelmi, mind a jogi anyagot valóban legkezdetlegesebb eredeténél kell összerakni. Szerző jól ismeri e nehezégeket; de műve folyamán meggyőz bennünket arról is, hogy ő azokkal sikeresen küzdött meg; s midőn az összes hazai protestáns egyházjogot először tárgyalja tüzetesen, jó részben úttörő munkát teljesítvén, a majdan nyomaiba lépő utódok föladatát tetemesen megkönnyítette. E mellett az az érdeme is megvan Kovács Albert művének, hogy eszméket tisztáz, útmutatásokat ad, merész öszinteséggel tapint a meglevő bajok gyökerére; erős protestáns álláspontja mellett is ítéletét nem igen zavarja meg felekezeti elfogultság; sőt inkább míg a katolikus egyház nagyszabású politikájának és intézményeinek gyakran teljes elismeréssel és csodálattal adózik, nem ritkán szinte keserű kifejezésekben rója meg a hazai protestantismus fejlődésének történelmében az olykor rövidlátással határos élheteretlenséget, s azt a konokságig menő szűk látkörű magatartást, a széthúzó partikulárismusnak azt a szellemét, mely akadályozta, hogy saját előnyére és megszilárdulására ki tudta volna zsákmányolni a kedvezően kínálkozó politikai viszonyokat.

Az egész munkát egy terjedelmes «bevezetés» előzi meg, melyben szerző, tekintettel arra, hogy műve két szak emberei, theologusok és jogászok használatára készül, alaposan kifejti egyrészről amazok számára a jog és állam, emezek részére a vallás és egyház fogalmait; majd e két tudománykör közös terméke gyanánt az egyházjogot határozza meg, s annak történelmét adja elő. Azután következik az egyházjogtan anyagának fejtegetése hat részben, melyek közül az I. rész az *egyház jogi viszonyainak történelmi fejlődésével* foglalkozik, s az egész munkának egy kiválóan érdekes és kitünően dolgozott szakaszát képezi. Az érdek fősúlya és az író egyéni fölfogásának értéke itt is, mint az egész munkában, természetesen azon szakaszokra esik, melyek a magyar, s főleg a protestáns egyházak történelmi alakulásáról szólnak. Számos érdekes fejezettel és eszmével találkozunk mindjárt a keresztyénségnek hazánkban lett elterjedéséről szóló szakaszban. «A magyarnál, egész története folyamában, a vallás kevésbé volt hit ügye, mint inkább egy politikai és társadalmi tényező» — mondja szerző, s e tétel folyománya gyanánt tünteti föl azt a

másik vonást, hogy Magyarországon «az egyháznak és államnak oly teljes és benső összeolvadása ment végbe, mint a minővel sehol sem találkozunk», — s hogy továbbá: «a magyar faj a maga erős alkotmányos érzületét nemcsak az államban, hanem az egyházban is érvényesíteni tudta». Az a pusztító dualismus, mely az egyház és állam közt lassanként kifejlődött, nálunk az egészséges népszellem által teljes harmóniává símult. E harmónia későbbi időkben és más politikai viszonyok közt is nyilván mutatkozik az erdélyi államban, (a három nemzet és négy bevett vallás rendszere); s e gondolatnak fő képviselője Bethlen Gábor, ki buzgó kalvinista létére nem csak nem akadályozta, de sőt tettleges segélyvel előmozdítá a katolikusok humánus és tudományos törekvéseit, s midőn Pozsonyt bevette, a főtemplomban saját jelenlétében katolikus misét tartatott, mely után egy kalvinista és egy lutheránus pap prédikált. Ily jelenségek fölött széttekintve, szerzőnk maga is kételkedni látszik, hogy vajon az általa sokszor korholva emlegetett «turáni faj» közönyössége és rideg természete kimagyarázza-e e tüneményt? vagy talán éppen mélyebb vallásos alapja van e látszólagos közönynek? Mi e helyen nem érezzük hivatva magunkat szerző kételye iránt így vagy amúgy nyilatkozni.

Se terünk, se célunk — mely e munka vázlatos ismertetésénél messzebb nem mehet — nem engedik szerzőnek sok elmeéllel s egyéni fölfogással írott fejtegetéseit részleteiben követni. Csupán megemlítjük tehát, hogy mindazon fejezetei, melyek ez első rész folyamában a magyar egyház fejlődéséről, hazánknak a pápához való viszonyáról, a papság hatalmának korlátozásáról szólnak, tömör, eszmedús előadásban kitünő részleteket képeznek. De itt is a reformációi korszak tárgyalása emelkedik ki, főképen. A protestáns egyházalkotmány alapelvei, a német evangélikus egyház alkotmányának fejleményei, a püspöki, területi, társulati rendszer, a presbyteri, presbyter-zsinati, a püspöki szervezet magyarázata egyetlen magyar tankönyvben sem található föl ily alapos és kimerítő előadásban. Főszólyt azonban szerzőnk itt is természetesen a magyar protestáns egyházak történelmi fejlődésére fektet. Az e tárgyra vonatkozó s 61 lapon folyó fejtegetések a munka történelmi részének a többiek közt is fénypontját képezik. Itt szerző oly vidékeken halad, melyekre még eddig a

történetírás csak gyér világot hintett; Kovács Albert nem egy homályos kérdést old meg részint adatok alapján, részint szellemes kombinációk segítségével; egy éles ítéletű s határozott meggyőződésű politikus fölfogásával mérlegeli az esélyeket, melyek arra nézve kínálkoztak, hogy a protestánsok a XVI. század második felében — ha a kedvező viszonyokat föl tudják használni — egy oly egyházat alkothattak volna, mely talán az egész nemzetet magába foglalhatja, s a réginek helyét az államban is elfoglalhatja vala, s annak a birtokjogokban és egyházi méltóságokban is örökösévé leendett. E figyelemre méltó eszmének tárgyalásában szerzőnk gondolatmenete a következő. Miksa király uralkodása alatt lett volna rá idő és kedvező alkalom, hogy a magyar protestánsok biztosítsák valóságuk jövőjét oly szervezet által, mely nem a genfi vagy saxoniai alkotmány együgyű másolata, hanem az ország politikai alkotmányával, időszerű helyzetével és a magyar nemzet faji sajátágaival megegyező, s e mellett veszély esetében erő kifejtésre képes leendett. Magyarország alkotmánya sajátágosan össze volt olvadva minden ízében a katolikus egyház intézményeivel, úgy mint talán egy országban sem. A püspökök és káptalanok a törvényhozásnak, közigazgatásnak, igazságszolgáltatásnak és a hadviselésnek leglényegesebb alkatrészei voltak, annyira, hogy szerepöket csak az alkotmány teljes átalakításával lehetett volna más közegekre ruházni. De ily átalakításra soha sem volt kevésbbé kedvező az idő, mint épen akkor; s különben is a magyar conservatív jellem nem hajlott könnyen a nagy rázkódásokkal járó átalakításokra. Az új egyháznak kellett volna tehát az ország alkotmányához alkalmazkodni; elfoglalni azt a szerepet, a mivel a katolikus egyház bírt. Lényeges akadály alig merült volna föl. A nemesség és a főúri rend ez időben majdnem kivétel nélkül az újított egyháznak volt híve; számos katolikus főpap áttért a protestantizmusra; maga a király az új hitnek volt nyílt barátja. Oláh Miklós és Verancz Antal esztergomi érsekek helybenhagyóan nyilatkoztak az augsburgi confessio mellett; Miksa király abban látta kifejezve az igaz keresztyénséget. De a protestáns egyházak vezérferfiainak nem állottak a helyzet magaslatán; ők nem a nagy nemzeti egyházakat tüzték ki a magyar protestantizmus elé példányokul, hanem az apró szektákat, s ezzel megpecsételték annak sorsát. «Kétségen kívül — végzi szer-

zónk e nagyon érdekes, és részletes példákkal illusztrált fejtegetést — a kiolthatatlan szabadságszeretetet, tehát egy tiszteltreméltó indok, vezette a mi atyáinkat, midőn a régi zsarnokságnak még reformált és megkisebbitett alakjával sem akartak megalkudni; de betelt rajtok azoknak végzete, kik a szabadságot, mely magában véve csak eszköz lehet, annyira végeznélnak tekintik, hogy érette mindent föláldoznak, belőle pedig semmit. Kerülték a Scyllát s bele estek a Charybdisbe; a kisebb önkéntes függés helyett nemsokára függeniök kellett a vasas némettől és a katolikus püspöktől.

Érdekesen rajzolja szerzőnk a protestáns egyháznak a szatmári béke utáni állapotait is, mely idők alatt a nemzeti élet lankadtságával egyenlépést tartott a protestantismus gyöngülése. Külső és belső okok, az államkormány nyomása, a magok közti meghasonlás, a hierarchia és küriarchia (mint az előkelő világi elem egyházi befolyását nevezték) harcza egyformán okozták e gyöngülést. Majd 1790 után a nemzeti étellel együtt kezd javúlni a protestantismus helyzete is, a minthogy e kettő — a nemzetiség ügye és a protestantismus — évszázadok óta egyformán osztozott a küzdelmekben, s a küzdelmek időleges vagy állandó sikereiben. — E lapokon foglalt fejtegetésekkel Kovács Albert lényegesen hozzá járult a hazai protestáns egyházak történelmének — a melyre újabban sikerrel biztató lépések tétettek — megírásához; számos álláspontot jelöl meg, a honnan egy részletbúvár a legtöbbet ígérő széttekintést nyerheti tárgya fölött; eszméket vetett föl, melyeknek pragmatikai igazolása méltó föladatul szolgál a történetírónak. E részben Révész Imrén kívül alig tett még valaki annyit a hazai protestantismus történelmének javára, mint szerzőnk.

A munka következő részeit illetően rövidebbre szabhatjuk ismertetésünket. A második rész az *egyházjog forrásairól*, a harmadik rész az *egyház alkotmányáról* értekezik. Itt különösen kiemelendő az egyház és állam közti viszonyról szóló fejezet. E kérdés tárgyalásánál is széles olvasottságának, erős határozott kritikájának bizonyosságát adja szerző; ismeri szintűgy az e kérdésekre vonatkozó politikai munkák nézetét, mint a hazai törvényeket, és a magyar katolikus lapok, folyóiratok és könyvek véleményeit is. A magyar protestáns egyházak alkotmányát kiváló szakismerettel és adatbőséggel tárgyalja, s valamint a történelmi részben az alkotmány históriai fejlő-

désének előadása, úgy itt a jelenlegi állapotok kifejtése avatott ismerőre vallanak. Ugyanezt mondhatjuk az *egyház kormányzásáról* szóló negyedik, és az *egyházi élet különböző viszonyait* tárgyzó ötödik részről. A legbecsesebb adatokat találjuk mindezekben összehordva, s részben az egyházi levéltárakból kikutatva, részben az erdélyi és Királyhágón inneni protestáns egyházkerületek alkotmányi és igazgatási rendszerének s egyházi életének gyakorlati alapos ismeretéből merítve. Most, midőn a református egyházkerületek országos szervezkedésére irányuló, oly nagy horderejű tanácskozások vannak folyamatban, s midőn oly kevés azon férfiak száma, kik a napirenden álló kérdések fölött, az egymástól majdnem független önállóságban fejlődött öt superintendentiának — s még annál kevésbbé a többi hazai hat más protestáns kerületnek — sokféle bonyolult viszonyai, intézményei és törekvései fölött, a múltban és a jelenben, teljes áttekintéssel bírnanak: kétszeres fontosság tulajdonítandó e nagy szorgalommal, bő ismerettel, tiszta ítéllettel és sok szellemmel írott műnek, s nem hiszszük, hogy a protestáns körök a rájuk váró föladatok sikeres megoldásának érdekében ennek kalauzolását nélkülözhetnék. Hogy szerzőnk saját felekezetének álláspontjára helyezkedik: ez oly természetes, hogy a munka egyházi jellegének tekintetbe vétele mellett, az ellenkező eset önmagát itélné el. Ennek daczára azonban leplezetlenül föltárja mindazt a hiányt, a mit a protestáns egyházak alkotmányi és kormányzati viszonyaiban tapasztal. Szabadelvű nézeteit távol tartja minden szélsősködéstől; sőt protestáns szempontból tekintve munkájának irányát: ez határozottan conservatív; s midőn a református egyház alkotmányát a presbyteri rendszerben gyökerezőnek tartja, elítéli azon túlzó demokratismust, mely némely egyházkerületben meghonosult — nem mondhatni, hogy különös épülésére az egyházi életnek, a jó rendnek és a *senior pars* azon uralmának, mely még sokkal inkább volna helyén az egyházi, mint a politikai viszonyokban. — A *polgári házasság* fontos kérdésében középútat követ szerzőnk, s úgy vélekedik, hogy a protestáns egyház miatt az állam nem kénytelen «ily felszeg eszközhöz» nyúlni; mert ez készséggel elismeri az állam törvényhozói jogát a házassági ügy rendezésében, s csupán a törvények végrehajtásának jogát igényli magának. nem hierarchikus, hanem emberiségi szempontból, mivel csak

így látja megóva a házasság fogalmának vallási és erkölcsi mozzanatait s ezzel együtt a családi viszony gyöngédségét. Legföljebb a szükségből való polgári házasság behozatalát látná — azt is csak a római kath. egyház dogmatikai okokon alapuló magatartásának merevsége miatt — indokoltnak, mert «nem volna bölcs törvény az, mely azért, hogy az ezerek ember tágas lelkiismeretét kielégítse, a többinek komoly erkölcsi érzületét megsérti».

Midőn még végül az utolsó, hatodik rész tartalmát, mely az *egyházi vagyonról* érdekesen és alaposan értekezik, megemlítjük: azzal a kijelentéssel zárjuk be ismertetésünket, hogy szerző e művében az irodalom egy érezhető hiány pótlására hívatott szakmunkát nyert, mely kritikai szelleme, határozott ítélete, részletekbe hatoló tárgyalási módja, tiszta, világos iránya által magasan fölötte áll az irodalmunkban oly gyakori, bágyadt lelkű, színtelen, rossz magyarságú, tankönyvszerű munkáknak. Ez előnyökkel szemben azt az egy-két hibás adatot, vagy helytelen meghatározást, melyet példányunkban kijegyeztünk, megemlíteni sem tartjuk érdemesnek, s őszinte meggyőződéssel hívjuk föl e műre az érdeklődő szakközönség méltó figyelmét.

CSIKY KÁLMÁN.

Molière élete és művei. Írta Szana Tamás. Kiadja a Petőfi-Társaság. Buda-Pest, Aigner Lajos. 1879.

E munka azok közé tartozik, melyek kirakatban látva tetszenek leginkább. A Molière-irodalom a költő hazájában sem folötte gazdag; a németeknél meg annyira szegény, hogy Lindau Pál néhány éve kiadott kis könyvének alig van figyelemreméltóbb elődje. A mit pedig a mi irodalmunk Molière ismertetésére termett, az egy-két sorban összejegyezhető. A hírlapi cikkeken kívül, melyeknek írására egy-egy vígjátékának a nemzeti színház műsorába való fölvétele szolgáltatott alkalmat, Döbrentei életrajzi vázlata és jegyzetei, Gyulai Pál a *Francia klasszikai dráma* című cikke s ugyancsak az ő és Zilahy Károly polemikus fejtegetései *Tartufferről*, tekintettel Schlegel fölfogására, Kazinczy Gábor magyarázatai, Szász Károlynak Molière magyar fordítóiról írt értekezése s Molnár György *Mizantrop*-tanulmánya mindaz, a mire mutathatunk. Ilyen viszonyok között mindenesetre örvendetes dolog

egy egész könyvvel találkozni, mely a nagy vígjátékiróval foglalkozik. Ez az öröm el is ragadta egy-két olyan kritikusunkat, kik a könyvkiakatok előtt tett tanulmányaik alapján szokták megírni bírázataikat. Ezek egyikében fordul elő a nagy szó, mely a szóban forgó munka íróját congenialis szellemnek mondja Molière-rel. Legfőlebb rossz éleznék járja meg, ha valaki Molière kölcsönzéseire gondol.

Szana e munka összeállításával tett annyi szolgálatot, hogy könyvéből magyar nyelven olvashatjuk Molièrenek egy bővebb életrajzát. Önérzetének azonban meg kellett volna elégednie a fordító érdemével s nem vágyódnia az íróira. Kár, hogy dolgozása közben nem érezte a nagy költő gúnyjának nyílaait, melyeket az Orontok, Trissotinek és Vadiusok által az írói híúságra röpít. Kár, hogy nem vette elő a fiókban rejtetett könyveit, nem tette bátran asztalára s nem nevezte munkáját a maga nevének. Mert az eljárás, melylyel e könyvben találkozunk, a legkomolyabb megrovásra méltó. Nem vehettük össze valamennyi úgynevezett „forrásával“; de e fáradságot azok után, a mikre egy-kettőnek megtekintése után rájöttünk, fölöslegesnek is tartottuk. Előszavában azt írja, hogy a Molière házaseletét tárgyzó fejezetben Lindau Pál könyvét használta, kitől csak ott tért el, hol újabb kutatások álltak rendelkezésére. E meglehetősen homályosan fogalmazott mondatnak értelme az, a mit bizonyára legkevesebben fognak kiolvasni belőle, hogy Szana könyvének egy részét szóról szóra Lindau munkájából fordította, mely azóta az övének jobb magyar fordításban is megjelenvén, *) a kettőt bárki könnyen összevetheti. Az eltérés mindössze egy-két sor közbeszúrása, vagy Lindau előadása rendjének fölforgatása. A fordítás egészen szóról szóra való, még a legközönségesebb helyeken is. Kiterjed pedig nemcsak a Molière házaseletét tárgyzó fejezetre, hanem egy-két korábbi pontra is. Így mindjárt a 6. lapon fordítva van az, a mi ott Molière anyatlanságáról, elhagyatott gyermekkoráról s ezek hatásáról költészetére mondatik, a jegyzetekkel együtt (Lindaunál 9. lap). Hasonlóképen azon viszony rajza, melyben Molière barátnőjéhez Debrie kisasszonyhoz állott; e fordítás a 25., 26. lapon

---

*) *Molière*. Irta Lindau Pál, fordította Bánfy Zsigmond. Olcsó könyvtár, 74-ik szám. Franklin-Társulat, 1879.

átveszi Lindau idézetét is a *Tudós nők*ből (l. 21—23. l.). Szintén szóról szóra van fordítva az 51., 52. lapon annak az előadásnak leírása, melylyel Molière társasága XIV. Lajos udvaránál Párisban bemutatta magát (l. 27., 28.). A nyomtatásban megjelent *Negédések* hatásának jellemzése az 59., 60. lapon szintén egészen a Lindaué (l. 27., 28.). E be nem vallott szemelvények után, melyeket gondosabb kutatás valószínűen megszoríthatna, következik az *Armande Béjard* című fejezet, összesen harmincz lapon: 60—90. l., melyek közt nincs összesen három-négy, melyet nem Lindau írt (l. 34—78.). Érdekes, hogy Armande származására nézve a német író a francziák legnagyobb részével ellentétes állásponton áll, hivatalos okiratok ellenére azt állítván, hogy Armande nem testvére Molière egykori kedvesének, Béjard Madeleineinek, hanem leánya. Szana hűségesen másolja le szellemes argumentumait. Mindezek és mások után hihetünk-e többi fejezetének eredetiségében? Hihetjük-e, hogy a ki egyszerű életrajzi részletek elbeszélésénél kénytelen a mások szavaihoz folyamodni, az a korfestő és műbírálati részekben eredeti? Hihetjük-e, mikor lépten-nyomon akadunk mondatokra, melyek nyilván magukon viselik a gondolat idegen formáját? de hihetjük-e, mikor a szerző bátorsága annyira megy, hogy nem is más nyelvű, hanem magyar munkából ír ki lapokat? Utolsó fejezetét: *Molière a magyar irodalomban*, több mint fele részben, mondatról mondatra, a synonymák válogatásában száналmas tojástánczot járva, Szász Károly értekezéséből vette, *) kiről annyit ismer el, hogy „megkönnyítette neki a kutatás munkáját“.

Így állván a dolgok, nem bocsátkozunk a munkának tárgya szerinti bírálatába. Lindaut illendőbb magát ismertetni, mint plagiatorát. Nem hallgathatjuk el azonban, végül a szerzőnek egy megjegyzését, mely kétségkívül eredeti. Könyvének utolsó fejezetében ezt írja: „Még csak arra sincs biztos adatunk, hogy a francia vígjátékíró művei nagy kortársa, Shakspeare előtt ismereteseek valának, vagy hogy ő birt volna tudomással ez utóbbinak korszakalkotó munkásságáról“. Könnyítsük meg mi is neki a kutatás munkáját s adjuk érté-

---

*) *Molière-fordításainkról*. Kisfaludy-Társaság Évtlapjai, új folyam, 81-ik kötet, 1871.

sére, hogy Shakspeare hat évvel korábban halt meg (1616), mint Molière született (1622) s így legjobb akarata mellett sem gyönyörködhetett a *Mizantropban*. Arra nézve azonban kénytelenek vagyunk öt magát utasítani kutatásokra a művelődéstörténetnek akármelyik iskolai kézikönyvében, hogy két, olyan határozottan jellemzett és különváló kort, mint Erzsébeté és XIV. Lajosé, ne tartson egynek s azok legkiválóbb képviselőit ne higye kortársaknak. f.

Dömötör János munkái. Sajtó alá rendezték barátai. Budapest. Franklin-Társulat. 1878.

Mint minden költői természet, Dömötör is önvallomásokat adott költeményeiben, úgy hogy belőlök kiolvashatjuk élete tragédiáját, ha nem is követhetjük a kötethez csatolt életrajz-adatait. A szülői szeretet pótolhatatlan áldásától még zsenge korában megfosztja a végzet és a gyermekkedélyt megszálja a bú köde, az a köd, melyben elhervad életkedvünk, és talán hogy a veszteség megtérüljön, fölsarjadnak az eszmék csirái. Benne is korán sarjadtak s az eszmékkal együtt keltek az ábrándok, majd — ki ne tudná? — a csalódások. A sebzett szív a családi boldogság enyhületét áhítja, de ismeretlen okok miatt, melyekre költeményeiben is rejtve céloz, visszariad e menedéktől, nehogy mások vesztén szerezzé nyugalmat. És ekkor a minden tartalékától elszakított lélek reménytelenül hányódik a becsszomj, a boldogság vágya, a bizalom és a lemondás kétségei közt. Múltjába merül, de romokat lát, jövőjét kutatja és rémek ijesztik, hasztalan sarkalván akarata erejét, hogy jelenével kibékítse, magába temeti fájdalmát, sebeiben dül és a szörnyű tusa közben mint a tébolyodónak meg-megvillan agyában a katastropha sejtelve. Megható nézni, mint izmosul e sejtelen szándékká és elhatározássá, mint igyekszik álbölcsélettel elringatni lelkiismeretét s azután mint vértetzi magát a kísértés ellen a hit és erkölcs fegyvereivel. Mind hiába, a lélek kimerül és fásult nyugalommal az örvényt keresi.

E sötét képnek vonásait elégiaszerű és elmélkedő költeményeiből vettük, melyeket társaiknál kevesebbre kell becsülnünk. Látszik rajtok, hogy nem a fájdalom lezajlatán, hanem rohamai közben keletkeztek, nem hozzák föl a bú mélyéről az

enyhület gyöngyeit, inkább sivár embergyűlöletet hirdetnek, noha megkapó részletekben sem szegények és hatásukban is híven visszatükrözik a költő meghasonlott kedélyét. Több sikerrel alakít a küzdelem szüneteiben, midőn akár emlékein elmereng (*Othton, Az útítársak, Édes anyám te vagy*). akár alélt szíve fáradt dobbanásit hallgatja (*Száll az idő*). Általában a méla borongás, a lemondó szenvedés hangja leginkább jellemzi költészetét és ez vonul át szerelmi dalain s ama két költeményén is (*Egy látogatás, Sötét éjjel*), melyek háttérében szerelmi történetére lelünk. Bizonytalan sorsához nem kötheti választottját, ki bár szerelmét viszonzozza, szülői szavára és kedvese tanácsára férjhez megy s fiatalon elhal. A költő sírjához látogat, de visszafojtja könnyeit, hisz „a gyászra nincs joga“, csak árváját öleli, férjét áldja oly megható gyöngédséggel, oly nemes tartózkodással, hogy szívére ismerünk. E költeményeit is túlszárnyalják genreképei, melyekben humora megpendül, nem a játszi fajú, erre kissé nehézkes, de igen az érzelmes, mely annyira összevág egész lelkületével. *Zsuzsi néni emléke* kiváló e nemben, még jelesebb volna *Az öreg pár*, ha több érzelgős sora ki nem zavarja hangulatunkból, de már *A tornyos nyoszolyában* mindvégig jól vegyíti a sóhajt az enyelgéssel, a könnyeket a mosolylyal. Alig lehet eléggé kiemelni, hogy genreképei, valamint beszélei minden ízökben magyar életet lehelnek, mert ő hallomás után leírni és elbeszélni nem szeretett. Különben is bár ritkán veszi ajkára a haza nevét, egész költészete némán hirdeti erős magyar érzését. Jobban ismerte a világirodalmat, mint sok cosmopolita költő társa, de nem akarván hűtlenül megtagadni ama vívmányokat, melyeket a nemzeti szellem dicsőségére annyi lángelme kiküzdött, tartalomban és formában magyarosabb volt, mint a kiegyezés óta feltűnt költői nemzedék bármely tagja.

Magyarosságának köszönik jelességöket fordításai, melyek akár összehasonlítva, akár magukra olvasva, egyaránt kielégítenek. Legtöbbet Longfellowból fordított, de legjobban Burnsól, kinek hazájában járt s kinek költészete oly mélyen kedélyébe talált. Pedig a mit átértzett, szépen ki is tudta fejezni, hisz verseiben nyelvünk rythmusa erővel lüktet.

Mégsem esett ama hibába, melyet a jó verselők elkö-

vetnek, midőn prózát írva utánozzák a hajóst, ki a szárazon is hintázva jár. A mily gördülékények versei, ép oly szabatos és áttetsző prózája, mely a tartalom dolgában több oldalú, mint költészete.

Prózaírói munkássága *Falusi János leveleiben* tetőzik. E levelek ugyan a *Képes Néplap* közönségének voltak szánva, de hírlapíróink is okúlhatnak rajtok. Nem üti el bennök a politikai kérdéseket néhány kelendő jelszóval, inkább részleteikbe mélyed és a legszívesebben azokat fejtegeti, melyek zajos izgatásra nem alkalmasok, de jól megoldva, nagy bajokon segítenek. Néha érinti a messzebbható politikai bonyodalmakat is, ám csak a tényeket tisztázza, az ítélettől tartózkodik, mert neki a kegyvadászat, vagy pártszenvedély meg nem könnyíték a bíraskodást. Továbbá e levelek gyűjteménybe szedve, bizonyos művészi érdeket is keltenének. Az által, hogy sajtóságos hangjak mindvégig élénk tapintattal meg van őrizve, elevenen kidomborúl a háttérből a levélíró egyénisége. És Falusi Jánosra úgy fognak emlékezni a *Néplap* olvasói, mint elköltözött lelkipásztorukra, ki a legkülönbözőbb szövegek alapján mindenkor a polgári és családi erényekre buzdítja őket oly nyelven, melyet a magokénak vallhattak.

Más munkáiban is gyakran foglalkozik a néppel, melyhez gyermek-emlékei fűzték, s a melynek körébe a nagy világ zajából sokszor visszavágyott. A nép költészetét tárgyalja *A divatos nótákról* című értekezésben, hol személyes emlékei fonalán érdekesen vázolja a magyar népdal történetét a forradalomtól napjainkig. Legjobb értekezése az, melyben Petőfi családias költészetét méltatja oly behatón, mint előtte senki más. Azonban nem e művekkel alapította meg írói hírét, hanem a balladáról szóló munkájával, mely becsületére vált a huszonnégy éves ifjúnak, de eszméiben és stíljében még oly kezdetleges, hogy a Kisfaludy-Társaság dícséretét csak azon elnézésnek köszönheti, mely e kitűnő társaságot ép a széptudományi pályázatok eldöntésénél szokta vezérelni. E kitűntetett művénél többet érnek életrajzai, tárczái és bírálatai. A *Vasárnapi Újság* díszére váltak életrajzi czikkei, melyek kerek formában néhány találó vezéreszmét nyújtottak hazai és külföldi jelesek megítélésére. Tárczáiban vagy jól szerkesztett rajzokat, vagy kellemes előadással fűszerezett elmélkedéseket adott, szóval e műfajra is komoly törekvést és tanul-

mányt fordított, kapós tárczaíró nem is lett volna soha. Bírázataiban többnyire igénytelen és értéktelen könyveknek ront. Mi ugyan az ily kegyetlen multságokban nem tudnók kedvünket lelteni, de ha már valaki kénytelen velök, úgy tegyen, mint Dömötör. Gúnynyal mérsékelte a leczkéztetés pedánságát és arra is vigyázott, hogy a közönséges csúfolódásig ne sülyedjen.

Azonban mind e művek, bármily figyelemre méltók, csak előkészületek voltak egy nagyobb munkásságra, melybe soha nem mert kezdeni, mert másoknál is erősebben bírálta önmagát. Fájdalom, igen is erősen. Önbecsülésében nem tudta elérni azt a jótékony egyensúlyt, mely nélkül a tehetség Isten átka. Ha ezt elérte volna, ha meg tudott volna győződni, hogy tehetségére nagy szüksége van nemzetének, talán vérző szívvel is tovább áldoz kötelességének, talán tartósabban visszhangozza lelke Longfellow szavait, melyeket épen ő fordított nyelvünkre :

Tette hát teljes sziveddel,
Fel, fel! s bármi végzet ér;
Viva, törve ne csüggedj el
Tudj munkálni és remélj.

ANGYAL DÁVID.

A történelem előtti idők. Írta Sir John Lubbock. Az eredeti harmadik kiadása után fordította Öreg János. A fordítást átvizsgálta és bevezetést írt hozzá Pulszky Ferencz. Két kötet. Budapest 1876. Kiadja a királyi magyar természettudományi társulat.

A királyi természettudományi társulat egyik dicséretre méltó föladatául azt tűzte ki maga elé, hogy jeles külföldi szakmunkák lefordíttatása s kiadása által saját nemzeti irodalmunkat gazdagítsa s ez által a közműveltséget terjeszsze, előmozdítsa. Erre azon gondolat vezérlé, hogy ha a külföld jelesb szellemi termékeinek átvétele által az előbbre haladott nemzeteket műveltségben utolérnünk sikerült, ott nem állapodunk meg, hanem önálló tudományos műveltség megteremtését fogjuk megkísérteni. Hogy a társulat nem rosszúl számított: azt nemcsak folyton szaporodó olvasó s könyvvásárló közönsége, hanem a mind gyakrabban megjelenő s a külföld elismerését is kiérdemlő önálló tudományos termékei bizonyítják.

E föllendülés eszközlésére nagyban befoly ama körülmény, hogy az átültetendő művek akként választatnak meg, hogy azok nemcsak azon irodalmaknak, a honnét átvétettek, színe javát képezik; hanem egyúttal saját szellemi szükségaink pótlására is legalkalmasabbak.

A legutóbbi időben nálunk úgy, mint külföldön, egy új tudomány, az őstörténelem iránt támadt nagy érdeklődés. Ki ne óhajtaná ugyanis megismerni azon fejlődési fokozatokat, melyeken nemünk keresztül ment, a mióta a természet kezéből kikerülve, jelen műveltségi magaslatára fölvergődött. A hivatalos, írott történelem e fejlődési fokozatnak alig két utolsó évezredéről ad, még pedig sokszor elég hiányos tudósítást: onnét megelőzően a kezdetig terjedő, bizonyára végetlenül hosszabb időközt pedig csak a képzelet szötte regékkel szokták áthidalni. Az Assyria ékiratos könyvtárai s Egyiptom hieroglyphjei nem sokkal vitték hátrább a múltba láthatárunkat. Mégis úgyszólván minden szem kelet felé volt fordúlva: midőn egyszerre közöttünk, néhány durva művű kőtárgy fölfedezése által oly világosság támadt, mely földeriti azt a sötét éjjelt, mely az emberiségnek az írott történelmet megelőző korát borítá. Egy francia tudós Boucher de Perthes, Abbevilleben 1846-ban jött azon szerencsés gondolatra, hogy a Somme kavicsgödreiben talált s emberi kéz művét gyaníttató, néhány kőtárgy az ősember eszközeit képezheté.

Midőn fölfedezését, főleg az angol geologok befolyására, érvényesítenie sikerült: azonnal több felől is, hasonló fölfedezésekről értesült a világ. A folyam, völgyek és barlangok szorgalmas átkutatása mindenfelé ily kőeszközök fölfedezésére vezetett. Majd Svájcban, egy szerencsés véletlen, tavakban épített falvak maradványait hozá napfényre. Dániában viszont tőzegtelepekben s nagy, kagylóhéj s egyéb állatesontokból álló halmokban akadták az ősember nyomaira. A vizsgálódás mind szélesebb köröket ölelve föl, régi temetkezési helyek, csataterek kutattattak át s a fáradalmas bűvárlat az ősember életmódjának, fejlődési viszonyainak oly fonalát adá kezünkbe, mely úgyszólván nemünk keletkezésétől egész a történelmi korig levezet.

E sokféle és sokféle megindúlt kutatás eredményét foglalja mintegy rendszeres egészszé össze a fönt jelzett könyv, melynek szerzője, hogy azon célját, «miként a történelem

előtti régészet főelveit a mennyire lehet tisztába hozza, kiváló súlyt főként azon újmutatásokra fektetve, melyeket az az embernek őshajdankori állapotáról szolgáltat,» — nemcsak az e tárgyról szétszórva megjelent egyedíratokat tanulmányozta át, hanem Nyugat- s Észak-Európa minden nevezetesebb nyilvános s magán múzeumát, sőt ezentúl meg Francia-, Angol- és Dánországek, továbbá Svájc híresebb lelhelyeit is meglátogatta, hogy így előadása az alaposság mellett a közvetlen szemlélet frissességét is megnyerhesse. Sőt kutatásai keretébe még a fémeket nem ismerő újabbkori vadnépeket is bevonta, hogy a velek való összehasonlítás által az ősemler életviszonyait annál inkább földeríthesse. Hazánkról fájdalom a szerző csak egy kis rövid észrevételben emlékezik, miután ennek őskori tárgyak s lelhelyekben való gazdagságát csak az 1876-ban tartott őstörténelmi congressus alkalmával mutathaták be a külföldnek honi szakembereink. Azonban a szerző e hiányát bőven pótolta a mű átvizsgálója Pulszky Ferencz, ki a mű második kötetének előszavában a nála megszokott szakavatottsággal és szellemességgel épen erről értekezik. Sőt nemcsak hazai régészetünket mutatta be itt előnyösen érdemes tudósunk, hanem egy a külföld előtt sokat vitatott kérdés, a rézkor létezésének tisztába hozatalához is nevezetes új adalékokat szolgáltatott.

A külföldi tudósok ugyanis azon tényből indulva ki, hogy mivel csak kő, bronz és vasfegyverek és eszközök találhatnak, habár erős gyanú okok forognak is fönn arra, hogy a réznek — mielőtt mint ón- és rézkeverék bronz alakban használtatott volna — tisztán is kellett használtatnia — de mivel a tiszta rézeszközök száma jelentéktelenül csekély, a történelem előtti kort kő-, bronz- és vas-korokra osztályozták. A mi Pulszkynek azonban részint a muzeumunkban s hazánkban találtató tiszta rézeszközök számából, részint azoknak alakjából kiderítette, hogy nálunk ily rézkor létezett. A feltűnően csekély számú rézeszközök fönmaradását azon körülmény magyarázhatja, hogy a tiszta rézeszközök, miután a bronznak alkalmasb volta kitűnt, beolvasztattak. A történelem előtti kort tehát helyesebben két főkorszakra: kő- és fémkorszakra lehetne, ő szerinte, különíteni; mindenik főkorszak azonban két alkorszakot foglalna magában, tudniillik az első a durva vagy őskő-

korszakot s a csiszolt vagy új kőkorszakot; s a második a réz és bronzkorszakokat.

A mi már az őskőkori ember életviszonyait illeti, annyi az utána fönmaradt nyomokból kétségtelenül kiderül, hogy pusztán vadászat- és halászatból, a természet által készen nyújtott barlanglakásokban tengette életét. Fegyvereit, eszközeit, élelmét, ruházatát részint a föld színén található kő, részint a leölt állatok csontja, húsa és bőre szolgáltatá. A kőeszközök kovakőből, durván, a fölösleges rész koczogtatás útján való lepattogtása által készültek. Rendszeren keskenyebb felől van metszőellé idomítva, s meghasított fába vagy szarvasagancsba szorítás által vágó eszközzé, fejszévé, lándzsává, törré idomítva.

Oly temetkezésre, mely biztosan az őskökorra volna visszavihető: meg ekkoráig nem akadtak.

A tűz használatát azonban ismerték, mint ezt durva művű, pusztán kézzel idomított és kizárólag csakis egyenes vonalakkal diszített cserép edények bizonyítják. Ez egyenes vonalu diszítés az őskori edényeknek megismertető jele. Mindenütt csak ilyet találnak. Kivételt csupán a dordognei barlanglakók képeznek, a kik föltűnő művészi talentumról, állat s növény utánzási képességekről tesznek tanúságot. Ez azonban mint kivételes jelenség: nemzeti sajátságképen magyarázható.

Az új kőkorról már sokkal kielegítőbb tudomással bírunk. Ebben a korban már nemcsak barlangokban laktak, melyeket mesterségesen bővítettek s az őskőkori emberektől eltérően átalakítottak, hanem főleg tavakban, de tán szárazon is, czölöpökre építkeztek. Svájcban találtak legelőször czölöpfungra, hanem később kiderült, hogy általános szokás lehetett a tavi lakás. Nálunk a Fertő tavában talált czölöpfungu nyomára gróf Széchenyi Béla. A czölöp-építkezés a történelmi korig fönmaradt, mert Herodot és Caesar írataiban is említetik.

A tavi lakosok aránylag már jelentékeny műveltség birtokában lehettek. Mert míg az őskökorban szelíd állatnak, vagy gabonaneműnek nyoma sincs, addig az új kőkori népesség szelíd kutya, disznó, ökör, juh és lóval, búza, árpa s kölessel birt, sőt egyenesen kenyeret készített, miről nem csak a fönmaradt őrlő kövekről, hanem egyenesen kenyerekről győződhetünk meg. Sőt még kertészkedtek is, mint ezt aszalt körteik bizonyítják.

Edényeiket is habár durván, de nagyobb csínnaal készítették, mert nemcsak vonalokkal, hanem köröm-benyomással s a nyers sár köré kerített kötél nyomával is ékítették. Ruhát nemcsak bőrből, hanem vászonból is viselhettek, a mint ezt a fönmaradt fonó orsó, lenczérna s vászondarab tanúsítja.

Temetkezésök módja s temetőhelyeik nagyszerűsége is nagyobb műveltségöket mutatja. Roppant nagy, földből hányt halmok ezek, melyek néha szórványosan állanak, néha pedig óriási, faragatlan kövekből készült kőkörök köré vannak csoportosítva. E kőköröket, a minők Angliában a híres Stone Henge és Abury, templomnak vagy isteni tiszteleti helynek gyanítják. Nálunk is találhatni ily óriás temetkezési halmokat: ilyenek például az érdi Százhalom.

Az új kőkori temetkezéseknél nevezetes, hogy a holt-tetemet nem helyezték fakoporsóba, hanem e helyett nagy köveket álogattak össze, asztal alakra föléje. E kőszekrények néha nem födetnek be földdel, a mikor azután dolmeneknek neveztetnek. A dolmenekbe temetkezés Kelet-Indiában maig is divatos. A rajtok hagyott s ételbeadásra szánt lyukból a halhatatlanság hitét vélik kimagyarázhatni.

Még Amerikában is akadtak ily földhányásokra, melyek közül némelyek óriási állatalakok; de a melynek rendeltetését nem lehetett kitapogatni.

Megemlíthetni, hogy az új kőkorban rendesen ülő vagy guggoló helyzetben szokták a holtakat eltemetni, míg a megégetés bronzkori, a kinyújtóztatás vaskori divat. Azonban e szabály nem szigorú, hanem számos kivételt megtűr; valamint ama másik észrevétel is, hogy a kőkori népség kerek, a bronzkori ellenben hosszú fejű volna.

Ily meglehetősen előre haladt műveltségű nép nem elégedhetett meg oly kezdetleges kidolgozású eszközökkel s fegyverekkel, mint az őskőkori, hanem a durva, lepattogtatás általi, idomítás helyett dörzsöléssel szépen kisimította azokat. Eszközeik alakja is sokban eltér az őskőkoriaktól. Fejszéik éle rendesen a kő szélesebb felére esik s kerek idomú. A fejsze foka a nyél beüthetése végett keresztben át van lyukasztva, és így a mai vasfejszékhez hasonlít. Az eszközök anyaga is változatosabb: kován kívül még serpentin, obsidián, nephrit és jade is szerepel. Minthogy e két utóbbi kőfaj Európában nem

található: vagy kereskedés útján hozathatott Ázsiából, vagy a bevándorlók mint ősi örökséget hagyták firól fira.

Főbb vonásaiban megismerkedvén ekként az új kőkori népesség életmódjával: még annak megközelítő számát is tudatja Lubbock velünk. Svájcz új kőkori népességének száma, falvainak kiterjedtségét a megmaradt czölöpökből, az azokon elhelyezett kerek kunyhókét, egynek téglává égett belső sártapaszából, a kunyhók lakóit átlag négy személyből állónak számítva, mintegy 30,000 lehetett. Mely szám korántsem lehet meg bennünket, tudva azt, hogy itt már a megélhetésre nem nagy területet kívánó vadász-, hanem földművelő néppel van dolgunk.

Hogy a kőkori műveltség nem volt mindenütt egyenlő, azt előre is gyaníthatnók: de tények is igazolják. Így az új kőkori dán konyhahulladék - halmokban sem növényi, sem szelíd állati maradványokra, — az egy kutyaét kivéve — nem akadtak. Ellenben a magyarországi sízihalmi s tószegi konyhahulladék-halmokból égett búzamaradvány került ki.

Habár a bronzkorról sokkal alaposabb s részletesebb ismeretekkel bírunk, mint a kőkorról: föltűnő, hogy a bronz föltaláltatásának s Európába elterjedésének kérdése még maig sincs tisztába hozva. Annyit gyanítanak, hogy ez is a mesés kelet egyik találmanya, habár a bronz egyik alkatrészének, az ónnak, lelhelyét még ekkoráig Ázsiában föltalálnunk nem sikerült is. Mert arra, hogy Angliából, mai kizárólagos lelhelyéről, hozzassák, a kő- és rézeszközöknél hathatósab, vagyis bronz hajóépítő eszközök kívántattak. Alig csalódunk, ha a Libanusba tesszük a bronzkori ónbánya helyét, a hol borostyánkővet is földöztek föl legújában, a miről szintén azt állíták, hogy kizáróan csakis a Keleti-tenger partjain terem.

Hogy a bronzot idegen nép hozta Európába, azt azon körülményből gyanítják, hogy a bronzkori sírokban kerek helyett hosszú fejalkat kezd mutatkozni, s a temetés halottégetésre változik át. E bronznép előnyösebb fegyvereivel legyőzte, de ki nem írtotta az ős kerekfejű lakosságot, mert ezután a két fejalkattal vegyesen találkozunk a temetkezési halmokban.

A bronz előnyösebb fegyver sem szoríthatta ki teljesen a kőeszközöket: a szegény nép továbbra is amaz olcsóbb anyagból valót használt. Sőt úgy látszik, vallásos czélra még

a vaskorban is használták; mint ezt a római szövetségekötés szertartása bizonyítja, melynél a disznót a pap kőbaltával ütötte le. Bronzkori sírokban pedig, még a leggazdagabb s legnagyobb halmokban is, gyakran találkozunk velök.

A bronz elterjesztői legnagyobb valószínűség szerint nem a rómaiak, hanem a phöniciiaiak voltak. E merész hajós nép egész Skandináviáig fölhatott, mint ezt az ottani sokféle Baal névre emlékeztető helynévből gyaníthatni. Ilyenek példának okáért Balti-tenger, Baleshausen, Balestranden, Belt, Belteberga, stb. Erre utal továbbá a szent Iván éjjelén a hegyek tetején tűzgyújtás ősi szokása, melyet maldersbaalnak neveznek. Továbbá a phöniciiai eredetű karthagói nép egyik fia Pysteas egyenesen leírja az ónszigetekig s Skandináviáig terjedő útazását, még pedig oly hűséggel, hogy állításait kétségbe vonni nem lehet. Sőt még az sem valószínűtlen, hogy Amerikába is átesaptak, mint ezt a phöniciiaival nagyon rokon mexicói műveltség romjai tanúsítják.

A bronzkor kezdetén a kőkori fegyverek és eszközök csinosabb alakjait utánozták; azonban csakhamar ezeknél szebb s alkalmasabb alakokat találtak ki. Feltűnő azonban, hogy habár a bronzkor kezdetén a nyéllyukas köfejszéket ismerhették s tudhatták volna, hogy azoknak nyélbe ütése előnyösebb a hátul lyukas, és így egyedül csak görbe nyélbe alkalmazható celtekénél: mégis eleintén csak ily alakú eszközöket készítettek.

A bronzeszközök gyártását a különböző vidékek külön eszközölték, mint ezt a helyszínén talált öntvényminták, önrudak s bronzrögökből gyaníthatni. De a külön országoknak egymástól eltérő fegyver- s eszköz - alakjai is e meggyőződést erősítik meg bennünk. Kiváló szépek a svédországi liliumlevél alakú kardok, melyeknek markolata tömör; míg a britanniaiaké lapban végződik, s arra szegeztek a famarkolatokat. A britt dárdafejekén is mindig füles lyuk van, a dánokon pedig soha sincs. Feltűnőek a magyarországi bronzesakányok, a melyekhez hasonló alakúakat a külföldön nem találhatni. Sőt a karvédeknek gyanított sodronytekercsek is, melyek közül némelyek bezárt végűek levén, használatmódjuk kimagyarázása egészen zavarba ejti a régészeket.

A bronzkardok markolata is nagyon rövid, úgy hogy mi

nem bírnánk kézbe fogni. Ebből is némelyek ázsiai eredetű népre következtetnek.

A bronz általánosabb elterjedést nyerve, nemcsak fegyverekre és eszközökre, hanem díszművekre is bőven alkalmaztatott. A díszítésben is haladás történik, az egyenes vonalak mellé föllépnek a kör- és csigavonalak, de az állat- s növényutánzás, a dordognei eset kivételével, csak a vaskorban kezd föltűnedezni.

A jobb fegyverek és eszközök nemcsak az építészet haladását, hanem általában kényelmesebb élet folytatását tették lehetővé. Falvaikat vékonyabb s! hasogatott czölöpökre, és mélyebb vizekre építik. Ruháiknál már a gyapjú is divatos czikk, mint ezt egy jutlandi sirban véletlenül épen maradt, majdnem plushnemű, a szárharisnya s kerek köpönyegtől kezdve föl a turi süveg nemű fövegig, mindennemű kellékekkel ellátott gavalléroltozet tanúsítja. Hogy hajviseletök sem sokat engedett, vagy tán fölül is multa a mi tornyos hajviseletünket, azt nemcsak a végtelenül hosszú, díszes, néha rezgő véggel bíró hajtűk, hanem még a fésűk s a föltornyozott hajdísz megvédésére szánt félhold alakú cserépvánkosok is bizonyítják! Általában a bronzkor jelentékeny fényűzést fejthetett ki, mint ezt a bronzkori sírokban lelt igen szépen kimunkált bronz és arany ékszerek, borostyánkő s üveggyöngyök tanúsítják.

Hanem minden pompakedvelések mellett is, erkölceik meglehetősen durvák lehettek. Mert a sírokban lelt háziállatok csontjából ítélve, halotti torral járó temetkezéseiket emberáldozatokkal is beszennyezték. Legalább némely égett emberi csontokon levő nyomok e gyanúra engednek következtetni. Sőt a csontvázak azt gyaníttatják, hogy az özvegyégetés és az anyákkal együtt a kisded gyermekeknek eltemetése is divatban lehetett.

A bronzkori népesség száma Svájcban szintén a fentebbi számítás szerint meghaladta a 42,000-et.

A bronzkorra következett a vaskor, mely napjainkig lenyúl, de hogy mikor kezdődött: arra biztos adatunk nincsen. Mikor a rómaiak a caledoniaiakkal háborúskodtak, már akkor azok is vasfegyvereket használtak. E korban kezd először föltűnni az írás, a pénzverés, az ezüst használata, s ezekkel együtt a történelemnek írott adatokra támaszkodása.

Bronz celtet, a melyen fölírat lett volna, csak egyet találtak a római Campagnában, de annak betűit sem képesek a tudósok elolvasni.

Föltűnő, hogy csatasíkokon bronz- és vasfegyvereket csak egyedül Hallstadtnál találtak. Másutt a kétféle anyagból készült tárgyak mindig külön fordulnak elő.

A történelem csak úgy emelkedik fölül a monda ködképein, ha állításait kortani adatokkal bírja támogatni. Az őstörténelem is ily kortani számítások megállapítására törekedett, hogy ezeknél fogva meghatározhassa nemcsak az emberi nem régiségét, hanem az őstörténelem egyes korszakainak időhosszát is. Habár törekvéseit ezideig teljes siker még nem koronázta, de azért a már elért eredmény is jelentékeny, továbbá kilátás van reá, hogy e célját is valaha elérjék.

Ha azon tényeket, melyekre az őstörténelem korszámításait alapítja, figyelembe vesszük, arról győződünk meg, hogy az emberiség létezésének véghatáraúl hitt öt vagy hat ezer év ezekkel szemben nagyon kevés. Mert Európában már akkor akadni az embernek nyomaira, mikor annak nemcsak alakja, de éghajlata s állatvilága is egészen más volt, mint a mai. Szinte bajos elképzelni, hogy lett volna itt oly idő, mikor Dél-Európának jéggel borított vidékein mammut, orrszarvú, gyapjúszőrű elefánt, barlangi medve, barlangi oroszlán, jávorszarvas, stb. ma kihalt állatfajokra, kőfegyverekkel vadászott népség tanyázott. Sőt már a geologiai harmadkorszakban, mikor még egészen más száraz, folyam és hegyrendszere volt földünknek, midőn ágyaikat most megint feltöltögető folyamaink még azokat el sem kezdték kimélyíteni: már találkozunk az ember nyomaival.

Ily régiségre mutat azon tény is, hogy a Krisztus előtti XV-ik századból való egyiptomi emlékeken már a maihoz egészen hasonló szerecsent s egyéb európai és ázsiai nemzetek képviselőit látjuk leábrázolva. Mily hosszú idő folyhatott le e raceok megalakulása és változást nem tűrő megszilárdulása óta.

A szerecsen, e hajózni nem tudó faj földirati eloszlása is ily régiségre mutat. E Sahara-tengeren túlhatolni nem bíró faj akkor oszolhatott szét a déltengeri szigetekig, mikor azok Afrikával még szárazai összefüggésben voltak.

Dánia erdeiben az új kőkorszak óta három fa-faj szori-

totta ki egymást, a mire, az amerikai újra nőtt erdők után ítélve, roppant idő kívántathatott.

Közelebbi korszámításokat is kíséreltek meg a folyam-iszap-lerakodásokból, évi vagy évszázados üledékeket véve a számítás alapjául. Svájcban a Tinier folyam deltájának átmetszésében három termőrétegre akadtak. A felsőben, a mai fölszín alatt négy lábnyira római téglá, pénz és vastárgy; a másodikban ez alatt tíz lábnyira bronz s a harmadikban 19 láb mélységben emberi csont, cserép s hamu találtatott. A római réteg kora a Krisztus utáni három század, a bronzkorié 3—4000 év, a kőkorié 5—7000 évre jö ki. A thieiei hídnál levő tavi lakás ugyanily számítás szerint 6750 éves.

A Nílus lerakodásában, oly mélységben, mely 13 ezer évnek felel meg, találtak emberi maradványokat.

A Mississippi deltájának régiségét 100 ezer évre, a Somme völgy képződését szintén ennyire becsülik. A Mississippi deltájában tíz egymás után alakult cziprus-erdőréteg van eltemetve. A negyedik erdőrétegben 16 láb mélységben dr. Douler emberi maradványokra akadt, melyeket 50 ezer évesnek tart.

Agassiz mészsugorékban talált néhány embercsontot, melyeket tíz ezer évre becsül.

Igen szép, bár még nem teljes, Adhemárnak a földpálya elhajlásából, a napéjegyenek előhaladásából s a földpálya központkivüliségének változásából vont számítása.

A föld pályája egyenlítőjével ferde síkot képez, s ebből áll elő a négy évszak. A földpálya alakváltozásának időnkénti bekövetkezése pedig azt eredményezi, hogy minden 21 ezer esztendő alatt az egyik félgömb nyara hét nappal hosszabb, mint a tele. A másik 21 ezer évben pedig a másik félgömb élvezi ezt az előnyt. Ebből az következik, hogy azon félgömbön, melynek tele hosszabb hét nappal, a jéghegyek képződése sokkal nagyobb lesz, ennél fogva a föld súlypontja ide tevődik át, a mi megint a vizeket vonja oda. Ma az északi félgömb élvezi a meleg előnyét: ennél fogva a víztömeg most nagyobb a déli félgömbön. A következő 21 ezeres korszakaszban az északon lesz a nagyobb tél; s ekkor Európa víz alá merül s a déli félgömb szárazza fölszabadul. Akkor a mostani szigetek helyén ott összefüggő szárazföldek lesznek.

Adhemar e theoriája szerint a megelőző évmillióban a legnagyobb hideg korszakai Európában a 810 ezer és 210 ezer

évekre esnek. Anglia, vagyis az északi félgömb víz alá merülését Lyell a szárazföld süllyedéséből s emelkedéséből, melyet taláalomra évszázadonként harmadfél lábban állapított meg, magyarázza. Mindazonáltal e két számítás csodálatosan összevág, a mennyiben e szerint Anglia víz alá merülésére 224 ezer év kívántatnék.

Ha majd Adhemarnak egyéb tények segítségével elméletét megszilárdítania sikerül: e csillagászati elemekre alapított korszámításból legvalószínűbben megállapíthatni az őstörténelem tartamának s korszakainak időhoszszát.

Érdekesekek azon tények is, melyeket Lubbock az újkori vadnépek életmódja, szokásai s erkölceiről előad s melyekkel őskori vad eleink állapotát igyekszik földeríteni. Elég szomorú az a kép, mely ez által tárul elénk. A vadak ugyanis nem eléglik meg azon szenvedéseket, melyeket a természet reájok mér, hanem még az önkínzás számtalan fájával is szaporítják azokat. A természet hiányos ismerete következtében csak máról holnapra van eledelök: ennél fogva majd a tobzódás, majd az éhszükség következtében számos nyavalyáknak vannak kitétetve. Babonás hitök is számos bajaiknak kútforrása. Úgy hogy minél inkább visszamegyünk az emberiség őskorába: annál kevésbbé bírjuk a számos nép régészete által rajzolt aranykort fölfedezni.

Hanem az ismeretek haladása ez aranykort mégis kilátásba helyezi számunkra, még pedig nem a múltban, hanem a jövőben. Minél inkább gyarapodik ugyanis az ember ismerete, annál jobban úrrá lesz a természetén, annál több nyomort írt ki, s annál több boldogságot létesít. Sőt mivel szellemi kincseit által adja az utókornak: ez mind magasabb műveltségi fokra ér el aránylag rövidebb idő alatt. Hogy a szellemi műveltséggel a boldogság növekedik: kitetszik nemünk szaporodásából is, mivel csak az az állatfaj szaporodhatik, melynek létföltételei kedvezőbbekké váltak. Az pedig tény, hogy Angliának a Tudorok alatti nyolcz millió lakossága ma ötször annyira szaporodott; ellenben a vadnépek a kihalás veszélyének vannak kitéve. Sőt az életmód kényelmesebbé válásából, a kényelmi cikkeknél minél szélesebb körben elterjedéséből is beláthatjuk az emberi jólét szaporodását. Ma oly kényelmet szerezhet meg magának a napszámos, a melyet hajdan királyi kincsek árán sem lehetett vásárolni.

Sőt a tudomány haladásával az emberi nyomor legnagyobb forrása, a bűn, is kezd apadni. Angliában a fegyencz népességnek csak 30 százaléka tud írni, a felsőbb oktatásban részesült bűnösök száma pedig elhez viszonyítva elenyésző csekély. Úgy hogy elmondhatni, miként a fegyencz népség olyanokból kerül ki, a kik a művelt társadalomban vadak módjára óhajtanának élni.

A mű azon szép reménnyel záródik, és e reményt tényekkel igazolni is megkísérti, hogy nemünk aranykora, mely a múltban csak regében él, a jövőben mint valóság fog megtestesülni.

S ezzel ismertetésünket bevégeztük. Az elmondottakból is kiderül, hogy Lubbock művében nemcsak igen, igen érdekes, hanem fölötte tanulságos könyvet is vesz kezébe a magyar olvasó. Minthogy e mű nem annyira a tudományos köröknek, mint inkább a népszerű olvasmánynak van szánva: az ősrégészetet csak híréből ismerő olvasó is megértheti s élvezettel olvashatja. Sőt még az is tiszta képet szerezhethet magának róla, ki ily őskori eszközöket s fegyvereket soha sem látott, mert a mű fölötte sok és igen szép metszetekkel van ékesítve.

A mű szabatos fordítása mellett a fordító és főleg az átvizsgáló Pulszky Ferencz neve, azt hiszszük, a legkielegítőbb kezességet nyújtja. Úgy, hogy hazai régészetünk érdekében nagyon óhajtandó, miként e mű minél szélesebb körű elterjedésben részesüljön.

—r. —g. —s.

Boccaccio 100 víg elbeszélése. (Il Decamerone). Az olasz eredetiből fordítva. Berezetéssel és B. élettrajzával. Buda-Pest, Rosenberg testvérek. Két kötet. Ára 3 frt.

Boccaccio legremekebb művének jeles magyar fordítása kétségtelenül valódi nyereség volna irodalmunkra. Az olasz költő stílusa és alaki tökéletessége már egymaga is megérdemli, hogy a nyelv minden formai finomságát bíró magyar író az átültetés valóban nem könnyű munkájára vállalkozzék. De novellái e mellett mesteri szerkezetöknél, a szereplők lélektani jellemzésénél, a cselekvény minőségéhez mért változó, találó hangulatuknál fogva is tanulmányra méltók. Természetes, hogy az ilyen fordítás, mely magasabb irodalmi szempontokat tartana szem előtt, nem szorítkoznék csupán

a száz elbeszélésre, mely a *Decamerone* anyagát képezi, hanem kiterjeszkednék az egész műre, tehát a gyönyörű keretre is, mely oly gazdag szép természeti leírásokban, a mesélő ifjakat és hölgyeket érdekesen jellemző vonásokban, magokra az elbeszélte novellákra vonatkozó tanulságos megjegyzésekben és több, alakilag mint tartalmilag igen sikerült dalban. Az elbeszélések magok, melyek kiszakítva a teljes mű egészéből, néha tökéletleneknek látszanak, máskor tárgyuknál és hangjuknál fogva sértően hatnak a modern olvasóra, egészen más színben tűnnek föl, ha a teljes munka keretében olvassuk őket. A *Decamerone* magasabb költői és irodalmi igényeknek megfelelő ily fordítása a legnehezebb föladatok egyike, melylyel a külföldön nagy tudósok és valódi költők ismételve megmérték, de melyet csak egy-két fordítónak sikerült — a mennyiben az eredetinek nyelvi és irályi bája azt egyáltalában megengedi — teljesen megoldania.

A *Decamerone* előttünk fekvő — első — magyar fordítása, fájdalom, ez igényeknek legkevésbé sem felel meg. Mindenek előtt nem is adja az egész műnek, hanem csak a száz novellának fordítását, ezeket is pongyola nyelven, tisztán a mulattatás céljára, nem a legtisztább szándékból. E tekintetben a fordítást megelőző *bevezetés* és a *költő életrajza* — melyekre a névtelen fordító, úgy látszik, nagy súlyt fektet, mert a címlapon is kiteszi — több mint tanulságosak.

A fordító mindenekelőtt *menti* eljárását, — mire ez valóban nem szorúlna, ha igazi komoly irodalmi vállalattal volna dolgunk. De ez a mentegetődzése is sajátyszerű. Szerinte B. oly módon beszéli el a kétértelmű dolgokat, «hogy azokat kevés kivétellel, akár egy 15 éves lányka is elolvashatja, persze csak úgy, ha még nem jár nászjéken az esze». E nézetével a fordító bizonyosan egyedül áll. A nőnek, és nemcsak a 15 éves leánykának, kik közül a fordítónak sajátyszerű ismerősei lehetnek, hanem a teljesen kifejtett nőnek is legbecsesebb birtoka a phantasia tisztasága. Ennek megvédeése, megóvása tekintetéből tartjuk távol a nőktől az olyan olvasmányt, mely gondolkozásuk és érzésök szüziességét megmérgezheti, — nem pedig azért, a mire a mai nemzedék legelsőben gondol, hogy erkölcstelenekké ne váljanak, a mihez annak, ki ez irányban téved, nincsen szüksége semmi olvasmányra. A fordítónak annyira csak a száz mese feküdt szívéen, hogy még a beveze-

tés remekét, a fiórenczi dögvész utol nem ért nagyszerű leírását is elhagyta, még pedig azon okból, mivel a sötét rajz «egymaga képes a következő élczekeket borzasztóan ellensúlyozni». Ha ez igaz volna, nem lett-e volna fordítónk kötelessége, e rajzot már csak e szempontból is átültetni? De persze, a fordító főczéljának: lehető sikamlós és frivol könyvvvel gazdagítani irodalmunkat, ez nem felelt volna meg, — de különben nem is igaz. Az igazság annyi, hogy a dögvész iszonyú *erkölcsi* hatásának rajza összefüggésben áll a novellák egy részének hangjával és hangulatával, s azért ennek megértésére, megítélésére, de nem ellensúlyozására, okvetetlenül szükséges. A mit a fordító e bevezetés végén a Boccaccio és a Jókai *Decameron*jának összehasonlítása alkalmából mond — egész fejtegetése e banális phrasisban tetőzik: «Jókai jókedvű ember, Boccaccio a jókedvűség maga!» — annak már eleve sincs alapja, mert száz novella még nem *Decamerone*, hanem egyszerűen csak száz novella, mely az olasz költő művészien kikerekített egészéhez csakis az egy művé külsőleg összeállított beszélyek számában hasonlít.

Az *életrajz* igen silány és telve van régi mesékkel, melyeket régen megczáfoltak, és új hibákkal, melyeket minden olvasott ember képes megczáfolni. Hogy Boccaccio Certaldóban született, hogy mint kereskedő tanuló Párisban élt, hogy itt pláne az óvilág klasszikusai iránt lelkesedett és a görög nyelvet a legnagyobb szorgalommal művelte, hogy innen Nápolyba vetődött, hogy a Posilippon elhatározta, hogy költő lesz, — ezek mind mesék, melyeknek történeti alapjuk nincsen. Hogy Johanna nem volt Róbert király leánya, hanem unokája, azt mindenki tudja, a ki a *Kis Ribáryt* megtanulta, a min a harmadik osztályban szokás túlesni; hogy Boccaccio «műzsájának első terméke a *Theseus harcz*» volt, szintén nem igaz, valamint e műnek czíme nem is *Theseus-harcz*, hanem *Teseide*, tehát, ha tetszik *Theseis*; hogy a *Szerelmes Fiammetta* «már» Máriának ajánlotta, szintén furcsa dolog, mert először Boccaccio már legelső művét is neki ajánlja, pedig ez nem a *Teseide*, hanem a *Filicopo* volt; és másodszor épen a *Fiammetta* legkevesebbé volt alkalmas arra, hogy Máriának ajánlja, mert ebben épen a hősnővel, t. i. Fiammetta-Máriával, beszélteti el szerelme szomorú történetét; hogy Boccaccio két könyvéből (*De claris mulieribus* és *De casibus virorum* illus-

trium) egyet csinál és ennek czímét így fordítja *Hires emberek és asszonyok esetéről*, az szintén furesa tudományosságra mutat; az meg éppen bámulatos történeti műveltség remeke, hogy az olasz nyelvről Nagy (!) Károly mondta volna, hogy azon csókot kell kérni «a kedvestől»; a fordítónak az olasz irodalom körül szerzett ismereteit pedig legjobban jellemzi az is, hogy szerinte Boccaccio a *Decameront* «száz régi novellá»-nak nevezte el, — tehát a fordító még azt sem tudja, hogy a *Cento novelle antiche* egészen más, igen fontos, a *Decamerone*-nél sokkal régibb gyűjtemény. Figyelemre méltó még az is, hogy a költő halálának évét is hamisan adja a mi tudósunk, 1374, mert Boccaccio 1375. december 21-én halt meg stb. stb. És ez az «életrajz», mely ily dúsan bővelkedik a tudatlanság mindenféle virágaiban, mindössze *nyolcz* lapra terjed!! Különben szerzőnknek majd minden állítása hamis vagy ferde, legjobb esetben üres, ízléstelen phrasis. Honnan vesz némely dolgokat, egészen megfoghatatlan. Így például azt állítja, hogy mindig az utolsó, a lefekvés előtt mondott beszély a legfrivolabb. A ki a *Decameronet* csak futólag is átlapozza, meggyőződhetik róla, hogy ez nem igaz, hiszen például ott áll mint az összes novellák utolsója a *Griseldis* gyönyörű, megható története, melyben a frivolságnak legcsekélyebb nyoma sincsen. A fordító észjárásának és műveltségének netovábbja azonban az utolsó passus: «Ha valaki este elolvasta e könyvet, mondja a nemes névtelen, biztos vagyok benne, hogy nem teszi vánkosa alá, mint az öreg Fénélon püspök, hanem neki melegeedik és dobogó szívvel megy oda, a hová mi ez egyszer nem követhetjük, lévén a világon sok olyan hely is, a hová egyszerre csak egy ember fér». Sapiienti sat! Szóval, az előttünk fekvő munka — mely czímével is félre akarja vezetni az olvasót, száz *rig* elbeszélést ígérve, holott a könyv tekintélyes része igen komoly tartalmú — a fordítás és kiadás irányánál fogva egyenesen a ponyvairódalom körébe való.

A fordítás maga is közönséges, pongyola, irálya teljesen nélküli azon finomságot, választékosságot és rhythmust, mely az eredetit oly remekké teszi. Így még *Ponson du Terrailt* vagy *Miss Braddont* sem szabad fordítani, még sokkal kevésbbé Boccacciót, az olasz széppróza ez örök mintáját.

HEINRICH G.

A kamara haszna, története, kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy fejlődésével. Dr. Thallóczy Lajos. Buda-Pest. Weiszmann testvérek bizománya. 1879.

E cím alatt egy fiatal szerző nagyon nehéz föladatra vállalkozott. A magyar pénzügyek történelmének alapját kívánta letenni, a «kamara haszná»-nak megállapításával és 1191—1595 közti életének nyomozásával. Maga szerényen, ez egyenes adó-történetét «csak főbb vázlatban» ígéri és művéhez 102 oklevelet csatol, nemcsak tárgyának és állításainak megvilágítására, de egyszersmint azért is, — mint előszavában írja — hogy hátha «egyik-másik oklevélből más bűvár mást olvas, vagy szerzőnél élesebb látással bírván, többet fedez föl, s a tárgy ez úton csak nyer vele.» Dicséretre méltó szerénység és törekvés, mely nagyon helyén van. Mert a törekvés és (különösen az oklevelek körül tanúsított) buzgalom teljes elismerése mellett is, kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy könyvéből nem lehet meríteni, sem a kamara hasznának világos fogalmát, sem annak történetét; okleveleiből pedig, igen keveset olvasott ki. Látunk művében sok érdekes adatot, észreveszünk a bűvár figyelmét, a fiatal író kapkodását, de nem vesszük észre a történetíró, és még kevésbbé a nemzetgazda átnézetét, feldolgozó erejét. Nem gáncs ez; mert szerző, mint főttebb idézett szavai bizonyítják, nem érdemel gáncsot annak elmulasztásáért, a mire nem vállalkozott; de kénytelenek vagyunk ezt kiemelni azért, nehogy e mű annak vétessék, a mire czíme feljogosít: «a kamara haszna történetének,» «a magyar adó- és pénzügy fejlődésével» kapcsolatban; mert a történet szakadozott adatokból áll, a kapcsolat pedig csak egy-két helyen van kiemelve, és néhol bizony össze is zavarva. E mellett pedig a *valuta* kérdés is föl van itt-ott a munkában vetve, van egy hivatkozás a bajor pénzverésre, egy helyen pedig a német pénzlábnak hazánkba hozatala (1550) van fölemlítve, de még csak kísérlét sincs téve a valuta-viszonyok rendszeres előadására vagy a külföldi valutákkal való kapcsolat s arányok föltüntetésére. De itt már határozottan védelmére kelünk szerzőnek; nem ez volt föladata. És így csak sajnáljuk, hogy adataival, célzásaival ennek a kérdésnek meg-

oldatlan voltát még inkább érezte velünk. — E kérdés érintése, valamint a székely, szász, oláh és horvát adóknak itt-ott fölemlítése, tárgyával szoros kapcsolatban nincs; mert azt bátran állíthatjuk, hogy sem ezekkel a kamara haszna összefüggésben nincs sem a magyar állami egyenes adók és pénzügyek történetét, még csak a «kamara hasznával» való kapcsolatban sem adja a szerző oly összefüggően és rendszeresen elő, hogy — az említett adókra való kitérés a tárgyat megvilágíthatta volna. Sőt ellenkezően azt merjük állítani, hogy ez adatok beszúrása, vagy itt-ott a költségvetési részletek összeállítására egyenesen zavarja a fő tárgy «a kamara hasznának» figyelemmel kísérését, hiányosan előadott, történeti fejlődésében.

A mi szerző tulajdonképi tárgyát, a kamara hasznát illeti, ezt helyesen vezeti vissza a magyar királyok által ép úgy, mint a külföldi uralkodók által gyakorolt rossz pénzverésből származó jövedelemre; illetőleg később az ettől való megváltásra. De midőn a censust, tributakat, poudarakat, collectakat, nyestadót Szlavoniában, az oláhok ötvenedét, az ökörsütést a székelyeknél és a centesimákat magyarázat nélkül elősorolva, azt állítja, hogy «mindezen jövedelmeket *«lucrum camerae»* gyűjtő név alatt foglalják össze» — és ez állítását ismétli, akkor többet mond, mint a mire oklevelei feljogosítják, mert az első sorban idézett 1231-iki szabadalom-levél (II. Endrétől) épúgy «item nullam collectam, nec *lucrum Camerae*»-t említ, mint II. Endrének a papság javára kiadott kiváltságlevelében «nullas collectas, nullum *lucrum Camerae*» van és a többi okleveleiben is inkább elkülönítve, a többi terhek sorában, mint az összes adók gyűneve van a «kamara haszna» említve. A «*lucrum camerae*»-t szerző legelőször látja III. Béla, 1191-ben kiadott szabadalom levelében, melyben a pécsi püspöknek megengedi, hogy «a pénzbeváltók székhelyén ne üzérkedjenek», ekkor, valamint később, az 1212-ből, 1222-ből, 1244-ből, 1247-ből és 1270-ből fönmaradt oklevelek tanúsága szerint a kamara haszna, első időszakában, — tisztán és kizáróan azon indirect jövedelemből áll, mely a régi jó vagy jobb pénznek, az új, rosszabb pénzzel való becseréléséből háromlott a királyi kincstárra. Ez időszakban csak a szászok (az 1224-iki szabadalomlevél értelmében) váltják e terhet meg 500 márkával; minek fejében a király kimondja, hogy «senki se merjen Szeben vármegyé-

ben új pénzzel megjelenni»; ha a pécsi püspök székhelye vagy a borsmonostori apátság (1230-ban) a pénzbeváltás terhétől fölmentetnek, ez is csak azt jelenti, hogy a király lemond azon jogáról, hogy ott a pénzbeváltással nyereszkedjék.

Természetes, hogy e középkori jog gyakorlása mellett rendezett valuta-viszonyokról beszélni nem lehet. Ezért Robert készségesen fogadta 1323-ban a rendek azon ajánlatát, hogy fizetnek minden jobbágy kaputól 18 denart, csak hogy jó pénzt veressen. Ez az első országos megváltás; itt változik át *egyenes adó*rá a kamara haszna; de már keletkezése bizonyítja, hogy mikor később Ferdinand és különösen Rudolf ezt föltétlen királyi jognak állítják «juxta publicas eiusdem Regni nostri constitutiones exigi solitum», mely országgyűlési határozattól nem is függ; a történelmi igazsággal ellentétbe helyezték magokat. — Mint a rendek birtokukat, úgy a szabad királyi városok is, átalány összeggel váltották meg magokat. — Az adó behajtása bérbe volt adva; de a bérszabályzat is «Praelatorum et Baronum nostrorum voto unanimi et de consilio eorundem,» — volt kibocsátva. Ez eléggé bizonyítja az alkotmányos ellenőrzést. Ilyen adatokkal szemben a Gusterman- és Lustkandl-féle okoskodások megsemmisülnek.

Zsigmond alatt a porták után 18 denarról 30 denarra lőn emelve ez adó, és az Anjouk alatt ép úgy, mint Zsigmond idejében a földesúr volt felelős a behajtásért, sőt késedelmi kamat is fizettetett, a 3 márka bírságban. Csak II. Albert alatt (1339-ben) viszik ki a rendek azt, hogy a 30 márka újra leszállított 18 márkára; de már ekkor a subsidium is előfordul, mely később, midőn szintén rendes adóvá válik, dica nevet nyer. — Azonban, úgy látszik, hogy minden adózás daczára is, a pénz-rosszabbítás sem ment ki divatból — Zsigmondtól Ulászlóig csökkent az ezüst márka belbecse; úgy, hogy az utóbbi idejében már csak egy negyed részben volt ezüst, ezért fordul elő újra több mentesség a pénzbeváltás kötelezettsége alól; ezért veszik az ügyet a rendek kezökbe és rendelik az 1447, 53. törvényczikkben, hogy a márka $\frac{1}{8}$ -da legyen tiszta ezüst és 20 denar érjen egy forintot; de már ekkor, épen a pénz elértéktelenülése következtében, 40 denar volt egy porta után, az adó. Természetes, hogy e körülmény és a zavaros idők miatt, szaporodtak a kiváltságok; de egyúttal csökkent az állam bevétele is. Mátyás idejében tehát két nevezetes tény-

nyel beáll a fordulat. 1464-ben a rendek elrendelik, hogy a Zsigmond idejébeli értékben veressék a pénz; 1467-ben pedig a «*lucrum Camerae*» helyébe behozták a «*tributum fisci regalis*»-t, minden porta után 20 új veretű denárban, melyet az egyházi nemesek ép úgy tartoznak fizetni, mint a szabad királyi városok, a jász-kúnok, ruthenok, tatárok, magyar oláhok és az önálló tűzhelylyel bíró kézművesek; a kirovás után 15 nap alatt kelle fizetni; a panaszokat 15 nap alatt a vármegye intézte el. Ez az első általános adó, melyet azonban Mátyás alatt gyakori subsidium egészített ki; sőt a rendek például 1478-ban 5 évre szavazták meg a contributiót; a városok pedig nem győznek panaszkodni a gyakori, fokozott követelések miatt. De minket különösen érdekel az, hogy bizony Mátyás is folyamodott a pénzhamisításhoz, a mint, hogy a pápai nuntius ezt egyenesen a magyar állam jövedelmei közé számítja. És itt egy kérdés merül föl: a kamara haszna átváltozott adóvá, de eredeti célját, a pénzhamisítástól való szabadulást, Zsigmondtól Mátyásig elteveszté; a rendek megszavazták, a föld népe fizette a kamara hasznát, a *tributum fisci*t; de jó pénz iránt még sem voltak biztosítva. Kérdés tehát, hogy mikép eszközöltetett a pénzbeváltás? Ez későbbi nyomozásnak van föntartva. II. Ulászló alatt újra a rendkívüli subsidiumok szerepelnek; de a pénzhamisítás még nagyobb mértékben üzetett. 1521-ben daczára annak, hogy a kamara haszna portánként öt denárral emeltetett — a király oly pénzt veretett, hogy két új forintért egy régít és mégis 100 régi pénzt csak 110-zel váltottak be; tehát a nyereség 45 régi denár volt; sőt 1522-ben valóságos kényszerforgalom lép életbe, mert jószágvesztéssel sújtatik az, ki az új pénzt el nem fogadja. Ez a valuta-romlás tetőpontja. 1525-ben már elrendelik, hogy 2 új denár érjen egy régít; a mi, a mostani fogalmak szerint, nem egyéb, mint *devaluatio*. De itt sem állott meg a válság. 1526-ban a rendek kimondják, hogy a rossz pénz a forgalomból bevonandó, de úgy, hogy 3 új denar érjen egy régít. Tehát a *devaluatio* még nagyobb. És így a Jagellók alatt — az adóval párhúzasosan nőtt a *devaluatio*.

A helyzet csak Ferdinánd alatt javult. Ő két irányban vitt keresztül nagy reformot: az adók, és általában a pénzügyek rendes kezelésére 1531-ben behozta a kamara-rendszert és 1550-ben a XII. törvénycikkkel a rendekkel elfogadtatta a

német pénzlábot. Fölállítá Bécsben a magyar udvari kamarát, ennek első elnökévé Pemfflinger Istvánt nevezte, egészen bureaukratikusán szervezte azt, még hivatalos órákat is szabott. E kamara hatáskörébe vonta: az összes rendes és rendkívüli államjövedelmek fölötti felügyeletet és ezek jogi oldalának figyelemmel kísérését; így nevezetesen megbízta az adókezelésre vonatkozó szokások gyűjtését; a kincstár érdekeivel ellenkező szokások megszüntetését. Oly hatalmat adott ennek, hogy a magyar udvari cancellaria sem intézkedhetett pénzügyekben ennek előleges megkérdezése és helybenhagyása nélkül. Alája voltak rendelve az egyes kamarák. Ezek, nevezetesen a pozsonyi, a jövedelmi források föl kutatása és behajtása körül egészen fiskális szempontok által vezéreltették magokat; így például a kamara hasznára nézve is, föltétlenül a királyi jog mellett és a rendek ellenőrzési joga ellen nyilatkoztak. Ezért rendeli Ferdinánd 1549-ben, hogy a «kamara hasznát pedig, mely nekünk amúgy is kijár» szedjék be, de a megyék vonakodtak ezt tenni. Különben is ennek jelentősége egészen lehanyatlott; a porták száma megapadt; a lerovás pontatlan volt, de a rendek még 1563-ban és 1566-ban is ragaszkodnak azon szemponthoz, hogy ha «dica» szavazzatik, ebbe a kamara haszna is betudassék — a dicaval szedetik az be Rudolf alatt is; és mikor dica nem vettetett ki (bár a pozsonyi kamara már 1563-ban ez esetben is föltétlenül behajthatónak mondja a «lucrum Camerae»-t), a megyék nem fizették a kamara hasznát sem; így 1588-ban még a fenyegetés sem használ néhány vármegyével szemben. Végre kihal ez adó törvényeinkből; 1593-ban utoljára említették és 1595-ben már csak mint hátralék szerepel.

Ez adóval azonban két nevezetes elv is útát tört magának törvényhozásunkban. Egyik az, hogy a nemes volt felelős jobbágysági adótartozásaiért; a másik az, hogy az egy telkes nemes, valamint az armalista is fizette ez adót. Pedig tudjuk, hogy 1832-ig mennyi vitára szolgáltatott alkalmat ezek adózási kötelezettsége. E tekintetben igen érdekes Rudolf 1593-ik évi körlevele, melyben az armalistákat élesen megkülönbözteti, a «verorum et antiquorum possessio natorum nobilium» sorától és kimondja, hogy «literarum Armalium sensus nunquam fuerit, ut persona sola nobilitata, etiam domus ac bona illius exempta et nobilitata esse intelligantur».

Még a nomenclatura nem kisérdékű változásaira hívjuk föl olvasóink figyelmét, különösen azért, hogy az elnevezés nyomán még a kincstári hivatal jogi fejlődésére is érdekes következtetésekre juthat a későbbi történetíró. Szerző, a mellékletben közli «a kincstartók, kamara-praefektusok s elnökök névsorát» 1145-től mostanig. Ebből láthatjuk, hogy 1359-ig «*summus Cameranus* és *Comes Camerae*» van; 1359-től 1531-ig mindig *thesaurarius* és 1531-től *praefectus*, meg «*director Camerae*» szerepel, addig, míg a pénzügyminiszterium föllálítatik. E változásban egy egész jogfejlődés és pénzügyi történet van, melyet szerző csak töredékekben mutatott be, de melyet még ezentúl kell megírni.

—r. —s.

NEMHÁNY SZÓ A SZAKOKTATÁSRÓL. *)

Úgy hiszem, a szakoktatás kérdése egész nagyságában nincsen fölvetve ez értekezlet előtt. Az igen tisztelt miniszter úr, a ki ezt az enquêtet egybehívta, szintolyan jól tudja, mint ez értekezlet tagjai, hogy a szakismeretek terjesztésének körünkben hathatós eszközei vannak az iskolán kívül is. A szakirodalom, a mintagyűjtemények, a műipar múzeumai, az iparműveknek, az ipar anyagainak és az eszközöknek, a melyekkel ez anyagok földolgoztatnak, koronként kisebb-nagyobb körben rendezett tárlatai, s egyesületek és intézetek, a melyek folyvást figyelemmel kísérik és az érdekelt közönséggel megismertetik az ipar haladását, megannyi hatalmas tényezők az általános szakképzettség emelésére, és ez által a nemzet összes anyagi érdekeinek fejlesztésére. De a szakismeretek terjesztésének ez eszközei csak ott találunk termékeny talajra, a hol e talaj már kellően elő van készítve. Az iparmúzeumok, tárlatok, gyűjtemények csak azoknak nyújtanak tanulságot, a kik tudják, mit kell nézni és hogyan kell nézni; s a szakművek és az ipar fejlődését magyarázó előadások csak olyan szakemberekhez szólnak oktatóan, a kik megértésökre elegendő előismeretekkel bírnak. S ezt az előkészületet, ezeket az előismereteket legcélszerűbben, kellő alapossággal a szakiskolákban lehet megszerezni. Az oktatás adja az elméletet, s az elmélet teszi értelmessé a munkát; a műhely magában csak

---

*) Egy elkésett enquêti nyilatkozat, melyet írója betegsége miatt nem adhatott elő a múlt nyáron a szakoktatás ügyében tartott értekezleten, s csak később írásban küldött be a közoktatási miniszternek.

inkább vagy kevésbbé ügyes gépeket növel, kivált a midőn a munka-fölösztás elve válik mindinkább uralkodóvá.

Nem ok nélkül helyezett tehát közoktatási miniszter úr olyan nagy súlyt a szakképzettséget nyújtó iskolákra, hogy csupán azok ügyét tette ez értekezlet tárgyává. S részemről azt is különösen helyeslem, hogy a szakiskolák ügye viszonyban az előkészítő, az általános műveltséget nyújtó tanintézetek ügyével hozatott szőnyegre, mert e kapcsolat megbeszélése nem egy téves nézet földerítésére nyújt kedvező alkalmat.

Mindenekelőtt örömet kell kifejeznem a fölött, hogy valahára nálunk is az állam veszi kezébe a szakoktatás ügyét. Magán kezdeményezések e téren csak elszigetelt alkotások, a melyek a derék alkotók után többnyire hanyatlásnak indulnak. Általános szervezése a szakoktatás rendszerének szintügy állami föladat, mint a közoktatás ügyének rendezése általában. Nem is említem Franciaországot, a hol a XVI. század óta nagy államférfiak folytonos merész kezdeményezései és nagy alkotásai annyit tettek a nemzet művészi és iparos művelésére. Legyen elég csak Európa más iparos államaira hivatkoznom; legyen elég említenem, hogy még Angliában, az önkormányzat és társulati szellem hazájában is az állam volt kénytelen közelébb a szakoktatás ügyét szabályozni, annak kell azt ott is folyvást vezetnie, támogatnia, ellenőriznie.

A szakoktatás rendezését, vezetését, ellenőrzését és támogatását mondtam. Ezek azok, a miket én állami föladatoknak tartok. Nem szeretném, ha félreértenének. Nem szeretném, ha ez országban, a hol annyira kezdik megszokni egy idő óta mindent az államtól várni, a szakoktatás rendszerének életbe léptetését is teljesen, vagy főleg az állam föladatának tekintenek. A szakoktatás nagy rendszere szintoly kevéssé valósítható csupán vagy főleg az állam által, mint a népoktatás általában. Elég terhet rónak az államra a fensőbb szakoktatás költségei, a melyek nagy részben szintügy reá hárúlnak, mint az általános műveltséget nyújtó oktatás fensőbb intézeteinél, s az állami segélyezés és támogatás, a melyet bizonyos körülmények közt, egyes helyeken, a közép és alsó szakoktatás sem nélkülözhet. Hanyad részét képes államunk viselni, súlyos pénzviszonyaink között, csak e terheknek? S ha látjuk, hogy fogja föl a társadalom, miként fogják föl különösen az érdekelt körök, gazdák, iparosok, kereskedők és főleg a községek,

kötelességeket a szakismeretek terjesztése körül, más művelt államokban: nézhetik-e nálunk társadalom, törvényhatóságok és községek összetett kézzel, semmit nem téve, nem áldozva a nagy kulturai és közgazdasági föladatért, mit tesz tehát most kormány és törvényhozás, szóval az állam, a szakképzés elvégre megindított ügyében?

De visszatérve előadásom fonalára, a mily öröndetes dolognak mondtam, hogy nálunk is az állam vette kezébe a szakoktatás ügyének rendezését és vezetését: nem kevesbbé öröndetes, hogy e föladattal a közoktatás miniszteriuma bízott meg. Annak köszönjük, hogy az iparos szakoktatás rendezése valahára nálunk is meg van kezdve. A földművelés, ipar és kereskedelem miniszteriuma egy évtizedig, folytonos sürgetéseink mellett, sem volt képes túlmenni a tanulás vagy a budget állandó tétele szerint, a «tanulmányozás» stádiumán. A közoktatás szervezése és kormányzása minden téren, minden szakban, több és más nemű ismereteket is föltételez, mint a melyekkel a közigazgatás külön szakközegei bírnak. Ez az oka, hogy a szakoktatást is rendre mindenütt kiveszik a külön szakminiszterek kezéből, s azon miniszterium kezében összpontosítják, a mely az oktatás összes ügyeire nézve egyedül illetékes, valódi szakközeg. Ez az oka, hogy a mint a szakoktatás rendezése megindult, Angliában is 1855-ben a titkos tanács közoktatási bizottságának engedte által a Board of Trade ez ügy szabályozását és vezetését; s hogy — más államokat mellőzve — Olaszországban is közelebb az összes technikus intézetek vezetése a közoktatási miniszter hatáskörébe tétetett által a közgazdasági miniszterium hatásköréből. Nagy ideje, hogy nálunk is ez történjék; s egyidejűleg a közoktatás több ágára nézve új kiváló szakerek bevonásával erősíttessenek közoktatási kormányunk személyzete. A közoktatási kormányban is szükséges az a jártasság, a melyet a bureauban szerezhetni; de ha valahol, bizonyára itt van többre, sokkal többre is szükség. Minő hatással van egyes kiváló szakférfiak kellő helyen alkalmazása és befolyása egy nemzet műveltsége előmozdítására, mondhatni a példák hosszú sora mutatja Franciaország történetében, a hol a XVI. század óta mindaz, a mi a nemzet művészi és technikus kiképezésére történt, a francia forradalom alkotásait sem véve ki,

többszörfire a nemzet egyes kiváló művészeinek és tudósainak tanácsára és közreműködésével jött létre.

De igen messze vezetne, ha a szakoktatás történetét akarnám vázolni. Az sem lehet föladatom, hogy a szakoktatás ügyének szervezését adjam elő az egyes művelt államokban. Bizonyára kellően ismeri azt a tisztelt értekezlet mindenik tagja. Én csak egy pár általános tanúlságot vonok le más nemzetek tapasztalataiból e téren, mielőtt a tervről, a mely az iparos oktatásra nézve előttünk áll, röviden véleményt mondanék.

Már közelebb, a polgári iskolák fölött tartott enquete alkalmával kiemeltem, hogy a szakoktatás csak ott sikeres, a hol elegendő általános előképzettségre támaszkodhatik. Mert hiszen a szakoktatás nem egyéb, mint épen a tudomány általános elveinek külön irányokban alkalmazása. Olyan általános igazság, a melyet paedagog sehol sem von kétségbe. Sőt azt hinné az ember, paedagognak sem szükség lenni, hogy azt bárki belássa, a mint nem vonja józan eszü ember kétségbe, hogy alapvetés nélkül nem lehet építeni. És mégis oly államokban is, mint Német- és Franciaország, szükségesnek látják minden alkalommal kiemelni ezt az egyszerű igazságot mindazok, a kik a szakoktatás ügyét szívökön hordozzák. Franciaországban, az 1863-ban tartott nagy enquete-n, a kiket csak kihallgattak, egyaránt kiemelendőnek vélték mindenek fölött, hogy a szakpályai képzés nélkülözhetetlen alapja a kellő általános előképzettség. Az iparvállalatok legkitünőbb vezetői egyhangúan az elemi oktatás hiányosságában jelölték meg a legnagyobb akadályt, a mely miatt az iparosok az ipar terén előre nem haladhatnak. Gréard, a népoktatás terén egyike korunk legnagyobb tekintélyeinek, közelebb megjelent jeles művében is, Párisban is, szükségesnek tartja a figyelmeztetést, hogy a ki az elemi iskolázás művelő hatásában nem részesült, minden pályán hátul marad. Sem a felnöttek tanfolyamai, úgymond, sem a népkönyvtárak nem pótolhatják az elemi ismeretek azon összegét, a melyre minden munkásnak gyermekkorában kell szert tennie. Maga az olvasási kedv már az elme bizonyos fokú műveltségének eredménye. S örvendhet az iparos tanuló, a kinek iskoláztatási ideje elegendő volt megszerezni ezt a műveltséget. Gréard ennélfogva megbélyegzi azt az irányt, a mely az általános elemi oktatásnak

akár tantárgyaiból, akár idejéből el akar venni, oly czélból, hogy már az elemi oktatást egyszersmind szakoktatássá tegye. Tiltakozik e kitünő szakférfiú e fölötté veszélyes irány ellen, mind az emberré, a polgárrá növelés szempontjából, mind a tulajdonképeni szakpályai növelés érdekében. A félszeg rendszer mellett, mely ama két, egyaránt szükséges oktatást, nem tartván meg bennök a kellő egymásutánt, egybezavarja, se alapismereteket, se szakismereteket nem sajátíthat el a gyermek, a szakpályai oktatás is csak akkor lévén eredményes, ha jó általános oktatásra épít.

Jó általános, előkészítő oktatás, s aztán szakoktatás! Ez a helyes, ez az egyedül célra vezető egymásután. Oly természetes, olyan egyszerű dolog, a mint mondtam, és mégis mennyi haszontalan, megghiúsult kísérlet győzte meg erről más államokban is az úgynevezett «gyakorlati» embereket, míg oda jutottak, hogy ma már Németországban egy valamire való gazdasági egyesületnek se jut eszébe sürgetni a gazdasági ismeretek, mint külön tantárgy tanítását a népiskolákban, és a mint már 1863-ban megértük, Franciaországban az iparosok enquêteje is kiutasítja a műhelyt az általános, elemi oktatást nyújtó iskolákból.

Újra engedjük-e tétetni hazánkban a hasztalan kísérleteket, a mi úgynevezett *praktikus* embereink kedvéért, a midőn egy-egy új szaktárgy föl vételét sürgetik a programmba, a melynek, a rövid iskoláztatási idő alatt, most sem képesek megfelelni túltömött népiskoláink; a midőn szakismeretek tanítását sürgetik azon általános ismeretek elsajátítása előtt, a melyek ama szakismeretek alapjait képezik; vagy ipariskolába küldik a növendéket, a ki még a népiskola általános, elemi tantárgyaiban is járatlan; a midőn a szakoktatás szükségének az általános képzettséget nyújtó oktatás rovására kívánnak eleget tenni; s az általános műveltséget nyújtó intézetek megszüntetésével vélik legezészerűbben meggazdálkodhatni az új, szakiskolák költségeit? Készen lehetünk mind e kísérletekre. Hiszen még meg sincsen indítva voltaképen az iparos szakoktatás, már is halljuk emlegetni, hogy egyik és másik nagy községben nem volna-e czélszerű a népiskola ötödik és hatodik osztálya helyébe mindjárt az alsó ipariskolát állítani, s a polgári iskola kiadásait fordítani közép ipariskola állítására. Miért ne? Hiszen még

kiváló szakembertől is hallottuk, hogy a polgári iskola négy első osztálya ugyanazon tárgyakat adván elő, a melyek a közép ipariskola fő tantárgyai, kérdés támadhat, nem fölösleges-e vagy az egyik vagy a másik. Arra természetesen, hogy gondolna a «gyakorlat» embere, hogy ha mind a népiskola ötödik és hatodik osztályában, mind a polgári iskolában részben ugyanazon tárgyak adatnak is elő, mint a szakiskolákban, nem ugyanazon terjedelemben és módon adatnak elő; s hogyan gondolna még inkább arra, hogy amaz előkészítő, általános műveltséget nyújtó intézetekben még más tárgyak is adatnak elő, a melyekre a leendő iparosnak is annnyival inkább szüksége van, minél inkább óhajt az életben viszonyainak megfelelő állást foglalni el, mint ember, mint polgár, sőt mint iparos is; hogy ma már a legegyszerűbb mesterembernek is nem csak biztosan kell tudnia számítania és számolnia, nem csak azon természettudományi ismeretekre van szüksége, a melyeket a szakpálya követel, hanem állásához képest némi irodalmi, vagy ha ezt sokaljátok, tehát némi előadási képesség is kell szóban és írásban, kell némi tájékozottság a világ nagy eseményeiben, és főleg azon állam történeteiben, földrajzi és közjogi viszonyaiban, a melynek polgára, s ismerete — ha meg akarjuk óvni a kor veszélyes tévtanaitól — legalább a fontosabb nemzetgazdasági elveknek. Aztán, mikor ipariskoláról van szó, hogy jutna eszébe az úgynevezett «praktikus» férfiaknak, hogy ebben az országban azon öt-hatszázezer lakos mellett, a kik iparral és kézművel foglalkoznak, hány millió lakos van, a ki östermeléssel, kereskedéssel stb. foglalkozik, s hogy azon előkészítő általános műveltséget nyújtó iskolák, a melyeket az iparosokra nézve fölöslegeseknek vélnek, mivel-hogy olyan tárgyakat is adnak elő, a melyeket részben az ipariskolákban is megtanulhatnak, az ország több milliónyi népessége érdekeit is hivatvák szolgálni, a melyek nem mennek iparos oktatásra!

Úgy hiszem, azon férfiakban, a kik közoktatási ügyeinket lesznek hivatva kormányozni, elég erő lesz ellenállani az általam érintett kísérleteknek, ellenállani az iránynak, a mely az oktatás terén, a lelki tehetségek összhangzó kifejtése helyett, elegendőnek véli csupán szakismeretekkel terhelni az emlékezetet, s az emberben, tekintetbe sem véve a szellemi, erkölcsi lényt, csak a szakembert képezni ki egyoldalúan,

szellemi bénaságra kárhoztatva mintegy ez által, holott nincsen olyan szerény életpálya, a mely az ember összes lelki erejét, összes tehetségeit ne követelné, ha hívatásának meg akar felelni. Annál szükségesebb az ellensúly az érintett irány ellen, mert az magát a szakoktatást is mindenütt elsekélyesdéssel fenyegeti.

Kenyér után indul főleg a sokaság, s magok a szülék is örvendenek, ha gyermekeik minél kevesebb fáradsággal, minél rövidebb idő alatt juthatnak ahhoz. Örömet elhanyagolják ennélfogva, hamódját ejthetik, mindazon tanulmányokat, a melyek erkölcsileg képeznek és emelnek. Miért törödnének egyébbel, mint szorosan szaktanulmányokkal, ha azokat elegendőknek vélték kiképezésökre? S mit törödnének sokat azon általános tudományokkal is, a melyek e szaktanulmányok alapjai? Nem gyakori-e külföldi szakintézetekben is immár a panasz az általános, alapvető tudományok elhanyagolása miatt? Kérdezzük meg a német egyetemeket, a melyeken a gazdasági és erdészeti tudományok előadatnak; vagy közelebb hozzánk, Bécsben, a földművelés főiskolája kimutatásait a közelebbi évekről.

Annál nagyobb baj, minél magasabb fokán találkozunk vele a szakoktatásnak. Mert a mint általában minden épületnek, az oktatás épületének is minden téren annál mélyebb, annál szélesebb alapra van szüksége, minél magasabbra emelkedik.

Szakoktatás, mely a kellő elméleti alapot nélkülözi, nem lehet sikeres.

Annál szükségesebb figyelmeztetés, minél hajlandóbbak az úgynevezett gyakorlat emberei a szakoktatásban is, minden fokon, főleg a gyakorlatra, — gazdasági tanintézeteknél az azokhoz csatolt gazdaságokra, ipar-iskoláknál az iskolákba bevitt műhelyekre helyezni a súlyt.

Nemcsak a szakoktatás ügyének teszünk hasznos szolgálatot, hanem egyszersmind sok haszontalan kísérlettől és meddő kiadástól kíméljük meg az államot, ha idején kellő értékére szállítjuk alá ezt a nézetet.

Ki vonná kétségbe, hogy a szakpályai képzésre a gyakorlat szükséges?

De kérdés: az iskola képes-e minden esetben, s ha képes volna is, az iskola hívatása-e megadni a szakpályára a gyakorlati kiképezést is?

Nem szólok a külön szakiskolákról, a melyek magok az érdekeltek vagy az állam által különösen egyes iparágak, vagy a mezőgazdaság egyes ágainak fejlesztése végett állíttatnak. Azon intézkedésekről sem szólok, a melyeket a jótékonyság alkot, szegény, elhagyatott gyermekek számára, hogy megmentse, s hasznos tagjaivá tegye őket a társadalomnak. Ilyen intézetek kétségkívül czélszerűen egybeköthetik a gyakorlati kiképezést az elméleti oktatással. Ennek az értekezletnek azonban, úgy hiszem, az a föladata, hogy a szakoktatás *általános* rendszeréről mondjon véleményt. S a szakoktatás *általános* rendszerében, a művelt nemzetek tapasztalatai szerint csak az oktatás alsóbb fokain czélszerű, sőt szükséges, habár ott sem mindig lehetséges a gyakorlati és elméleti oktatás egybekötése. Minél magasabb fokra emelkedik pedig a szakoktatás, annál inkább előtérbe lép szükségképen az iskola, az elmélet, a mely az iskolán kívül szerzett gyakorlatot megérteti, vagy az utóbb szerzendő gyakorlatnak kalauzúl szolgál.

Tudom, hogy e nézetben, még kormánykörökben sem osztoznak nálunk az úgynevezett gyakorlati férfiak.

A kik a mi földmives iskoláink számára olyan *elméleti* programot állítottak föl, a melynek ez intézetek, tanítványaik csekély előképzettségénél fogva, nem képesek megfelelni: a fensőbb gazdasági oktatásban, mint hivatalos jelentésekben olvassuk, félnek a «túlnyomóan *elméleti* iránytól», s a közgazdasági minisztérium föladatának hirdetik, az «elméletet a gyakorlattal», — már tudniillik azzal a gyakorlattal, a melyet a kormánybureaukból és tanszékről vezetett gazdaság nyújt a tömérdek tantárgygyal elfoglalt növendéknek, — a «hazai viszonyok által követelt egyensúlyba» hozni. S ha kérdezzük, mi az a hazai viszonyok által követelt egyensúly: megtaláljuk a hivatalos előterjesztésben, hogy hazánkban az elméletnek különösen pusztító hatása tapasztaltatott; említés tételük «theoretikus vezénylő (így!) főtisztek» által okozott veszteségekről, az «elméletbe túl a renden belemélyedt magyar gazdák bukásairól.» Valóban különös, hogy az az *elmélet* épen csak nálunk gyakorolja pusztító hatását, és itt is épen csak a magyar gazdák körében, míg más művelt nemzetek csak üdvös hatását tapasztalván, minél nagyobb mértékben törekszenek azt elsajátítani. Alig képes az ember megfogni, hol szereztek azt az átkozott sok elméletet, közoktatási viszo-

nyaink között, épen a mi gazdáink, s olyan nagy számmal; mert hiszen, fájdalom, el kell ismernünk, hogy a közelebbi időkben bizony a bukások száma csakugyan ijesztőleg nagy. Vagy talán még sem minden bukást a sok elmélet okoz? . . . Hagyjuk a tréfát, uraim! A tanult gazda bukásáért is szintoly kevéssé vádolhatni az elméletet, mint a hadvezér vereségeért a stratégiát. A tudomány oly kevéssé vezet bukásra, mint a fáklya, mely előttünk világít. A tudomány épen minden körülmény, minden tényező tekintetbe vételére tanít, a mivel a gazdának számolnia kell. S ha mégis bukik, és pedig hibás gazdálkodása miatt bukik a tanult gazda is, nem a tudományban keresendő az ok, hanem az ítélőtehetségben, a mely az elméletet hibásan alkalmazta. Ezért rosszalja minden paedagog a rendszert, a mely elegendőnek véli *szakismerettel* terhelni az emlékezetet, nem törődve az elme összes tehetségeinek összhangzatos kifejtésével. Olyan igazság, a mely bizonyára méltóbb tárgy lehet gondolkodásra a gazdasági intézetek kormányzóinak is, mint azon probléma megoldásának keresése: hol található föl, az elméleti oktatás *még* alábbszállításával, a hazai viszonyaink által követelt egyensúly az elmélet és az iskolai gazdaságban szerzett egyoldalú gyakorlat között.

Ha az elméletet közép és fensőbb gazdasági tanintézteinkben azon gyakorlat színvonalára kell alászállítani, a melyet a sok tantárgygyal elfoglalt ifjúnak a gyakran távol is fekvő iskolai gazdaság nyújthat: akkor bizonyára nem tarthatunk attól, hogy a sok elmélet romboló hatással legyen gazdáink között. De bizonyára haszna is kevés lesz az ilyen szakoktatásnak.

Azonban, legyen elég a polemia. Legfőlebb még csak egy megjegyzés.

Nem hagyhatom szó nélkül a hivatalos előterjesztésnek, a melyről épen szoltam, észrevételét a Németország egy pár egyetemen berendezett gazdasági, elméleti előadásokról; s azt az észrevételt, hogy szakértő körök ott is kételkedni kezdenek már ez irány czélszerűségén.

Mindenek előtt ki kell emelnem, hogy Németországnak nem egy pár, hanem immár tizenegy egyeteme és egy műegyeteme ad fensőbb gazdasági oktatást. Jól tudják a németek, hogy a szakoktatásnak is fokanként emelkednie kell tartalmasságban, tudományosságban. Ha a szakoktatások legalsóbb

foka sem nélkülözhet annyi természettudományi ismeretet, a mennyi a tények észrevételére, constatalására szükséges: az oktatás középfoka már a törvényeket is elvonja a tényekből, míg fensőbb foka e törvények és azok összefüggésének vizsgálására és magyarázására emelkedik. Ez már teljesen tudományos, hogy úgy mondjam egyetemi álláspont. S ha szakértő körökben van észrevétel az egyetemi fensőbb gazdasági oktatást illetőleg, leginkább azért van, mert egy némely egyetem, mint például a hallei, kevesebb előkészültséget követel a gazdasági szak hallgatóitól. Az elméleti oktatásra nézve a szakértő körök Németországban épen ellenkező nézetben vannak, mint az általam idézett *Előterjesztés* írói. Egész éjszaki Németországban már csak egyetlen elkülönített gazdasági akadémia van, a proskau, Porosz-Sziléziában, a melyet csupán Settegast kiváló tanári és adminisztratív tehetsége tart fön. Déli Németországnak két gazdasági akadémiaja van: a hohenheimi és weihenstephani. S tudjuk, hogy a múlt években már tanácskozások folytak a württembergi országgyűlésen, a híres hohenheimi akadémianak a tübingeni egyetemmel egyesítése iránt is. Oly dolog, mint írják, a mely csak idő kérdése már. Maga az akadémia tanári testülete is az egyesítés mellett nyilatkozott. Bécsben csak nem rég, 1872-ben nyitattott meg a «Hochschule für Bodencultur»; s csak a napokban jelent meg egyik rendes tanárától dr. M. Wilckens-től, egy érdekes röpírat, mely az új gazdasági főiskolát már a bécsi egyetembe indítványozza bekebeleztetni. Nem csak a szakoktatás érdekében fontos fölszólalás. Motiválása az államférfiú figyelmét is teljes mértékben fölhívja. «Az orvos lehető legmagasabb tudományos kiképeztetése — úgy mond Billroth — igen fontos nemzeti közművelődési kérdés!» Ugyanezt mondja az idéztem röpírat azon gazdákról, a kik fensőbb oktatásra mennek, különösen a nagybirtokos-osztályról, a mely oly magas állást foglal el, oly nagy szerepet van hivatva betölteni államban, társadalomban.

Látjuk ezekből, hogy Németországban az irány épen nem az elmélet leszállítása bizonyos gyakorlat színvonalára, hanem ellenkezően minél magasabb tudományos légkörbe emelni a fensőbb gazdasági szakoktatást is.

Ugyanez az irány mutatkozik Németországban a fensőbb szakoktatás más, nem csupán a gazdasági, intézeteire nézve is.

A bányász-akadémiák, a mint tudjuk, csak a mi monarchiánkban és Szászországban vannak még bányahelyeken, míg Poroszországban, valamint Orosz-, Francia-, Angol- és Spanyolországban, a fővárosban adatik a fensőbb bányászati oktatás. A régi híres freibergi akadémiát is a drezdai műegyetemmel szándékoznak egyesíteni. S még nagyobb izgatás foly az erdészeti akadémiáknak a főiskolákkal egyesítése mellett. Több államban már meg is történt az egyesítés. A nagy német erdészeti gyűlésen, mely 1874-ben Freiburgban tartatott, a hol az erdészeti szak elméleti és gyakorlati képviselői mind éjszaki, mind déli Németországból olyan nagy számmal jelentek meg, hat órai alapos vitatás után, alig öt százaléknyi kisebbség ellenében, a melyet főleg burocraták képeztek a szakemberekkel szemközt, óriási többség nyilatkozott az egyesítés mellett. Legfőlebb a fölött van némi eltérés szakértői körökben, vajon az érintett szakintézetek, a hol műegyetemek vannak, ezekkel, vagy az egyetemekkel hozassanak-e kapcsolatba.

S csalódnak az *Előterjesztés* szerkesztői, ha azt hiszik, hogy ez az irány, a mely, mint mondtam, minél magasabb tudományos légkörbe törekszik emelni a fensőbb szakoktatást, csak az «elmélet különleges hazájában» uralkodik, a mint ők nevezik Németországot. Ez az irány mindig uralkodó volt Franciaországban, a hol a fensőbb technikus intézetek, mint már érintém, minden időben a kor legkitünőbb szaktudósai által, s az ő vezetésök, tanárságuk alatt szerveztettek, — tudósok által, a kik bizonyára nem azon törték fejöket, hogy lehet az elméleti oktatást bizonyos gyakorlat színvonalára szállítani alá, igen jól tudván, hogy a tudománynak föladata nemcsak magyarázni, hanem egyszersmind javítani, fejleszteni, előbbre is vinni a gyakorlatot, nem annak színvonalán megfenekleni. Még a forradalom is a nemzet legnagyobb tudósait állította a szakintézetek élére. S hogy közelebb eső példát idézzek, egy Lavallée, Dumas, Olivier, Pécelet és Brogniart, stb. hozták létre az «école centrale»-t, Franciaország egyik legkitünőbb intézetét, mely tisztán elméleti, magas tantervével az iparos szakoktatás élén áll ma is. E tudós férfiak, a kiknek nem kisebb érdemök van a francia ipar fölvirágzása körül, mint a tudományok előbbrevitelében, nem tartották helyesnek intézetökbe bevinni a műhelyeket; tisztán elméleti, tudományos alapokra fektették a tanítást, azon elvek, azon törvények

alapos ismeretére, a melyeken alapszik az ipar tudománya. A tanulók összes idejét, minden figyelmét igényli, a mint mondák, ezen elvek és törvények elsajátítása, míg a gyakorlati ügyességet, a mennyire szükségök van, hamar megszerezhetik az életben. S tudjuk, hogy az «*école centrale*» tanítványai közül számosan nevet szereztek magoknak korunk nagy iparművei történetében. És pedig némelyik közülök több téren is. Az összes osztályokkal közös, széles és szilárd elméleti alap, úgy hozván magával a szükség, a metallurgistának, vegyésznek és gépésznek megkönnyítette az átmenetelt egymás szakára.

Az elméleti oktatás azon fényes eredménye, a melyet az «*école centrale*» a fensőbb iparos oktatás terén fölmutatott, arra bírta a francia kormányt, hogy a fensőbb gazdasági oktatást is ezen intézettel hozza kapcsolatba. A versaillesi gazdasági főiskolát (*L'institut agronomique*), a mely szépen fölszerelt minta-gazdasággal, s ebben a legjobb fajta tenyészállatokkal volt ellátva, megszüntették; s az *école centrale*-ban nyitottak tisztán elméleti gazdasági tanfolyamot. Mint Németországban Liebig, Franciaországban szintén a chemia egyik legkitünőbb képviselője, Dumas, volt, a ki ez irányban leghatásosabban működött. Véleményét, mely az *école centrale* alapításában is irányadó volt, ezúttal is megkérdezte a kormány. «Nincsen külön mezőgazdasági mechanika, physika, chemia, természetrajz», mondá többek közt a tudományok akadémiajának tudós titkára. «A ki e tudományok iránt valódi érzékkel bír, szintűgy alkalmazza azokat a mezőgazdaságra, mint az iparra, az elvekről a külön tényekre szállván alá.»

S hogy fogadták a kormány ez intézkedését a francia gyakorlati férfiak?

«Egy új eszmét létesít e terv a fensőbb gazdasági oktatásban, — írja Lecoutaux a *Journal d'agriculture pratique*-ban, — az elméleti oktatás elválasztását a gyakorlati útmutatástól. A gazdasági iparüzés részleteibe való begyakorlás kétségtől hasznos és szükséges; útazás és jól rendezett gazdaságokban tartózkodás utóbb megadja ezt. De a fensőbb szakiskolában egész idejére szüksége van az ifjúnak, hogy haszonnal hallgassa az előadásokat, osztatlan figyelemmel kísérhesse, s részben végezhesse a kísérleteket, vizsgálatokat a laboratóriumokban, és az ismeretek mindazon összegét megszerez-

hesse, a melyeket egy tudományos segédeszközökkel kellően ellátott nagy intézet nyújthat. A gazdaság összes alap- és szaktudományainak hallgatása sokkal inkább igénybe veszi a tanulót, hogysem lehetséges volna egyszersem kézi gyakorlatokat végeznie, s majd ide, majd oda mennie, a mint a gazdaság gyakorlata majd egy majd más órában naponként folyvást megkívánja. Ne követeljük a tanulótól, a ki éppen tudományos föladatak megoldásában van elmélyedve, hogy rendszeren a mezőre szaladgáljon. Ha teste jelen lenne is, lelke bizonyára nem volna mindig jelen; menne a nélkül, hogy látna, eszméivel, föladataival levén elfoglalva. Nagy föladat áll a gazdasági tudományok hallgatója előtt. Mindenek előtt a módszeres munkához kell őt szoktatni, megismertetni vele az exact vizsgálatok és észleletek lényegét és sajátságait, úgy, hogy önálló tudományos munkára legyen maga is képes. Utóbb a gazdasági ipar üzése meghozza a többit, a mire még szüksége van, és pedig annál inkább, minél inkább felfogja az elméletet, az eszmék teljes sorozatával, a melyek ahhoz csatlakoznak. *Ezt az eljárást követik összes fensőbb szakintézeteink.* Erre az alapra kellett fektetni a gazdasági fensőbb oktatást is, a fővárosban, az értelmiség központján, a hol a tudósok eszméiket kicserélik, kölcsönösen emelvén egymás belátását.»

Íme a valódi szakferfiak, a valódi gyakorlati emberek véleménye a fensőbb gazdasági szakoktatásról. S a művelt világ más részeiből is idézhetnék illetékes nyilatkozatokat, oly férfiak véleményeit, mint Cantoni a «Scuola superiore di agricoltura» igazgatója Olaszországban. Idézhetném kormányferfiak nyilatkozatait is, a kik szintazon nézeteket hirdetnek és követik a fensőbb szakoktatást illetőleg, a melyeket a gyakorlati mezői gazdaság francia közlönye oly alaposan kifejtett. Legyen elég csak Lorenz osztrák miniszteri tanácsos nagybecsű munkájára hivatkoznom, a mely oly alaposan fejti ki, mennyire nem képesek a fensőbb gazdasági oktatás intézetei megadni a gazdasági praxist. A teljes és minden oldalú gazdasági gyakorlat hosszas időn át szerzett tapasztalás eredménye; s csupán a hivatás körében, a szakpályán magán, éveken át folytonosan teljesített szellemi és physikai munkásság adja meg. Hány évet igényel csak az állattenyésztési praxis? «Minden kísérlet tehát a fensőbb gazdasági szakoktatásba bevinni a gazdasági gyakorlatot, csak az oktatás ered-

ményet szállítja alá, a nélkül, hogy képes volna a valódi pra-xist megadni.» Jól rendezett gyűjtemények, laboratoriumok, gazdasági növénykert, s szünidőkben vagy más alkalommal is, de úgy, hogy az oktatás ez által hosszasabb ideig félbe ne szakíttassék, jól választott kirándulások, czélszerűen berendezett, különböző típusú gazdaságokba, hogy az akadémiai gazdaságok egyoldalúsága kikerültessék: íme a szemlélet, a gyakorlat, mely a fensőbb elméleti szakoktatást czélszerűen kiegészítheti. Az intézet kebelében a tanulók minden figyelmét a tanulmányokra kell összpontosítani. A gyakorlat itt a tudományos segédeszközökre, s nem gazdasági munkákra terjesztendő ki. A vizsgálódások tudományos módszereibe kell a tanulót begyakorolni, s önálló szellemi munkásságra tenni képessé. Ez minden fensőbb oktatás föladata.

Mindezeknél fogva ma már a valódi szakférfiak közt eldöntött dolognak tekinthetjük, hogy a fensőbb gazdasági oktatással nem szükséges, sőt oktalan pazarlás gyakorló gazdaságot kötni egybe.

A közép oktatásra azon mértékben áll e szabály, minél több tantárgyat ölel fel, minél inkább szükséges itt is a különböző tanulmányok egybevágása, a léleknek e tanulmányokra összpontosítása, és minél rövidebb az idő, a mely, a tömérdek tantárgy mellett, tanulásra fordítható. Az az iskola, a mely a mennyiségtani és természeti tudományok és az azokon alapuló gazdasági szakismeretek összes nagy encyclopaediája mellett, rövid három évi tanfolyam alatt az elméleti oktatást gazdasági gyakorlattal is köti egybe, se elméletileg, se gyakorlatilag kiképezett gazdákat nem növelhet. Ezért mondja a mödlingi jeles közép gazdasági intézet 1872-ik évi programja, hogy az iskolában sem helye, sem ideje gazdálkodni. Ezért írják, hogy másokat mellőzzek, a marienbergi közép gazdasági intézet tanárai, a gazdasági iskolák rendezéséről írt munkában, hogy haszontalan idővesztés és káros pazarlás a mezei gazda tudományos kiképezését gazdasági gyakorlattal akarni összekötni.

Természetesen minél alább száll az oktatás a fensőbb és középiskolák fönnebb érintett színvonaláról, annál inkább megengedhető, sőt szükségessé válik a gazdasági iskolának gyakorló gazdasággal egyesítése. Az egyszerű gazdasági munkást, a falusi kis gazdát képező intézetnek lényeges kiegészítő része

a gazdaság, mely azon iránynak, a mely felé törekszik az oktatás, minden részletében megfelelően van berendezve, a hol a tanulók jelenlétében s főleg általok, a legjobb eszközökkel, a szokott hibák megelőzésével végeztetnek a gazdasági munkák. A vidék hagyományos gazdálkodási módjának javítása itt a fő feladat, gyakorlati útmutatással, annyi elmélet mellett, a mennyi a helyes gyakorlatot megérteti s a hibás gyakorlat javítására vezet. Minél hibásabb valamely vidék gazdálkodási gyakorlata, annál inkább helyén volna ilyen intézet. Azonban minden országban nagy nehézségekkel jár a valódi földműves iskolák állítása, egyéb okokat most megelőzve, már csak azért is, mert az egyszerű mezei gazda fölserdült munkaképes fiát nem nélkülözheti gazdaságában. S örvendenek még a művelt német államok kormányai is, ha a földművelő nép sarjadékát legalább vasárnapokon, vagy a téli estéken részesíthetik az úgynevezett Fortbildungsschule szaggatott elméleti oktatásában, a mely utolsó évében némi gazdasági szakismeretet is törekszik adni.

Ez az eset az alsó iparos oktatásnál is. Az iparos növendék mestere műhelyében nyeri a gyakorlati kiképezést; alig lehet hetenként egy pár órai elméleti oktatásban részesíteni. Ide járul, hogy különböző mesterségek tanulói járván a közös iparos-iskolába, sok nehézséggel és költséggel járna mindezen mesterségek műhelyeit egy intézetben egyesíteni.

Az iskola tehát, mint láttuk, még a hol célszerű, sőt szükséges volna, még az oktatás alsóbb fokain sem képes legtöbb esetben egybekötni az elméletet a gyakorlati kiképezéssel. Az iskola teljesen megfelel föladatának, ha azon ismereteket közli az iparos növendékekkel, a melyeken alapszik az ipar tudománya. Az általános elméleti szakoktatás mellett külön szakiskolák föadata az elméleti oktatással legalább annyi gyakorlati kiképezést is kötni egybe, a mennyi a mester műhelye egyoldalú, hézagos oktatását kiegészítse. A tanműhelyt léptetni általában az iparosok gyakorlati képezése terén is a mester műhelye helyébe: a mily üdvös, oly rendkívül nagy föladat, a melynek teljes megoldása, mondhatni, a csak imént fölbomlott középkori viszonyok helyett egy új társadalmi rend alakulásától van föltételezve. Egy nagy állam sem képes ma kezébe venni e föladatot. Legfőlebb csak kezdeményezhet, csak példákat adhat olyan vidékeken, a hol egyes,

elterjedt iparágak támogatást, fejlesztést igényelnek. S jó példával mehet elő a közjótékonyság, mely árva vagy elhagyatott gyermekek ápolásáról és neveléséről e célra berendezett intézetben gondoskodik. A községektől és főleg magok az iparosok testületeitől várhatni utóbb, nagyobb műveltség mellett, a nagyobb eredményt. Ismétlem, hogy nagyobb műveltség mellett. Ez emelkedésünk föltétele minden téren.

Már fönnebb érintém, hogy a fensőbb iparos szakoktatásban Franciaország sem véli egybekötendőnek a gyakorlati kiképezést az elméleti oktatással. Például idéztem az «*école centrale*»-t, a melynek nagy nevű alapítói, mind mondám, elvből mellőzték a tanműhelyek bevitelét; a melynek növendékei közül mindazáltal annyian szereztek magoknak hírnevet a francia ipar történetében a közelebb lefolyt félszázad alatt.

Ki vonja kétségbe, hogy a technikusok vezéri vagy törzskarának is hasznos volna mindazon mesterségek kézi fogásai-ban is jártassággal bírni, a melyek tervök kivitelénél vagy az iparvállalatoknál, a melyeket egykor vezetnek, szolgálatukban fognak állani. De hogyan szerezze meg mind e sok oldalú kézi, gyakorlati ügyességet az alatt az egy pár év alatt, a mely alatt annyi elméletet kell elsajátítania? Mennyi mesterség áll csak egy építész szolgálatában? Hol vegye a tanuló az időt annyi mesterség műhelyeiben képezni magát, a midőn a tudományok műhelyei, a laboratoriumok, gyűjtemények, rajzterem teljesen elfoglalják a tanulástól fönnmaradt idejét? Azok is belátják ezt, a kik, Oroszország újabb kísérletei után, a melyeknek eredménye még meg nem ítéltető, a fensőbb iparos oktatást is gyárteleppel, műhelyekkel óhajtanák kapcsolatba hozni; s magok is szükségesnek mondják ez esetben a tanulási időt legalább egy pár évvel meghosszabbítani. E törekvéssel szemközt Németországban kitűnő szakférfiak részéről is emelkednek szövatok, hogy a műegyetemek is az egyetemekkel egyesíttessenek.

Úgy hiszem, tisztelt értekezlet, bizvást mellőzhetem e szelsőségeket. A ki tudja, hová nőtték ki magokat a külföld nagy műegyetemei, alig fogja lehetőnek tartani, hogy azokat a régi «*Alma mater*» kebelébe visszafogadhassa. S a ki tudja, mily óriási költségbe kerül csak fölállítása és teljes fölszerelése is egy fensőbb tanintézetnek, mely az exact tudományokat és azok több irányban alkalmazását tanítani tűzte föladatául.

bizonyára nem félti hazánkat kísérletek utánzásától, a melyeknek haszna első rendű tekintélyek ítélete szerint, távolról sem nyújt kárpótlást a nagy költségekért.

Szakférfiak között még az is vita tárgya most is, vajon az iparos szakoktatás középintézeteibe, a melyeknek hívatása, munkavezetőket, vagy I. Napoleon szerint, altiszteket képezni az iparnak, bevitessenek-e a tanműhelyek. A gyakorlati eszű angol újabb ipariskolaiba egy fokon sem vitte be, úgy híven, hogy az iskola föladata alapot vetni a műhely oktatásának, azt adni meg, a mit az nem adhat, nem pótolni azt is. Mit vár az angol nép a szakiskoláktól, mutatja az az általános tapasztalás, hogy az alapvető, tudományos előadásokat, mint a tiszta mathesist, physikát, a mechanika elméletét Angliában hasonlíthatatlanul többen hallgatják az iparosok közül, mint azon előadásokat, a melyek e tudományok alkalmazását az iparra adják elő. Németország, mint tudjuk, több helyen kísérletet tön közép szakoktatásában az iparműhelyekkel. Az eredményt azonban, szakférfiak véleménye szerint, nem mondhatni kielégítőnek. Több iskolában e miatt megszüntették a gyakorlati képezést. Másutt, mint Bajorországban, a szakiskolák tanárai is nyilatkoznak ellene. Mondják, hogy a tanműhelyek, a kétes gyakorlati eredmény kedvéért, az elméleti oktatástól vonják el az időt; mondják, hogy a megszabott tanulási idő annál kevésbbé elegendő az elmülethez a gyakorlatot is megszerezni, minél kevesebb van még kifejtve a gyakorlati munka elvszerű, módszeres tanítása, hosszasabb időre pedig még Németországban is bajos az iskolában visszatartani az iparos növendéket; nem is említve kisebb okokat, mint például, hogy a szerszámokkal, gépekkel bánás a kezét a rajzra nagyon megnehezíti stb. Mindezeknél fogva sajnálják a nagy költséget, a melybe a középiskoláknak műhelyekkel fölszerelése, iparteleppel egybekötése kerül. Szükségesebbnek vélik, a kellő taneszközökkel, gyűjteményekkel szerelni föl, s tágas és jól berendezett laboratorhiumokkal, jó rajztermekkel, látni el a tanintézeteket. Minél több költséget von el ezektől a műhelyek, műtelepek berendezése, annál inkább kárát vallja az oktatás. Hogy pedig a rendszer, a melyet ostromolnak, rendkívül költséges, Franciaország példájával bizonyítják, a hol a három állami közép ipariskola («écoles des arts et metiers») közül mindeniknek föllállítása és fölszerelése négy millió frankba

került. Nem is említem ez intézetek évi költségvetését. Ezek lehettek az okok, a melyeknél fogva a szomszéd Ausztria sem vitte be iparos közép-iskolaiba a tanműhelyeket. S a francia rendszernek e tekintetben hő pártolója, Wilda, a brünni állami ipariskola igazgatója, a külföldi, főleg a francia technikus iparos oktatásról tett jelentésében elégnék tartja egyelőre kísérletképen egy állami közép ipariskolába vinni be a műhelyi oktatást.

Azt hiszem, tisztelt értekezlet, már pénzügyi viszonyaink sem igen engednek nekünk is e részben eleinte többet tennünk ilyen egyes kísérletnél. Nem a körül forog a vita: hasznos-e az ipar leendő művezetőinek a munkások ügyességét, a szerszámok, gépek, kezelésében való jártasságát is elsajátítani. Az a kérdés: vajon az iskola föladata-e az iparos növendék magasabb kiképezésénél a műhelyi oktatást is megadni; vajon képes-e az iskola a műhelyi oktatást is megadni; vajon képes-e az iskola a műhelyi oktatást akkép kötni össze az elméleti oktatással, hogy az az elméleti oktatás rovására ne történjék, vagy, ezt akarva kikerülni, a műhelyi oktatás eredménytelen pepecseléssé ne váljék? Olyan föladat, a melynek megoldása egyaránt igénybe veszi a tanuló egész testi és lelki erejét, és a tanárok ügyességét. A francia állami közép ipariskolák már a fölvételnél szigorú föltételeket szabnak a növendék elé, s a kiben a tanulói pályán a megkövetelt testi vagy lelki erő hanyatlik, időközben is elbocsátják az intézetből. És a tanárok? A francia tanár, mint az író, kiváló ügyességgel bír, azt a mit alaposan tud, egyszerűen, érthetően, világosan előadni. A műhelyi oktatás módszere kifejtésére is sok történt Franciaországban, a miből más nemzetek tanulhatnak. Az elmélet oktatása módszerére nézve azonban Németország áll föntebb. Fog-e sikerülni, a mivel az oroszok dicsekesznek, a műhelyi és elméleti oktatást a közép ipariskolák rövid (mert rendszeren csak három évi) tanfolyama alatt akkép kötni egybe, hogy a francia gyakorlati és a német elméleti oktatási módszerek ugyanazon intézetben együtt működjenek közre a növendék kiképezésénél? Hogy a föladat nem olyan könnyű, mint sokan gondolják: mutatja az aggodalom, a melylyel a német tanférfiak a műhelyi foglalkozástól elméleti oktatásuk sikerét féltik; s mutatják a tanműhelyek pártolóinak panaszai, a kik Németországon több helyütt abban látják a tanműhelyi okta-

tás sikeretlenségének okát, mert az elméleti oktatástól csak kevés idő maradt a gyakorlati kiképezésre s az ipartelepek sem voltak mintaszerűen kellőképen felszerelve.

Említhették volna a szaktanárok hiányát is. Igen, uraim, a szaktanárok hiányát, a kiket az iparos oktatás terén Németországon is keresve kell keresni. Nem szólok az általános, elméleti szakok előadóiról. Az államnak gondja van rá, hogy ilyen tanfőriak a közép- és felsőbb oktatás számára képeztesse. Olyan tanárok növelésére nézve, a kik az elmélet alkalmazását vannak hivatva oktatni a szakiskolákban, még eddig más államokban is kevés történt. Az elméletet e tanároknak több oldalú gyakorlati ismerettel kell párosítaniok, a mit csak az életben szerezhettek meg. S szakemberek, a kik kellő elméleti műveltséggel megfelelő gyakorlati képzettséget párosítanak, rendesen már jövedelmezőbb állást foglalnak el, hogysem hajlandók volnának azt tanszékkal cserélni föl, a melyet a közép-iskolai chablon szerint fizetnek. Innen az ipariskolák egyes tanárainak a külföldön is feltűnő nagy fizetése. S a kormányok örömet hozták meg a szakoktatás érdekében ezt az áldozatot is, főleg ha az elméletileg és gyakorlatilag egyaránt képezett férfiban a tanítói képességet is sikerül föltalálniok. Ritka szerencse, kivált a mesterek közt, a kik a tanműhelyi oktatásra alkalmaztatnak.

Az iparos szakoktatás közép intézetei Németországban sem igen népesek. Hazánkban még lassabban fognak fejlődni. De ha már megkezdettük — a mint hogy meg kellett kezdenünk valahára — azok fejlesztését is: nagy ideje legalább egyes szaktanárok képezéséről is gondoskodnunk. S ez egyes alkalmas egyéneknek már a műegyetemen kiszemelése által történhetik legegyszerűbben. A műegyetemi tanárok föladata kiismerni hallgatóik között, a ki erre tehetséget, hivatást mutat; s az ő föladatuk a kormány figyelmét idején fölhívni az ilyen kiváló tehetségekre, hogy ösztöndíjakkal buzdíttassanak már a tanulói pályán, s műegyetemi tanfolyamuk bevégeztése után további képeztetésökről a külföldön is az állam gondoskodhassék. Természetesen ahhoz értő szakfőriaknak, a kik a szakoktatás ügyét tanulmányuk tárgyává tették, kellene az ilyen ifjaknak utasítást készíteni minden egyes esetben, hogy addig is, míg magok szerezhettek tájékozást a külföldön, tud-

lassák, mely országokban, mely intézeteket, mely ipartelepeket látogassanak meg.

Nagyon megkönnyítették a kezdet nehézsége a szakoktatás alsó és közép fokain, ha a kormány a megállapított programmok alapján, tankönyvek készítéséről is korán gondoskodnék. S e föladat megoldásával is a műegyetem egyes tanárai volnának legezelszerűbben megbízhatók. Nezetem szerint még a legelemibb tankönyvet is a legkiválóbb szaktudósokkal kellene íratni. A ki a tudományt legalaposabban érti, az tudja annak lényegét, főbb vonalait vagy egyes részeit leg-
 2-
 1-
 rövidebben, legszabatosabban és érthetőbben előadni. S lelkiismeretes tanár, a ki valamely tudományt hosszabb ideig tanít, lehetetlen, hogy az előadás módszerével is sokat ne foglalkozott legyen. Tudjuk, hogy a műegyetem egyes kitűnő tanárai tanácsaikkal, javaslataikkal, útazás közben is szerzett tapasztalataik közlésével eddig is különösen előmozdították az iparos szakoktatás ügyét. A programmok is, a melyeknek végrehajtásáról van szó, részben az ő művök. Senki sincs inkább hívatva, mint ők, megmutatni, miként valósíthatók meg e programmok. A műegyetem tanárainak nemcsak a midőn véleményök kikéretik, nemcsak szóval, tanácscsal, hanem tettleg is az összes nemzeti szakoktatás élére kell állaniok. Ők vannak leginkább hívatva azt vezetni, irányozni iskolákban és irodalomban, tankönyvekkel és szakművekkel. Mindig elszomorodom, látva, hogy Bécsben külön könyvkereskedés áll fönn a technikusok minden rétegeinek írt művek számára. Nekünk még tankönyveink sincsenek ipariskoláink részére; nemhogy kézikönyveink volnának technikusaink számára. Nem lehet csodálni. Iparunk csekély; s gyáriparunk munkavezetőinek, technikusainak is nagy része idegen ajkú. Az irodalom e szakának alig volt nálunk közönsége. Magyar iparosaink értelmesbjei is a német irodalomban keresték, a mit irodalmunkban nem találtak föl. Ideje, legalább ezeknek szükségét látni el. Mindent el kell követnünk, hogy az ipar fejlődése hazánkban lépést tartson az iparos elemek magyarosodásával. A szakértelmiség emelése és a nemzetiség érdeke egyaránt kö etelik ennélfogva, hogy mindazon tényezők, a melyek e nemzet közgazdasági fejlődésére vannak hívatva közreműködni, különösen a kormány és egyesületek, komolyan foglalkozzanak már most azzal a kérdéssel is, miként

lehetne iparosaink minden osztálya részére megfelelő szakmúveket készíttetni. Magán kiadó ily művekre még nem vállalkozik. Szerencsésebb viszonyok között a közönség igényei szerint magától fejlődik az irodalom minden ága. Nálunk, fájdalom, semmi sem megy a fejlődés rendes törvényei szerint. Másutt a forgalom, a kereskedés maga, az állam terhelése nélkül, hozza létre a vasútakat; mi az állam költségén vagy biztosítása mellett építünk vasútakat, hogy lehetővé tegyük, hogy emeljük a forgalmat, a kereskedést. Másutt a közönség pártolása emeli az irodalmat; nekünk áldozatot kellett és kell hoznunk, hogy irodalmat hozzunk létre, s közönséget teremtsünk az irodalomnak. Költségesebb, több nehézséggel járó útja a fejlődésnek: de kiáltó tények mutatják, hogy van eredménye. S ha másképp nem tudunk fejlődni, ne sajnáljuk az áldozatokat!

De ismét eltértem ez enquête föladatától. A szakoktatás ügye szervezéséről van szó, kapcsolatban az általános műveltséget nyújtó, előkészítő tanintézetekkel.

Már föntebb kifejtém az okokat, a melyek szükségessé teszik, hogy a szakoktatás az általános, előkészítő oktatástól külön, önállóan rendeztessék. A helyes közoktatási rendszernek ez a legelső alapelve. Stüve, főkormánytanácsos nyilatkozata szerint a porosz kormány is egyik irányelvül jelölte azt ki a szakoktatás újabb szervezésénél. S nemhogy a szakoktatást törekednének most már bevinni az általános, előkészítő tanintézetekbe, hanem ellenkezően azt látjuk, hogy az általános műveltséget nyújtó tananyag egy részét viszik által a szakiskolák tantervébe is. Ilyen különösen a hazai nyelv és irodalom, egy-két idegen nyelv, földrajz, történelem. A francia, német, sőt az orosz szakiskolák programjaiban is föltaláljuk e tantárgyakat vagy azok egy részét. Jele, hogy még az orosz is kiváló súlyt helyez szakembereinél az általános műveltségre.

A szakoktatás másik föelve: a nemzet minden osztályára nézve lehetővé tenni, hogy iskoláztatási idejéhez, előképzettsége fokához képest, a szakképzettség bizonyos mennyiségét megszerezhesse.

A mint általában az általános közoktatási rendszernek a nemzet minden osztálya, minden rétege igényeit ki kell elégítenie: nem kevésbé szükséges, hogy a nemzet érintett osztá-

lyai, rétegei az általános, előkészítő oktatás után megtalálják a hivatásuknak megfelelő szakoktatást.

Így áll elő a szakiskolák hasonló tagozata, a minővel az általános műveltséget nyújtó tanintézeteknél találkozunk.

A népiskolához csatlakozik a szakoktatás alsó foka, a mezei gazdaság és ipar munkás osztályai, kézművesek és kis gazdák számára.

A középiskolák, gymnasiumok, reáliskolák és a polgári iskola legalább négy alsó osztálya adja meg azt a képzettséget vagy legalább érettséget, a melyet a közép fokú szakoktatás sikeres hallgatása föltételez. Nem ok nélkül tettem a megkülönböztetést: képzettséget vagy érettséget. A gymnasiumok és reáliskolák alsóbb osztályai inkább az utóbbit adják meg. E középiskolák föladata ugyanis a fensőbb oktatásra készíteni elő az ifjakat, s minél czélszerűbben, egységesebben szervezve, annál inkább szükséges, hogy kizáróan e czél előmozdítását tartsák szem előtt, már alsóbb osztályaik. Sokat tanítanak e tanintézetek alsóbb osztályaiban, mint más alkalmakkal is megjegyeztem már, a minek az iparosok, gazdák, kereskedők középosztályai már annál fogva sem vehetik hasznát, mert e tanulmányokat, idő előtt lépven ki a gymnasiumból és reáliskolákból, csak alig kezdték meg, be nem fejezhették; és sokat nem tanítanak, mert az érintett közép tanintézeteknek csak fensőbb osztályaiban adatnak elő, a melyekre meg szükségök volna, mind általános műveltség szempontjából, mind előkészületül a közép szakoktatáshoz. Mindkét tekintetben inkább megfelel a közép szakiskolákba lépő növendékek igényeinek a polgári iskola. A mit ez iskola tanít, mind szükséges egy közép rendű embernek, bármely életpályán működjek; s a reálismereteket tekintve, elegendő alap a közép fokú szakoktatás bármely ágához. Ezért mondá Stüve, mint a porosz kormány közege szólván az iparos szakoktatás rendezéséről, hogy a második fokú technikusok ipariskolái oly előképzettséget igényelnek, a minőt a sajátlag úgy nevezett *Mittelschule* vagy a felsőbb polgári iskola ad.

A gymnasiumi és reáliskolai teljes tanfolyam vezet, a mint tudjuk, a fensőbb szakoktatásra.

Mellőzöm ezúttal a fensőbb szakoktatást.

Egy közép és alsó ipariskola terve közöltetett a tisztelt értekezlettel, a mi már magában fölhívásul szolgál, hogy a

szakoktatásnak főleg e két fokára szorítkozzunk nyilatkoztatunkban.

A szakoktatás alsó foka, a velünk közlött javaslat szerint, a népiskola hat éves tanfolyamának bevégzéséhez csatlakozik. A ki e tanfolyamot sem végezte be, a népiskolába viszsza, vagy előkészítő iskolába utasítja az előttünk fekvő javaslat. Igen helyesen. Csak aztán erély is legyen végre hajtani az üdvös rendeletet.

A szakoktatásra nézve általában óhajtandó, hogy rögtön következék az általános, előképző tanfolyamra. A mi különösen az alsó fokú szakoktatást illeti: a népiskolát végzett tizenkét éves gyermek még nem annyira érett, hogy az elemi iskolában nyert ismereteit maradandó vagyonának tekinthetné, ha tüstént fölhagy minden tanulással. Hamar feledi részben a mit tanult, ha nem ismétli. Ez igazolja az ismétlő, vagy — a mint a németek nevezik — továbbképző oktatást. Ide járúl, hogy a mely gyermek a népiskola végeztével pár évig szünetel, nehezebben szokik ismét szellemi munkához, ha azután szakoktatásra megy. Az iparos növendékekről e fölött tudjuk, hogy ha tizenkét éves korukban mesterségre mennek is, nem részesülnek azonnal műhelyi oktatásban. Erős munkához nincs még erejük, s finom munkához nincs még kellő ügyességök. Többszörfőre házi munkákra, küldözgetésre használja őket mesterök az első években. S ez az az időszak, a melyben legtöbb gyermek elromlik. Ezt az időt ennél fogva a legcélszerűbb az iparos tanulók oktatására is fölhasználni. Sajátlag e korban még a rendes iskoláztatás volna helyén. A külföld több művelt államában folyvást sürgetik a népiskolai tankötelezettség kiterjesztését. Tudjuk azonban, mily nehézségekkel jár ott is e kérdés megoldása. S a midőn más, műveltebb államok is örvendenek, ha a nép alsóbb osztályait rövidebb idejű rendes iskoláztatás után, a munka szünetelése idejében, a földműves gyermekeket leginkább télen, s az iparos tanulókat szünnapokon, ünnepeken és szünórákban, este vagy korán reggel, részesíthetik ismétlő vagy továbbképző s ezzel összekötött szakoktatásban: részünkről is kénytelenek vagyunk ezzel beérni a szakoktatás legalsóbb foka általános rendezésénél.

Az iparos tanulók iskolái, az előttünk fekvő terv szerint, nem egyebek, mint ilyen, részint ismétlő, részint iparos irányban továbbképző tanintézetek. A hét rendes munkanapjain

csak négy napon veszik igénybe esténként az iparos tanulók két-két óráját, s vasárnaponként három órát. Oly szervezet, mely az iparos tanulók mestereinek érdekeit is figyelembe veszi. Épen azért joggal várható, hogy a mesterek részéről is támogatásban részesüljenek az iparos tanulók iskolái. S a mennyiben egyes műveletlen és rossz akaratú mesterek tanítványaikat visszatartanak ez iskoláktól, teljes mértékben alkalmazható rájuk a törvény szigora, mely a szegény gyermekek művelődési jogát védi. A tankötelezettség ugyanis az ismétlő iskolákra is kiterjed népiskolai törvényünk szerint. S az iparos tanulók iskolái az ismétlő iskolákat pótolják az iparos tanulókra nézve. Annyira áll ez, hogy a fővárosban szakférfiak is fölvetették a kérdést: nem teszik-e az iparos tanulók iskolái fölöslegessé az ismétlő iskolákat, nem kell-e a fővárosban megszüntetni az utóbbiakat?

Ha csupán iparos tanulókból állának a népiskolát végzett gyermekek, a kiket ismétlő iskolába járásra kötelez a törvény: jogosult lehetne e kérdés. De mivel ez nem így van, sőt valószínű, hogy magában a fővárosban az ismétlő oktatásra kötelezettek egy része nem iparos tanuló: nem csak nem szüntetendő meg, sőt, nézetem szerint, Baden, Würtemberg és Szászország példái nyomán, külön törvényben rendezendő az ismétlő és továbbképző oktatás. Az 1877-iki közoktatási adatok szerint 287,601 volt azon tanulók száma, a kik hazánkban ismétlő oktatásban részesültek, s több mint 600,000-re megy a tankötelesek száma. Jele, hogy az oktatásnak e neme most sem működik eredmény nélkül; jele egyszersmind, hogy még tetemes fejlesztést igényel. Fejlesztést intensive is. Tudom, hogy e részben legtöbb függ az illető iskolai hatóságoktól. De épen az idéztem kis német államok példái mutatják, hogy az oktatás e nemének czélszerű rendezése végett külön törvényes intézkedések is szükségesek. Természetesen rövidnek kell lenni e törvénynek az ismétlő és (én hozzá tenném) továbbképző oktatásról. Ez oktatás az új törvény szerint is három évre (a tizenkettedik évtől a tizenötödik betöltéseig) terjedne és kötelező volna mindenkire nézve, a kit ismétlő iskolába járásra kötelez népiskolai törvényünk. Kivétel csupán azokra nézve engedtetnék, a kik szakiskolákba járnak. Így városokban az iparos tanulókra nézve, a kik az iparos tanulók iskoláiba járnak. Az új törvény, nem várva be az ipartörvény reví-

síóját, magában foglalhatná azon büntetéseket is, a melyekkel sújtandók a mesterek, a kik az ismétlő és tovább képző iskolákat pótló szakiskoláktól elvonják növendékeiket. Az ismétlő és tovább képző oktatás programját illetőleg kimondandó lenne a törvényben, hogy ez oktatásban a súly az első két év alatt főleg az általános műveltséget nyújtó tantárgyakra, a harmadik évben teljesen a szakoktatásra helyezendő. A program részletes megállapítása különben az iskolai hatóságok föladata, a melyek e föladat megoldásában a miniszterium által adott utasítások alapján, a helyi viszonyok tekintetbe vételével járnak el. Maga a szakoktatás is, általános előismeretek mellett, a vidéken uralkodó gazdasági művelési ágat vagy ipart tartaná főleg szem előtt.

Ismerem a nehézségeket, a melyekkel már magában az ismétlő oktatás fejlesztése jár, s még inkább járna az általam vázolt terv végrehajtása. De épen az idézett német államok példája mutatja, mennyire gyümölcsözővé tehetni ezt az oktatást is jó akarattal és szilárd kitartással. Szükséges azonban, hogy miként az említett államokban láttuk, komolyan foglalkozzanak ez ügygel kormány és iskolai hatóságok; tanulmányozzák azt külföldön és hazai viszonyaink közt; szükséges, hogy szakértő felügyelet alá helyeztessék ez oktatás is; szükséges, hogy a kormány akkép gondoskodjék tanítók szakszerű képzéséről, mint Badenben és Würtembergben történik; szükséges elvégre, hogy az ismétlő és továbbképző iskolákban, valamint az iparos tanulók iskoláiban, ne csak este, mikor a napi munkában már kifáradtak a tanulók, hanem, miként az idézett német tartományokban, különösen Badenben, sőt a szomszéd Ausztriában is, a kora reggeli órákban is, vagy főleg ez órákban, adassék az oktatás. Megfontolandó az a körülmény is, nem emelhető-e egy párral az ismétlő iskoláink számára előírt heti tanórák száma, ha nem is annyira, a mennyire az iparos tanulók iskoláiban emelték.

A közép ipariskola szervezete, a melyet közoktatási miniszter úr velünk közölt, teljesen megfelel a czélnek, a melyet a szakoktatás ezen foka elé tűznek a szakértők. Hiányait majd a tapasztalás fogja kinutadni. A program azonban csak holt betű. Életet adni e programnak, — nem kisebb föladat, mint egy új, eddig nálunk merőben járatlan téren törni utat. Az illető közönség lassan érti meg az új intéz-

ményt, holott érdekeltsége szükséges, hogy az meghozza a tőle várt eredményeket. S már megjegyeztem, hogy iparunk csekély; annak is egy része nem magyar. Pedig a szakiskolák népessége attól függ, találnak-e a növendékek az életben könnyen alkalmazást. Míg másutt a már létező ipar idézi elő a szakiskolákat, hogy fejlesszék azt, a mi már megvan, emelven a munka értelmességét, ízletét, s a hagyományt az ipar terén kapcsolatba hozván a technikai ismeretek haladásával: a mi sajátos viszonyaink közt, a melyekről már szóltam, a szakoktatást is azon tényezők egyikének is kell egyszersmind tekintenünk, a melyektől nem csak a már létező ipar fejlesztését, hanem általában hazai iparunk fejlődését várjuk. Olyan tényező, a mely magában bizonyára nem teremti ipart: de a mely lényegesen megkönnyítheti azon közgazdasági tényezők föladatát, a melyeknek közreműködése idézi elő az ipart mindenütt. Különösen fontos e tekintetben a közép szakoktatás, a másodrendű technikusok, munkavezetők képezése, a mely elem nélkül ipart oly kevésbé képzelhetni, mint hadsereget altisztek nélkül.

Egyaránt kiemeltem a másodfokú iparos szakoktatás nagy fontosságát és a nehézségeket, a melyekkel ez oktatásnak, viszonyaink közt, kivált kezdetben, küzdenie kell. A közönség azon részéhez szóltak e megjegyzések, a mely minden kezdeményezést kétkedően fogad, s oly hamar pálczát tör a legüdvösebb törekvés föltt is, ha nem kíséri azonnal nagyobb siker. De szóltak egyszersmind azokhoz, a kiknek buzgóságától, kitartásától várhatni a nehézségek legyőzését. Hasonlítván a külföld kedvezőbb viszonyai közt levő intézetekéhez új közép iparos iskoláink helyzetét, érintettem a kevésbbé kedvező kilátásokat az ezen iskolából kikerülő növendékek alkalmazására nézve. Nem szeretném, ha ez észrevétel lehangoltságot idézne elő a szülék vagy az iparos pályára készülő növendékek között. Föl kell tennünk építészainkról, hogy az általok vállalt munkálatoknál készségesebben alkalmazzák munkavezetőnek, felügyelőnek, a közép ipariskolát végzett ifjút, mint a tót kőművesből rendre előléptetett tót pallért. Nem is szólok azon gyárakról, a melyek az állam kezében vannak. Csak azon ipart említem, mely gazdasági termékeink földolgozásával foglalkozik. S bizton hihetjük, hogy az a lelkesedés is, mely a hazai ipar fejlesztését újabban

fölkarolta ez országban, mélyebben gyökerezik most, mint a negyvenes években. A magyar állam a fejlődés azon fokára jutott immár, a melyben az ipar fejlődésének elémozdítása reá nézve, még háztartása rendezése tekintetéből is, életszükséggé vált.

CSENGERY ANTAL.

BETHLEN GÁBOR LEVELEI. *)

Minél messzebb hagyja a történetíró a múltat háta mögött s minél közelebb jő kutatásai közben a jelenhez, az adatok annál nagyobb tömeggé halmozódnak előtte; lassanként megszűnik a pergamen uralma, helyébe a papirosé lép — s az oklevél formulákkal körülzárt elbeszélését az ügyiratok, az akták bőbeszédűsége váltja föl. A massa sokszor nyomasztóvá lesz; úgy hogy az, a ki helyre, időre, eseményre vagy személyre való tekintettel a föl kutatott történeti adatokat csoportosítani vagy épen azok száma nélkül való válfajaiból egyet kiválasztani tette föladatává, s a kinek e föladatot a kellő ügyességgel megoldania sikerült: bizonyára hasznos, elismerésre méltó dologban fáradozott.

Ez adatok egy nevezetes faját a missilis levelek, s különösen a kiválóbb egyéniségek levelezése képezi. Mi sem segíté annyira elő azt a roppant tudományos haladást a történetirodalom terén, mint a helyes szempontok szerint megválasztott levelezések nagymérvű közzé tétele s fölhasználása. Példát e tekintetben Nyugot-Európának ép úgy, mint a memoire-irodalomnál, Franciaország adott. Korán, a XVI. század végével fölismerték ott az e nemű kútfők közzétételének fontosságát — és helyesen. Sokan legelső sorban a történelmi naplónak (nem memoire-szerű iratokat értek) vindicálják azt a speciális tulajdonságot, a mi a leveles gyűjtemények fő be-

---

*) *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei.* A magyar tudományos akadémia történelmi bizottsága megbízásából kiadta Szilágyi Sándor, akadémiai rendes tag. — Buda-Pest, 1879. Nagy 8-r. XIV. 496 lap.

csét képezi. Mivel azonban e naplók nál a subjectiv reflexiók kizárólagos volta a tárgyvilágos megítélést nehezíti; míg ellenben e momentum a leveles gyűjtemények becsének megbírálásánál — már csak azért is, mert a levelek írói nem csak magokkal számolnak, mint a naplókban, hanem mások irányában nyilatkoznak — sokban kedvezően módosúl; ép ezért a leveles gyűjtemények nagyobb mérvű fontossága a történetírásnál kézzelfogható.

S miben áll e collectiók becse? Jól mondja egy francia író, a világeseményekre elhatározó befolyással bírt egyének correspondentiájának történeti értékéről szólván, hogy: műhelyek, laboratoriumok ezek, melyekben látni s szemlélni van alkalmunk, mint készültek s mint fejlődtek az események, csak megérteni s összefűzni őket, a lényegest bennök kitalálni, az értelmet föl kutatni, s horderejük nagyságát megismerni kell. Itt egy épen most fölmerülő eszme van előttünk, ott egy előbukkanó combinatióra akadunk, mely ma még papíron volt, de már holnap talán életet nyert, megelevenült, ténynyé vált, elhatározó ténynyé, talán olyanná, mely az emberi dolgok folyását más útra terelte. S szerencséje a történetírónak ha kutatása közben az adatok ilyen tárára akad, s ezekből szöhet magának idők és viszonyok, tények és tervek, emberek és események, kivivott siker s eredmény nélkül elhalt gondolat megítélésére vezérfonalat. Az érzelem és az ész, az erény és a hiba, a jellem és a gyöngeség sokszor csak e nemű kútfők után érthető meg; — s bár föltétlenül igaz is az, hogy csekély ama bizalmas levelezések száma, melyekben gondolat és aspiratió tartózkodás nélkül van kimondva, hol az író magát nem szépíti, hanem igazán úgy jelenik meg, mint a milyen a valóságban volt: annak mégis a ki különböztetni igyekszik, s e fajta adatok értékét szerencsés tapintattal képes összehasonlítani másneműekkel, annak a történelem e forrása tiszta kútfő lesz, s belőle tiszta ítéletet fog meríthetni.

Ebből a szempontból kell megítélni a Szilágyi Sándor által gyűjtött s kiadott eme levelek becsét is. Belőlök megérteni tanuljuk Bethlen Gábor lelkét és szellemét, ismerősök leszünk jellemével, kinyílik előttünk kedélyvilága, s mikor leveleit lapozzuk, beleéljük magunkat terveibe, szándékaiiba s gondolkodásmódjába.

És erre kétszeres szükség van azon arczképek után, miket az erdélyi fejedelemről újabb historicusok a külföldön árúlnak. Tadsáról a prágai egyetemi könyvtár öréről, ki különben alapos tanulmányokkal gazdagítja a Bethlen Gábor szerepléséről szóló történetirodalmat, már azért sem akarok szólni, mert ő nem veszi bonczoló kése alá a fejedelem jellemét; arra az itt-ott tett olyanféle megjegyzésre pedig, hogy pl. Bethlen folyton változó politikája állhatatlanságának s csalárd lelkületének volt folyománya, legfőlebb az Aesopus haldokló oroszánjáról szóló mesével válaszolhatunk. De egy neves historicust okvetlen szükséges megemlítenem. Míg az öreg Ranke elég éles szeme jól ítélte meg Bethlent, legalább felre nem ismeré, sőt annyira a mennyire méltányolta is; addig az az író, a kiről szólni fogok, a kinek sokkal több dolga volt és van az erdélyi fejedelemmel, legújabban másként bánik el ezzel.

Gindely, ki a harmincz éves háború történetének második kötetében egy egész fejezetnek e címet adja: *Bethlen Gábor*, frappans bizonyossága annak, mire nem képes egy történetíró, ha oly végtelen tömege a történelmi adatoknak áll rendelkezésére, mint ő neki, de ha ez adatok legtöbbje részrehajló, abban pedig, a ki azokat földolgozza, nincs meg a szellem, mely éles tekintetével átlássa, mi fogadható el egy olyan egyéniség megítélésénél, mint Bethlen Gábor, absolute s relative igaz gyanánt; ha, a mi fő, nincs meg a kellő bíráló tehetőség, mely a magasabb, merészebb, az események színvonalán fölülálló indokokat a hőshöz, kit tollára vesz, fölismerje. Akár gondatlanságból, akár készakarva elfogultságból (ha oly dynasticus érzülettel nem írta volna művét, szinte szeretném azt mondani: kicsinyes revanche-úl az általa vázolt fehérhegyi csata emlékeért) szól úgy, a mint szól Gindely: lehetetlen, hogy a ki meggondolja, mily nagyszabású munkába fogott a cseh-német történetíró, meg ne ütközzék azon a silány és rövid rajzon, melyet Bethlen Gáborról ad olvasóinak. Szerinte nem voltak az erdélyi fejedelemnek nagyobb, magasztosabb tervei, csak becsérzethből s harcztvágyból fogott fegyvert Ferdinánd ellen, s netán aggodalmai a józan észnek e két vak szenvedély könnyen leküzdé. Olyan politikus ő, a ki egy vig ebéd után félmármorban kifecsegi minden gondolatát vendégei előtt; sőt a mi több, a boritalnak annyira kedvelője, hogy

államügyekről beszélni vele csak kora reggel lehet, mert a délelőtti órák vége felé már ittas szokott lenni. — Egy minden komolyság nélkül való iszákos becsvágyó barbár s harczkedvelő bramarbas áll tehát előttünk, a kinek erényét csak az képezi, hogy a visszataszító arcz, a rútúl hajlott orr, s a széles, ritka fogakkal fegyverzett száj által kölcsönzött külső kifejezésnek megfelel zsarnoki erejű s energiájú lelke is. — Kár, hogy nem vette föl Gindely, hogy nem hitte el ez arczkép készítésénél azt is, a mit ugyan mese gyanánt említ föl, pedig ép úgy el volt terjedve az erdélyi fejdelemről, hogy t. i. Konstantinápolyban körülmetélkedett. Sokkal teljesebb lenne a leírás és kiegészítő.

Elmondja azt is, hogy Jakab az angol király oly rossz véleményt táplált Bethlen felől, miszerint veje a pfalzi választó s cseh király bármint kérte, nem volt képes rábírni, hogy csak egyszer tisztelje meg levelével az erdélyi fejedelmet. Azon a pályán, melyet Bethlen Gábor — mondja ez alkalmából Gindely — megfutott a mig magas állásához juta, bizonyosan nem is követhető az erény útját úgy, mint azt egy olyan, kit a sors már eleve trónra jelölt ki, tehetné, s még sem teszi. És ez az egyetlen mentő szó a cseh történetíró szájából ama sötét vonások után.

Attól, ki egy világmozgató esemény történetét írván, amaz idők egyik legnagyobb alakját akarja előnkbe állítani, más jellemzést várnánk. Gindely mitsem tud Boeckay István politikai testamentomáról, mely Erdély állását pár szóval, de a legtalálókban fejezi ki, s melynek legméltóbb örököse Bethlen Gábor volt. Mitsem tud a fejdelem nagy tervéről, eszményi gondolatáról, mely Mátyás fénykora visszaállítására törekvők; s a protestáns Daciáról, mely Kelet-Európa küszöbén sarkkövül szolgáltandott egy független, szabad, szabad intézményekkel bíró, culturát, művelődést terjesztő államnak, egy államnak, mely hatalmas védfalat képezzen a mohamedanismus terjeszkedése ellen, s a nyugat-európai műveltséget a barbartól való félelem nyomása alól fölmentse s visszaállítsa egyszersmind azt a hatalmat, melyet egy százados hiba leütött lábáról, de melynek föléledése más irányt adott volna az Európában viaskodó ellenérdekeknek. — A mi szívünkben a magyarok szíve dobog föl ugyan e magasztos gondolatnál hangosan, mi érezzük csak egészen mi nagy volt ez az eszme; de egy elérendet

siker fontosságát az idegen történetírónak is méltányolnia kellene, mert az a nép, melynek szép jövője tölté be Bethlen álmait, helyet foglal, s helyét meg akarja tartani Közép-Európában. S pedig hogy Gindely e szempontra nem fektet semmi súlyt, annál nagyobb hiba, mert bizonyos tekintetben exclusiv álláspontról tanúskodik. Legelső s legfő a harmincz éves háború történetében természetesen az, a mi a német birodalom kebelében történt; de ha már a teljesség, a mire Gindely törekszik, s az egymásra ható események harmoniájának fölfogása megkívánja (a mint okvetetlen megkívánja) a belevágó kelet-európai bonyodalmak kritikai ismertetését, s ez ismertetés, a műnek csakugyan célja is: akkor okvetetlen szükség legalább fölb vonásokban bonczolni azokat az aspiratiókat, melyek a tüzhelytől távol eső mozgalmaknak életet adtak, bárminő politikai jelleget öltöttek lévén is a kivitelben magokra. Ez aspiratiókat aztán méltányolni vagy elítélni fogja-e a történetíró, az itt nem kérdés. Mert bármelyiket teszi a kettő közül, indokokra fog ítéletében támaszkodni, a mely indokok alapján kimutatni igyekszik, hogy a megbukott eszme tán absolute nemes, magasztos, gyakorlatilag azonban kivihetetlen volt; vagy a kivitelben elfajult; vagy hogy már elméletileg is magában hordta — bárminő okból — életrevalótlanságának csírait. Gindelynél erre, legalább Bethlen Gábor szereplése rajzánál, nem akadunk. Az erdélyi fejedelmet mint ravasz politikust, mint fondorkodó keletit látjuk föltüntetve, ki róka-eszével gyakran túljár ellenei észjárásán, s az adott szót neki alkalmas perczben megszegni erényül tartja. Sehol, de sehol egy combinatio, melyben a köznapi kicsinyes politikai érdekeken felülemelkedő terv vagy gondolat tulajdoníthatnék neki; az események elbeszélése folyamában elég egy momentum, melyben, a mennyire a történetírón áll, Bethlent lelki nagyságának csak halvány fényében állítaná az olvasó elé; — pedig annyi és annyi alkalom volna rá.

Azt az embert, ki mint vezér a hadviselés a sereggon-dozás fáradalmai után, mint politikus az államügyek folytonos tárgyalása közben, midőn beállott az est s mindenki nyugovék, a sátora előtt járkáló örrel egyedül virraszta fönn, hogy hosszú, sűrűen írott leveleibe lelkét, szellemét, gondolatját belehelje s általok a kételkedőbe hitet, a kislelkűbe bátorságot, a csüggedőbe reményt öntsön, a közönyöst apathiájából

főlrázza, az elpártolni akarót visszatérítse, a lelkest, a buzgót többre, nagyobbra tüzelje; a ki a nap erőt emésztő fáradalmái után, a nélkül hogy pihenne, az éj csöndes óráiban saját lelke nagyságával, saját gondolatai gyorsaságával versenyezve, önmagából meritve új erőt, ez újult erővel dolgozik, — ezt az embert mint nyomorúlt részeg tököt állítani az utóvilág elé, a kinek első dolga, hogy alig kelt Isten szép napja föl, tüstént leigya magát: olyan dolog, a minek az egykorúak gyűlöletében, a vallási rajongás kicsapongó képzelődései s az élethalálra küzdő ellenpártok véres tusái között talán van értelme. De ugyanazt állítani rég lezajlott idők után a higgadt történetírónak, s éppen akkor, midőn e torzalaknak az általa vázolt események terén kitünő, elhatározó helyet jelöl ki: ha nem ítélethiányra, de mindenesetre erős ellenmondásra mutat.

A túlságosan dynasticus színezet, mely Gindely művét jellemzi, s melybe tán — szabad legyen e hypothésist kimondanom — azért esett akaratlanul bele, hogy a cseh-nemzeti pártállás vádjának még csak gyanúját is elhárítsa fejről, jogosult lehet, nem akarom tagadni. A jogosultságot azonban könnyebben elismerheti az által, ha a méltányosság vésőjével igyekszik kidomborítani az ellenpárt alakjait is, mint azzal, hogy torzképet fest. Ez utóbbi eljárás mindig visszahatást szül, s e visszahatásban a nemhivés, a kétely erősebben nyilatkozik; míg méltányos bánásmód mellett bármily merev legyen az elfoglalt álláspont, a loyaltás azt mindig bizonyos nymbussal köríti.

Ha Gindely e levélgyűjteményt ismerhette s használhatta volna, bizonyynyal más rajzot nyújt vala Bethlen Gáborról. Méltányolni tudta volna a politikust, megérteni a nagy tervekkel foglalkozó szellemet legalább oly mértékben, mint a milyenben a hadvezért elismeri. Szerencse, hogy maga az elbeszélés folyama, az események logikája részben kijavítja nála a torzképet — s belőlök akaratlanul is ki-kicsillan annak a szellemnek fénye, kit a történetíró nem értve jól meg, már-már eltemetett.*)

---

*) A lelkiismeretlenül kimondott ítélet mily könnyen köztulajdonná válhatik s mi úton-módon fészkelje be magát a nagy közönség tudalmába, arra a *Neue Freie Presse* 1879-ik októberi számainak tárczáját hívom bizonyossággul. — *Oesterreichische Verfassungskämpfe* a

Sok kiváló alakja van a harmincz éves háborúnak. Mind a két párton tűnnek föl férfiak, kik az emberi szellem sokoldalú tulajdonságai egyikében vagy másikában ragyogván, méltán keltenek a küzdelem folyamára figyelőben bámulatot s elismerést. De ha a meggyőződés, az eszményi gondolat képviselői közt nézünk szét: három alak ötlík leginkább szemünkbe — köztük Bethlen Gáboré. Az egyik (ne lássék paradoxonnak mondásom) II. Ferdinánd; nem nagy ember, nem nagy uralkodó; állhatatossága a makacsság, meggyőződése a vakbuzgóság jellegével bír; de van nagy lelki ereje ehhez, s e lelkierőnek az az erős bizalom az alapja, az a rendületlen hit, hogy neki mint az Istentől származó fejedelmi hatalom első képviselőjének e hatalmat érintetlen föntartania, s ez által egyszersmind a régi világrendet a fölforgatástól, a conservatív vallás-társadalmi eszmét a megsemmisítéstől megóvnia adatott. Mint ennek az eszmének képviselője oly kimondhatatlan bibliaszerű bizalommal van isteni rendeltetése s végzetszerűsége tudatában eltelve, minőt a világtörténelem lapjai alig mutatnak föl, — s ez az, a mi őt oly kiváló alakká teszi. A másik az éjszaki hős, Gusztáv Adolf, ki a Ferdinándéival ellentétes eszmék képviselője, s ki lángesze s fenkölt tervei által az utóvilág osztatlan tiszteletét vívta ki. És a harmadik Bethlen Gábor. Nem nyúlt oly mélyen az események közé, mint a másik kettő; nem jutott neki oly elhatározó szerep a hosszú tragédiában mint a másik kettőnek — s nem is ismeri őt annyira a világtörténelem, mint amazokat, sőt félreismeri, mert egy sorba helyezi azon másodrangú tényezőkkel, kiknek száma e nehéz küzdelemben oly igen nagy. De meggyőződé-

---

ezíme annak a különben érdekes, Gindely után írt cikksorozatnak, mely — III. *Untergang des böhmischen Staatsrechtes* — Bethlen Gáborról is szólván, ezt mondja a többi közt: «Bethlen Gabor, den das Kriegshandwerk zum Fürsten von Siebenbürgen emporgeschwungen hatte, schloss sich den Aufständischen an. Er riss die Herrschaft in Ungarn an sich; alle Verhandlungen des Kaisers mit ihm — man konnte sie nur Vormittags führen, weil der Parvenu später betrunken war — blieben ohne Erfolg» stb. Hány ezer ember olvassa naponkint e lapot s hány ezer ember a műveltnek nevezhető néposztályból van olyan, a ki szellemi táplálékának nem szakmájába vágó részét a napi sajtó nempolitikai termékeiből meríti. Egy emberöltőre van legalább is megmérgezve ezek itélete.

sem, hogy akár észre, akár eszmére nagyobb ő nála nem volt egyik sem. Terveit nem valósíthatá, gondolatai elhunytával sirjába szállottak; de a siker után nem is kell megítélni őt. A ki fölismervén a kormánypálczája alatt nyugvó igénytelen ország nemzetközi fontosságát, czélhul tűzte ki ez országra támaszkodva, egy a sors csapása s a vezető kezek gyámoltalansága miatt elalélt nemzettömegbe lelket önteni, egy sirba hanyatlott népet halottaiból föltámasztani, ki merész kezzel a gondviselés szerepe után nyúl, s egy a világ küzdelmei közt megbotlott országot talpra állítani akar, s czélja kivinni, hogy ez ország tényező legyen újra, mint egykor volt azon a földrészen, melyet Európának neveznek: olyan szellem, oly lelki nagyság, a kit, ha igyekezetét nem követte is a siker, méltán megillet az, hogy Gusztáv Adolf mellé, ezzel egy sorba állíttassék. S a ki Szilágyi Sándor e publicatióját figyelemmel olvasgatja, hiszem, nem fogja merésznek állítani e párluzamot.

Bármily csábító volna azonban e levelek kalauzolása mellett bő jellemrajzot adni e rendkívüli emberről, elkísérni pályája kezdetétől sirja széleig, kifejtetni az eszméket, a melyekért küzdött, vázolni a viszonyokat, melyek ez eszmék valóítását megakadályozták, s kimutatni, hogy a kedvezőtlen körülmények ellenére, s mindamellet, hogy fáradozásait siker nem koronázta: ő nagy ember volt a szó teljes értelmében. olyan, a minőt ritkán szült e hon, — ezt nem kísértem meg. Nagy apparatust kívánna meg e munka s a mester kezét. Én egyikkel sem bírok. De megkísértek mást; megkísértem egy-egy ragyogóbb jellemvonását saját szavaiban, saját leveleiben fölmutatni, megszólaltatom őt magát, mint a ki saját magának leghívebb tolmácsa. Nem terjeszkedem sokoldalú működésére, csak szellemének egy-egy olyan csillámát lopom ki leveleiből, a mi inkább az emberé, mint a fejedelemé, hogy legalább néhány vonással segítsek festeni azon a képen, melyet a vele való társalgás közben, a kitünő levelek olvasása után e gyűjtemény lapozgatója Bethlen Gáborról magának tán alkotni fog. S ez a szándékom magyarázza meg, ha mindamellet hogy a becses gyűjteménynek — melyet ismertetni akarok — címe: *Bethlen Gábor politikai levelei*, és mindazáltal a politikát kihagyván a megbeszélés köréből, azon levelekre leszek figyelemmel, melyek Bethlen jellemének, az em-

bernek egy-egy kitünőbb, kifejezőbb vonását hordozzák magukon.

*   *

Dícséretes szokása volt a régi világnak, hogy a szavazatokat nem számlálta, hanem mérlegelte. Ezt a — mint egy kitünő magyar historikus mondja — aristokratikai színezettel bíró, erősen conservativ elvet akarom én alkalmazni, midőn azt mondom, hogy Bethlen Gábor mint ifjú is más ember volt, mint még a legkitünőbbek is szoktak lenni. A tapasztalás tette őt már igen korán mássá, különbbé. Nagyon fiatal, alig húsz éves lehetett, midőn a Mihály vajda s Básta dulásai után a napirenden levő polgárháború által kényszerítve, egy kicsiny csapat élén elhagyta szülőföldjét s a törököknél volt kénytelen menedéket keresni. Az emigransok szeme ezen az ifjún függött; ő volt szelleme, lelke azon mozgalomnak, mely Erdélyben a régi törvényes rendet visszaállítani tervezé. Az ő éles tekintete fölismeré, hogy az addig német hírében álló Bocskayt az, ki az ügyek vezetését kezébe veheti s fölszólítá Bocskayt, hogy cselekedjék. E nagy pártvezér elhalt, epigónok akartak nyomába lépni s ismét Bethlen az, ki Báthoryt a trónra segíti. Majd újra változnak a körülmények — s az esztendő nehéz csapásaiban meghányt, de viharezett, az események és pártállások tengerének forrongását ismerő kormányos Bethlen Gábor most maga áll a kormányrúd mellé, hogy az új viharban sülyedni induló államhajót biztos révbe terelje. Nem sok év múlik el s belviszályok scylláját, külmozgalmak charybdisét hajójával elkerüli erős keze, tekintélyt, elismerést szerez a rábízott országnak, békét, nyugalmat és erőt gyűjt számára, olyan erőt, a melyvel most már egy az övilágot megingató mozgalom küzdterére léphet bátran és biztosan. — Ott vagyunk, midőn Bethlen Gábor a harminczéves háború kezdetén mint a forrongó elemek egyik szövetségese a világesemények színpadára tette lábát. Kétség kívül legérdekeseb darabjai e gyűjteménynek azok, melyek a nagyra törő fejedelemnek a hosszú háborúban való szereplése első időszakát világosítják meg — s azért választám a gyűjtemény bemutatásánál kiinduló pontúl épen ez időszakot. Ez években tűnik elő leginkább Bethlen Gábor hatalmas geniusának sokoldalúsága; attól a percztől, mely a higgadt, nyugodt meggondolás után a csend-

ben munkálódót föllépésre készíteté, azon időkg, midőn bizalma a forgó szerencse következtében ingadozó párthívekben megrendült s megtépett viharzó lelke haragos mennyköveivel sújtja a kishitű nyomorútlakat, alig van az emberi érzelmek fejlődő változásainak olyan árnyalata, melyet ez évek alatt irt leveleiben föl nem találánk.

Midőn a merész lépésre elhatározta magát, s szűkebb hazája szép határai közül kiindulandó volt: mélyen érezé — nemcsak tudta — roppant horderejét annak, a mit tesz. Kilátzik ez Rákóczy Györgyhöz a későbbi fejedelelemhez intézett szép leveléből. melyben Rákóczy biztatására is hivatkozván, azt mondja, hogy a mit cselekszik, ahhoz «a dologhoz elein kedvetlen volt sok ratiókból . . . tudván az austriai familiának nagy fejedelmekkel való conjunctióját. Az ő kicsin állapota szerint fejedelemségének mostani megerősödött szép csendes, békességes voltáról is nem keveset gondolkodott, kellessék-e ilyen fundamentomos állapotját bizonyos reménységért koczára vetnie és izgatta az is, hogy ilyen dologhoz a ki kezdeni akar, mélységes tanácsos embernek kívántatnék lenni, nagy értékűnek (tudniillik sok pénzzel bírónak), melynek egyikét sem tudván maga körül lenni, retteghete.» Nyomós, erős okok, a magok mesterkéetlen egyszerűségökben előadva. Minden jó hazafi százszor is meggondolta, hogy a sokat szenvedett, a közelmúltban porig alázott országnak nem fog-e egy sikertelen, eltévesztett vállalat ismét keserű napokat szerezni. S ha a komolyan gondolkodók lelkére ez a gondolat nyűgöt vetett, s a fenyegető bajok sejtelmei gyötörték az igazak keblét: bizonyára első sorban volt ezek közt a fejedelelem, ki nemcsak nyugalmat, trónt és hazát, de kormánykertjében gondos kezekkel ápoltt s már gyümölcsöt hozó csemetéket, saját művét: azt a gyarapodást és jólétet, melybe országát emelte, volt fölláldozandó. Hatalmas rugóknak kellett lenni, melyek ösztönözték, hogy mindezt koczára vesse. «Mikoron a magyar nemzetnek nyomorult sorsán gondolkodnám — így adja elő az okokat levelében (CXIX. sz. levél) — igaz religióknak láb alá tapodtatására való gonosz intentumokat mikoron sok fölül igen bizonyosan hallanék: igazán mondom, hogy meggyőzött sokképen nemzetemhez való igaz affectusom, az nagy Istennek igaz tiszteletihez való nagy zelusom és magamban elvégeztem, hogy az Isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért

kitámadjak.» És nemcsak a szenvedély, az elkeseredés szavára hallgatott, nemcsak futott egy szép eszme, egy csábító ködkép után, mint félszázaddal később a szerencsétlen II. Rakóczy György a lengyel koronáért, hanem meggondolta azt, a mihez hozzáfog, s a mint lassankint meggyőződésé érlelődött lelkében, a mit tennie kell, attól a perctől kezdve csendesen, titokban készíté útját elő, azzal az óvatossággal, melyet elleni benne a róka ravaszságának mondanak, de a melyet mint a józan politikus legelső kellékét szoktak tekinteni. «Mindazoltától fogva is azért nem aludtam el dolgaimat, haszonatlanul időmet nem töltöttem, noha azt itilhatték volna az emberek magam viseléséhez képest. Mert ilyen nagy dolognak derekas fundamentomot akartam vetni, olyat, melylyel az egész magyar nemzet élhessen minden szükségnek idején bátorsággal.» Eztán elbeszeli, hogy először a török császárt «reconciliálta», aztán Csehországgal vetette föl a fundamentomot s így tovább nem várakozik, hanem «in omnem eventum Isten segítségéből» megindul. «Kegyelmedet édes öcsémuram — e szavakkal végzi levelét — szeretettel kérem, sőt az Istenhez és hazájához való szeretetire kényszerítem, immár az dologban mutatio ne legyen, viseljen úgy gondot az emberekre, hogyha én kegyelmetekért ilyen dologra vöttem magamat, életemet, országomat, békességes, csendes, szép, bizonyos fejedelemségemet kockára vetettem, kincseimnek elköltését nem számom, kegyelmetek is úgy viselje magát, hogy az kegyelmetek ígéretiben meg ne fogyatkozzam . . . . Serkenjete fel, nyúljatok kézzel immár az dologhoz: mert most szintén az ideje mindennek!»

A nagy műveltségű s szép tudományos képzettséggel bíró Turzó Imréhez, ki Heidelbergában végezvén tanulmányait, élénk összeköttetésben állott azzal a focussal, a honnét a nagy mozgalom szikrája tulajdonkép a cseh határra vetődött — Turzó Imréhez hasonló tartalmú levelet intézett Bethlen Gábor, röviden ecsetelvén előtte azt az állapotot, melyet két szép gondolatért: az alkotmány s a lelkiismereti szabadság érdekében a kétes harc küzdelmeivel fölcserélt. Ezt írja Szécsy Györgynek is — s meggyőződésének nem kell nagyobb bizonyossága, mint a mit ez utóbbi fegyvertársának mond: csak legyünk egyenesek uram, az Úristen bizony minden jókban megáld bennünket. — Nagyon elfogúlnak kéne lennem, ha az

erdélyi fejedelem elleneinek vagy a pártatlanságra igényt formáló bírálóinak okait figyelmen kívül hagyván, abból a mit maga írt, akarnék szépítő szert keverni számára. De az bizonyos, hogy ha csak e rája kedvező fényt vető levelekre alapítanók is a kiindulása okai felől mondandó ítéletet: az igazságot sokkal jobban megközelítenők, mint az önérdekkel vádaskodó Gindely. Nem akarom — mint jeleztem — a kérdés politikai oldalát feszegetni; Bethlen Gábort mint nagyratörő embert tekintem, a kit a véletlen fejedelmi székbe ültetett, és így: önérdék, az mondom, a mennyiben hatalma gyarapítására, családja fénye emelésére kedvező alkalomnak találta a cselekvést, természetesen volt benne. S bár ez az önérdék más czélok mellett nem alárendelt, hanem koordinált, abszolút czél lett volna is, még akkor is kész a mentség számára, akár a régi, akár a mai fölfogás szemüvegén át vizsgáljuk tetteit: mert nem is lett volna ember, ha saját érdekeit számításán kívül feledí, midőn tudjuk, hogy mikor saját hatalmát növelte, akkor Erdély erejét gyarapítá, midőn saját családja fényét emelte, akkor országának akart Bethlenben tekintélyes dynastiát szerezni. S ha a hosszas küzdelem, a magasabb czél eléréseért vívott harc hasznára vált nem Bethlen Gábornak, hanem az erdélyi fejedelemnek, azon csodálkozni senki nem fog.

Szécsy Györgyhez intézett levelét a fejedelem szeptember 2-án 1619-ben a bánfihunyadi táborból írta, midőn megindult. Útja diadalmenethez volt hasonló; rövid idő alatt Felső-Magyarország az övé lőn; az ország népe, főnemes, kisenemes, polgár és paraszt melléje állt, a legnagyobb rész lelkesedésből, önként, a töredék kényszerűségből. Az előbbieik között hitte a fejedelem Nádasdy Tamást is s annál nagyobb mérvben fájta neki, midőn mihamar az ellenkezőről — Nádasdy állhatatlanságáról — kelle meggyőződnie, minél erősebb volt hite a tekintélyes főúrban. Két óra Szécsyhez intézett sorai után, már Pozsonyban tudja ezt meg — s én azért emelem ki, mert ez az első csatlakozás, mely bizó lelkét sújtá, ez az első méreg, melynek eltávoztatásaért hatalmas indulatának bőbeszédű ékesszólását elővette. Mert Bethlen Gábor a politikus, a hadvezér, a fejedelem leveleiben, ha akarja ékesen szóló orator. Gúny és könyörgés, szitok és panasz, lelkesedés és hidegség, fenyegetés meg szelíd vagy erős hangú intés és szemrehányás hosszú periodusokban vagy kurta, szakgatott mondatokban

pördülnek ki, ha neki úgy tetszik, tolla alól; s az a tűhöz hasonló vékony szorított írás, melyet lúdpennája a papírra kapart, nem kisebb mértékben alkalmas fegyver keze ügyében, mint az a szablya, mely zsínórról függött le oldalán. Ezekből a szellemi fegyverekből választott ki magának egyet, midőn Nádasdy saját írásából tudta meg, hogy tőle elszakadni készül. Hallotta ezelőtt — úgymond — másoktól ezt, de nem lihetett nekik; ím most meggyőződik felőle; álljon Nádasdy liberum arbitriumában minden dolog a mint addig is volt, ha neki «úgy tetszett, patientia». «De nekem uram — folytatja emelkedettebb hangon — bezzeg is tetszett volna, hogy ha kegyelmed az múlt sok időkben minden keresztet, bűt, kárvalást patienter szenvedett, mostan immár ebben az állapotban, melyben az egész magyar nemzet magát az sok törvéntelen, szabadságtalan állapot alól felszabadítani végezte avagy mind egy lábíg meghalni: kegyelmed is ki ne vonta volna közülök magát, hanem inkább tűköre lett volna és jó példaadó; becsületes nemzetének halhatatlan tündöklő jó hírét-nevét ezzel meg ne sértegette volna.» Gúnynyal, az elkeseredés gúnyával teszi hozzá, hogy: ha ez az összeesküdt magyar nemzet az austriaca domustól deleáltathatik és csak kegyelmek leszzen az pap urakkal Magyarország: bizony uram igen kicsiny ország leszzen. Ezt azonban nem hiszi, mert bíz k az ügy igazságában, a diadalban; «ki hitte volna uram csak ezt is, ilyen hatalmas erős hadak ellen hogy ily kevés idő alatt véghez vigye valaki, a mit eddig ő kegyelmek véghez vittek; emberi elme bizony el nem lihetette, hogy negyven vagy ötvenezer embere ellen ő felségének valaki Magyarországbán meg is merjen mocczanni; de hatalmas az Isten és az erőtlenekből erőseket, bátortalanokból bátrakat tud szerezni, superbos dejicit, humiles exaltat.» S ha hinné is az ellenkezőt, ha föl lehetne is tenni, hogy a miért egy egész nemzet föltámadt, annak oly csúfos, sikertelen vége legyen, még akkor is van egy tekintet, mely a férfinak az elpártolást megtiltja: hol a mindenható Istenért a jó hírnév — kérdi az erről megfélekedezőt — hol az embernek nemzetéhez, hazájához való igaz affectusa? (CXLII. sz. levél.)

Később, midőn a hadiszerenese változása s a politikai constellatiók többeket elhajlítának tőle s lépten-nyomon tapasztalnia kellett, mint szakadoznak el az ügytől azok, kiknél

előbb a lelkesedés mint a tüzet fogott szalmánál legnagyobb lángot vete, volt elég alkalma az «árulókról» panaszkodni. Turzó Imréhez, kedvencz emberéhez szól egy ízben igen jellemző módon erről: én édes öcsém — mondja neki — legnehezebb ez, hogy a mi kevesen maradott is az magyar nemzet, az árútatás közülök ki nem fogy, mert ha ez nem volna, bizony resistálhatnánk ellenséginknek . . . de nehéz ilyen néppel, ennyi árulók között országot óltalmazni!

Legtöbbet kelle Bethlennek a béke miatt, ennek ügyében küzdeni a harcztot megünt vagy kislelkű pártfeleivel, a mint leginkább ez volt az ürügy, mely alatt hívei sokan elhagyák. Ő nem hitt az udvar ígéreteinek; biztos, minden kívánható garantiával ellátott béke volt czélja s nem olyan, mely csak újabb bonyodalmak magvát hordja magában a nélkül, hogy a bekövetkezendő reactio ellen megbízható palladiumot nyújtson. Sokan magyarországi párthívei közül azonban, leginkább Pázmán befolyása következtében, a békét minden áron óhajták, s ezekkel kellett vívnia Bethlennek ékesszólása tollharczait, ezeket kellett meggyőzni, ha a hidegül számító józan észre nem hallgattak, rábeszélése tüzével. A «békességnek gyöngé reménysége felől való censuráját» fejtegeti egy levelében Turzó Imréhez. Az a gyűlölség, mely akkor az egész protestans, de különösen német protestans világban a «hispanus» osztrákház ellen uralkodott, befészkelte magát Bethlen lelkébe is; mintha künn valami protestans egyetemen szívtá volna magába az «igazhívők» mérgét «a bálványozók» ellen, midőn azt mondja, hogy a «rettenetes nagy reputatio és a természettől abban az familiában beoltatott szörnyű bosszúság nem engedi azt, hogy békesség legyen». Mintha azonban maga is egy lett volna másrésről azok közül, kik a katholikus érdekek védelmére épen az alakulás stadiumában levő liga tervén fáradoztak: annyira látta éles szemével a mi történni fog; «ma — úgy mond — halna is meg ez a császár, de azzal az fegyver közülök én nem hiszem hogy kiszállana, hanem successive egyik az regiment közülök felvévén, az hispaniai király, az pápa az egész clerussal segíteni fognák az hadokozásnak continuatiójához» — s okai, a miért ezt hiszi: a religió oltalmazása, melyet, mivel sokképen deturbálva van, igyekeznek restaurálni, a cseh királyságban való usurpált successio, s végre az okok «harmadika is nem meg-

vetendő, hogy az rajtok esett nagy gyalázattal való rejectióért halálíg igyekeznek bosszút állni; mely megint három okokra nézve nekem bizony igen kevés avagy semmi reménységem nincsen az békességnak végbemenetele felől».

Fölötte tanulságosak Bethlen nyilatkozatai a békealkudozások különböző phasisai idejéből. Mily makaesúl folytak e tárgyalások, midőn a fehérhegyi csata után a katolikus párt fölülkerekedett, a koronás és a választott király — Bethlen — megbizottai közt, tudvalevő dolog. A fehérhegyi ütközet Bethlen párthíveinek, különösen azoknak lelkére, kiket amúgy is inkább a kényszerűség esatolt a támadáshoz, mély benyomást tőn s e párton kívül is a kislelkűeket megfélemlíté, az ingadozókat megdöbbsenté, úgy hogy a habozók e seregében csaknem egyedül állt a fejedelem rendületlenül. Forgács Zsigmondnak a nádornak egy jelentésében a békealkudozások felől «semmit egyebet az nagy rigiditásnál nem colligálhat» a biztosok magaviseletéből s azt kérdi Forgácstól: miért mulatja ott kegyelmetek a napokat? Mert hogy én Istentől és az nemes országtól régi szabadsága szerint reám ruházott kicsin dignitást féltemben magamról levessem és örökké való gyalázatomra annak renunciáljak, bizony uram, az soha nem leszen, arról senki ne gondolkodjék, sőt inkább meghalok tisztességem mellett. (CCXXXII. sz.) Nem idegen volt pedig a békétől, azt akarta ellenkezően, csak hogy biztos alapon elérni. Istenem! édes öcsém s édes komám — írja Turzó Imrének (CCLIII. sz.) — én az békességet erővel nem vehetem . . . azt szívvel-lelélekkel igyekeztem s igyekezem most is promoteálni, mert lelkem idvességétől megválva, semmit annál inkább nem kívánnek, melyet hogy kegyelmeteknek megszerezhessek, az földig aláztam meg magamat nagy gyalázattal holtomiglan. — Az a kegyetlen eljárás, mely Csehországban a mozgalmat a rémületbe fojtotta, lebegett a fejedelem szemei előtt; nem hitte, hogy őszintén lehessen azzal a féllal transignálni, mely a legyőzöttet oly szörnyen sújtja. És ezen nem csodálkozhatunk. A csehországi események híre a protestans világba sokszorosán nagyítva érkezett s ha arra hivatkozik Bethlen Gábor, hogy Prágát hitre adták meg a császárnak, de hetvenöt főurat fogtak el Prágában, nyolczvan templomot vettek el az evangelikusoktól «s az szegén papokat rettenetes kénzásokkal öltek meg»: szinte helyén valónak találjuk, hogy azt mondja a békére

hajló Turzó Imrének: «mit hisztek uram nekik (a császár-pártiaknak) álljon az magatok arbitriumában. Én bizony nem hihetek . . . Az békességhoz ne bízzunk uram, mert az meg nem leszen, én bizonyosan írhatom». — Turzó Imre azonban nem szűnt meg a béke ügyében írni a fejedelemhez; postái egymás sarkába hágtak, levelei egymást érték; az egyik még fölbontva sem volt, mikor a másikat vette a fejedelem. Ezekre felelte aztán, mikor látta, hogy ellenérvei nem használnak, kedvetlenül, de ünnepélyes óvás mellett: Én megcsinálhatom a qualamcunque pacem, sőt talán jobbat is valamivel annál, de en az szent Jehova úristen előtt és az egész világnak elötte protestálok, oka magyar nemzet veszedelmének én nem leszek; egyedül én nem akarom édes komám ellenetek vitatni az dolgot; úgy legyen ha Isten is akarja, az mint kegyelműeteknek tetszik. De bizony életemre merem kötni, hogy még ez esztendőben szörnyű veszedelem fog benneteket obruálni». — S mikor aztán a hosszas alkudozások megszakadtak s újra a fegyverben volt az eldöntés reménysége, Turzó pedig a békéltető levelek írásával nem hagyott föl, a sodrából kijött fejedelem heves hangon, keményen kifakadva hártá el a békétől való idegenség vádját a maga fejétől; ő, úgy mond, accommodálta az békesség véghez vitelében magát, «de ha az ország palatinusa több véle egyetértő latrokkal hazájok veszedelmével, szabadságoknak elromlásával az szegény országot pártütéssel fegyver által akarták subjugálni az németnek: annak nem én vagyok oka, sem nem én leszek az veszedelemnek is oka, hanem azok, az kik esztet vesztek, nyakát szakaszták az . . . tractatusnak. Erővel én békességet sem Istenen, sem emberen nem vebetek.» Mintha jelképpen is mondani akarná, mit kell Turzónak cselekednie: kardot küld neki ajándékban s nyomatékkal hozzá teszi, hogy: adja az Úristen, viselhesse azt kegyelmed becsületesen, jó emlékezetű atyjának nyomdokát követvén, szolgálhasson Istenünknek és hazánkknak vele. (CCLXXII. sz.)

Általában Turzó Imréhez intézett levelei a fejed lemnek a gyűjtemény legszebb darabjai. Az őszinteség, a bensőség, a határtalan vonzódás meleg hangján vannak írva. Ez a művelt, fenkölt lelkű ifjú az, a ki a magyarországiak közül legközelebb állt szívéhez s a kiben bizalma legrendületlenebb volt. Számos hosszú levele tesz erről tanúbizonyságot, melyekben terveit,

gondolatait bizalmasan közli vele, melyekben annak kételyeire felel, talpra állítja, midőn ingadozik, bátorítja, midőn csüggedni készül. Turzó Imre volt csakugyan az, a ki látszóan legjobban megérté Bethlent, s a ki úgy tetszik legönzettelenebbül ragaszkodott hozzá. «Én kegyelmedet nem úgy tartottam s becsültem — mondja a CCXXVI. sz. levélben — s nem közön-séges szeretettel protequáltam, melylyel fejedelmek alattok való becsületes híveiket szokták protequálni; hanem mint egy vér szerint való kedves atyámfíát, mivel kegyelmedben tapasztaltam volt én is magamhoz való szeretetét (nékem úgy tetszett) nagyobbbat hogysen egyebekben». «De im ez iránt való opinióban is megfogyatkoztam, legyen úgy, mint ő szent felsége akarta» — teszi fájdalommal hozzá, midőn a türelmetlen főúr folyton bekét sürgető s bizalmatlanságát eláruló levelei egyikével — «nagy panasszal s bosszúval való írásával», melyet a fejedelem «bús szívvel és keserves szemmel» olvasott — őt megsértette. — Szemrehányó hangon felel neki, az őt elhagyással fenyegetőnek, hogy: «erővel édes öcsém kegyelmeddel semmit ez ideig nem cselekedtem, mert az nem is illett volna hozzám; ezután annál inkább elkerülöm; ha mit kegyelmed eddig fáradozott, költött, én azt tudtam, hogy hazájához való szeretetiért cselekedte gratis; sőt tudja Isten, dicsekedtem az kegyelmed magaviseletével az emberek között és sokszor például hoztam elő kegyelmedet, hogy csak kegyelmedet látom egyedül, hogy az privatumot nem követi». — Hányszor inté a pártosokat: tiétek volna uram a haza, ha nem ótalmazták, én sem vihetek egyedül mindent véghez — s mily erősen hitte, hogy nem fog egyedül maradni, mert legalább az ifjú Turzó, kit az eszmeért való igaz lelkesedés kötött hozzá, vele fog mindvégig tartani. És most ez is megingott! A csalatkozás miatti fájdalom azonban az annyi csalódást átélte fejedelmet nem sújtá le; ellenkezően. Daczosan emelte föl büszke, széles homlokát; föllángoló szemeiben a bánat mulékony báránypölleget az indulat viharthozó felhői váltották föl: kevés szóval kegyelmednek csak ezt írom: Isten én nem vagyok és nem az én hatalmamban van az országok békessége... de fától szakadt sem vagyok, sem senki számára — tevé hozzá drasztikus, de zamatos nyelven — én sem vihetek magam mindent véghez; mert nec Hercules contra duos. Eddig is nagy bolondság volt tőlem, hogy itt kegyelmetek közt tekergettem;

az jóra való intésemért az statusoktól gyalázatos diffamatiót és gyűlölséget szerzettem magamnak, egynéhány százezer forintomat *) elköltöttem semmi fejében az ország mellett; noha tudtam, hogy valaki falu fejében kardot vonson, háladatlan-sággal fizetnek annak, mert valaki communitati servit, nemini servit».

S az e fajta levelek meg-megállíták Turzót a végzetes lépéstől. A hatalmas lélek, mely még a papírra vetett vonásokból is kisugárzott, az ingadozó főurat mintegy megbűvölte; az szégyenkedve visszatér; bár úgy látszik a törhetetlen bizodalom zománca eltűnt, mert eleintén minden mendemondának fület nyit Turzó s azt hiszi, hogy a fejedelem gyanakszik reá. Pedig az nem gyanakodott, sőt a panaszló ifjút barátságosan, atyaián figyelmezteti: «ne suspicálkodjál édes fiam s édes komám, inasokra s aprólék emberek felől; kérem kegyelmedet ne fogjon efféle calumniát reám». Meggyőző, meleg hangon írt levelei a fejedelemnek a régi viszonyt helyre is állították, és örömtől telt szívvel, őszinte lelkesedéssel kiált a hűségét biztosító Turzóhoz a fejedelem: «meglátja kegyelmed, bizony vigyázok és gondot viselek és bátor az Úristen feledkezzék el én rólam, ha én kegyelmedről elfeledkezem!»

A mint azonban az 1621-ik év nyarán a fejedelem Kassára távozik s az Ausztriához közelebb eső megyék a szükség-től kényszerítve töle elszakadtak, Turzó a körülmények súlya alatt ismét habozott. Forgácsesal a nádorral, ki őt a császárpártiakhoz akarta édesgetni, alkudozni kezdett. Elítélni nem lehet őt ezért, mert az ügyet, a melyet addig szolgált, elhagynia nem volt szándokában, csak biztosítani akarta magát előre nem látható esélyek s a császárpártiak invasiója ellen, melytől, Bethlen Gábor távol levén, nem ok nélkül tarthatott. De Bethlen a határozott ember, az eltökélt férfi Turzóban is a férfit kereste, ki törhetik, de hajolni nem fog, mikor hajolni nem szabad, vagy legalább is a megtért bűnbánót hitte föltállni, kinek buzgósága kétszeres, hogy a múltat elfeledtesse s a kinek addigi ingadozásait most, midőn egy országrész — éjszak-nyugati Magyarország — függött lépésétől, expiálni alkalom nyílik. Végtelen bántotta Bethlent, hogy újra az ellen-

---

*) Ez akkor óriás összeg volt. A mai viszonyokhoz képest 15—20-szoros összeget kell számítani.

kezőről kelle meggyőződnie, hogy ismét — ki tudja hanyadszor — habozik az, ki minden habozása s kételye daczára az egész mozgalom egyik főfactora, sőt jó szelleme volt. Ismét tollhoz nyúlt a fejedelem, sűrű sorokban írta meg szép intő levelét; saját kezével jegyezte föl a borítékra a címet is: hadd gyakoroljon nagyobb varázst a rokonszenves ifjú lelkére. És minő volt e levél tartalma! — mind azt a belső vihart, mind azt a villámló indulatot visszatükröző, mely a fejedelem megbántott lelkét betöltötte. Fenyegetés és pirongatás, szemrehányás és lelkesítés gyors erélylyel váltják föl egymást — s az a lélekből fakadt érzelem, mely a gondolatot tollba mondja, a hirtelen, átgondolás nélkül leírt fogalmazványt csaknem az oratori tökéletesség felé közelítő műdarabbá teszi. Nem állhatom meg, hogy elejét ez örökszép levélnek ne közöljem e sorok olvasóival; a sok kikapott példát kísértsék meg e következővel kiegészíteni, könnyebb lesz a levél írójának hatalmas lelkéről helyes képet alkotniok. (A levélnek, mely 1621-ik június hó 7-dikén kelt Kassán, a gyűjteményben száma: CCLXXXIII.)

«Kegyelmed levelét — így kezdi a fejedelem — tegnap delután négy óra tájban hozá Just András, és szóval való követségét . . . bőségesen megértettem, melynél én bizony szomorubb hírt nem hallottam, miólta Kassára jöttem. Nem az vármegye defectióját értem ezen, mert én attól semmit nem tartok, nem tizenhárom, hanem huszonháromezer parasztnak is hadától; sok ezer fazéknak elrontására elég egy bot; az míg kívántatik, addig csak ezer embert sem állatának ország szolgálatjára; tudom nem közönséges akarathól lött ez a defectio, hanem corrupáltattanak egynehány latortól, kire ha meg nem halok, bizony gondot viselek. — Az vármegye defectióján én keveset búsulok . . . hanem búsulok az kegyelmed intentumán; esudálkozom igen, ily kicsin dolgon hogy mindjárt megcsökönik kegyelmed és ilyen veszedelmes, de jó hírének-nevének kissebbülésére vergáló discursust veszen eleiben, kitől én azólta féltem, miólta Forgácsesal való tractatusát kegyelmed inchoálta . . . Bizony, édes öcsém, nem illik kegyelmedhez, hogy ez egész keresztvénségben kiterjedt jó hírét-nevét,*) ha-

---

*) Ez nem nagyítás; az európai protestans világban Bethlen neve mellett Turzó Imrée volt legnépszerűbb.

zájáért s annak szabadságának helyére állatásáért egyszer oly keményen fogott fegyverét ily gyalázatosan levesse oldaláról és permutálja sententiáját maga veszedelmére.»

«Ha ez volt, uram, mindnyájatoknak akaratja, miért taszítottatok engemet is az sárnak közepiben? miért inducálá kegyelmed engemet az confoederatióra, annakutána uniónak subscriptiójára s a többire? mert a mint magának is sokszor megmondtam, soha bizony én sem Szécsy, sem Rákóczy hívatáljára házamból, országomnak békességes gazdag állapotjából meg nem indúltam volna, ha az kegyelmed akaratját is affelől igen bizonyosan nem tudtam volna . . . ; hiszen megbékélhetem vala én mind Pozsonban s annál is jobban Beszterczén, ha kegyelmed nem biztat vala az confoederatusok állhatatosságával. De ezek mind meglöttek.»

«Én kegyelmetekért s kegyelmedért főképen omnem substantiam exposui; többet hatszor való százezer forintomnál. Bizonságom az Isten, hitemet soha meg nem szegem örök gyalázatomra; hanem valamig lehet, resistálok ellenségemnek és életemet elfogyatni kész leszek, resolutus vagyok felőle. — Ha kegyelmed ennyiszor való hitit, melyet nekem, az egész országnak, az confoederatiónak, az cseh királynak privatin adott; nekem: mikor az tanácsságra (adta hitit), mikor Beszterczén privatin subscribáltuk az rettenetes reversalist, kit én meg sem tudtam volna gondolni, hanem kegyelmed formálta s maga deákjával iratta is; az országnak: mikor az uniót subscribálta; az confoederatiónak: mikor Pozsonyban subscribáltuk az diplomákat; Fridericusnak: hozzája való szeretetinek, jóakarátjának megtartására Prágában; — mondom, ha ennyi hitit kegyelmed tisztességesnek itili hogy ez mostani gyöngé ellenkező állapotra is csak ideigtartó pártütéstől való féltében megrontsa: az álljon maga prudentiájában és libera dispositiójában, mint illjék ennyi hitit kegyelmednek violálni s abból minemű gyalázatos és historiákban beiratandó rút híre s neve maradjon örökké, holott az egész confoederatiónak egyedül kegyelmed volt authora, inventora, promotora. Ellenben mely igen kívántassék az nagy emberekben az constantia, én azokról semmit kegyelmednek nem írok, mert az Úristen oly elmével ruházta föl kegyelmedet, hogy mindeneket igen okosan meg tud gondolni s feltalálja elméjében etc. Ha kegyelmed előveszi az köztünk emanáltatatt obligatoriát és

megtekinti abban való erős kötéseket, bizony nekem úgy tetszik, hogy semmi adversa fortuna, félelem, kárvallás, megszorulás, rémítés attól bennünket fel nem szabadít. De erről sem írok többet, hanem csak akarom ez írásom által is kegyelmedet igen nagy atyai szeretetből inteni és obtestálni, Istenének tisztelőinek, igaz religiójának, hazájához, nemzetéhez való igaz szeretetire, kötelességére, jó hírének-nevének becsületben való megmaradására, hogy az ellenségnek országunkban való grassálásával, az vármegyének defectiójával, az pártosok rebelliójával semmit ne gondoljon: mert csak kegyelmed akarjon, bizony az vármegye rebelliójának igen könnyen resistálhat, az ellenségnek irruptiójátul nem félhet . . . » stb.

Ehhez a hatalmas oratióhoz, a méltósággal mérsékelt indulathoz, azt hiszem, nem kell commentár, a mint nem is kellett, mert a mit lelke, szenvedélye sugallt tollába, azt olvasta leveléből Turzó — s mint oly sokszor, úgy most sem tévesztette az el a hatást. S ha mind azokhoz, kik a váltságos napok alatt ingadoztak, lánglelke ilyen ékesen szóló, tűzbeszédű apostolait küldhette volna a fejedelem, ha mindnyájának szemtől-szembe mondhatta volna, a mivel néhány kislelkűt pirongatott, hogy: ne gondolkodjék kegyelmelek oly reménytelenül — bizonyára kevesebbszer lett volna neki oka s alkalma elkeseredése perceiben fölkiáltani, mint azt egy ízben Turzónak panaszkodva teszi: Verje meg az Isten az árulókat, akár én legyek, s akár ki! — Pedig ezek az állhatatlankeseríték el legtöbb napját, ezek az «ördögi irigységtől viseltetett, hazájokat igazán nem szerető, magok haszna leső, hitekhagyott, tisztességekvesztett árulók» voltak folytonosan azok, kik legtöbb gondot szereztek nagy terveket forraló fejének, kikre nem építhetett akkor, mikor épen erős hitű, állhatatos jellemű férfiakra lett volna szüksége. Ezekről mondja egy alkalommal (CCCLXI. sz. levél): valamit én ez ideig mondtam, most és ezután is azont mondom, cselekedem, mert én az tökéletlenséget másokban is gyűlölöm, magam, ha lehet, bizony eltávoztatom, megtartván az régi jámborok axiomáját: constantia decet virum . . . de azt is hozzátésem, hogy mivel az kása számat nem egyszer égette meg immár, könnyen magamat decipiálni nem hagyom.»

Ha panaszkodik, panaszában bármily szenvedélyes, s elkeseredése bármily magas fokára ragadja az indulatnak,

méltóságát soha nem téveszti el szem elől; érzi azt, hogy saját becsét kisebbitené, ha könyörögve fordulna azokhoz, kiktől, mint férfi férfitől, csak adott szavok beváltását követelheti. Ezért vágja oly öntudattal a sem hideg, sem meleg érzelműek szeme közé, kik a lett dolgok felelősségét egyedül rája akarták hárítani, kik önérdeket s azt veték szemére, hogy igaz okok nélkül vontak ki fegyverét, hogy: senki azt én felőlem ne ítélje, mert bizony bűnt vall benne, ha ki azzal vádol engemet. Ha ő azt mondhatja nekik, hogy: «Istenemhez való zelusomból, nemzetemhez való szeretetemből költem én fel és a miben tudok nekik szolgálni, abban munkálodom éjjel és nappal, nem szánom fáradságomat, nem szánom költségemet, nem szánom végtére halálomat, mint igaz magyar»: akkor joga van neki is kívánni a lekötött hit megtartását, a nélkül, hogy e fölött való panaszában a követelés teréről le kelljen lépnie.

Egyszer, midőn a béke megkötése után, az 1623-ki februári magyar országgyűlésen ellene tett személyes kifakadások hírének vételekor szüksége volt, hogy bosszúságának Károlyi Mihályhoz intézett levelében szabad folyást engedjen: végig futtatta szemei előtt az elmúlt idők eseményeit. Lehet, hogy az el nem ért célok fölött való fájdalom sebezte jobban lelkét, mint a rendek sokszor tapasztalt állhatatlansága; de lehet, hogy most, midőn a közvetlen befolyások elsímultával tekintte vissza a lezajlott napokra, a fulánkot, a mit azok lelkében hagytak, jobban érezé s fájdalmát nagyítá az, hogy hiába számlálta el magyarországi híveinek az országgyűlésen való «rettenetes meggyaláztatását, mert senki nem találkozék, a ki csak szánakodott és offerálta volna magát böcsülete mellett való fölkelésével»: bármelyik volt ez okok közül, oly fájdalmasan hatottak a történetek reá, mint bármi más addig sohasem. Panaszában ez egyszer megcsuklik hangja, s mintha nem a fulminans fejedelmi levelet, hanem egy szíve mélyében sértett költő elegiai sorait olvasnók, olyan benyomást tesz reánk Károlyi Mihályhoz intézett levelének egy hangulatteljes passusa (CCCLXI. sz.) «Hidd el uram, hidd el — kiált föl bűtépte szívéből — oly keservesen estek nekem ezek, kiknek keserűségét én nyelvvel kimondani nem tudom; noha elhallgattam akkor, de szívemből ki nem estek az nemes ország statusinak hozzám való magokviselési; exacerbatus vagyok igen és bizony igen igaz az az Scipio mondása s én is meg-

mondhatom vele együtt: ingrata patria ne ossa quidem habes!»

Erőteljes nyelve azonban nemcsak a Turzóhoz, Károlyi Mihályhoz intézett levelekben s azokban nyilatkozik, melyeket mint államférfi írt olyanokhoz, kik hívatva voltak, vele együtt az ország dolgait kormányozni, — kisebb, csekély fontosságú ügyekben is találkozunk az ő erélyével. S nem éréktelen ezekből néhányat előhozni, mert a mily jellemzők, oly tanulságosak. A fáradt testben lakozó lélek frissességét, az éber akarat ruganyosságát, azt hiszem, misem bizonyítja annyira, mint efféle apró eruptiói az erély folyton dolgozó vulkánjának. Midőn például az 1620-dik év nyarán Bornemissza János mértéken túl sürgeté a katonák fizetését, a mi régen el volt ugyan rendelve, de a mit a viszonyok megakadályoztak, az alkalmatlan panasznak a fejedelem erélyes modora vetett véget. Ha magad is uram — úgy mond — úgy akarsz viselni a vitézlő nép között mint egyik közönséges katona a dolgot, úgy elhittük, semmi jó rendtartás köztetek nem lehet és ha azon bakot akarják nyúzni ezután is, mint eddig, csak mind fizetésért akarnak kiáltani: majd tesz ő arról, hogy minden kedvek elnegy; mert Istennek hála — mondja — nem szorúltunk csak az melletted levő egynehány vitézre. — Legeredetibb példája azonban annak a zamatos erélynek, mely leveleit jellemzi, egy kurta írása Palatics János, szepesi kamarai tanácsoshoz. Ez a jó úr mentegetődzött, hogy bizonyos számú igavonó barmot nem képes a meghatározott napra előállítani. De Bethlen Gábor tudta, hogy képes leszen, ha ráijeszt és ezt megtette. A szokással ellenkezően rövid — sajátkezű — levele csak így kezdődik: «Salutem, aztán egybe neki vág: Palatics uram, azt tudod te, hogy játék a hadakozás? 120 ökröt nem akarsz találtatni Szenderőig? mi? Nem tréfa ez; ország dolgában, megmaradásában járó dolog; én azt adom tanácsul: meglegyen, engemet csötörtökön délig Szenderőben érjenek az álgýúkkal; mert bizony nem jól leszen a dolog!» (CCLXXXVIII. szám.) Azt hiszem, Palatics uram kétszer sem mondatta a dolgot magának. — Még Pázmánnal szemben is éreztette Bethlen erélye e fajta apró szikráit. Arról volt szó 1622-ik februárjában, hogy Rozsnyó az elpártolt Szécsyé legyen; sok oka volt a fejedelemnek azt meg nem engedni s egy levelében a nagy főpaphoz igen nyers módon adott akaratának kifejezést: «Rozs-

nyót kegyelmed — mondja — Szécsynek bírni ha engedi, bizony visszavonszom az gubát érette véle; bírni soha nem engedem ígíretem ellen, ha ezer levele lenne is róla; lássa ő felsége, ha újabb háborúságot enged kezdenünk az egy nyomorúlt városkának Szécsy kezében való adása felett. Az árul-tatásért, ha oly igen kedves ő felségénél, contentálhatja más-sal is».

Erélyes hangja gyakran átesapott a fenyegetésbe. Mikor például a nádor, Bethlennek a felérhegyi ütközet után való szorúlt állapotában a had folytatásával ijesztgett, ha a béke-föltételek dolgában nem akarna engedni, félig gúnyosan, félig fenyegetve felelte neki a fejedelem: «megnyugodjék kegyelmed ebben, hogy féltembem bizony meg nem halok, soha úgy nem rémíthet senki, hogy elfussak; és ha az concordiára az dolog nem megyen, bizony Bécsben is nem fognak az emberek meg-maradhatni az hetedik holnapban!» — Határozottabb volt a szent-benedeki convent és vár szerzeteseihez és világi tisztjei-hez menesztett fölszólítása, melyben a Bethlentől mint válasz-tott királytól a hűségesküt megtagadókra s ellenállni készü-lőkre ráíjesztett. Ezt, minthogy a viszonyokra is jellemző, egészben mutatom be e sorok olvasóinak: «Reverendi et strenui, salutem — így kezdődik a CCC. számot viselő levélke. — Fe-jedelmi szokott kegyelmességünkből akaránk meginteni beme-neteket; nyilván vagyon nálatok: Szent-Benedek tinektek nem ösötektől maradt házatok, hanem országé. Azokáért intünk kegyelmesen benneteket, noha ezzel sem tartoznánk, vegyétek eszetekben magatokat, az ország házát resignáljátok, magatok az homagium fidelitatis praestáljátok; melyet ha cselekesztek mindjárt: jó; ha hol pengig halogatni akarjátok és engedet-leneknek láttattok lenni, bizonyosok legyetek benne, hátra nem hagyunk, hadainkat küldjük algyúinkkal reátok és az kastélyt megvétetvén, magatokat egy lábíg kedvezés nélkül szablvára hányatjuk. De ha resipiskáltok és az homagium fidelitatis praestáljátok, királyi kegyelmességünket várhatjátó magatokra érette». — Néha tagadhatatlan, hogy indulata hevé-ben a fejedelem is túlmént az «innen»-en s fenyegetett úgy, mint azt csak egy zsarnok teheti. Legerősb kifejezése tán az egész gyűjteményben az, a mit az áruló Szécsy Györgyről ír a szepesi kamarának. Az 1620-ik évi beszterczei országgyűlés alatt húsz ezer forintot kapott a hadak fizetésére a még akkor

vele tartó főúrtól s ez összegért bizonyos mennyiségű aranyat adott zálogba. Szécsy az 1622. év folyamában, midőn már régen hátat fordított Bethlennek, az adott pénzt a szepesi kamarán erőszakosan követelte. Erre írta aztán a kamarának Bethlen: az ő pénzét én megadatom az ebnek, ha az én aranyamat visszaküldi és jószágát is remittálom. Intsétek is, ne vesződjék mégis velem, mert Isten úgy idvezítsen, az ebeknek vagdaltatom elibe, mieltt itt alatt kaphatom.

Alkalmas fegyver volt a gúny is kezében, a legfinomabban csípő árnyalattól a legélesebben sújtóig — s a kinek ezekből kijutott, bizonyára nem köszönte meg. Midőn még fejedelemséged elején a nagyralátó Prépostváry kétes magatartása forgott szóban, azt írta Rédey Ferencznek, legkedvesb meghittjének, hogy: «Prépostváry uram nagy méltósága miatt nem tudja mit cselekedjék; sem Magyarországhoz, sem Erdélyhez nem tartja magát, itt benn is főispánságot akar viselni, de azért szégyenli az obedienciát praestálni». Maró tréfával szól ugyanez időben Pernesziről is, a kit «ha nyakon kötve kiadnák olykor, a mikor ideje lenne, felette dícséretes dolognak tartanám». — Mikor a cseh mozgalmak legelső hírei szájról szájra járván, azt beszélték, hogy a «német urakban az ablakokon lehánytak» s hogy a csehek hadat fogadnak: alig rejtett gúnynyal mondja: «császár is hadat fogadna, ha volna mivel». Dóczy, a ki neki egy időben annyi bajt szerzett s Homonnay a fejedelem vetélytársa, szintén sokszor hallhattak Bethlen gúnyos mondásairól. Homonnay csak asszonyember; szájjal igen nagy vitéz, mondá gyakran Bethlen Gábor; Dóczyról pedig egy ízben úgy nyilatkozik Rédey előtt, hogy az neki gyakorta ír és «valóban nagy hadakat ír, papiroson igen veri az cseheket». Pozsony mellől, midőn Nádasdy Tamás állhatatlanságáról az első hírt vette s őt már említett levelével megke-reste, tudatja ugyan, hogy biztossága kedvéért hadat küld Sopronyig eleje, de mert benne volt a fulánk, azzal végzi sorait, hogy ez elővigyázatot Nádasdy csak annak köszönje, mert «bánnám igen, ha valami vakharapás esnék rajtad édes vitéz atyámfia az német hűség alatt». — Vallásosságának nem derogál az, a mit egy ízben Ferdinándról mond; még az első békealkudozás alatt történt, midőn a csehek dolgai jó rendben folytak, hogy Turzó Imrét megbízá: categorice értésére adni a királynak, hogy ez a békességhez csak úgy bízzék «ha (cseh)

királyságát levetkezni akarja, ne építsen fövényen vagy jég hátán fundamentomot, mert noha az Úristentől minden meglehet, de talám mostan nem cselekedik olyan csudákat, mint az ő törvényben». Félig gúnyos az a kíméletlen nyilatkozat is, mely Turzó Imréhez intézett egy levelében Eszterházy Miklóst illeti. Eszterházy már Bethlen idejében is akként próbálgatta a császárpárti érdekeket megvédelmezni, mint tette húsz évvel később Rákóczy György korában — tudniillik intó leveleivel. Egy ilyenre reflectál a boszús fejedelem, midőn a későbbi nádorról ezt mondja: «Esterháznak nagy kevélységgel írott levelén nem szükség sem búsulni, sem csudálkozni, mert tudjuk kicsoda természetiben; ha az tehetsége olyan volna, mint az ambitio és illetlen akarat, senki közülünk meg nem maradt volna eddig». — Csaknem vérig sértő az a gúny, melylyel egy ízben az «áruló» Szécsy arczán, mintegy bograkötött ostorral végig vág. A helyett, hogy mint a mesebeli óriás az erős markába szorított kőből az ironia csípős levét, humorát csavarta volna ki, amúgy magyarosan János vitézként magát a ködarabot sújtá kegyetlenül a gyűlölt Szécsy fejéhez. Mikor ugyanis a békesség közte s a király közt már megköteték s Szécsy azzal fenyegetőzött, hogy ha ki nem elégíti őt, új bonyodalmakba keveredhetik, azt felelte neki, hogy «a római császár ő érette az békességet én velem föl nem bontja, durum est asino contra stimulum calcitrare». Az ilyen maró gúny azonban ritkán került tollára; ha került, bizony erős okai voltak háborgó indulatai túlfeszültségén e szelentyük kinyitása által segíteni. Az övéi irányában ezt soha nem tette; csak a leggyöngébb adagban orvosszer gyanánt használta ezeknél azt. Szegény Palatics uramnak, a szepesi kamara jámbor tanácsosának jutott ki ebből a legtöbb ízben. «Én nem tudom — írja egyszer Nagyszombatból január elején — kegyelmed Palatics uram mint viseltetett otthon gondot, holott csak tüzre való fánk sincsen; bizony nagy szegyen, hogy fát is pénzen kell Kassán nekem vennem, maga (= noha) Terebes, Garam, Szaláncz, Rozgony, Torna, Jászó, Sebes nem a világ végén, hanem Kassa tövében volnának. De mentől több jószág vagyon az kassai kamara keze alatt, annál inkább nincsen semmijek. Ím az Úristen megment bennünket az sok jószágtól, nem kelletik azok miatt búsulnunk; könnyen élhetek eztán és talám ex nihilo több leszen immár».

Ez utolsó példa azt mutatja, hogy jól ismerte a fejedelem emberét, tudta, hogy a vesszőt kinek feje fölött s milyen sulintással kell megforgatni. Tudta azt, hogy kivel bánják szeliden, jóakarólag s részint üdvös tanács, részint tüzelő és biztató szavak által mint vezesse híveit előre azon az ösvényen, melyen kittízött célját elérni szándékozott. Különösen tanácsai figyelemre méltók; a mit tanácsol, a mit a higgadt meggondolás tanácsképen mondat vele, az mindig összhangzik a viszonyokkal. Kiindulása után a legelső napokban az 1619. év szeptemberének elején a fiatal, heves Rákóczyt inti ekképen óvatosságra: Felette igen kérem kegyelmedet, édes vitéz öcsém uram, magára igen-igen vigyázzon és a hol jár, jól meglássa, kinek mint és mennyire kellessék hinni; jól tudja kegyelmed az mostani pápistáknak az ő sokféle strata-gemákkal való éléseket; valahogy, az Istenért, kegyelmed ellen subordinált embereket maga mellé ne fogadjon. — Rákóczy ekkor, mint Bethlen maga mondja, Homonnay uramat «látogatni» indult; ha szeme előtt viseli Bethlen Gábor tanácsát, talán csakugyan megtörténik a mit Bethlen «bizony tiszta szívből kívánt», hogy Homonnayt az Úristen Rákóczy kezébe ejtené; de Rákóczy vigyázatlan volt s ennek meg is itta levét, midőn Homonnay mint deus ex machina Lengyelországban toborzott csapataival Rákóczy seregét szétverte s ez által egyszersmind a fejedelmet is megállítá diadalútjában Becs kapui előtt. Ez esemény roppant horderejét maga Gindely is kiemeli; ha ez nem történik, talán másképp alakúlnak a harminczéves háború körülményei. Fejedelemhez illő tanács, sokat érő aranymondás az is, a mit a könnyen hajlítható Rákóczynak alig néhány hét múlva az okból ír, hogy mint vezér erélyesen tartsa magát; «az kegyelmed tisztéhez keménység is kívántatik, ne csak mindenben az emberek kívánságához accommodálja magát kegyelmed; mert ha mindenben az emberek kívánsága szerint cselekedik az ember, nem következik semmi jó belőle». Mikor aztán a baj megesett s Rákóczy «veszedelmes gyalázatjának állapotján eleget búsult» a fejedelem és szeretett volna mint mondja «az emberek előtt is elbúni, hogy ne dicsekednének aemulusink a gondviseletlenségből eredt győzelmével ellenségünknek», a jövőre nézve újra oktatást adott Rákóczynak, hogy ha ereje egyenlő lesz az ellenség erejével, egy vakmerő szerencsére s egy órára az ha-

dat harcra ne vigye, mert az okos hadviselő emberek az harczot sok okokból mindaddig kerülik, valamíg egyéb lehet benne; először minden külső stratagemákkal szoktak élni, és az harczot utolsó szükségre, mikor egyéb nem lehet benne, szokták hagyni.»

Ezekhez a higgadt, kimért komoly tanácsokhoz mintegy ellentét az a szivemelő s lélekre ható könyörgés, melyvel Alvinczy Pétert, a kassai prédikátort egyességre s a közjó tekintetéből haragosai iránt elnézésre inti. «Kérlek, uram — eseng a hatalmas fejedelem a szeretet meggyőző hangján az egyszerű lekipásztornak — kérlek, uram, a privatumot a communéért postponáljátok in negotiis, melyek a permansiót és becsületedet concernálják, szeressétek egymást, consultalkodjatok, uram, in consilio szeretettel, senki ne vonja ki magát közületek, az mivel az Isten szeretett (= megáldott) uram, az haza megmaradására, Isten tisztességére, s utól az én életem megtartására nézendő dolgokban való szolgálattól . . . hanem a mire elérkezik, fáradjon; mert nincsen több hazátok Magyarországbán ennél a kicsin résznél, ha ezt is elvesztitek, hova leszteket magatok szerelmesetikkal együtt?»

Szép az a jó viszony, a miben a fejedelem a derek Rédey Ferenczcel áll, a ki uralkodása első éveiben a Homonnay-féle aspirációkkal szemben oly híven tartott oldalánál. Számptalan levél tesz erről tanúbizonyságot, melyekben a legszívesebb barátság tartózkodás nélkül való hangján mondja el Bethlen Gábor Rédeynek minden tervét, gondolatját, kikéri véleményét, erőt, bátorságot merít mondásából. A mint e levelek a leghívebben mutatják azt a fokozatos emelkedést, erősbödést, melyet Bethlen a «nagyság kezdetén» napról-napra tapasztalt, ép oly ékesen szóló bizonyosságai Rédey Ferencz, e nemes, rokonszenves alak buzgó hűségének. Tudta is ezt a fejedelem méltányolni, tudta, miként bánják a derékkal, s azért írja neki egy alkalommal: «az kegyelmed becsületi mienk, gyalázatja hasonlóképen, melyet totis viribus akarunk praeveniálni.» Fejedelmi hálája és köszönete jelét nem egyszer vette Rédey Bethlennek, s mily szívből jövő meleg hangon írta meg ezeket a fejedelem, arra egy 1616. júniusában (LXI. sz.) kelt levelének a következő töredéke legyen példa: «Az kegyelmed becsületes jó hire neve noha mindenkor fénylett, de annyival inkább fog ezután fényleni, mivel hazánk

ellenségit Isten kegyelmed gondviselése vigyázása által szegyenítette most meg. Az Úristen kegyelmedet sok esztendeig éltesse jó egészségben és adjon erőt kegyelmednek ő felsége az ő nagy nevének és szegény hazánknak ótalmára való szolgálatra. Kegyelmedtől felette nagy kedvesen vöttem és veszem minden eddig való szorgalmatos vigyázását, hasznos szolgálatját, háladatlan sem akarok érte lenni, ha Isten életemet megtartja. Tudom magam is, az kicsin értékkel, annál inkább beteges állapottal, mely nehéz legyen hadakozni; de kegyelmed azzal mostan ne sokat gondoljon; az Úristen a mennyire való erőt kegyelmednek engedett, kevés fáradságát ne szánja; mert nem magának szolgál mostan, hanem az Istennek és cdes hazánknak, melynél mi lehet idvességesb, mi lehet dicséretesb, mint a ki az Istennek dicsőséget nevének káromlói ellen, hazánk rontására indúlt hamis igyű népek ellen köti kardját fel?» — Ilyetén bánásmódjának köszönhetette aztán a fejedelem, hogy hívei igazán ragaszkodtak hozzá, s őt a jóindulat önként származó buzgóságával szolgálták. Még azok is, a kik eleintén az ellenpárthoz tartának, lassanként meggyőződtek arról, hogy érdemeiket, erényeiket az okos fejedelem méltányolni tudja, s midőn áttértek az ő táborába, oly őszinte pártfeleivé lettek, mint bármelyike az eleitől fogva vele tartóknak.

A bánásmódról s tapintatáról beszélvén, az eszmetársulás következtében, bár alig van rá szükség, megemlítem, hogy a törökkel mily végtelen ügyesen tudott bänni fejedelemsége egész idejében. Hogy a szultántól s a nagyvezértől le Jussuf agáig vagy Zöldfikár (= Zülficar) agáig — e képmutató tolmács-agensig, a kit Báthory Gábortól Apafiig házikeresztként örökölt minden erdélyi fejedelem, mindegyiket ismeri s tudja hol hízelegjen nekik, s hol nyomja meg erősebben pennája hegyét, — azon nem is csodálkozhatunk; hiszen «igen itju legény» volt (maga mondja), midőn a száműzetés sótalan kenyerén alkalma lön kiismerni a fényes portán s alattas közegei közt uralkodó állapotokat. Kisebb fontosságú volt a törökkel való jó viszonynál a hajdúkkal jól lenni, de nem kevésbbé kényes kérdés s valóban ügyes kéz kellett ahhoz, hogy ez új szabadságaira feltékeny, még korántsem megcsillapodott népelemet a fejedelem saját akarata járszalagán vezethesse, — de Bethlen alkalmas bánásmódjával ezt is

elérte. Uralkodása első éveiben gyakran ad e tekintetben oktatást Rédeynek, mit ígérjen a hajdúságnak, ha a jó szóra hajolnak, s mivel fenyegetse őket, ha makacsok. Persze hogy aztán embere válogatta kit simítson szörmentén s kívül szemben ne rettenjen vissza kevésbbé kifogástalan eszközöktől sem. Főként Fekete Péter uram, a nagybefolyású, véresszájú hajdúvezér volt egy időben kiváló figyelme tárgya; erről írta a maga nemében szintén jellemző sorokat Rédeyhez: «Fekete Pétert ha mienkké teheti kegyelmed, legyen azon, faluit ígérje meg, sőt többet, de úgy, ha tökéletességet tapasztalhat benne. Ha pedig az igazságot nem akarja: üttesse el láb alól kegyelmed, rendeljen arra jó három vagy négy lovast, vagy a mennyi szükség; valaki véghez viszi, 32 ház jobbágyot és ezer forintot adunk neki.»

Nem az ellentét kedvéért, hanem ildomossága s az emberekkel való bánnitudas egyik további példjaként hozom föl szíves viszonyát Pázmánnal a későbbi időkből. Mily jól eshetett a nagy főpapnak, hogy hatalmas lelkű ellenfele őt mennyire becsüli s méltányolja, azt csak úgy értjük teljesen, ha Pázmány helyzetébe képzeljük magunkat, midőn ez Bethlennek egy hozzá intézett leveléből a következőket olvashatta (CCCXXI. sz.) »Kegyelmed levelét . . . böcsülettel vettük, melyet megolvassván, abból értjük az kegyelmed pretensióját, hogy régtől fogván vette volna eszében, hogy kegyelmedre mi neheztelnénk az maga igazságáért, és ez okon nem akart kegyelmed is minket leveleivel látogatni; kin nem kevésbé csudálkozunk, és ha méltó volna, kívánnánk örömet értenünk, ki vitt kegyelmednek mi felőlünk oly informatiót; mert Isten látja . . . szívünkben sem gondoltunk kegyelmed ellen semmi neheztelést, nemhogy külsőképen annak valami jelét valaki ismerhette volna bennünk . . . Hogy pedig azért az közönséges jónak és békességnek útját meg nem gátolta, sőt azt promoteálni igyekezte, azt kegyelmed tisztí és hazájához való szeretetinek kívánsága szerint cselekedti; Isten is kegyelmedtől, tudjuk, kedves áldozatúl veszi.» Azt hiszem, annak, ki mint Pázmány, forrón szeretvén hazáját, de más elvek híve, más politikai hitvallás követője lévén, fő ellenéül oly embert számithat, mint Bethlen Gábor, s aztán ettől az ellenségtől az elismerésnek olyan szavait hallja langoztatni, mint a minőket ez egyszerű sorokban Bethlen langoztatott, — mondom,

annak szebb elégtételt kívánni a politikai élet küzdelmei közt alig lehet. S talán meg is bocsátott a bíbornok-érsek a választott királynak a beszterczei gyűlés végzéseieért. — Legyen szabad még egy e nemű igen szép levelére utalnom a fejedelemnek (CCCLXXV. sz.), melyet élte alkonyán az algyői fürdőből intézett a szintén beteges Pázmányhoz, melyben a többi közt ezt mondja: «Noha minden keresztyén embernek ez zárándoksága után igaz hazájában való menetelit méltán kedvesbnek lenni itéljük: mindazáltal hogy maga nemzete javára kegyelmednek Isten előbbi jó egészségét megadván, hosszú élettel is látogassa, szüvünk szerént kívánjuk.»

Sokat mondók azok az itt-ott elvétve található sorok is a fejedelem leveleiben, melyek arról tanúskodnak, hogy még a politikai élet idegessé tevő változásai, a hadi élet egészségrontó fáradalmi közt is kiterjed mindent felölelő gyöngéd figyelme házi apróságokra, olyan dolgokra, melyekkel tudja, hogy hön szeretett nejének «atyjafiának», a szelid, beteges Károlyi Zsuzsánnának, a jó, derék háziasszonynak kedveskedhetik. A háztartás, a női hatáskör keretén belül esnek e jelentéken, de olyan dolgok, a melyek a szorgalmas gazdaszszonynak örömet okoznak. Ismerjük azt a patriarchalis, igazi családéletet, mely az erdélyi fejedelmek házánál uralkodott, s maradványa volt azoknak a «régi jó időknek», annak a mesés kornak, a melyben még királyasszonyok, királyleányok napjaikat a fonóban töltvén, saját kezök szötte-fonta munkát tartának a háziasság «remek»-jének. Ismerős Károlyi Zsuzsánnának az a levele — tán épen Szilágyi S. adta ki — azon évekből midőn Bethlen az electus rex czímét viselte, melyben miután elmondja hogy mit végzett el a férje által rábízott komoly pénzügyekből, egyszersmind lent s kendert kér küldetni Redey által Magyarország választott királyának a felesége — electa Hungariae regina — mert már kevés a leányoknak, — az udvarhölgyeknek — a fonni való. Bethlen Gábor — mint mondtam — nem feledkezett meg a jó feleségnek, a mikor szerét tehette, a harez zivatarai közt sem, egyetmással, ha csekélységekkel is, örömet okozni. Az egyik nap fáradhatatlansága jelét azzal adja, hogy egész nap a hadakat szemléli, «sötétben szállottam le lovamról, reggeltől fogva estig tizenháromezer négyszáz embert mustráltam az egy nap meg» — mondja maga, s miután így eltörődött is, azt írja a szepesi

kamara tanácsosainak, hogy: «az fejdelemasszony keret innet valami narancsot és citromot, melynek itt semmiképen szerét nem tehetjük hertelen, elküldtünk azért Bécsben is, ha hozhatnának, de oda igen foglyos az út; azért kegyelmetek postán küldje be mindjárt egyik harminczadost és vitessen elég narancsot, citromot, pomagránátot az fejdelemasszonynak. Legyen igen nagy gondja kegyelmeteknek erre.» — Aztán maga is megörvendeztetí az ő «édes szerelmes asszonykáját» hogy: «Szunyog Gáspár megjöve Velenczeből, oly vég vont-aranyat hoztak, kinél szebbet soha nem láttál, fekete vont-arany, felemelt virágú, de az virága varrott, töltött»; vagy azt írja neki, mikor már a békekötés felé hazakészülése hírével aranyozza be a szenvedő beteges kis feleség szomorú napjait: «Édes Zsuzskám, én te számodra oly fővarrót fogadtam, egy főmester férfiat, a ki bársonyon, atlaczokon szokott drága varrásokat varrani, kinél jobbat Németországon sem tartanak; — ugyanazon tar bársonyokat, atlaczokat oly szépen tud metélni virágokra, hogy jobb nem lehet.» *)

Övéire, szeretteire mindig figyelme, gondja volt. Magyar-Bródban, az idegen földön, mikor legtöbb bajjal küzködött, el nem felejt kérdezősködni, hogy kedvenceze az ifjú Bethlen István mit csinál? s megkívánja, hogy: «az kis gróf írjon nekem egészsége és tanulása való progressusa felől», — s ugyancsak róla írja az ifjú gróf leendő napának, az özvegy Szécsy-nének: «mi gróf Bethlen Istvánt . . . az mi magunk vérségünkért, atyjához való nagy szeretetünkért régen azelőtt animo deliberato concludáltuk magunkban, hogy urrá tegyük és harmadfél esztendő korától fogva atyjától, anyjától elvévén, minden gondját, educatióját magunkra vöttük . . . az mint hozzája való igaz szeretetünk tőlünk kívánta.» — Környezete s hívei iránt mily jó akaratot mutatott mindig, s a fejedelmi hideg méltóságot mennyire hátravetette, midőn arról volt szó, hogy egy fia könnyelműsége miatt bánatos apát vigasztaljon, azt mutatja egy levele Alvinczy Péterhez, a híres kassai prédikátorhoz, kinek fia a fejedelmi udvarnál volt

---

*) A két utóbbi adatot — bocsánat — érte — nem az ismeretetés alatti gyűjteményből, hanem Szabó Károlynak a *Történelmi Tár* 1879. má odik füzetében megjelent ily című közleményéből vetttem: Bethlen Gábornak és nejének Káryi Zsuzsánnának levelezése.

akalmazva. Valami rossz fát tett a tűzre a (Bethlen leveléből ítélve) léha fiatal ember, a mi az öreg papnak nagy fájdalmat okozott. S mikor az apa a fejedelem elé vitte a dolgot, ettől a többi közt a következőket nyerte válaszul: «Kegyelmed levelét elvevén fiától iratott bolond és merő méreggel való levéllel együtt, kiket nem kevés búsulással olvastunk; főképen ebben kegyelmed bánatját considerálván és tartván nagyobb-nak, annakutána udvarunkon több gyalázatját, kiben semmit az levelek elolvasásokig nem tudtunk; megnyugodjék azért kegyelmed; ebből is hozzája (az öreg Alvinczyhez) való szeretetünket és gratiánkat szemünk előtt úgy akarjuk viselni és azon lenni igyekezőnk, hogy . . . kegyelmedet megvigasztaljuk. Bizonyára alig láttunk rosszszabbul educált ifjat ennél arra nézve, hogy az pirongatás rajta keveset fog avagy semmit és nem is szereti az dolgot; örömet szélylyel sétálna hogysen az palotába ülne. De megpróbáljuk kegyelmedért, ha lehet-e valami jó reménységünk felőle? . . .»

Egy másik, igen szép példáját annak, hogy a kik oda tartottak, hozzá ragaszkodtak, azokról a szükség idején nem feledkezett meg, mutatja a moldvai vajda esete. Ez az élvhajlászó ember «csak a görögökben gyönyörködék»; hiába tanácsolta neki a fejedelem, hogy «az haza fiait ne idegenítse el magától, az idegenekért ne vesse meg őket»: nem használt. S így történt, hogy midőn 1624-ben a vajdának a tatárokkal gyűlt meg baja, bojárai s a nép elhagyák, alig volt e zaklatott embernek fejét is hol lehajtania. Beldi Kelemen, a háromszéki fiatal főkapitány, a fejedelem kedves embere tudatta ezzel a vajda «nyomorult sorsát», kin «Bethlen Gábor szív-ből bánkodott», s bár jó tanácsaira mitse hajtott (a miről különben — mondja Bethlen — most már késő hegedülni), mindazonáltal hogy az ő «barátságát a vajda utolsó szükségében is eszébe vegye és nem jégen épített fundamentomnak tarthassa», gyors segélyt parancsolt a székely székekből Beldi Kelemen által a vajdához vezetni. «Ha útadat az Űristen megáldja, édes öcsém — írja neki a fejedelem — fáradságodnak jutalma meglészen.» Ismerősek a moldvai viszonyok, és így nem mondhatni, hogy a fejedelem politikai indokokból cselekedett volna. Csak subjectiv momentumok voltak e tettenek rúgói.

Turzó Imréhez intézett leveleiből Bethlennek föntebb

több szemelvényt mutattam be; de még kettőt e szép levelek közül már csak azért sem hagyhatok érintetlenül, hogy annak a keleti zsarnoknak, a kiről Gindely oly sötét képet fest, a tisztességes életéről való vélekedését s erkölcsi fogalmait is egy bizonyos irányban, megismertessem e sorok olvasóival. De meg általán jellemzők ez adatok azon idők erkölcs-társadalmi viszonyaira (s ez a tekintet mentsen ki, hogy e magában véve nem épületes themát is a példák közé választottam). — Az 1621. év elején a fejedelem portyázó csapatai éjszak-nyugati Magyarországon (maga Bethlen ekkor Nagyszombatban tartá hadiszállását) valami előkelő, nevén meg nem nevezett császárpárti német főembernek családját hozták be a táborba. A foglyok közt egy szép fiatal leány is volt, — s a fejedelem megparancsolá egyik tisztjének, Borbély Ambrúsnak a család hozzá küldését. De Borbély a váltságdíj reményében egyelőre magánál tartá a foglyokat, aztán meg Turzó Imre meghagyása nélkül, okát nem tudom, nem akart a fejedelmi parancsnak engedelmeskedni. Később tudatták Bethlennel, hogy híre jár, mintha a fejedelem a foglyokat tisztességtelen célból kéretné, s hogy e hír szerzője éppen Turzó. A mint a fejedelem ezt hallotta, tüstént ráírt Turzóra, őt kérdőre vonandó. «Nem türhetem — mondja a fejedelem — hogy igen nagy keserves szívvel való búsulásomat meg ne írjam kegyelmednek. Azt mondják egymás között, hogy én felőlem kegyelmed olyat szóllott volna ott; mely ha úgy vagyon, bizony igen szégyenlem és csudálom, mert nem lihetem el; de ha úgy vagyon, micsoda conscientiával mondhatta kegyelmed, nem tudom; mert hiszen én sem vagyok pogán hogy az scortatiát üzzem, holott öszül hajam-szakálom és ha ezelőtt cselekedtem volna is, ki kellene abból térnem . . . hiszen ilyen állapotban nem lehetnik oly istentelen lator, mikor szerencsét várok mindennap, hogy affélét üzzek.» — Turzó mentegető levelét nem találhatta a fejedelem kielégítőnek; mert azon a félig erélyes, félig drasticus hangon és modorban, melyet — mint több példából láttuk — fölindulásakor sajáttságosan tud alkalmazni, teszen Turzónak erős szemrehányást: «az rab gyermekek és leánzó állapotját a mi illeti, jámbornak valom és tudom magamat; conscientiamat feltem úgy én is, mint akárki ez világban; én soha kegyelmedtől semmi illetlent nem kívántam, . . . sem kegyelmedet sem senkit ez óráig,

fejedelemségemnek kezdetétől fogva, kinek nyolczadik esztendeje leszen, legyen Istennek hála, bizony semmi illetlen kívánsággal meg nem bántottam, mert természetem sem volt az. Talán az Űristen vénségemre való fordulásomnak idején inkább megoltalmaz efféléktől. Bizony édes öcsém non urit me iam Venus; ha mely beste áruló kurvafiak engemet rágalmazni non formidant, megveri az Űristen az ilyen rosszakat, sőt az én szemem elöl kitörli őket mint eddig, a mint im most is legnagyobb ellenségemet Skender pasát Isten kitörölte az életből . . . Nagy gyalázat édes öcsém ez énnekem . . . mert nekem úgy adja Isten lelkem idvességét, nem kellett s nem kell most is; hiszen ha lator akarnék lenni, elég k . . . t tulálnék Szombatban. Be nem hordozzák az én aranymívemet (= arany ékszer) asszonyoméknak, mint némely úrét etc. . . . Ezer németért sem vettem volna fel, az Űristen úgy éltesen, csak ez egy írását is kegyelmednek!» — Azt hiszem, ez erőlyes szavak, melyekkel oly határozottan hárítja el magától a vétkes gondolat legkisebb árnyékát is, melyekkel az immoralitás vádját oly fölháborodással veti vissza, elég bizonyságok arra, hogy e tekintetben sem volt ő az a «keleti» zsarnok, az a «kéjvágó török», a minőnek őt a gyűlöletet lehelő egykorú íratok vak elfogadása után Gindely festéséből következtetve gondolhatnók.

A mint emberi tisztességére szerfölött sokat adott, fejedelmi méltóságát is becsben tartá. Ha a férfi büszke volt arra, hogy férfi: nem kevésbbé őrizé meg méltóságának még külszínét, látszatát is a fejedelem; — úgy hogy ebben a «puncto honestatis et dignitatis principis» a kicsinyes dolgokra is nagy súlyt fektete. S bár lehetetlen eltagadni tőle, hogy igaza volt: mégis most, közel 300 év után sok efféle dolog fölötte comicus színezetű. Én egy példát csak a nagyobb súlylyal, elvi jelentőséggel bíró esetek közül szándékozom bemutatni. Az 1627. év nyarán történt, hogy neje Brandenburgi Katalin számára a fejedelemségbe való beigtatásról szóló athnamé a portáról a zászlóval együtt megérkezett. Az átadás cselekvénye mindig nagy ünnepélyességekkel volt összekötve — s Bethlen Gábor sem mulasztá el az athname-hozó török követtség előtt a saját tekintélye s méltósága szempontjából csaknem mesés fényt fejteni ki. Szokásban volt ez alkalommal az is, hogy a csauz, a ki az athnamét hozta, egyszersmind pom-

pás diszkaftánokkal ajándékozá meg a fejedelmet, a tanácsurakat s az udvari személyzet főbbjeit a szultán nevében. Most Brandenburgi Katalin megerősítésénél hogy, hogy nem, okát nem tudni, a küldött kaftánok oly disztelen egyszerűek voltak, s azonkívül még ezekből is oly keveset hozott a csauz, hogy Bethlen fejedelni méltóságát tartá megsértettnek. Az eset magában véve jelentéktelen; de a mint a spanyol udvarnak meg voltak a maga szigorú szertartásos etiquette-szabályai s követelményei, melyek mindegyike egy-egy nyenyűlj-hozzámvirágot képezett: ép úgy léteztek bizonyos szokásban gyökerező etiquette-formák az erdélyi udvarnál is (hogy az európai udvari szokások szélsőségeit hozzam föl), melyek megtartását még a száműzetés sótalan kenyerén tengődött fejedelem is követelte. E fölötti bosszúságának nagyon hosszú iratban adott portai agense előtt kifejezést, melyből egyetmást idézni jónak tartok. «Az meglőtt dolgokhoz és a régi törvény szerint való szokáshoz képest — írja Bethlen — meg sem tudtam gondolni, hogy ilyen gyalázatosan és semmire kellő eszközökkel expedálják császár zászlóját, melyekkel császár méltóságát és az fejedelmét s az erdélyi urakat így meggyalázzák.» «Máskor, folytatja a fejedelem, mindenkor két lovat, egyikét igen szép öltözettel, köves nyereggel, nagy ezüst kengyellel, szép jakuppal, lánczezal öltöztetve, másikat skarlát pokrócz alatt küldték; aranyas borított köves kardot, aranyas borított köves botot, ad minus 20 és 24 kaftánt küldtenek. Most pedig csak «egy hitván szerszámmal öltözött» lovat, a mely száz forintot csak akkor érne meg talán, ha ötöt olyanszörűt találának egy szekér elé, egy hitvány ezüstös kardot és egy kis ezüstös botot «mineműt a csauzok szoktak viselni» a szultán előtt, «7 hitván kaftánt» kettőt a fejedelemnek, kettőt a fejdelemasszonynak, a 14 tanácsúrnak pedig összesen háromat.» «Mikor megmondotta volna (a csauz) hogy nincs több kaftán hétnél: csak elhülök bele. Voltunk mindnyájan nagy búsulásban, nem az rosز pokróczszabású ajándékokra nézve, hanem az országra való elvetett respectust, annak becsületinek contemptusban való menését . . . és az fejdelemségnek meggyalázódását nézven.» — «Hogy az sok szégyenben valami részt elfedezhessen» a fejedelem, maga hozatott tíz kaftánt a tárházból s a maga részére szántakkal kiosztotta a tanácsuraknak. «Ha másokat küldenének — teszi hozzá —

az én kaftánimért, olyakat, mineműek azok voltak, nem bánám.»

E rovat alá esik a fölött való haragja is, hogy a moldvai vajda (azon régi szokásnál fogva, mely szerint a moldvai és az oláh vajdák mintegy jeléül annak a védencei viszony-
nak, melyben az erdélyi fejedelemhez állottak, évenként ajándékot küldének ez utóbbinak) a tiszteletajándékkép küldött paripát istállója nem épen legjobb fajú lovai közül választá. Nyersen és igen categorice adta a fejedelem e fölötti bosszúságát a vajdának tudtára: «Bizonyára nem érdemlettük volna ezt — mondja sajátkezű levelében a fejedelem — hogy meggyalázz jó barátunk, jó cselekedetünk felett egy rossz sánta pokróczos lovadnak ennyi idegen országokból udvarunkba gyülekezett nagy fejedelmek emberinek láttokra bemutatásával; holott tudja jól kegyelmed, az erdélyi fejedelmeknek az két szomszéd vajdák esztendőnként eleitől fogva főlovakat fejdelni öltözetekkel, bottal, palásttal egyet-egyet, és egyet csujtárpokróczczal szoktak vala bemutatni az jó szomszédság megtartásáért; csak kegyelmed akart minket így meggyalázní. Mely dolgot nem egy dögnék való rossz lóért írunk, sem nem az ajándékért, mert Isten nekünk eleget adott, hanem az mi fejedelmi méltóságunknak meggyalázását és az régi szokást bánjuk.»

Ilyen s egyéb effajta kisebb jelentőségű dolgokat, úgyszintén sok egyebet, a mi érdekesen jellemezné Bethlent, nehogy ez ismertetés szerfölrött hosszúra nyúljon, elhagyván — egy olyan tulajdonságáról emlékezem még meg, mely őt kora egyik legnagyobb uralkodójává teszi kétségtelenül. A mint a történetírónak s általán az emberi művelődéstörténelem kedvelőjének jól esik gondolatját azokon a képeken legeltetni, melyekkel a késő-renaissance korában is kisebb olasz fejedelmek udvaránál találkozók: úgy nekünk magyarokúl, nemzeti művelődésünk minden barátjának csak örömet kell hogy okozanak azon mozgalmak, melyek a mi újjáébredésünk másodkorában, a XVII. század első felében Bethlen Gábor udvaránál figyelmünket magokra vonják. Véres események, aljas gaztettek föllege borítja igen gyakran az olaszországi kis zsarnokok viselt dolgait, a történet lapjaira a legridegebb önzés s ez önérdékből származó tusák, forrongások göze von igen gyakran sűrű homályt: de átragyog mégis az előretörő emberi

szellem fénye, a művészetek, a tudományok melegítő, kien-
gesztelő napja. Így van ez egy némileg Erdélyben is. Hosszú
harcok, háromszoros támadás zivatarja, egymással élethalál-
harcot vívó pártfelek küzdése az, a mivel Bethlen fejedelem-
sége idejében hazánk földjén találkozunk; — és mégis ebben
a korban, ebben a kis országban veti meg lábát a maecenás
fejedelemnek, a szép, jó és igaz e hatalmas geniusának véd-
szárnyai alatt a hazai tudományos művelődés. A gyűjtemény,
a mi czíme után ítélve, igen természetes, erre vonatkozó ada-
tokból igen keveset foglal magában; de ha e kevés közül
egyét kiválasztok, s azt e sorok közt közölni fogom: azt hiszem
csak kötelességet teljesítek azon ember irányában, ki kora
ifjúságától fogva kardja markolására utalt a végzet, de a ki
utolsó perczéig nem szűnt meg a haladás, a művelődés baj-
noka és előmozdítója lenni. Tanúskodjék erről legalább rész-
ben az a töredék, melyet élte utolsó évében Alvinczyhez írott
egy leveléből a következőkben adok. (A levél száma a gyűjte-
ményben CCCLXX.)

«Bojti Gáspár nevű historicusunkat — írja a fejedelem —
küldtük vala Németországba a végett, hogy valamely tudós
professorokat keresne és conducálna; kit noha Bécsbe küld-
tünk vala először azért, hogy magát praesentálja császárnak,
megjelenteni hogy megyen és salvus conductust kérne prop-
ter evitationem suspicionis; de az cancellár császárnál elbon-
totta, az jesuitákat bélelvén neki; maga viva voce császár
megmondta: nolumus ingeri suae dilectioni, sicuti lactanus,
ita in posterum in omnibus gratificari, sed in spiritualibus
omnino prohibemur; malleumus quidem quotquot istius reli-
gionis auctores in toto imperio nostro inveniri possent, omnes
venirent in ditiones ipsius. *) Mindazáltal Bojti magát Istenre
bízván, levél nélkül is elment és Norinbergába, onnét Fran-
cofurtumba ad Moenium és onnét egy városba, az hol amaz
méltán Európában, az mint halljuk, legnevezetesebb theolo-
gus doctor Alstedius lakik. Hozzája is elment és azt mindad-

*) Nem akarunk megszűnni kedveltségének mint eddig, úgy
ezután is mindenben kedveskedni, de a lelkiekben akadályozva va-
gyunk; bár másrésről óhajtanánk, hogy a protestans vallásnak egész
birodalmunkban található minden harciosa az ő (az erdélyi fejedelem)
birtokaira költöznék.

dig ostromolta, hogy az mi szolgálatunkra adta magát, noha Lugdunumba volt az fő-professorságra hivatalja. Ő kivüle más két professort is fogadott maga mellé, kiknek Bojti conventiót adott és előre kinek 50, kinek 100 aranyat. Amazok is reversalist adtak magokról, in Majo kelletik alájönniek, ha az Isten megtartja őket. Egy Bornemissza nevű magyar is vagyon ottbenn Lugdunumban, a kit igen dicsérnek, az is alá fog hozzánk jönni. De tegnap olvasánk Tarczali Sándor hívünk levelét, melyet Keserű uramnak írt; abból majd csudául olvastuk: doctor Csiklius ki azelőtt sok utána való járásunkra sem akara itt benn maradni, mostan ultro offerálja szolgálatját, az bejövetelre igérvén magát. Mely ha úgy leszen, bizonyos jelét ismerjük az nagy Úristen kegyelnének az mi intentumunkhoz; mert ha kedve, kegyelme ő szent istenségének nem volna hozzá, ilyen tudós embereket ily kevés kereséssel talán ex tempore nem találtunk volna. Kik ha bejönnek, úgy tesszik, nem lenne utólsóbb az fejevári iskola némely németországi scholáknál — hiszszük.»

Háladatlan föladat azzal bajlódni, azt bizonyítani akarni, hogy ha ez meg amaz megtörtént vagy nem történt volna: micsoda alakulások jönnek vala létre itt vagy ott a historiában. De itt talán jogosúltsága van annak a kérdésnek: vajon nem volt-e igaza Bethlen Gábornak e levele végén tett állításánál? Ha azok a közönyös párkák, kik a classicus mythologiában élünk fonalának sodrói, nyújtói és elmetszői, tekintettel lesznek vala ez egy halandó, Bethlen Gábor terveire, mint sok másban, úgy ebben is gyümölcsöztetni fogta volna az idő az ő gondolatját — s a fejevári iskola egyike leendett volna Közép-Európa legnevesb tanintézeiteinek, talán a kelet Wittembergája. Persze, más idők, más viszonyok, egyszóval: Bethlen összes tervei kíséretében.

*

*

*

E tökéletlenül összeválogatott jellemvonások után mintegy azok befejezéseül néhány szót koczkáztatok Bethlen valóságáról is. — Ha IV. Henrik a párisi vérnász veszélyeit ki nem kerülven, a vakbuzgó rajongók gyilkai alatt leheli ki nemes lelkét, s így nem lesz vala a jövőben alkalma azt a híres mondást szalajtani ki száján: hogy Páris fölé egy mi-

sével, s nem lesz alkalma e szerint cselekedni: a protestantismus története bizonynyal a hit martyrjai között nyújt emlékének kegyeletes koszorút. Kevéssé ugyan, de mégis hasonló az erdélyi fejedelem helyzete a franczia királyéhoz. Ha Bethlen pl. második támadása alatt a harcztéren leli halálát, s így nem foghat azon, különben most sem egészen tisztázott tárgyalásokhoz, melyek czélja a Habsburg-házzal való rokoni kötelék volt, esetleg még a vallásváltoztatás árán is; bizonynyal ő reá sem mondják vala sokan, a kik ítéletet formálnak felőle, hogy vallásosságának regulatora a politika volt. Pedig hibáznak azok, a kik így ítélnék. A mint a tudás fészke nem a betű, hanem a lélek, úgy a vallásosság is nem a dogmában, hanem az emberben lakik. S ezt a vallásosságot Bethlentől senki el nem tagadhatja; maga az a mérsékelt józan gondolkodás, mely kora protestansainak leggyűlöltebb elleneivel, a jezsuitákkal is harmóniába hozta őt, biznysága ennek. És nincs e szép gyűjteményben olyan lap, mely az erdélyi fejedelem mély vallásosságának, Istenéhez való törhetetlen bizalmának egy-egy jelet ne hozná — s hogy e vallásos érzület protestantismusában gyökerezik, azt ép úgy nem csudálhatni attól, ki annak emlőjén növekedett föl, a mint az érdemet sem lehet tőle megtagadni, miszerint vallásossága nem a megörögzöttség ama jellegével bíró, melyet ellenfelében a hajthatatlan Ferdinándban, a szélsőség daczára is bámolni kénytelen az utókor. — Egyszerű, de szívhez szóló, a valódi meggyőződés erős hangja cseng ki azokból a mondásokból, melyekben Bethlen Gábor Istenéhez s hitéhez való bizalmának ad kifejezést; mesterkéletlen szavai úgy hatnak az utódokra, mint azok az együgyűségökben is fönséges zsoltárfordítások, miket az újhit üldözött hívei zengettek a teremtőhöz, a ki «volt, van és megmarad minden időben», s a kihez a hívők bizalommal eltelt lelke úgy áhitozott, mint a hogy «a szep hives patakra a szarvas kívánczozik». S bár a harc előestéjén vagy az üdvöt és vést rejtő diplomatiái alkudozások szünete alatt szóljon is az erdélyi fejedelem az ő megtartó Istenéről: jól esik éreznünk, hogy az ő vallásossága eme nyilatkozatainak soha sincs az a mellékíze, mely a legújabb kor «welche Wendung durch Gottesfügung»-féle famosus mondásában példabeszéddé lön.

Kell-e igazabb tolmácsa, erősebb biznysága hitének,

mint a mit Rédey Ferencznek ír szorongattatása napjaiban? «Megsegít az Úristen bennünket, uram, ha százezer az ellenségünk is, de csak Istenünkben bizzunk, nem kell felettébb tőlük félnünk. Dominus est illuminatio mea et fortitudo mea, quem timebo, azt mondja sz. Dávid.» — Vagy lehet-e kívánni a keresztyéni, Istenben való megnyugvás balzsamának jobb alkalmazását, mint azt, a melylyel a gyermeke halála után kesergő rokont, Károlyi Mihályt vigasztalja? «Noha oly keserves gyermekteknek Isten dicsőséges színe eleiben való vitézése, jól tudom, kinél keservesb nem lehet; de nem illik, nem jó, nem idvösséges felettébb azon kesergeni; mert mind ő feliségét megbántjátok azzal, mind magatok életét, rövidíti kegyelmetek. Hálaadással kell s illik keresztyén embernek szenvedni minden keresztet.» És nem csak mások irányában él ezzel az orvossággal; súlyos betegsége idején élte utolsó alkonyán maga is ép oly megnyugvással viseli a ráadott keresztet, mint a minőt másoknak tanácsol. Az algyói fürdőből 1629 májusában kelt szép levelében ekként szól Pázmán Péterhez: «Magunk egészségét az mi illeti, immár alkalmas ideje az miólta ebbeli látogatását az Úristennek magunkon érezvén, egészségtelenségünknek súlyos terhét szenvedjük, melyet legyen áldott örökké szent neve, békességes türéssel ismerünk, tudván hogy ez világban semmi egy állapotban meg nem maradhat, hanem mindennek ennek forgandó romlása alá vettettek.»

*

*

*

Mikor 1620-ban a beszercei országgyűlés Bethlen Gábort királylyá választá, s ő a választást elfogadta, a jogaiban sértett Ferdinánd haragvó indulatának a szász követ előtt igen drasticus nyilatkozatban engedett szabad folyamatot. «Megválasztották a Gábort, — mondta Ferdinánd — s a bestia elfogadta; már választott királynak írja is magát; pedig se nem nemes ember, se nem magyar, hanem csak egy oláh.» *)

---

*) Gindely egy jegyzetében közli ezt a szász követ a választó fejedelemhez tett jelentéséből 1620-ik augusztus 29-én. «Hernach hat hat Ihre Majestät (Ferdinand) mir gnädigst erzählt, wie seltsam itzo die Hungarn procedirten, auch diese Formalia mit angehengt: Sie haben (a magyarok) den Gabor erwähnt und die Bestia hat's angenommen, schreibt sich auch bereits erwählter König in Hungarn, da

Ha nem tudnók is, hogy a király ez indulatos szavai a valóságnak meg nem feleltek, s egyáltalán valamikor a legkisebb kétségben volt volna e pontban úgy a hazai, mint a külföldi tudalom: e gyűjteményből mindenki meggyőződne, vajon magyar volt-e Bethlen Gábor testben-lélekkben. A ki hatalmas szelleme ki-kitörő indulatára a nyelv oly pompás öltözetét tudja adni, a ki meggyőző ékesszólását tollával oly elragadóan ragyogtatja, a ki böcs tanácsait oly rábeszélő, lélekre s észreható szavakba tudja formálni, a kinek haragja még a papíron is oly süjtő, égető; a ki finom iróniájával oly találóan csíp, maró gúnyjával oly kérlelhetlenül sebez, a ki a bánatost a hit aranyigéivel oly gyönyörűen képes vigasztalni, s a ki végre Istenéhez való erős bizalmát oly fönséges zsoldtárszerű nyelven tudja hirdetni, mint Bethlen Gábor; a kinek tolla alól a legválogatottabb és legtösgyökeresebb, pördülő és pattogó kifejezések**) oly bő mértékben s oly üdeséggel ömölnek, mint az erdélyi fejedelemé alól; annak bizonyára szóban és gondolatban magyarnak kellett lennie. Magyar és magyaros az ő minden ize, minden sora, — s a nélkül hogy irodalmi tevékenységgel tölteni ideje egy-egy részét alkalma lett volna: levelei, lángeszének, magasröptű szellemének papírra tett emez emlékei bizonyára megállják a sarat a ragyogó tollú Pázmán iratai után, a bennök található sok latinosság ellenére, s egyikévé teszik őt tán irodalmunk heroicus alakjainak is. Neki nyelvünk és irodalmunk történetének bajnokai közt még eddig nincs helye; de nem kétlem, eljön az idő, midőn ez az oszlop, melyet Szilágyi Sándor nem csak a fejedelemnek, de a magyar nyelv egyik előharczosának is emelt e gyűjteményben, be lesz állítva a nyelvünket művelők pantheonába, s büszkék fogunk lenni még e tekintetben is arra a geniusra, kivel Isten jókedvében megaranyozta a magyar föld XVII. századbeli történetét.

Ezt a kegyeletos óhajt nem akartam elhallgatni — s mindjárt be is fejezem szemelvényes, ismertető soraimat. Azt

---

er doch kein geborener vom Adel, auch kein Hungar, sondern ein Wallach ist».

*) A nyelvbúvár e gyűjteményben számtalan kiveszett vagy veszendőben lévő eredeti magyaros kifejezésre fog akadni. Föl is hívjük erre figyelmünket.

mondja Bethlenről egyik udvari embere s későbbi utódja Kemény János, hogy «tekintetében oroszán, conversatiójában nyájas, józan életű, könyörgésében nem külsőképen tettető, de buzgó; az tudósok társaságában gyönyörködő; a hazafiaknak atyjok, a vitézlő rendnek jó tanítójok s tükörük» volt. A mit én, avatatlan kézzel bár, levelezéséből kiemeltem, az a Kemény által nyújtott jellemzésnek híven megfelel. Vesse már most a ki ítélni akar, azokat az adatokat, melyek után Gindely az általa vázolt arczképet előállítá, az egyik serpenyőbe, tegye azokat az argumentumokat, miket csak e gyűjteményből is meríthet, a másikba: azt hiszem, a mérleg Bethlen Gábor felé fog hajolni.

A gyűjtemény csupa magyar leveleket tartalmaz, s így azzal a külföld nem igen fog megismerkedni; de legalább e szűk haza határain belül tisztára mosó szappan lesz a történetíró kezében — s ez elég; mert azt róhatjuk le, a mivel saját magunknak tartozánk. — Bár forgatná gyakran e becses könyvet a történetkedvelő magyar közönség.

KÁROLYI ÁRPÁD.

ÚTI EMLÉKEK CHINÁBÓL.

1876—1877.

I.

Élénk mozgás zajong Honkong kikötőjében. Húsvét hét-fője, félünnep még, regatta-versenyben mérkőznek az európai nagyhatalmasságok által a chinai tengerekbe küldött hadihajók legénységei. A tágas és zárt öbölben, mely e világhírű kikötőt képezi, ott állnak sorban egymás mellett a nagy vértezett hadihajók, hat angol, az úgynevezett «China squadron», két francia, két német és egy amerikai az Egyesült-Államok részéről. Mind ünnepiesen fölékesítve, teljes zászlódiszben tündöklenek, a földélzeten és árboczokon pedig feszült figyelemmel szemlélik a tisztek és legénység a verseny menetét. Ágyúlövés jelzi a versenyzők elindultát, valamint a győztes megérkeztét; örömrivalgás tör ki majd e, majd ama hajón, a nemzetiség szerint, melyhez a győztes tartozik. És kissé távolabb, a versenytér körül helyt foglaltak a helyigözösök, zsúfolva nézőkkel, közben-közben egyes nagy kereskedőházak magán yachtjai, míg mindinkább közelébb a rakparthoz az árboczok egész erdejével találkozunk, távolabb pedig a chinai djunkák egész raja terül el. Mindenütt élénk mozgalom nyilvánul, a kikötőben az élet egy perczre sem szakad meg, e nemzetközi regatta is csak díszesebb színekben tünteti azt föl. Készen állanak mindenfelé a fűtött gőzösök, füstölögnek kéményeik, mindegyik megszabott órájában indul; amott meg újak érkeznek, eléjök sietnek tolongva seregnyi csónakok és sampangok; vitorlášhajók szélnek eresztik vitorláikat, míg mások összerakják, mert rendeltetésök helyére megérkeztek.

Nekünk is sietnünk kell, az elindulás pillanata megér-

kezett, Hongkongot el kell hagynunk. A part hosszában álló néptömegben áttolongsunk, csónakba ülünk, s néhány evező-csapással elérjük a gőzöst, melyen Shanghaiba szándékunk utazni. Barátaink, kikkel csak az imént ismerkedtünk meg, és kiknek örömmel üdvözlött vendégei voltunk, még elkísérnek a hajó födelzetére, személyesen kívánnak meggyőződni arról, hogy a teendő útra jól és kényelmesen vagyunk-e elhelyezve, még továbbra is gondoskodni akarnak rólunk. Meleg kézszorítással búcsút veszünk tőlök, kérdés fogjuk-e még egymást e tágas világon valamikor viszontlátni? De vendégszeretetek mindenkorra bevésve marad emlékezetünkben, s ha hazánk vendégszeretete példabeszédessé vált, bizonyára méltó versenytársra talál a távoli keleten lakó európaiakéban.

Az indulásra minden kész, a harang harmadszor megkondúl, tompa fűty rezgésbe hozza a léget, a legénység fölhúzza a horgonyt s a kapitány parancsszavára, igen lassú forgásban megkezdí a csavar működését. Az idő tikkasztó, a bekövetkező forró napok első előjelei mutatkoznak; az eget nehézkes felhők födik, melyek még a város mögött fölmagasló 2000 láb magas Victoria-pick felet is betakarják. A nap sugarai csak itt-ott képesek magoknak útat törni, s a nedvességtől telt légen át bűvösen világítják meg majd a város, majd a kikötő e vagy ama részét.

Ki hinné, hogy 1841-ben Hongkong szigete csak néhány chinai halász és tengeri kalóz lakhelyét képezte, ha magunk előtt látjuk elterülni e várost. Angolország vitte keresztül ama merész tervet, hogy e vidékeken szabad kikötőt alkosson, melynek rendeltetése legyen a kereskedelmet Európa és déli China közt közvetíteni. Kopár és meredek sziget partjaira telepedtek le, nem irtóztak semmi áldozattól, hogy lakhatókká tegyék e partokat, ezerek estek martalékkúl a föld kebléből kipárolgó egészségtelen miasmáknak, de lángeszök és kitarításuk győzedelmeskedett, megsemmisítették a szomszédságukban levő portugali telepet, Macaot, kizáróan magukhoz rántották az egész kereskedelmet, s íme ma ott látunk magunk előtt egy civilizált európai várost, mely 130 ezer lakónál többet számlál, s melynek kikötőjében évenként több mint 26 ezer hajó fordul meg.

Hongkongban a lapályos térség majd egészen hiányzik, az épületeket lépcsőzetesen kellett egymás fölé elhelyezni a

kopár és meredek hegyek lejtőin; kocsik csak némely útczákban közlekedhetnek, minthogy emberekkel vitetik magokat zsölészékben. Kertek számára a talajt teremteni kellett, a növényeket oda vinni, de alig múlt el néhány évtized, kész e gyönyörű város, mely a britt birodalom egyik gyöngyét képezi.

A partokon mindenütt tágas épületek emelkednek, fogadók, clubbok, bankok, kaszárnyák, magán paloták, a city-hall s a kormányzó palotája, mely külön magaslaton áll, s a várost uralja. Messziről feltűnik már a nagy tisztaság, s az óriás forgalom és mozgalom, mely méltán lép meg minden útast, ki először látja e várost. A kereskedő, ki vagyonát napról-napra gyarapodni látja, e mostoha éghajlat alatt, legalább élvezni akarja mind ama kényelmet, melyet az európai civilisatio nyújtani képes, s a nyaralók, melyek egymás tetején szinte elhalmozódnak, ha nem is valószínűsíthetjük meg mindenkor a teljes elegancia jelképét, mégis festői egésznek képeznek.

Hongkong úgynevezett «crown colony» vagyis kizáróan a királynő fenhatósága alá van rendelve. A kormány, a kormányzó és egy tanács kezei közt van, mely utóbbi nem választás útján alakul, hanem a korona által neveztetik ki. A sziget minden kiadását önmaga fődözi, sőt az ott elhelyezett őrségért jelentékeny összegeket szolgáltat át a korona pénztárába.

Mily egészen más szemmel tekintünk ugyanazon tájra megérkezésünk- és eltávozásunkkor! Ha legelőször érünk valamely öbölbe, kíváncsi pillantással tekintünk előre, szinte megsokszorosítani óhajtjuk szemeinket, hogy semmit el ne mulasztjunk, mindenfelé kutatunk és keresünk, a csavar minden fordulásával tovább és tovább, hogy hamarabb fedezzük föl az ismeretlent, mely rögtön előttünk föltárul. Minden új és csodás részlet fölkiáltást csal ki belőlünk, de csakhamar türelmetlenül tovább tekintünk, hiszen lesz még alkalmunk a képet szemlélni.

A távozásnál ellenben, lett légyen tartózkodásunk akár huzamos, akár csak rövid ideig tartó, már nem e vagy ama részlet gyönyörködtet bennünket, már nem ezek vonják magokra pillantásunkat, hanem az egész, az ismert táj. Kezdetben még egyes tárgyaktól búcsúzunk, ama házáktól, melyekben oly kellemes órákat töltöttünk, de törekvésünk arra irányul, hogy emlékezetünkbe vessük még egyszer és utoljára ama körvo-

nalokat, melyek a táj egészét képezik. Az első esetben a jövő siet elénk; az utóbbiban az emlék tűnik el mögöttünk.

Hajónk mindinkább sebesebben távozik a kikötőből. Hongkong házsorai már csak mint fehér vonalak tűnnek föl a sötétes háttéren, a sok hajó pedig mint megannyi homályos fekete pont; körülöttünk mindinkább csönd keletkezik, melyet csak hajónk gőzgépének egyenletes mozgása szakít félbe, s távolról a kikötőből még durranni halljuk a regatta lövéseit. A nap ép leáldozni készül, piros fényben árasztja el az öblöt, melynek keskeny, sziklák közé szorúlt kijárásához már elérkeztünk, még egy utolsó búcsú pillantást vethetünk a távoli Hongkongra, mire hajónk egyet fordul, s a szép öböl és kikötő eltűntek szemeink elől. Jobbra-balra kopár hegyek képezik a partokat; nemsokára azonban kiérünk a szabad tengerre, de szigetek és szárazföld mindig fognak látszani, mert a hajók útja nem igen távol a partoktól van kijelölve.

Azon pillanatban, midőn az elhagyott kikötő képe eltűnt, s a partok már csak homályosan látszanak, az utazó közönség közt rendesen bizonyos mozgás keletkezik, mely teljesen azonos avval, melyet minden nap a színházban észlelhetünk, midőn a fölvonás után legördül a függöny. A figyelem, mely eddigelé a színpadra volt irányozva, önkénytelenül a nézőkre irányul, kíváncsisággal szemléljük egymást kölcsönösen, azon öntudattal, hogy hívatta vagyunk egymással napokig, sőt némelykor hetekig együtt utazni és élni. Ez egyszer a vizsgálat hamar van megtéve, mert testvéremem és kívülem csak egy útas van még velünk, egy parsi, ki alig beszél néhány angol szót, s így fölvidámitásunkhoz nem sokat fog hozzájárulni. Már Adentől kezdve az egész távoli keleten találkozni ily egyénnel, kik Indiának egy külön vallásfelekezetéhez tartoznak. A parsik kiváltkép pénzüzletekkel foglalkoznak, rendesen bankárok és gazdagok. Igen könnyen ismerni fel őket öltözetükről, mely részben hasonló a gazdag hindukéhoz. Finom fekete lakezipöt viselnek, melybe igen bő nadrág szorúl és hosszú, rendesen fekete cachemir vagy seelyemkabátot, mely alatt kilátszik egy hosszú fehér gaze-ruha. Legsajátosabb azonban süvegjök, mely fekete bőrből készült, harmincz vagy negyven centiméter magas henger, fönn még egyszer oly széles, mint alant, az egész fejét befödi és az áll alatt borszalagokkal van összekötve.

Sajátszerű benyomást gyakorol azon ismert tünemény, hogy minél inkább az egyenlítőhöz közeledünk, annál egyenletesebbé válik a nap és éj tartama, s a szürkület mindinkább rövidebb ideig tart; magán az egyenlítőn a nap az egész évben mindenkor pontban hatkor kel és hatkor nyugszik le. Hongkong közelében is, noha $22^{\circ} 9'$ szélesség alatt fekszik, mégis igen észrevehetni már e tüneményeket, s most is alig hogy leáldozott a nap, csakhamar bekövetkezett a sötét éj, mely még növelve lett sűrű köd által, mely egyszerre mindent eltakart. Ez legnagyobb ellensége a tengerésznek; hajónk kapitánya lassítja is a hajó menetét, és minden perczen sípoltat, hogy a netalán közeledő hajók így tudjanak egymás felől és ne ütközzenek egymásba, mi minden elővigyázat dacára, mégis oly gyakran történik ez annyira látogatott kikötő közelében.

Nem kellemes érzés ily kedvezőtlen előjelek közt a chinai tengerbe evezni, mely oly nagyon elhírhedt, valódi rémképe az útasoknak, mert martalékává évenként annyi hajó válik. Örömmel üdvözljük tehát a másnap hajnalát, mely derült napos idővel köszönt be.

Hajónk neve «Amoy», Glasgowban készült, igen erős szerkezetű, két árboczos, nem igen nagy, körülbelül akkora, mint a Lloyd-gőzösök, melyek Várna és Konstantinápoly között közlekednek; tulajdonkép kereskedelmi hajó, s csak nyolcz első helyű utast szállásolhat el kényelmesen. Jelenleg Simsen és Comp. hongkongi német kereskedő cég tulajdona, de angol lobogót visel. — A kapitány, kinek neve Drewes, német származású, zömök kis termetű edzett tengerész; arcza az idő által sötétén megbarnúlt, rövid szakált visel s álla kiborotvált. Régen hajózik már a chinai tengerekben, az utat Hongkong és Shanghai közt már 140-szer tette meg, úgy ismeri e vizeket, mint kevesen, de tud is rémhíreket beszélni rólok.

A legveszélyesebb hajózás tavasszal és ősszel van, midőn igen gyakran sűrű ködök uralkodnak és eltakarják a sok apró szigetet és szirtet, melyeken a hajók tönkre mennek, és nyáron, midőn az elhírhedt typhonok vagyis forgószellek dühöngnek. A szirteket még mai nap sem ismerni mind, igen sok közülök csak igen erős apálynál kerül a víz színe fölé; gyakori eset, hogy csak akkor földöztenek föl, ha egy

hajó válik áldozatukká, mely esetben rendesen a szerencsétlen hajó neve után szokott a szirt is elneveztetni. Megjelölve csak a tengeri térképeken szoktak ezek lenni, kiválókép csak a tengerészek tanulmányozzák.

Kevéssel a német-francia hadjárat után Németországban egy igen nagy kereskedelmi gőzös készült, a legnagyobb ily hajó, mely eddigelé a chinai tengerekben megjelent. A győzedelmes hadjárat emlékeül «Sedan»-nak nevezték el és útnak indították. Némi akadályok azonban csakhamar fölmerültek már a Suez-csatornában. Akkorában ugyanis a pilóták mind francziák voltak, vagy francia szolgálatban állottak, s nem találkozott egy sem, ki e, a francziákra nézve oly kellemetlen elnevezésű hajót a csatornán átvezette volna. Végre sok baj után mégis átjutott a csatornán és Hongkongba érkezett. De alig hagyta el e várost, hogy Shanghaiba juthasson, még ez első útján egy ismeretlen sziklaszirten, mely apálynál sem látható, megakadt és tönkre ment. Az embereket és árukat megmentették, sőt a hajó némely részleteit is, de maga a hajó megszűnt létezni, nem csekély megnyugtatósára a Chinában élő francziáknak, s csak a szirt neveztetett el ezentúl «Sedan-riff»-nek, mit ezek oly zokon már nem vettek.

Most is ép kopár kis sziget közelében hajóztunk el, mely körül már öt gőzös ment tönkre, amott meg a távolban egy másikat mutat nekünk a kapitány, mely három ily áldozatot számlál; az előttünk fekvő térképen pedig tömérdek sok kis fekete kereszt jelzi a vészteljes helyeket. Rendesen sűrű ködben szoktak ily szerencsétlenségek történni, de annyi hajó közlekedik e vonalon, hogy az embereket rendesen megmenthetik, az árukat pedig a kereskedő nem félti, mert biztosítva vannak mindenkor.

Múlt éjjel is oly sűrű volt a köd, hogy szinte bizonyossággal lehetne állítani, miszerint ez egy vagy több hajó vesztét okozta. S alig mondotta ki kapitányunk e rémülést gerjesztő föltevését, távol a láthatáron hajó merül föl. A gőzös sebesen közeledik és egyenesen felénk tart. Már távolról megismerik, hogy az angol pósta-gőzös, Shanghaiból Hongkongba evez, neve «Sunda». Alig hogy az angol lobogót megismerni ruja, már is jelekkel int vele; a gőzös közelénkbe érve, meglassítja menetét, pillanatra megáll, oldaláról csónakot bocsátanak le. Ketten eveznek át hozzánk, az egyik bele kapaszkodik

a lebocsátott kötélhágesóba s kapitányunkhoz siet föl a parancshídra, a másik pedig visszaevéz a csónakkal; a két gőzös lobogóikkal köszöntenek egymásnak, s mindegyik folytatja útját.

Feszült kíváncsisággal várjuk a kapitány jöttét, mintegy előre sejtván, hogy valami szerencsétlenségről leszünk értesítve. S valóban csakhamar megtudjuk, hogy a múlt éj sűrű ködében Oxen nevű szigeten egy gőzös megfeneklett. E sziget útunkban fekszik, így tehát oda kell sietnünk, hogy az útasokat és a becses opium-szállítmányt megmentsek.

A hajónkra átszállott egyén angol gépész, ki a megfeneklett hajón Shanghaiba akart utazni. Szegény még réműléssel beszéli el, mint történt a baleset. «Éjfélkor lehetett. Mindnyájan csöndesen szunyadoztak fekhelyeiken, a hajó a tenger síma tükrén a sűrű ködben tapogatódzva kereste útját. Egyszerre borzasztó lökés és zaj fölriasztja őket álmukból, alig van idejük ruháikat magukra venni, kitolongni a merre lehet s fölsietni a födélzetre, mert minden oldalról benyomúl a víz, a sziklák éles szirtjei tágas rést ütöttek a hajó fenekébe.

Az erre keletkezett rendetlenség és lárma leírhatatlan, mindenki menekülni akar, de hova? A sötétség oly nagy, hogy nem látni semmit. Nagy erőfeszítés és fáradozás után mégis sikerül a legénységnek kötelek segítségével az ötven chinaiból álló útast a szigetre lebocsátani és őket így megmenteni. Emberélet nem esett áldozatul, sőt még a hajó födélzetén elhelyezett opium-szállítmány is meg lőn mentve, s csak a többi árúkat lepte el a víz.

Kora hajnalban a «Sunda» posta-gőzös haladt el a sziget közelében. Ágyúlövés által figyelmessé tétetik a baleset színhelyére, de póstahajó létére nincs vesztegetni való ideje, csak néhány pillanatra állhat meg. A megfeneklett hajó kapitánya hamar átküldi a pénztárt és új útitársunkat azon meghagyással és üzenettel, hogy a legelső gőzöst, melylyel találkozni fognak, értesítsék a szerencsétlenségről és szólítsák föl, hogy mihamarább siessen a hajótörést szenvedettek segítségére, mert habár sikerült is nekik a tenger hullámaiból szabadulni, mégis folytonosan ki vannak téve a chinai tengeri kalózok megtámadásának, kik bizonyára nem fognak késni a kedvező alkalmat megragadni és kizsákmányolni.»

Elhírhedt a chinai tenger veszélyes kalózái miatt is, kik, daczára a sok európai hadihajónak, melyek folytonosan e vizekben czirkálnak, nem szűntek meg létezni. Az angolok kiváló gonddal üldözik őket, elfogatásuk esetében kegyetlen visszatorlásokat is gyakorolnak rajtuk, de minden fáradozásaik daczára mégis alig múlik el év, mely néhány kalózkalandot nem jegyezne föl. Fegyverekkel is van ezért ellátva minden hajó, melynek rendeltetése a chinai tengerekben vagy folyókon járni. Nem csekély mérvben lepi meg az útast, ki valamely chinai kikötőben száll hajóra, egy csinos kis állvány, mely rendesen a hajó társalkodási terme egyik végében szokott állani. Az állvány a legújabb hátúltöltő fegyverekkel, van megrakva, revolverekkel, kardokkal s több fehér papiros-czédulán figyelmeztetésül a következő szó olvasható: «charged», azaz meg van töltve. Megtámadtatás esetében tehát minden útas előre tudja, hogy hol keresse védelmi eszközét. Nagyobb hajón, kivált a folyókon, hol igen sok chinai útas is szokott útnazni, a födélzetten több ór áll kivont karddal, elől pedig a hajó orrát egy vagy két csinos kis rézágú ekesíti.

Kapitányunk a nyert üzenet után sietteti ugyan hajónk menetét, de különben az ily eseményeket itt egész csönddel szokás fölvenni, mert oly igen gyakoriak, mit sejtelve is bizonyított, s egyáltalában csak úgy tekintik, mint ha mi nálunk egy kocsis fordul föl az országúton.

Az idő igen kedvező, a tenger csöndes, bizton számítnunk tehát arra, hogy a jövő hajnal elérkeztekor elérjük Oxen szigetét. Egész nap kizáróan a megfeneklett hajó esete képezi a beszélgetés tárgyát, belsőkben mégis aggódunk szenyenyek sorsa miatt, s minden erőnkből siettetni szeretnők hajónk menetét.

Alig múlt el az éj, alig szürkül egy kissé a hajnal a láthatáron, mindnyájan már készen állunk a födélzet elején, s távcsövek segítségével iparkodunk a szigetet megpillantani. Hét óra tájban két kis szikla merül föl a távolban, egy óra múlva már élesen látszanak körvonalaik, sőt a nagyobbik szikla alján a megfeneklett hajó wrackja is föltűnik már. Hátsó árboczán megfordítva leng az angol lobogó a végveszely jeléül, a hajó szolgálatképtelenné vált, s így jelzi tehetetlenségét. Olykor-olykor ágyúlövések durrannak el rajta, me-

lyekkel tudatja, hogy fegyverekkel el van látva, s a kalózok megtámadásaival dacolni fog.

Oxen tulajdonkép két kis sziget, melyek ép a gőzösök menetvonalán fekszenek. A nagyobbikon fönn a szikla tetején szép világítótorony áll, melyet az angolok és francziák közösen építtettek 1874-ben, hogy a sok szerencsétlenségnek elejét vegyék. A világítótorony körül három kis fehér ház látszik, melyekben angolok laknak, kiknek kötelessége a torony tüzére fölügyelni. Köröskörül magas kőfal emelkedik, hogy a kalózok be ne törhessenek.

A sziget maga kopár szikla. Sok, köből összerakott, kis kunyhó csillog rajta a nap sugaraiban; chinai halászok faluja ez. Közvetlenül a nagyobbik sziget alján, ép a világítótorony alatt, feneklett meg a szegény gőzös. Orra magasra fölszúrva a sziklák éles szirtjein, fara a földézet tetejéig a vízben, úgy hogy a hajó neve «Kwangtung» csak itt-ott látszik ki, a mint az apró hullámok az aranyos betűket mossák. Kis türelem még, s közel a szigethez horgonyt vetünk.

Első, ki partra száll, hajónk kapitánya, hogy szerencsétlenül járt kartársával megkezdje a szükséges alkudozásokat. Egy hajó vagy annak útasai és szállítmányai megmentése ugyanis nem csak dicséretre méltó emberbaráti cselekvény, de nem lényegtelen haszonnal is jár, kivált, ha becses szállítmánnyal, úgymint opiummal, mint itt az eset, meg van rakva a szolgálatképtelenné vált hajó. Majd azt lehetne mondani, hogy a megmentés egyszerű pénzüzlet jellegét ölti magára, melyben a felek a két hajó kapitányai, kik egymással alkura lépnek. A mentő igen természetesen fölhasználja kedvező állását s megszabja föltételeit, melyeket azonban túlságosan még sem szabad felcsigáznia, mert a megmentés szép cselekvényének is vannak concurrensei, kivált itt, hol oly sűrűen közlekednek a gőzösök, s ha az alku túlságos hosszúra nyúlna, csakhamar elérkezhetnék egy más hajó, mely a mentést olcsóbban eszközölné. Az üzleti nyereség a mentő hajó tulajdonosát vagy a vállalkozó társulatot illeti, ebből azonban a megmentett árúk becséhez és útasok számához arányítva a kapitány meghatározott tíz vagy húsz százaléknyi összeget nyer.

Az alku hamar megkötetett. De miután a negyvenöt chinai utas és az opiumládák hajónkra való átszállításához

néhány órányi idő szükséges, mi is átevezünk a wrackhoz, s a szigeten partra szállunk.

Szomorú látvány ily tönkre ment hajó. Szegény Kwangtung! Mily szép kaczer kis gőzös voltál; hazádtól messze földre kiküldve, kietlen partokon működteél érdekében; nagy nemzet lobogója büszkén lengett árboczidon, s nyolez évi szüntelen fáradozás után im e kopár sziklaszirten lelted sírodat!

A földézetten nagy rendetlenségben fekszik minden, mit hamarjában meg lehetett menteni, bútorok, ágynemű, edények, ruhák, konyhaszerek stb., néhány feltört láda, kötelek. Föl és alá jár egy strázsa, megtöltött puskával, nehogy valami elidegeníttessék. Lenn pedig a hajó belsejében úszik minden, csak három lépcső látszik ki a vízből. Egy feltört ládából chinai papiros legyezők hullanak ki, emlékül egyet elviszünk magunkkal.

A hajótól a világítótoronyhoz néhány percz alatt föl-juthatni, de a szerencsétlenség történetkor a köd oly sűrű volt, hogy még a világítótorony aljáról sem lehetett annak fényét látni. A körülötte fekvő házakban néhány angol lakik, kiket megszabott időközökben fölváltanak. A toronyban alkalmazott lámpás a legújabb szerkezetű s Párisban készült. Elénk adják az idegenek könyvét, beleírjuk nevünket, kívülünk alig néhány idegen lépett e kietlen földre, s ezek is csak hívataltból.

A torony tetejéről szép kilátás terül el. A távolban sok szigetet látni; egy nagy gőzös halad ismét el mellettünk. Három árbocza van, rajtok az orosz' lobogó leng. Egészen üres, Odessából jön s Nankingon át Hangkowba siet, hogy theával megrakodjék. Ez úton kerül mai nap a híres karaván-thea Oroszországba.

Délre ismét hajónkon vagyunk, s épen ebédhez akarunk ülni, midőn a Kwangtungról ágyúlövéseket hallunk. Erre rögtön beront a kapitány, fogja a hajó végében álló puskákat s szétoztja köztünk, tudtunkra adva, hogy a szomszéd hajót kalózkodók támadták meg. Mindenki fogja fegyverét s az ablakokhoz ront, egyik elsüti puskáját, hogy mutassa, miszerint föl vagyunk fegyverezve; a feszültség nagy, helyzetünk kellemetlenné kezd válni.

A szomszédhajón és a sziget partján nagy lármával em-

berek futkosnak föl és alá, ágyúkkal, puskákkal lödöznek, mintha csak légbe akarnák röpíteni a szerencsétlen hajó romjait. Örömünkre azonban rövid idő múlva arról értesülünk, hogy e nagy zaj csak azért keletkezett, mert távol a láthatáron hadihajó tűnt föl, ezt óhajtják ide híni. Most ismét csönd áll be, bevárjuk az angol fregatta érkezését, mi csak egy jó óra múlva történik meg.

Azalatt kapitányunk elvégzi az átszállítást; a negyvenöt megmentett chinai útas és holmiaik biztosságban vannak már, s az opiumládák is hajónkon elhelyezve. Egy ily láda súlya 240 font, értéke pedig 600 dollár.

Az angol hadihajó «Thalia» megérkezte után ismét új alkudozások kezdődnek. A megfeneklett hajó kapitánya nem képes magát elszánni, hogy hajója romjait elhagyja, nem képes a régi bajtárstól megválni, együtt küzdöttek ők az idők viszontagságaival, az elemek dühével, nincs hatalom, mely régi, megszokott helyéről, a parancshídról elmozdítsa, mielőtt a hajó haszonvethető részletei megmentve lennének. A szomszéd Amoy kikötő-városból fognak e célra hajók érkezni, de csak egy vagy két nap múlva. Veszélyes volna azonban oly soká a kalózkodó megtámadásainak kitéve hagyni a hajót, vagy a hadihajónak vagy nekünk kell tehát az ör szerepét magunkra vállalni. Ez is nehézségekbe ütközik. A fregatta parancsot kapott, hogy egyenesen Hongkongba menjen, mi pedig hasonlóképp már nagyon is megelégtettük az idővesztéssel és Shanghaiba kívánjuk folytatni útunkat. Végre hosszas tárgyalások után, mégis szabadokká válunk, horgonyt emelünk, lobo-gónkkal köszöntjük a hajókat s elhagyjuk a vészteljes szigetet.

Besötétedett már, a tiszta eget felhők lepték el, a tenger síma tükrét hullámok hozzák ingásba, itt-ott fehér habok merülnek föl, friss éjszakai szél kerekedik, sivít az árbo-czok köteleiben és lassítja hajónk menetét, mely egyenesen ingásba jön, mint egy hinta. Az útasok fölkeresik fekhelyeiket, a légmérő leszállott, az idő megváltozott és rosszra fordul.

Földünk minden részén, talán csak édes hazánkat kivéve, a széláramlatok iránya bizonyos rendes időtartamhoz kötött és szabályossághoz mért. «Musson»-nak nevezik e rendes irányú áramlatokat, s itt a chinai tengerekben, úgy mint másutt is, két nemét különböztetik meg. Az egyik az éjszak-

keleti musson, mely ősztől tavaszig uralkodik, a másik a délnyugati, tavasztól őszig. Oly rendes tartamúak ezek, s oly pontosan állanak be, hogy az egész chinai birodalom parti hajózása e szabályhoz alkalmazkodott. Az elsónél ugyanis a vitorlás hajók vagyis chinai djunkák a déli tartományokban, kivált Cochinchinában, Siámban stb., megrakodnak rizsszel, s a mussonnal fölhajtatnak a birodalom éjszaki részeiben fekvő kikötő-városokba, a másikkal pedig ismét visszaeveznek új élelmi szerekért.

Kivételt e rendes áramlatokban csak a forró nyár tartama alatt a typhonok vagyis forgószelek képeznek, melyek Japán partjain keletkeznek s a Formosa-esatornán át a déli chinai partokig keringenek és borzasztó pusztításokat visznek véghez. Továbbá pedig tavasszal és ősszel, mielőtt az egyik musson fölváltaná a másikat, rövid időre bizonyos rendetlen időjárás áll be, helyt engedve szabály nélküli igen erős szél-rohamoknak, melyek gyakran igen veszélyesek.

Most is ép ily átmeneti időszakban voltunk. Majd innét, majd onnét fújt a szél, átesapván egyik oldalról a másikra. Az eget folyton felhők borították, eső és köd váltakoztak egymás után. Hajónk a hullámok által ide s tova himbálva, a komor időben csak lassan bírt előre haladni. A tengeri táj mosolygó kékjét hamuszürke szín váltotta föl. Némelykor egy sziget merül fel közelünkben, de csakhamar eltűnik ismét a fátyolozott légben. Utitársaink a parsi és az angol gépész tengeri kórban fekszenek cabinjaikban.

Egyszer egy kis madár száll hajónkra; a nyitott ajtón át a terembe repül, fáradtan menedéket keres. De im alig bírt egy kissé lélegzetet venni, ott terem az egyik chinai inas s a nemzetiségével vele született leleményességénél fogva kalitka is van már kezei közt. Utána ront a kis madárnak, el akarja fogni, bizony talán valami kis üzletet is lehetne vele csinálni? De a madárka nem hagyja magát, összeszedve vég erejét ide s tova csapkod és örömeinkre szabadságát leli ismét.

Másfél napon keresztül haladtunk így, már azt reménylettük, hogy estig elérjük a Yang-tse-kiang folyó torkolatát. Dél volt, az idő egyre ködös és esős, erős éjszakeleti szél fújt, a tenger nagyon hullámszik, hajónk igen gurul. Itt-ott egyes szigeteket látni, de csak homályosan. Gyakrabban meg kell állanunk és a tenger mélységét megmérni, hogy hamis

irányba vagy zátonyra ne jussunk. Kapitányunk igen óvatos. Ép ebédhez készültünk, főzni még lehetett. Asztalnál csak ketten vagyunk. Rossz jel! A kapitány nem ér rá enni, s elmaradása bizonyára indokolt. Egyszerre csak borzasztó mozgásba jön hajónk, a poharak és tányérok leesnek az asztalról, sietni kell mindent elrakni, s a nyílásokat bezárni. Borzasztó orkánszerű szél kezd dühöngni. A Fishermans Groupe két kis sziget közt megyünk át, azokon látni mily magosan csapnak föl a hullámok. A nagy orosz gőzöst, mely Oxennál előzött meg, itt érjük utol, majd előttünk, majd mögöttünk tűnik föl valamely hullám tetején, majd ismét elmerül a hullámok völgyében, s három magas árboczának végső csúcsa is eltűnik szemeink elől. Küzködik a viharral, de a hullámok csak úgy játszanak vele, mint egy dióhéjjal és a távolba űzik.

A vihar nőttön nő. Egy hullám átesap hajónkon, a legparányibb hasadékokon is víz tódul be. Már ülni sem lehet, csak feküdni, s valóban görcsösen kell kapaszkodni a szilárdan álló asztalhoz és falakhoz, hogy ide s tova ne guruljunk. A bal oldalon még kilátni az egyik kis ablakon, majd a felhős eget látni, majd víz borít el ismét mindent. A jobb oldalon minden gondosan be van téve, de a víz mégis becsap. A tenger színe a Yang-tse-kiang vizétől már egészen sárga; a hullámok toronymagasságra emelkednek s egyre átesapnak hajónkon. Iszonyú a láрма és robaj, hajónkon gurul minden. A vitorlák egymásután letörnek, a vihar szétrontja. A födélzetről a víz lemos mindent. Hajónk labdaként hanyatlik ide s tova, a hullámok magasra emelik, majd ismét lezuhan a mélységbe, zúg körülöttünk mindenünnen a víz, már eltemetve képzeljük magunkat, de egy pillanat múlva ismét fönny vagyunk, hogy annál mélyebbre essünk. Jaj, csak a kéménybe ne üssenek a hullámok, különben végünk van!

Ily pillanatokban érzi az ember, mily parányi lény, mily borzasztó ellenséggé válhatik a tenger, ha felbőszül és dühvel üldözi azt, ki vele dacolni merészel. Kis féreghez hasonlóan, kénytelen a hajó oldalához görcsösen kapaszkodni, megmentésére nem tehet semmit, remegve, tétlenségben kénytelen tűrni, mint hányják, vetik a hullámok, kénytelen bevárni, hogy utolsó pillanata ütött-e már?

Kik betegesen fekszenek ágyaikon, kábultak, majd eszmé-

let nélküliek, nem tudják mi történik körülöttök. Látni kell, mint dühöng a vihar, látni, mit művel, s megérted a régi közmondást: «Qui nescit orare, pergat ad mare».

Órákig dühöng a vihar, órákig küzd hajónk vele, tovább haladásról ily időben szó sem lehet. Besötétedik. Végre kissé gyöngül a szél, a hajó mozgását kormányozni lehet; kapitányunk Chinsan sziget mögé menekül és horgonyt vet.

Még zúg körülöttünk minden, hallani még az orkánt üvölteni, hajónk csak úgy tánczol a hullámokon, de a veszélyből mentve vagyunk, a 18 millia hosszú sziget, melyen kopár sziklasor emelkedik, biztos menhelyet nyújt. A kapitány is nyughelyét keresteti föl, betoppan hozzánk. Ruhái átázva tetőtől talpig, víztől csurognak, arcza és kezei véresek, egész testen remeg még a megerőltetéstől. Kimerülten lerogy a pamfagra. Pár pillanat múlva kezd csak beszélni. Feléje sietünk, meleg kézszorítással fejezzük ki indulatunkat és általa értesülünk mily életveszélyben forogtunk. A légmérő $29^{\circ} 52'$ perczre szállott alá (typhonnál $29^{\circ} 35'$), a hullámok 30—40 láb magasak voltak, régi tengerész, 140-szer tette már meg ez utat; de ily zivataron még nem ment át és igen kételkedett megmentésünkön.

Daczára, hogy még zivataros az idő, a kapitány hajnalban fölhúzatja a horgonyt. A légmérő fölment, bízik az időben. Hajónk még nagyon gurul. Kilenczkor az első világítótoronyhoz érünk, mely kis sziget tetején áll, s tizenkettő után a Yang-tse-kiang torkolatába, melyet egy vörösre festett és horgonyokkal szilárdan megerősített világító hajó jelez.

Nagyszerű a folyó torkolatánál, hol 10 t. mérföld széles, partokat sehol sem látni, mert egészen lapályosak. A hullámok egyre apadnak, a sósvízből iszapos édesvíz folyásába jutottunk. Végre a baloldalon föld tűnik föl és fák. Mily jól esik ezeket látni!

Már a folyó torkolatánál pilóta szállott hajónkra. Négy óra után mindkét oldalon látni már földet; egy rövid óra múlva Wusungnál a Wampoo folyóba fordulunk, mely még egyszer oly széles, mint nálunk a Duna. A partokon a chinaiak erődítvényeket emelnek; sereg mandarin djunka áll ott tíz-tíz ágyúval fölfegyverezve. Nagy műveket alkottak itt az angolok. Gyönyörű világítótoronyt emeltek és állomással bírnak, melyen jelt adnak a víz állásáról.

A vidék sokban emlékeztet hazánkéhoz. Most kezd tavaszodni, a fákon apró levelek nyílnak, a friss zöld pázsiton néhány ló száguldozik. Távolabb vasúti töltést látni; Angolország kis mutatványt készít a chinaiak számára.

A földéleten még egyszer megkondúl a kis csöngettyű, még egyszer vacsorához hí. Hongkongot Shanghaitól 829 tengeri mérföld választja el, negyedfél nap alatt könnyen be lehet e távolságot járni; mi öt napnál tovább hajóztunk, és nagy szerencséről beszélhetünk. Hajónk mind lassabban halad, a csavar csak itt-ott fordul már egyet, végre teljesen megáll; a horgony láncza csörög, a katlanból kibocsátják a gőzt.

Mire a földéletre ismét följutunk, sötét éj köszöntött be. Néma csönd uralkodik mindenfelé. Az idő kitisztult, ezernyi csillag fénylik az égen; a partok lapályosak és feketék, a várossal szemben állunk. Jobbra messze nyúlik el a gázlámpások hosszú sora.

II.

Földünk kerekiségén nem létezik más város, melyben az emberiség két faja, úgymint a fehér és sárga emberfaj közötti szellemi harc élnékben és szembeötlőbben nyilvánulna, mint Shanghai városában.

A világtörténet utolsó századaiban a kaukazi népfaj szellemi fölénye emelkedett uralkodó szerepre, és az egész föld kerekiségét tekintve, majd e, majd amaz európai nemzetet látjuk fölváltva egymás után gyarmatokat alapítani és világ-részeket meghódítani. A portugálok, spanyolok, németalföldiek sorban követték egymást, míg végre Anglia lépett föl és magához rántotta a világuralom szerepét. A szellemi fölénynek, a fegyverek és harci szerek tökélyének, ha egy ideig is, még sem volt képes egy népfaj, egy nemzetiség sem ellentállni, kényszerült magát megadni és a legkülönbefőbb alakokban a hatalmasb uralmának hódolni.

A nyugat civilisatiója fegyverek hatalmával halad előre és mindenütt utat tör magának. A világ minden népei meghajolni kényszerülnek előtte, az eredeti szokások módosulnak, a régi kormányformákat újak váltják föl, a régi rendből kibontakozik minden. Csak egy nemzet maradt hű önmagához és gátlóan lép föl e rohamos előhaladás ellen, s ez a chinai. Ma-

kacson ragaszkodik régi hagyományaihoz és szokásaihoz, és valóban megmagyarázhatatlan fejességgel tiltakozik mind az oly újítások ellen, melyeknek meghonosítása következtében régi önállóságát és függetlenségét veszélyeztetve véli. Csakis a chinaiak lépnek föl szellemi erővel a nyugoti civilisatio terjedése ellen, és pedig, támaszkodva saját ősrégi culturájokra, melyet e fölé helyeznek. Az erőhatalomnak, a fegyveres megtámadásnak engedni kényszerülnek, de aránylag mily csekély engedményeket tesznek, s mily vég nélküli tárgyalások előzik meg mindenkor ezeket. A tett engedmény után pedig minden törekvésök oda van irányozva, hogy annak hatásait gyöngítés és lassanként, a mennyire csak lehet, kizáróan önmagok hasznára fordítsák. A nyugati lángelme nem fog ki rajtok, a külföldi nemzetek nem képesek velők a versenyt kiállani. És a birodalom túlnépes, az éhség kényszeríti, hogy lakói évenként ezrével vándoroljanak ki, magoknak más hazát keresni, nem csekély rémületére azon országoknak, a melyekben megtelepszenek, mert szaporaságok minden fogalmat felülhalad és a chinai chinai marad mindenkor.

A nyugati nemzetek majd mind fölléptek már China ellen, s egyenként, majd pedig szövetkezve egymással, támadták meg. Némelyik egyes teleppel elégedett meg, más pedig egész területeket szakított ki belőle. Angolország saját telepein kívül a legújabb időkig tizenhét chinai kikötőt nyitott meg szerződésileg a világkereskedelemnek. Ezek közt a legnevezetesebb és legnagyobb jelentőséggel bír Shanghai. Különkülön settlement-tel vagyis teleppel bírnak ott Franciaország, Nagy-Britannia és az amerikai Egyesült-Államok. Egymás mellett szemlélhetjük tehát két népfaj culturális tevékenységét, és az e törekvésekből származó szellemi harczt és versenyt.

Shanghai a Wampoo folyó bal partján fekszik és két lényegesen egymástól megkülönböztethető városra oszlik, úgy-mint a régi chinai városra és az idegenek telepeire, melyekhez mintegy hozzá sorakozik egy harmadik vagyis úszó város, melyet ama sok ezernyi djunkák és sampangok képeznek, melyek itt is, mint minden chinai kikötőben, a város szükségképi tartozékát képezik. Állandó lakhelyül szolgálnak ezek egészen különmemű lakosságnak, mely ezerekre menő családból áll.

A chinai város tojásdad területet foglal el és egészen különálló egészet képez. A birodalom városai közt a harmadrendűek közé sorakozik, kétszázzezernyi lakost számlál, s teljes mérvben magán viseli amaz ős eredeti chinai jelleget, melyet az egész birodalom bármely városa hasonlóképp fölmutat. Valóságos halmaza az apró házaknak és tekervényes, keskeny, piszkos kis utcáknak, melyekben a valódi chinai élet legtarthatóbb képe tárul föl szemeink előtt; évszázadok óta, hogy ezredet ne említsünk, nem változott ott semmi. Valami különös történeti vagy műbeescsel bíró emlékek nem emelkednek föl benne, de mégis oly teljesen chinai város mintaképét tünteti föl, melynek közepette egészen más világba áthelyezve érezzük magunkat. Mint minden chinai várost magas köfal környezi, őt kapun át hatolni belsejébe.

Közvetlenül a chinai város mellett, hasonlóképp a Wampoo folyó bal partján, terül el az európai város, vagyis a három idegen nemzet telepei. Az első ezek közt a francia telep, mely a város falánál veszi kezdetét és Yang-King-Pang csatorna által választatik el az angol teleptől. E kis francia telep azonban távolról sem mérkőzhetik két szomszédjával, a francia nemzetnek nincs megadva annyira ama lehetőség, hogy gyarmatosítson, nagy kereskedőházai nem képesek a versenyt kiállani, s egymás után bezáródnak. Franciaország Chinában kivált a missionariusok által csinál magának propagandát, azért támogatja őket és veszi védszárnyai alá. E városrészben állanak a lazaristák és jezsuiták templomai, melyekhez hozzá tartozik még a Shanghaitől négy millióra fekvő zikavéi collegium vagyis a világhírű «sainte enfance».

A második telep az angol, melyet a Suchow-Creek választ el az amerikaiától, mely utóbbiban az európai hajók számára készült doksok fekszenek. Mind a három telep közül kétségkívül a legvirágzóbb és legszebb az angol. Széles híd köti össze az amerikaival és szüntelen mozgás és forgalom van köztük.

A folyó partját, az idegen telepek mentében, szép, köből épült rakpart képezi. Mindjárt az angol telep legelején csinos nyilvános kert nyúlik el, déli növények árnyában vannak ott padok elhelyezve, innét nézik a sétálók a hajók érkezését és elindulását. A kert mindinkább keskenyebbé válik, végre fassorrá változik át, mely vég nélkül hosszúra nyúlik el a rak-

part mentében egész a chinai város faláig. Balra terül a széles folyó ezernyi hajóval, az árboczok erdejével, jobbra pedig a széles út vagyis quai másik oldalán, ott állanak az európai házak és paloták díszes sorai. A legszebbek az angol telepen pompáznak. Ott látjuk az Oriental bankot, Dent, Jardyne, Russel stb. híres kereskedőházak palotáit; ott az angol clubbot, könyvtárt, színházat, majd pedig a consulatások épületeit, melyeken az illető nemzet lobogója leng, és a tágas fogadókat, melyek egészen az amerikai rendszer szerint vannak berendezve. Némely palotát kis házikert környez, gondosan ápolt virágágyak csillognak bennök, mások meg közvetlenül a széles quai-re nyílnak. A szélesen tárt kapuban chinai boyok vagyis szolgák ácsorognak, hosszú kék köntösben, fejkörről, a kis fekete sapka alól, kilóg a hosszú fekete czopf. Keleti országban vagyunk, sok cselédet illik tartani, de ezek itt olcsók.

Óriás embertömeg tolong az egész rakpart hosszában, kivált a nap némely óráiban, reggel és este, ha mindenki hivatalába siet, vagy onnet visszatér, hajók megérkeznek, vagy elindúlnak. A világ minden nemzetiségét találni itt képviselve, a világ minden részéből érkeznek hajók. Hullámként zajlong föl és alá a nagy néptömeg; a terheket chinai coolik viszik hosszú bambus-rudakon, tengerészek, kereskedők, mandarinok, bonzok, helyi rendőrök stb. tolongnak egymás mellett. Az uralkodó szín a világos kék, mert ezt hordják leginkább a chinaiak. Itt-ott egy elegans európai hintó tör magának utat, benne a hölgyek a legutolsó párisi divatok szerint vannak felöltözve. A közlekedés leginkább gyalog történik, egyébként mint közlekedési eszköz kivált kettő divatos, úgy mint a djinriksa vagyis kis japáni hintó, melyet egy ember húz, és a vilbaro vagyis chinai taliga, mely kivált a birodalom e részében van használatban.

Égészen sajátyszerű közlekedési eszköz ez utóbbi. Egy meglehetősen nagy átmérőjű kerék nem a taliga végén, hanem annak közepén van alkalmazva. Ezen falécekből ülés van készítve, mely két egyenlő részre oszlik választék által, mely csak oly magas, hogy az üléseken helyt foglalt egyének könyökeikkel kényelmesen neki támaszkodhatnak. Két ember ülhet rajta egymást ellensúlyban tartva, utitárs hiányában pedig ennek szerepét terhek, akár állatok is, pótolják. Egy

ember könnyen bírja tolni, de miután gyakran megtörténik, hogy a két teher egyenetlen, ahhoz is értenie kell, hogy a taligát bizonyos meghajlott állásba hozza, s így állítsa helyre az egyensúlyt. A chinaiak különösen kedvelik e taligákat, s nem ritkán látni, hogy négyen is ülnek egyre s egy ember által tolatják magokat. Az idegen megsajnálja a szegény taligást; de a benszülött megszokta már, s még akkor sem zavartatja föl magát kényelméből, ha a taliga valami mélyedésben vagy göröngyben megakad. Pillanatnyi fölkelés által lehetne a taligás fáradságán könnyíteni, de miért? hiszen ezért fizetik. Jules Verne utolsó művében *Egy chinai viszonyosságai Chinában*, ily taligán utaztatja regénye hőseit.

Nagy fáradságába került az idegeneknek kierzszakolni a taligásoktól, hogy taligájok kerekét megkenjék, mely kiállhatatlan nyikorgást visz véghez. A rendőrség különös szigorral őrködik e fölött, s nagy büntetéssel fenýíti a hanyag taligást, de alig lépünk ki az idegen telepek területéből, künn élénken hangzik a nyikorgás.

A rakparttól befelé egyenes párhuzamos útcák vezetnek a város belsejébe, széles kövekkel kirakva, európai boltok jobbra-balra, az idegen otthon képzelheti magát. De nem sokára ismét chinai házak váltják föl az európai épületeket, lassanként ismét chinai városba jutunk, csak azon különbséggel, hogy itt széles egyenes útcák vezetnek végig az újkori épületek közt, melyeknek lakói fölött a jurisdictio az idegekkel közös.

Az európai kereskedő Shanghaiban, mely mintaképül szolgál minden concessiónak — a telepet így is nevezik — jól és nagy fényűzéssel él. Mindenek előtt szüksége van kényelmes lakásra, melyben a nyár tikkasztó forrósága és a tél nagy hidegei ellen kellően védve legyen. Az elegáns bútorzatot Európából hozatja, mindent európai ízlés szerint rendeztet el, költséget nem kímél, s a kezdetben szerény lakás csakhamar fényes háztartássá változik át. Minden törekvés oda van irányozva, hogy az életet kellemessé tegye és elfeledtesse ama mostoha földet, melyre az illetők letelepedtek.

A szolgaszemélyzet chinai, igen sok személyből áll, kik nagyobbára férfiak. Chinai asszonyokat csak komornának vagy dajkának szokás alkalmazni, mert varrni is férfiak szoktak. A ház egész személyzete fölött egy chinai boy áll, ez igaz-

gatja az egész háztartás menetét, fölügyel a konyha-, kert-, és istállószemélyzetre. Ő eszközli a szükséges bevásárlásokat és angolul is tud egy keveset beszélni. Pigeon englishnek szokták e sajátyszerű nyelvet nevezni, mit gyakran hamisan a «galamb» szóból származtatnak; pedig az elnevezés maga jelzi a nyelvet, mert «business» vagyis üzletet akar jelenteni.

Maga az élet nem drága, a halak, vad és zöldség majd ingyen kel, csak a marhahús kerül még sokba, mert jó tenyészmarhák meghonosítása nagyon lassan történik. De az idegenek másképp segítenek magukon, conservek által pótolják a hiányzót s vajmi gyakran történik, hogy ünnepies lakoma alkalmával mind az öt világrész terményeit találják az asztalra, melyen csak úgy csillog az Európából érkezett ezüst és üveg.

Franciaország szolgáltatja a borokat, Bordeauxból jönnek a conservált zöldségek, Provençéból a táblaolaj, Dániából a vaj, Svájczból a condensált tej, Amerikából a búzaliszt, Californiából a körte és alma, Adenből a kávé, Angliából a sör, Ausztráliából a hús, a fűszerek Indiából, mindenütt minden lakománál a bádogdobozok nagy szerepet játszanak.

Lovakat csak fényűzési célból tartanak, elegans európai hintók elé fogják vagy nyargalásra használják. Rendesen dupla ponyk, igen csinosak és erősek.

A mulatságok nem hiányzanak. Sokat zenélnek, hangversenyeket rendeznek, majd pedig műkedvelők szindarabokat adnak elő. Gyakran megtörténik, hogy színtársulatok vagy énekesek utaznak át; így kerülnek meg Offenbach és Lecocq operettái a föld kerekiségét, s még a mennyei birodalom utcáin is hallani az *Angot*-t füttyöreszni. Nagyon követelőnek természetesen nem szabad lenni, mert már megesett az is, hogy három énekes adta elő a *Hugonottá*kat. De ki is fog annyira a részletekre tekinteni, a fődolog a mulatság. Ez pedig élénken foly mindenütt, a clubbok zsúfolva tele vannak látogatókkal. Mindegyik nagyhatalomnak van ily társasköre, melyben minden honi lapot olvasni lehet. Kedvencz tartózkodási helye ez az uraknak, kik szabad idejüket leginkább ott töltik, tárt karokkal fogadják az utast, ki csakhamar megösmerekedik a settlement kiváló tagjaival.

Mindenki nyitott házat visz, a társas mulatságoknak, ebédeknek, estélyeknek vége-hossza nincs, hát még csak a

farsang alatt, ha itt az ideje a táncznak és álarczos báloknak. De a legnagyobb multság mégis csak tavasszal és ősszel van, midőn a regatták és futtatások vannak napirenden. Hol angol megtelepszik, ott futtatási térnek is kell lennie, e nélkül angol telepet nem is lehet képzelni. Az egész fashion világ már jóval előre készül és örvend ez ünnepélyekre. Ha pedig itt a napjok, a bankok bezáródnak, a hivatalok üresen maradnak, a hölgyek kiszedik az ép megérkezett ládákból varrónéik utolsó küldeményeit és mindenki kisiet, ki hintón, ki gyalog vagy lóháton a versenytérre, mely a settlement szomszédságában fekszik.

Most is talpon van az egész társaság, ép ily futtatási napra értünk ide. Több mint száz hintó siet ki a versenytér felé, ott találkozik az egész európai világ. Az urak magok futtatnak lovaikon angol jockey-ruhába öltözve. Az állványok tömve emberekkel, mindenütt európai arcokat, európai viseletet látni, bizonyára alig képzelné magát az ember Chinában.

Vég élet foly ily telepeken, kellemesen lepi meg az érkező utast, ki ilyesre nincs előkészülve. De ha tartózkodásunk első napjai elmúltak, ha a megérkezés és váratlan benyomások mámorából kissé kiábrándulunk, csakhamar rájövünk, hogy a látszat többet mutat, mint a valóság, s első megpillantásra nagyon is rózsás színekben láttuk a dolgokat magunk előtt lebegni.

Azon nagy üzleti krízis, mely az utóbb lefolyt években oly súlyosan nehezedett Európa minden államaira, bizonyára az egész föld kerekiségén volt érezhető. Más indító okok, más események gyakoroltak ott döntő befolyást, mint nálunk, de tény, és pedig igen szembeötlő, hogy még Ázsia legtávolabbi részeiben is hasonló pénz- és kereskedelmi üzletpangás észlelhető, mint Európában.

Shanghai is sokat veszített régi fényéből, és már évek óta viszhangzanak a panaszzak. A concurrentia túlságos nagy, a nyeremények mindinkább hanyatlanak, egyes bukások is történtek már, a régi túlzott fényűzés szerényebb alakokat ölt magára, s Shanghai környékén nem egy európai elegans villát láthatunk, mely nem rég még pazar ünnepélyeknek volt színhelye, most pedig üresen áll, az ajtók zárva vannak, a kert pedig vadonná változik át. Lesznek-e még valaha oly vig és gazdag lakói? Shanghai valamint a többi telepek el fog-

ják-e ismét érní a régi fényt és dicsőséget? Ez az, a miért két népfaj küzd egymással versenyben; a makacsabb, a kitaróbb azonban nem az idegen, hanem bizonyára a chinai.

Hajdan, midőn a telepek alapítottak, minden a véletlen uralma alatt állott; minél merészebb, minél vállalkozóbb volt valaki, annál többet nyert; mától holnapra óriás vagyonna tett szert, s a mennyiben kilátásai biztosítva voltak, a legpazarabb fényűzésnek adta át magát. Így csakhamar gyors virágzásnak és gyarapodásnak indultak a telepek. A nagy kereskedőházak valóságos egyedárúságot űztek, vezetőik valódi kereskedő fejedelmekké váltak. Mesés dolgokat beszélnek ez időkről, melyekben nem egyszer történt, hogy például fényes lakoma végeztével a lakmározók oly vig és elbizakodott hangulatba jutottak, hogy megfogták az asztalabrosz négy végét s a gazdag asztalterítéket mindenestől együtt kidobták az ablakon. Minek ezt eltenni? Hisz Európából úgys érkezett már új ezüst, üveg, fehérnemű stb. Künn az ablakok alatt seregnyi chinai leste már a dús adományt, eszeveszetten rohantak rá; a vendégek pedig az ablakokból mulatva nézték, mint verekednek azon, mit magoktól elhánytak.

De soká ily állapotok nem tarthattak. A kereskedőházak napról napra szaporodtak, bankok alakultak, úgy hogy a kisebb kereskedő is kellő tőkékre tehetett szert, a concurrentia nőttön nőtt s kivált a Suez-csatorna megnyitása és mióta tengeri cablek rakattak, az átalakulás megkezdődött s a dolgok természetes kerékvágásba kezdettek jönni.

Az előtt az európai árúkat európai hajók hozták és pedig előre kijelölt házaknak. Ezek nagyban adták el a dolgokat más európai kereskedőknek, kik helyben vagy pedig más telepeken tartózkodtak és részletben árúsították el a chinaiaknak, úgy hogy minden árú, mielőtt a fogyasztó birtokába jutott, három kézen ment át. Ma a nyitott kikötőkben a chinaiak egyenesen a behozótól veszik meg az árúkat és sokkal csekélyebb nyereséggel elégedvén meg, jutányosabban juttatják a fogyasztók kezibe. Ennek következtében természetesen lényegesen csökkent a külföldi kereskedőházak nyeresége, hasznára volt azonban kivált az angol iparnak és hajózásnak, mert az árúk olcsóbbak lévén, hasonlíthatatlanul több fogy el. Shanghai maga pedig, mely kedvező földrajzi fekvésénél fogva egész Közép-Chinának közraktáraúl szolgált, ha versenytársa-

kat nem kapott is, de szomszéd telepek mégis vontak el tőle árúkat. Újabb kikötők megnyitása és telepek alapítása által Shanghai vesztett thea kiviteléből, mert megnyílván a Yangtse-kiang az európai hajók Hankowig hajóznak föl s mindjárt ott rakodnak meg szállítmányukkal.

A legveszélyesebb versenytársakat, a legiparkodóbb ellenfeleket azonban a külföldi kereskedőházak, magokban a chinaiakban találták. Kezdetben ezek tűrni voltak kénytelenek és szótlanul nézni, mint gazdagszanak meg rajtok külföldiek, de leleményességök, szorgalmuk és kitartásuk által csakhamar kibontakoztak tétlenségökből, ellestek az európaiaktól mindent, azok eszközeivel harcolnak ellenök és annyira körülhálózák, hogy napról napra megnehezítik állásukat, mert chinaival más nemzetbeli nem képes versenyezni.

Minden kereskedőház, ha kereskedést akar vinni, mindennek előtt egy chinai üzletvezetőt kénytelen fogadni, kinek neve *compradore*, e nélkül üzletre gondolni sem lehet. E *compradore*k egy benszülöttekből álló társaság vagyis *associatio* tagjai és eredeti chinai intézmény. Mindenütt, hől chinaiak kereskedést űznek, ott találjuk e társulatot is, mely minden egyes tagjáért és annak tetteiért felelős. Ha tehát külföldi kereskedő megtelepszik, azonnal e társasághoz fordul és egy *compradoret* kér. Evvel alkuba lép, magához szerződheti s teljes biztosságban érzi magát, mert ha valahol hiányt fedez föl, a *compradore*t vonja felelősségre, ha pedig ez lopja meg és megszökik tőle, csak a társulathoz fordul, mely azonnal hozzáfog kereséséhez és a hiányt rögtön pótolja. Hűtlen tagját rossz sorsban és kemény büntetésben részesíti, ha elfogni sikerül.

A *compradore* az első személy, kit megpillantunk, ha kereskedőházba lépünk; ott ül közel az ajtóhoz pulpitusa mögött; előtte egy kis tábla, melyen dróton fagolyók pörögnek, a chinai számítási tábla; föléje hajolva újjai folyvást játszanak a golyókkal, folyvást számít. Rendesen már korosabb férfiak és feltűnő kövérek. Ezek lesnek el mindent az idegentől, ki kénytelen saját házában, maga mellett, mintegy fölnevelni jövő versenytársát és arra oktatni, mily módon lehessen leginkább ártalmára. Ezek alapítanak új kereskedőházakat, ugyanazon külföldi czikkekkal kereskednek mint az idegenek és csekélyebb nyereséggel érven be, gyorsan gya-

rapodnak, magokhoz csálják a vevőket s a versenyből győztesen haladnak előre. De még mint mesterember is, mily fölényen bír a chinai az európai fölött, ki vele nem képes versenyezni. A chinainak csak a mintát kell megadni s híven, talán túlzott híven is fogja azt akár hányszor másolni, s mily csekély díjt követel munkájáért. Szükségei nincsenek, egy maroknyi rizs tápláléka, a legegyszerűbb köntös öltözeke s természeténél fogva kimondhatatlan szorgalmú. A telepeken az idegen mesterembert csakhamar kiturják s az idegenek mindent belföldiek által készíttetnek, mert ez sokkal jutányosabb.

Európa és Amerika egyesült erővel megkísérlik, hogy a XIX-ik század nagy találmányait megismertessék a chinai birodalommal és így az újkori civilisatio vívmányait honosítsák meg, de fáradozásaik mindenkor nagy nehézségekbe ütköznek s kimondhatatlan küzdelmekbe kerülnek. A birodalom partjain, a telepeken siker koronázza munkájokat, de magába a birodalom belsejébe nem képesek hatolni; China régi szokásaiból nem akar tágitani egy lépést sem. Azt megengedte, hogy a hajózásra veszélyes partokon világító tornyok építtessenek, hogy a telepek és parti városok cabel sodronnyal köttessenek össze, de csakis a nyitott kikötőkben engedi ezt, ezektől beljebb megtaláljuk még ma is a régi Chinát és pedig oly állapotában, mint Confucius korában volt. Addig, míg más a chinai birodalommal szomszéd országok, részint gyarmatosítás következtében, részint pedig saját meggyőződésből tárt karokkal fogadják a nyugati civilisatio vívmányait, ez teljesen önmagába zárkózik és nem akar hallani semmiről. Hányszor kísértették már meg az angolok, hogy vasutat építsenek Chinában, de sikertelenül.

Egy angol társulat Pekingből Tientsinig, vagy Takuig a Peicho öböl partjáig tervezett vasúti vonalat; évekig hasztalan alkudozott a chinai kormány nyal, pedig a vonal, mely csekély kiterjedésű, igen szükséges volna, mert a birodalom fővárosa a kemény téli hónapok tartama alatt minden közlekedéstől el van zárva, még a pósta is vajmi ritkán érkezik oda.

De az angolok nem hagytak föl tervökkel és más vonalat kísérlettek keresztül vinni, mi végre évek múlva sikerült Shanghainál. A kis vasút, mely nem több mint négy mérföld hosszú és Shanghaitól Wusungig vezet, csak mutatvány, melyet Angolország azért készíttetett, hogy ez által megkedvel-

tesse a chinaiakkal a vasútak intézményét. Megérkezésünknel már Wusungnál feltűnt nekünk a vasúti töltés, a munkálatok mind most készültek el, csak a mozdonyok és kocsik megérkezétre Európából kell még várakozni, s néhány hónap múlva meg fog nyílani a vonal. Nagy diadal ez az angolokra nézve, kik vérmes reményeket kapcsolnak terveik jövőjéhez, de mégis nem csekély bizalmatlansággal várják, hogy mitevő lesz a chinai kormány.

A vasúti vonal megépült, de mily fáradságba került a földet kisajátítani, mert Chinában minden város és helység körül a földek telve vannak koporsókkal és sírokkal, szent helyek ezek, melyekhez nyúlni semmi szín alatt sem szabad, minden talpalatnyi föld megszerzése, minden koporsó vagy sir elhelyezése komoly harcokba s vég nélküli tárgyalásokba került és hányszor nem vágták el a távirdai sodronyt, mert árnyékot vetett valami koporsóra.

Ha valaki először lép ki Shanghai városából az azt környező földek közé, alig lesz képes szomorú és komor benyomás hatását elfojtani. Alig tehetünk ott húsz vagy huszonöt lépést a nélkül, hogy útunkon akár jobbra, akár balra egy vagy több koporsót ne találhánk. Némelyek közülök újak, szép faragványokkal fölczifrázva és látkirozva úgy mint a legszebb butorok, mások gyékényekbe vannak takarva és kötelekkel körülkötve, mások pedig egyszerűen fehérre festve. Mind csak úgy oda vannak fektetve akár mily irányba, majd egyenként, majd pedig csoportokban némelykor öt vagy hat is.

Minden chinai saját, vagy ennek hiányában, őseinek földén akar eltemetve lenni, még ha ki vándorol is, a hullák mindenkor gondosan haza küldetnek. S ez ősi szokáshoz oly annyira ragaszkodnak, hogy kivált a nagy városok körül már annyira elszaporodtak a sírok és koporsók, hogy nem csekély akadályt képeznek a földek és konyhakertek megművelhetésében, nem is véve tekintetbe azt, hogy mily nagy térség megy így veszendőbe.

A temetkezési szertartások nagy fényűzéssel történnek; nagy kíséret, gazdagon hímzett öltönyökben követi a koporsót, melyet egyszerűen leraknak a földre, hol addig marad, míg az idő folytával teljesen elpusztúl, de miután rendkívül kemény fából vannak készítve, évszázadok sértetlenül hagyják ott állani. — A koporsó körül a megholt öltönyeit valamint

arany és ezüst papírdarabkákat szokás elégetni. A gyász színe a fehér.

Idővel föld halmozódik össze a koporsó körül és a fölé, gyakran egész kis domb alakul, melyhez a föld tulajdonosának semmi szín alatt sem szabad nyúlnia. Így a földek ekével nem is volnának megművelhetők s valódi szerencse, hogy ott a kapa teljesen pótolja azt. De másrészt komoly aggodalmat kelt, kivált a nagy városok körül, hogy ha mind a halottak a földön kívül maradnak, végre alig fog már hely maradni az élők számára.

Igen vagyonos chinaiak téglából vagy kőből alacsony, kis épületet emeltetnek sírjok fölé. Ez elől félkör alakú falat képez, melynek közepén ajtó van alkalmazva, különben pedig az egész földdel van befödve, s nagy területet foglal el.

Az idegennek igen kell vigyáznia, hogy koporsóhoz ne nyúljon, vagy pedig rá ne merjen ülni, mert ha meglátják, azonnal a legnagyobb kellemetlenségeknek teszi ki magát.

Csak néhány év előtt komoly lázadás tört ki Shanghaiban, midőn az egyik külvárosban úteza jelöltetett ki francia hatóságok által, minek következtében néhány sír szétrombolása és koporsók áthelyezése vált szükségessé. Verekedésre került a dolog, a nép közé löni kellett, néhány házat fölgújtottak, néhány chinait agyonlőttek s csak nagy nehezen lehetett a dolgot ismét elsimítani.

Csodálni lehet, hogy semmiféle büzt sem érezni e koporsók körül, de ennek oka abban rejlik, hogy egyrészt légmentesen vannak elzárva, másrészt pedig abban, hogy a tetemre oltott meszet szokás önteni. Vannak egyes vallásfelekezetek, melyek elássák halottaikat; a sír fölé hosszúkás kölapot raknak, melyre az illető neve és az évszám van bevésvé.

A sirokon kívül azonban még egy más fajta kis építkezés is föltűnik nekünk, melyet minden chinai város körül megtalálhatunk s ezek kis alacsony tornyok, melyek kút fölé emelkednek s az angolok közt «baby's tower» néven ismeretesek. Ezek kerekded kis épületek, görbe vonalú tető födi és meglehetősen egyenletes távolságra állanak egymástól. Téglából vannak építve és nincs más nyílásuk, mint egy gömbölyű lyuk, melyet kezzel könnyen lehet elérni. A gyermekeket szokás ezekben eltemetni; a nyíláson át beledobatnak, időről időre mészt önte-

tik rájuk s ha megtelik a kút, akkor a nyílás befalaztatik s egy új ily tornyocska építtetik.

Ellentétben a felnőtt egyénekekkel a gyermekek temetkezését minden ünnepélyesség nélkül hajtják végre, minthogy a hetedik évig semmiféle lélek sem lakja a testet; így tehát nem veszik semmibe s Buddha nem is fordítaná reá figyelmét.

Ily területen, annyi akadály és nehézség közt végre mégis sikerült az angol társaságnak a vasúti vonalat kiépíteni s a mondottak után képzelhetjük, mily vajadásokon kellett átmenni, mennyi volt az alkudozás, mennyi a tárgyalás s nem egy chinai bűnhődött keserűen azért, hogy földéből eladott e társulatnak. Nem régen is elfogatott egy ily egyént a shanghai kormányzó vagyis «Taotaï» és addig verette bambusvesszőkkel, míg belehalt.

De a munka sikerült, a vonal elkészült és a keskeny kis töltésen szépen kiágyazva tiszta kavicsoson, csak úgy csillog a két vasúti vágány. Büszkén mutatnak erre a vállalkozók, büszkék reá mind a három telep lakói, örömet mutogatják az érkező idegeneknek, s bennünket is mindenek előtt oda vezetnek.

Sok bámulója akad e kis vasúti vonalnak, de nemesak az európaiakban, hanem a benszülöttekben is, kik kíváncsian nézik, mi készül itt? ezrével sétálnak naponként a töltéshez és megcsodálják; az egész környékről sereglenek oda s mindenki emlékül néhány kavicsot rak a zsebébe. A társulat azonban megsokalta a sok emlék elvitelét, mert ez már a töltés rovására történik s öröket volt kénytelen fölállítani, hogy ez érzelmet a chinaiakban csillapítsák.

Csak néhány hónap még s az első vasutat Chinában megnyitják.

*   *

Japánból visszatérve, útunk ismét Shanghain át vezetett, hol a szükséges előkészületeket kellett megtennünk mongoliai útunkra. Ezalatt Európából megérkeztek a vasúti kocsik és mozdonyok s a shanghai-wusungi vasút megérkezésünk napján nagy ünnepélyességgel valóban megnyílt.

Már két héttel előbb számos restauratiót lehetett látni a pálya közelében, bódék emelkedtek, vándorkereskedők boltot tártak föl, nagy vásár vette kezdetét s evvel természetesen

mindenféle mulatság is ; itt erőművészek mutogatták magokat, ott szemfényvesztők, orvosok, jósok, hasbeszélők, szóval mindennemű chinai művészek. S valamint mindenkor Chinában, ha valami ünnepély tartatik, úgy itt is, mintegy a földből látszott kibújni az óriás embertömeg. Nemcsak az egész város, hanem az egész vidék talpon volt, ember ember mellett tolongott s valóban milliákra terjedő térség volt megtöltve chinaiakkal. Zsúfolva álltak ott s még a sírhalmokra is föltolongtak, csak-hogy jobban láthassanak. Mosolyognak mind, tetszik nekik a dolog s hát még azok, kik a vonaton ülnek, mily újongásba törnek ki.

Az ünnepély fényesen megy végbe. Három napig egymás után a vonatok ingyen közlekednek kora reggeltől késő estig s nincs elég kocsí, hogy a kíváncsi chinaiakat kielégíteni lehetne. majdnem erővel kell a rendet föntartani. A vállalat minden várakozáson fölül kedvezően sikerült s ha egyelőre árúk szállítására nincs is valami kedvező kilátás, mert a hajók mégis inkább Shangaiban kötnek ki s Wusungnál vajmi ritkán kénytelenek megállni az erős apály következtében, mindamellet a földolog, tudniillik a vasútak ügye kedvező kerékvágásba látszik jönni, mert a chinai nép oly nagy érdeket és örömet tanúsít.

Ily reményteljes előjelek közt távozunk el Shangaiból s az óriás chinai falnál veszünk búcsút a mennyei birodalomtól.

*

*

*

Egy évvel később Californiában időztünk és pedig San-Francisco városában. Első teendőnk egyike a chinai városrészt fölkeresni, hol változatlanul ugyanazon alakokat találjuk ismét, melyeket egy évvel az előtt hazájokban kerestünk föl, s pedig oly változatlanul, mintha csak épen most érkeztek volna meg Chinából. A házak és útezák olyanok, mintha Chinából ültették volna át ide, ugyanazon boltokat látjuk itt ismét, ugyanazon kézművesek dolgoznak bennök, teljesen chinai lakosság lakik itt, mely híven megtartotta életmódját és szokásait, ép úgy öltözködik és úgy viseli magát, mint otthon, ugyanazon sűrű tolongás és láрма zsi bong az útezákon, ugyanazon édeses ópium szag nehezíti a léget, ugyanazon zenét és éneket hallani, chinai minden az utolsó részletekig,

valóban a Csendes Oczeán másik partjára áthelyezve képzeljük magunkat.

Az óriás tenger daczára a távolság szinte elenyészni látszik. A kikötőben ugyanazon nagy gőzösök állanak, melyeket Chinában láttunk, az egyik világrészben megrakódnak s a másikban kikötnek, útközben csakis Japánban vetnek horgonyt. San-Franciscóból hónaponként kétszer indul ily gőzös Chinába s kétszer érkezik onnét vissza, az út rendesen csak 24 napot vesz igénybe. E gőzösökön érkezik meg a sok hívatlan vendég Chinából, nem csekély boszúságára az amerikaiaknak, kik valódi gyűlölettel viseltetnek ellenök; így érkeznek meg a legújabb hírek Chinából s az elegans clubb-helyiségek asztalain fölrakva találjuk a Chinában megjelent külföldi lapok utolsó számait. Kíváncsian ragadunk kezünkbe egy shanghai angol lapot s ím az első cikk, mely szemünkbe ötlík, a kis vasút sorsa, melynek megnyitásánál jelen voltunk.

Alig négy hónapig volt forgalomban a kis vasút, midőn a chinai hatóságok, kik semmikép sem tudtak megbarátkozni ez új intézménnyel, már azért sem, mert idegenek honosították meg, régi hagyományaikhoz képest megkezdették tevékenységöket ellene kifejteni. Csődülések, zenebonák rendeztetek, találkoztak egyének, kik magokat a vonatok által legázoltatták, s miután a bajok és kellemetlenségek napról napra szaporodtak, az angol követ végre kénytelennek érezte magát beleegyezését adni egy Futchowban kötött szerződéshez, melynek következtében a chinai kormány maga vette meg a vasutat. De alig jutott annak birtokába, rögtön szétromboltatta s ma már nyomát sem látni többé.

E megdöbbentő hírhez azonban még egy másik is volt hozzá csatolva, mely nem kevésbbé nevezetes és jellemző. Egyidejűen ugyanis a chinai kormány egy Chinában székelő amerikai társulat gőzöseit vásárolta meg és gőzhajózási vonalait átvette. Itt azonban nem lépett föl rombolóan, hanem szerződtette az amerikai hajóskapitányokat s a vállalatot egy chinai társulatnak adta át. Tetemesen gyarapodott ez által a chinai versenyképesség, nevezetes dolog kezdeményezettett oly téren, melyet kizáróan a külföldiek bírtak kezeik közt és aknáztak ki.

Így cselekszenek a chinaiak, ily eljárást követnek az idegen nagyhatalmakkal szemben, megsemmisítik azt, minek

meghonosítása következtében a birodalom belsejébe út nyílnék az idegeneknek, de másrészt megtartják azt, mivel bizony és annál érezhetőbben harcolhatnak előnyomulásaik ellen. China újításokról hallani sem akar, önbecslése és belső erejének önérzetében magát szellemileg minden nemzetek fölé helyezi, makacsul ragaszkodik önönmagához s az idegeneket csakis barbár betörőknek tekinti. Elkövet ellenök mindent s miután fegyveres kézzel nem képes nekik ellentállani, szellemi erővel folytatja a harcot és saját intézményeikkel versenyez ellenök azon biztos öntudatban, hogy kifog rajtok s kitűrja lassankint a birodalomból.

Két népfaj között foly a verseny, a fehér és sárga faj küzöldnek így egymás ellen, az nyíltan és fegyvereinek hatalmára támaszkodva, ez alattomosan, de annál következetesebben. Élénken nyilvánúlni látjuk ezt nemcsak a chinai birodalomban magában, hanem mindenütt, hol chinaiak telepedtek meg. Az anyaország túlnépes, lakói seregesen kivándorolni kényszerűnek. S bárhol telepesznek is meg, magoknak új hazát keresvén, mindenütt kezdetben szívesen fogadtatnak, mert náluknál jobb, kitartóbb és ocsóbb munkás nincs, de számok napról napra nő és nem sokára íjesztő arányokat ölt magára. Minden versenytárust és munkást magok mellett elnyomnak, valódi önálló hatalomként kezdenek jelenkezni s a nemzetet, melynek földére megtelepedtek, ha jókor nem lát hozzá s nem teszi meg a szükséges védintézkedéseket, egyszerre csak a legnagyobb zavarba ejtik.

Californiában is, hol eleinte nagyra becsült vendég volt a chinai munkás, mert a legnehezebb munkákat elvégezte s a Pacific-vasút is az ő kezei által készült, a tömeges bevándorlás következtében annyira fölényre vergődött, hogy az amerikai munkást már kezdette kiszorítani. A legrémítőbb zenebonák napirend tárgyává váltak, a chinaiakat mindenütt nyilvánosan bántalmazták, verekedések, valódi csaták folytak mindenfelé. A chinaiak elleni mozgalom a legkomolyabb színeket öltötte magára, míg végre az Egyesült-Államok részéről a chinaiaknak a bevándorlás törvény által meg lön tiltva.

Ez használt ugyan, a sereges bevándorlás tetemesen apadt, de még sem szűnt meg egészen s a zendülések és a chinaiakkal való összekocczanások még vajmi gyakran for-

dúlnak elő, mert a hol megtelepedtek, őket többé kiírtani nem lehet, sőt ellenkezőleg napról napra szaporodnak.

Hazánk fia Keeskeméthy Aurél, ki 1876-ban volt San-Franciscóban, említést tesz könyvében a chinaiak elleni mozgalmakról. Mi egy évvel később útaztunk arra, s megvallom, nevezetes esemény szemtanúi voltunk.

Megérkezésünk napján este volt, midőn fogadónkból az utczára lépünk, vérpirosság lepi el az ég boltozatját. Eleinte a nap lenyugtának tartjuk, annyival inkább, mert a sűrű ködben, mely minden nap ép ez időtájban borítja el a várost, nem látni tisztán. De a bekövetkező sötétséggel a pirosság nőttön nő, az emberek mind egy irány felé sietnek, a város alsó részében óriás tűz ütött ki.

Amerikában, hol minden nagy szabású modorban van berendezve, a tűzvész oltása egyike a legérdekesebb látványoknak, mert a tűzoltás intézménye és az oltó eszközök a legnagyobb tökély mintaképét tüntetik föl. A tűzvész körül mindenütt gőzgépek vannak működésben, a víz valóban patakonként ömlik, de miután San-Franciscóban a legtöbb ház még fából van, a tűz mégis igen nagy mérveket ölt. Fölötte meglepő, hogy a tűzvész körül mily csendben történik minden, semmi lárma sem hallatszik s a rend példásan van föntartva, pedig rendőröket seholsem látni.

Három block vagyis 150 ház égett le; a tüzet gyújtották. Némely gyártulajdonos ugyanis chinai munkásait elbocsátani nem akarván, levélben figyelmeztették, tegyen eleget az amerikai munkások kívánságának, különben fölgyújtják házaikat. A fenyegetést csakhamar tett követte, oly gyűlölettel üldözi az amerikai munkás a chinait, mert érzi és tapasztalja, hogy vele versenyezni nem bír.

Néhány heti tartózkodásunk alatt több ily gyújtás volt, majd a gyártulajdonosoknál, majd pedig a chinai városrészben, úgy hogy saját tapasztalatunkból győződhattunk meg arról, mily ingerült kedélyhangulat forrong Californiában a chinaiak ellen s mily vészes következményüvé vált azok tömeges megtelepedése.

Nekünk itt Európában, kiknek a sors a saját létünkért való küzdelemben elég foglalkozást szerzett, igen természetesen csak homályos fogalmunk lehet arról, hogy földgömbünk másik fele mily nemű események színpada. A kül-

föld hírlapjaihoz és irodalmához kell folyamodnunk, ha a tények egymás utáni fonalát félbeszakítani nem akarjuk és a chinai mozgalom újabb phasisairól magunknak tudomást kívánunk szerezni. Hogy pedig a sok érdekes adat közül csak egyet említsek, a *Globus* egyik utolsó számára kívánok utalni, melyben a Sandwich szigetekről a következő tudósítás közöl-tetik: «A chinaiak, kiknek California mindinkább barátság-talanná válik, ezrével költöznek a Sandwich szigetekre. Csak 1878 második felévében is 2500 chinai szállott partra Honolulu-ban.

Ennek következtében a haváj szigettengeren a chinaiak-nak száma, mely 1872-ben csak 2000-re volt tehető, mostanáig minden esetre 10,000-nél többre emelkedett, vagyis e szigetek lakosságának ötödrésztét érte el.

E bevándorlókra okvetetlen szükség van a czukornád-ültetvényekben; a miért is a kormány mostanáig legalább semmikép sem lépett föl a haváji területnek idegen elemmel való előzőnlése ellen. Ha azonban nem figyel erre, akkor a benszült elemnek túlszárnyalása és elnyomása a chinai által már csak néhány évet fog igénybe venni, s minden esetre elkerülhetlenné válik».

Ugyan e jelenséget, ha nem is oly szembeötlőn, tapasztalhatjuk a Csendes Oczeán majd minden sziget-csoportján, melyek a chinai bevándorlás célpontjául szolgálnak. Megtaláljuk őket a Sunda szigeteken, Molukkokon, Philipineken, Carolinakon, ép úgy mint Malacca félszigetén és Siamban, sőt még Japán nyitott kikötővárosaiba is befészkeltek magokat s mai nap leginkább Ausztraliába vándorolnak át. Singapurtól kezdve egész Kelet-Ázsiának nincs, úgy szólván az a városa, mely chinai városrészszel ne bírna; elkülönözve magok közt élnek ott, a kereskedelmet és ipart magokhoz rántják, meg-gazdagszanak, szemlátomást szaporodnak és terjeszkednek s mindent chinaivá változtatnak át. Egész Kelet-Ázsiában nincs úgy szólván az a gyarmat, nincs az a nemzet, melynek chinai bevándorlással ne volna dolga, nincs, melynek komoly fej-törést és aggodalmat ne okozna azok gyors terjeszkedése. S ha eddigelé sok helyütt örömmel üdvözik a chinai mun-kást, a komoly következmények és elháríthatatlan bajok nem soká váratnak magokra.

A chinai birodalom, mely bensejében a túléltség és ha-

nyatlás kétségtelen jeleit tünteti föl, benső viszályoknak, dynastia-változások- és polgárháborúknak színhelyévé vajmi könnyen válhatik még, de a chinai nemzet ereje nem is a birodalom egységében fekszik, nem a kormány kezeiben van, sem a fegyverek erejében, hanem egyedül a népfajban. A chinai nemzet nem mint birodalom terjeszkedik, nem hódítási vágyból, vagy azért, hogy magának gyarmatokat alkosson, hanem egyedül a népesség túlszáma kényszerűségből keres magának utat kifelé, mert valahol meg kell élni, a népfaj terjeszkedik és gyarapszik ott, hol magának lakhelyet talált.

Óriás jövőnek néz még eléje a chinai nemzet, nincs népfaj, mely a sárga fajjal kibírná a versenyt. A természet erre sok kiváló tulajdonsággal ruházta föl; az erőteljes és edzett testalkat, a számító ész, a páratlan szorgalom fő jellemvonásai; a nélkülözéseket egy faj sem állja úgy ki, mint ez, minden állapotba beletalálja magát s csakhamar önhasznára fordítja. A hideg, mérsékelt és forró éghajlatot egyaránt jól kibírja, bárhol, bármikor valódi munkagéppé változik, fölénnyel bír más nemzetek fölött. Mindenütt az egész föld kerek ségen, hol chinai telep jön és jött létre, azt virágozni és szemlátomást gyarapodni látjuk; Chinában pedig az idegen nemzetek telepeinek legszebb fénykora már elmúlt, létökért küzködniök kell.

Távol a láthatáron sötét felhőként tornyosulni látunk egy óriás zivatart. Néma csend uralkodik még mindenütt; egyes villámok czikáznak már, mély dörgés követi; a vész lassan-lassan húzódik össze. Nem népekre, nem országokra fog ez csak kiterjedni, egész világrészek sodortatnak majdan beléje. A chinai birodalom nem fegyveres kézzel ront előre, nem erőhatalommal, de a chinai nemzet terjed kényszerűségből és szinte öntudatlanul, terjed szüntelen, napról napra, óráról órára, föltarthatatlan árként mindenfelé.

Európa hatalmasságai közül azokat, melyek gyarmatokkal bírnak, már is foglalkoztatja ez óriás mozgalom és szüntelen terjeszkedés, de forrongásba fogja hozni mindkább és nyugtalanítani, mert elodázhatatlanul lebeg fejöket fölött a világ jövőjének egyik legnagyobb problémája — a chinai kérdés.

MADÁCH IMRE. *)

I live not in myself, but I become
Portion of that around me.

Byron.

A három kötetben, melyeket Gyulai Pál az imént rendezett sajtó alá, egy nemes költői szív és mélyen gondolkodó elme művei vannak — nagyrészt először — összegyűjtve. Lapjain borongós, bánatos korszak és mély egyéni fájdalmak hatását látjuk egy rendkívüli szellemre; lelki küzdelmei és önkínzó tépelődései, az egész emberiség sorsát fölkaroló eszméi és keserves csalatkozásai újra feltűnnek előttünk és míg lelkünkön átrezegnek fájdalmának és gyönyörének hangjai, a költő alakja is megelevenül, átszellemült ábrándos szeme reánk néz, élete ismét lefoly előttünk leghőbb érzelmei és legnemesebb gondolatai alakjában. Megértjük immár hogyan fejlődtek jelleméből érzelmei és ezekből művei; látjuk mily talajból szitta e gyöngéd virág táplálékát és hogy változtatta ezt át szellemi égaljunk szerint zöld levelekké és színes szirmokká; látjuk hogyan szállták meg a fájdalom rohamai, hogyan támadta meg a kétségbeesés lelkének legnemesebb organumait, míg végre élete, mint egy szép alkonyat viharos nap után, csendes szépségben végződött. Ha ekkép elkísérjük életén át, részvétünk és rokonszenvünk is fölébred és a költőt, a kit előbb csak bámultunk, most megszeretjük, mert sokat szeretett és szenvedett.

---

*) *Madách Imre Összes Művei*, kiadta Gyulai Pál. I–III kötet. Buda-Pest. Athenaeum. 1880.

I.

Madách ifjúkori fejlődésére legnagyobb hatással volt, hogy ő a nagy világ zajától távol, a társadalmi életen kívül nevelkedett az elszigetelt alsó-sztregovai kastélyban. A magány erlelte férfivá, mint később a csalatkozás fájdalma költővé. A magányos élet minden hatása meg is látszik rajta. Ha oly fogékony, sőt betegesen érzékeny ifju, mint Madách, elhagyott, fenyves koszorúzta kastélyban él, mindenek előtt a reflectálás hajlama fog benne fölébredni; mert míg a társadalom elnyomja a mélyebb gondolatokat, magával ragad és nivelliroz, a magány a nagy eszmék ébresztője. És valóban a könyv és az írás hamar pótolja nála a játékot és a csevegést, már első kísérletei is didaktikai irányúak, elvont tárgyakkal foglalkozó tudományos értekezések; jeligéjük is elég jellemző Madách akkori gondolkörére: «Ész az Isten, mely minket vezet, melynek hatalmán minden meghajol». Mindez sejteti velünk, hogyha e *Literaturai Kevercs* — mint ő maga nevezi — szerzője a költészetnek adja magát, belőle reflexiós költő lesz, az az olyan költő, kiben az erős érzelmek első sorban nem szemlélhető képeket, hanem gondolatokat idéznek elő.

Hogy az elzárkózott élet nem vezet emberismerethez, mert ez tapasztalati tudomány, az megérzik Madách művein, valamint az is, mennyire elősegíti e tapasztalatlanság a gyakori csalódást. A ki nem ismervén az embert, csak saját szívét, maga teremtett eszményi világban eszményi embert, annál a külső és belső világ, a valóság és képzelete soha sem fődözik egymást. Az ezen ellentétből származó csalódások annál fájdalmasabbak voltak Madáchra, mert a magány érzékenységet is fokozta; a ki elvonúlva él, mindig érzékenyebb a külső hatások iránt és fájósabb, ha emberekkel érintkezik, valamint a ki soká szobába zárkózott, kilépve inkább érzi meg a szabad levegőt. Míg érzékenységénél fogva jobban megsínyli csalódásait, phantasiája még rendkívüli módon nagyítja azokat. Ily módon megérthetjük, hogy a csalódás érzete mért szólal meg oly gyakran verseiben is. A csalódás mély nyomokat hagyott lelkében és mindig újra kísérti. Madách az elveszett illusiók költője, költészetének alaphangja az illúzió és a ki-

ábrándulás érzete. Ez drámáin ép úgy megérzik, mint lyrai költeményein, Ádám panaszaiból ép úgy kihallik, mint Madách leveleiből. Érzéseinek heves ömlengésében, kedvesénél, feltűnik előtte egyszerre a kiábrándulás sejtelme.

«Nem birhatlak, s nem vágyom birtokodra
Mi — jól tudom — kiábrándúlni visz»

mondja tánczvigalom alkalmával kedveséről. A bírás illusio, melyet keserű csalódás követ — ez költeményeinek legkedveltebb témája. Ezen érzelmeire vissza-visszatér és újra lapozgatja az *Illusions perdues* nagy könyvet, mert megjött

a fagylaló szél,
A világnak lelke.
Hervadtak virágaim s tapasztalásnak
Zúza jött helyette.

Midőn vándorlásaiból hazatér, ismét siratja illúsióit.

«Mi üres, mi néma lett itt minden,
Mit hajdanta képzetem himzett ki,
Pókháló függ a poros falakról,
Eltörülvék pálmafás vidéki,
És egők, mely bájos fényben ragyogott,
Most már olyan szürke és kopott.

A meghalt menyasszonyt is boldognak mondja, mert nem élte túl vágyait: «boldog szűd nem ábrándula ki, nem értek a sors csalódásai». Az *Életbölcse*ség című költeményében sarkigazság gyanánt emeli ki, hogy

«Csontvázza lesz minden gyönyör, ha azt
Hideg kebelvel végig bonczolátok.»

Drámáiban is meg-megszólal ez a hang, a még kéziratban levő *Csak tréfa* című tragédia hősetől, Loránttól fogva, ki elszavalja előttünk, hogy «Barátság, honszeretet és szerelem, szép égi nemtők, tik mind megesalátok» egészen Ádámig, ki mindig új eszményt keres és mindig új csalódást talál.

Madách fogékonyságával összefügg egyszersmind zárkózottsága. A ki látja, hogy az emberek naiv odaadását gúnynyal veszik föl, később hidegebbnek látszik másnál, mert érzelmeit féltékenyen rejtegeti. Bimbóit tövisekkel védi. Ezért írja egy

életrajzi töredékében: «Érzéketlennek tartanak s nagyon is romantikus vagyok; bajom, hogy soha sem találok valakit, ki megért».

A sok csalódás fokenként elidegenít az emberektől és a mindig igaz és szép természet iránt tesz fogékonnyá. Az ember ilykor árvának érzi magát az emberek társaságában és barátok közt, ha kilép a szabad természetbe. Madáchnál is rendkívüli élenkséggel fejlődött ki a természet szeretete. Tán legszebb költeményében, a *Dalforrásban* lelke egészen összefoly a természettel:

Ha a zöld gyepek hullámain elterülök
S eltölt körülöm mindent napsugár,
S míg elkábulok fényétől, melegje
Mint új élet forrása végig jár:
Nem is tudom már, lelkem hol végződik,
Vagy a nap fényének hol kezdete,
Csak azt tudom, hogy olyan édes élni
Kebünknek ott, hol minden él vele.
Nem is tudom az életnek zsongását
Hallottam-e, vagy szünbe dal terem,
Arany felhőnek árnya szállt-e végig,
Vagy életöröm, ittas érzélem? . . . .
Ha jó az ősz, virágink elbúcsúznak
Fagyos szél sir madárdalok helyett,
Pereg a zúz, repülnek a vadlúdak
Búcsúzva ködlepert rónák felett:
Nem is tudom már, lelkem hol végződik
Hol kezdődik a halvány ősz köde,
Csak azt tudom, hogy olyan édes halni
Kebünknek, hol minden meghal vele.
Nem is tudom hervadt virágszál-e ott,
Avagy lelkemben őszi dal terem,
Darvak repülnek-e a szürke égen
Vagy megszűnt sejtésü képzeletem?

A pantheismus e neme igen jellemző századunk költészetére. A természettel való érzés az angolok közt leginkább Byronnál és Shelleynél, a német költészetben Lenaunál, nálunk Petőfinél van kifejlődve. *) A természet jelenségei a költő

---

*) Petőfi minden leíró költeményében symbolikusan fogja föl a természetet és összhangba hozza érzelmeivel. A bús felhő az égen a férfi, a csillag, mely rajta átragyog, a nő. Az éjszakai szél hajtja a felhőket, mint vadász a sebzett madarat. A nap elvérzik, miként csa-

lelki állapotjaivá lesznek, a villámos vihar, a pirosan föltetsző hajnal, a sárga lombú ős szellemének egy-egy része, «lelkének rokona» lesz. Ezért járátja Madách, az elveszett illúziók költője, képzeletét oly előszeretettel az őszön, midőn «a múlt idők emlékeül csak sárga lombok maradnak, egy-egy napnak érzeménye írva van minden levélen».

Mind ezekhez még egy más sajátja járul: érzelmeit lépten követik a gondolatok; ama processus, mely szerint az indulatokból és a phantasia képeiből reflexiók támadnak, nagyon hamar foly le nála. Madách, minthogy igen gyorsan hűl ki, nem is mondható a szó szoros értelmében költői természetnek: érzelmei nem igen érnek rá, dallá kristályosodni, mint a nagy lyrikusoknál, mert eredeti erélyök nem tart elég soká; tapasztalataiból és megfigyeléseiből pedig nem tud egyhamar embert teremteni, mint a nagy drámaírók, mert ő csak egyes jellemvonásokat lát és csak egyenkint rakja azokat össze, a nélkül, hogy maga előtt látná az egész embert sajátosságainak bonyolult szervezetével.

Az érzelmek lehülése és gyors átesapása reflexiókká ily jellemnél maga után vonja a gúnyt és az önironiát; a sok csalódás óvatossá tesz és mindúntalan fölébreszti a gyanút, hogy érzelmeink ismét elbolondítanak és megkaczagtatnak. Ezekkel szemben az önironia az óvó szellentýí.

Ha keserű gúnya néha el is vonja az emberektől és a világtól, gyöngédsege ismét hozzájuk fűzi. A durva szó szereteteivel szemben nála hosszú harc eredménye. Hogy egyszer ellentállt kedvesének, midőn ez zokogott, azt egy költeményében a sors legsúlyosabb próbájának mondja: «most már jöhet sorsomnak bármi vése, nyugodtan várom, oh erős vagyok». Azonban csak mások iránt gyöngéd; ő maga gyötri phantasiáját és önkínzó elkeseredésében föl-fölidézi a bántó képeket. Képzelete általában hajlik a rémes felé és szereti metaphoráit a temető köréből választani. Mindent fájdalmas oldaláról tekint. A gyöngy neki köny, a rubin véresepp.

---

tában a vitéz. A sivatag olyan mint vén királynak feje; a füvek hajszálai, egy nagy tölgy koronája. A fáradt felhő maga a költő, az alkonyat, mely körüle ragyog: szeretője. Télen alant repül a nap, mint a fáradt madár; alkonyatkor pedig visszapillant, mint kiűzött király országa széléről s fejről leesik véres koronája.

Madách irodalmi működése két, több év által elválasztott korszakra oszlik, melyekre más-más csillagzat befolyása hatott. Első tevékenységéből, mely 1840—45-re esik, Gyulai kiadásába csak egy nagyobb művet vett föl: a *Férfi és nő* című allegorikai tragédiát.

A kor, melyben Madách félénken rejtegetődzve írta első kísérleteit, Magyarországra új hajnal hasadása volt. A szellemek szokatlan mozgalomba jöttek; a nagy európai áramlatok csatornát fűrnak a gátokon és behatolnak; nagy államférfiak és nagy költők fölrázzák az alvó szellemeket, az elaszottnak látszó fában új életnedvek kezdenek keringeni, új hajtások virulni.

Az új eszmék rendesen új stílust is hoznak magokkal; miután már korábban Kazinczy kísérelt meg új prózai stílust, Vörösmarty megteremti a magyar költői nyelvet. Az általános áramlat, a sok buzdító minta magával ragadja a fogékony Madáchot is; húsz éves korában egy *Lantvirágok* című lyrai vers-gyűjteményt ad ki és ez időtájt több drámát is ír. Ilyen az életirója Bérczy által meg nem említett *Endre*, mely Nagy Lajos öcsésének tragédiáját akarja feltüntetni, *Jó név és erény* modern társadalmi dráma, *Commodus* történelmi tragédia és *Csak tréfa*. Hősei vagy vezérczikket mondanak el (alkalmasint a *Pesti Hirlap* hatása alatt) vagy lyrai verseket szavalnak. Minden jelenetök arra vall, hogy szerzőjük ép oly kevésbé ismeri a világ színpadját, mint azt, mely a világot csak jelzi. *)

Legérdekesebb a kiadatlan drámák közt a *Csak tréfa*, mely egy költő szerencsétlen szerelmét tárgyalja. Vannak benne jelenetek, hol a hős, Lóránt ádáz kétségbeeséssel és őrvölgő gúnnyal túlátkozza még az embergyűlölő Timont is. Befejezése a *Férfi és nő* katastróphájához hasonlít. Lóránt a költő felszólítja kedvesét, Jolánt (mint Herakles Jolét), hogy haljon meg vele. A nő azonban itt is cserben hagyja és Lóránt-Herakles magányos kínjaiban hal meg.

A *Férfi és nő*ben Madách Herakles és Dejanira történetét dialogizálta. Úgy látszik ezt is valami boldogtalan szerelem

---

*) Még a legérettebb ifjúkori drámájában, a *Csak tréfa* címűben is előfordúl egy párbaj, mely színházi páholyban foly. Egy salonban pedig egy úr következő diákos bókot mond egy nőnek: «Lelke tiszta, mint a fehér papiros».

hatása alatt írta, daczos jeligéje: A férfi nagy nő nélkül is, szintén erre mutat. Herakles benne lemond a földi szerelemről, és átadja magát az eszményiség istennőjének. E motívum Madáchnál többször tér vissza, József Mózesben is feláldozza szerelmét, hogy nagy, isteni céloknak élhessen.

Madách húsz éves, tehát azon boldog korban volt, midőn e tragédiát írta, mely a hajlamot már hivatásnak tartja és azt gondolja a drámaíráshoz elég a hálás tárgy. Egy tehetős kezdő minden hibája meg van benne, de azon kicsapongó elénkség nélkül, mely különben a drámaírók első műveit jellemzi; nála a reflexió már elhalványította a netán ríktó színeket. A drámai motivációnak alig van nyoma; a személyek jönnek és mennek, szeretnek, gyűlölnek, kaczagnak, sírnak és meghalnak a nélkül, hogy világosan tudnók az okát. Nyelve majd fellengős, majd ismét nagyon is alant jár. Olykor a személyek brutális közvetetlenséggel fejezik ki érzelmeiket.

Ha a *Férfi és nő*ben nincs is meg a szoros drámai okadatolás, legalább bizonyos lendület érzik meg rajta, mely előretörő drámai mozgásba hozza a személyeket, úgy hogy a cselekvény gyorsan perdül le. Az egészen bizonyos ügyefogyottság látszik meg; ugyanazon ügyetlenség, mely a kezdő szobrásznál alakjainak conventionalis, buta mosolyában nyilatkozik, a kezdő színésznél pedig abban, hogy úgy mozog, mint ha drága thea-servicet tört volna össze az előszobában, míg a kezdő költőt motiválásának gyarlósága árúlja el.

A *Férfi és nő*ben legérdekesebb a végjelenet. Herakles, kit kedvese Jolé megcsalt, a lángoló máglyáról felsóhajt az éghez, küldjön neki mentőt, miután a nő, kit szeretett, elhagyta.

«Legyőztem őt, legyőztem őt magam . . .
Jösz-e már Hebe? Sirom omladoz
Nyujtsd a villámló arcot, s esókat
Égcsókat, égcsókat (kezével terjeng fölfelé)
Hebe (a máglyára hajol.) Nesze.
(A máglya összeomlik.)

Mintha e végjelenet magának a költő halálának sejtelmes anticipációja volna, mert a nő, kit az Isten és az emberek törvénye azzal bízott meg, hogy ott álljon férje halálos ágya mellett, elhagyta; de a költő édes anyja mellett még

más nő hajolt a haldokló fölé és rányomta ajakára a halhatatlanság csókját: a magyar költészet nemtője.

Ilyen volt Madách mint ember, ilyenek érzelmei és indulatai, melyeket fiatalkori művei visszatükröznek. Ha néha prózaíjasan kiábrándultnak és kihűltnek látszik, műveinek leveleit mégis érzelemvihar lapozgatja. Közelebről megtekintve, lelke olyan mint a fagyott nemes bor: jéghidegnek látszik, pedig csak tüze van jobban összeszorítva, ha felolvad, újra gyöngyözik, áthevítve járja által ereinket, bíbora is föl-fölesilámlik, zamatja lelkesedés, tüze mámor.

II.

Helyezzük át ezt a férfit, kit művei és levelei alapján túlságos érzékenynek, az önkínzásra, a tépelődésre, az élet tragikai fölfogására egyaránt hajlandónak találtunk, helyezzük — mondom — át a magyar forradalmat követő évekbe, a kétségbeesés és az elnyomás korszakába, egy társadalomba, mely tétlenségre és elkeseredésre van ítélve; halmozzuk a hazafiú minden bánatára a sors legkegyetlenebb csapásait, a csalódások legfájdalmasabbikát — és érthetővé lesz előttünk azon lelki állapot, melyet Madách ez időben írt művei kifejeznek. Vessünk egy pillantást a korra, melynek kételyeit, fájdalmait és vágyait Madách majdan tolmácsolja.

Miután a szurony és a kozák lándzsája elvégezte munkáját, megkezdí a hóhér az övét. Később a halál nyugalma mindenhol. Az ország színe száműzött vagy fogoly, vagy elnémult fájdalomában. A nemzet legnagyobb költőjét megölnék, legnagyobb államférfiát örülnék tudja. Magyarország legjobb véréből megfosztott, alélt test. A kik hozzá ragaszkodnak, szorongatva kérdezik: Föl fog-e még valaha ébredni? «Ha nem képesek is a magyar nemzetet tökéletesen meggyilkolni, a sebek, melyeket e népen ejtettek, tán sohse gyógyulnak» mondja Széchenyi, kit fájdalma megörjített.*) «Magyarország megfojtva, a nemzet veszve látszott előttünk», mondja e korról Kecskeméthy Aurél, kit fájdalma világfivá tett.**)

*) *Ein Blick*. London, 1861. 63.

**) Kecskeméthy Aurél. *Széchenyi Istvan utolsó évei*. 9.

Mind ennek a hatását, az uralkodó hangulatot megmérhetjük a korabeli költőkből. Hisz a költő mindig legjobb kifejezője és jellemzője korának: kristályharang, melyben minden hang, minden szó, minden fölkiáltás zengzetes echót ébreszt.

Vörösmarty költészete az ötvenes években már olyan, mint az olvasztó kohó, hol a legnemesebb érzek izzó légkörben, vakító fénynyel forrnak. Borongós phantasiája a hegedűszó mellett minden érítésnél egy-egy lázas képet idéz föl:

«Kie volt ez elfojtott sóhajítás,
Mi üvölt, sir e vad rohanatban,
Ki dörömböl az ég boltozatján,
Mi zokog mint malom a pokolban?
Hulló angyal, tört szív, örült lélek,
Vert hadak vagy vakmerő remények?

. . . . .
Mintha újra hallanók a pusztán
A lázadt ember vad keserveit,
Gyilkos testvér botja zuhanását,
S az első árvák sirbeszédeit,
A keselynek szárnya csattogását,
Prometheusz halhatatlan kinját.

A kétségbeesés ezen összehangzásában Bajza panaszaí már stilszerűnek tűnnek föl:

Földön nincs többé igazság,
Csak népgázló hatalom
A szabadság mérges gúny lett
Börtönkínok irgalom!
Harczi zsákmány a tulajdon
Senkinek sajátja nincs,
Honfihűségnek jutalma
Vagy kötél vagy rabbilincs.

Arany, a legműveltebb és leggyöngédebb magyar költő, miután későnek látta: biztatni a kidőlt fa ágát virágozzék megint, keserű hahotával a nagy-idai cigány-tábor porába száll le.

A szelíd Tompa a legádázabb fájdalom hangján jellemzi e kort:

«A menyasszony meddőségért eped,
Szüle nem zokog holt magzat felett,
A vén lelke örömmel eltelik:
Hogy nem kell élni már sok ideig.»

Lévay álmadozó műzsája pedig megújítja Mikes emlékét, fölkeresi a börtönben szenvedőket és megkönyezi az elesetteket.

A természetet különös bús symbolismussal tárgyalják a korabeli költők. Szász Károly felhőt lát

— mely vérpárából
S könytengerből támadá
S villámolva majd alá hull :
— A hazának bánata.

Maró kétségbeesésre nézve nem marad el mindezekről Gyulai Pál *gazdája* sem ; a ki leginkább azt siratja, hogy elesett vagy kivégzett szerettei hiába haltak meg a hazáért.

Elképzelhetjük, hogyan hatott e környezet, e *milieu* a már úgyszólván pesszimistikus irányú Madáchra. Csak egy mentője volt az elcsüggedés- és kétségbeesésben : családja. Ezen csüngött forró lelke egész hevével és midőn minden elveszett, ezt szerette, a mint csak a költő tud szeretni. De ha a háború megdönt egy államot, dúlása a családi tűzhelyet is megingatja. Madách egy menekülő politikai üldözöttnek — mint oly sokan e szomorú időkben — menedéket adott. A cseh rendőrök vizsla szeme azonban kikutatta ezt, a szökevény jókor megfutott, de fejében Madáchot fogták el, midőn éjjel épen fölolvastott nejének, ki hangosan fölsikoltott, midőn férjét a poroszlók körülvették. Madách nem sejtette, hogy most utolsósor hallja nejének hangját.

Előbb Pozsonyba a vízi kaszárnnyába, később Pestre az újjépületbe vitték. A fogságban, mint a hasonló gyöngéd természetek, eleinte a kétségbeesés és a fásultság közt révedezett. De nem csak a testnek, a léleknek is van öngyógyító ereje : árva lelkébe is leszáll a remény, ha kedveseire gondol :

«Érzed-e nőm, lelkem suhogását
Mint rejtélyes, zokogó szelet ?
Érzed-e ha homlokon csókollak
És utánad a két gyermeket ?»

Végre egy hosszú, mert fájdalmas év múlva 1853-iki év augusztusában megnyílik börtönszobájának zára. Az üldözött nemes vad erdei menedékének tarthat. A szabadság elkábítja, hisz senkinek sem oly ragyogó a nap, mint a börtönből kilépő-

nek. Minden vágya haza, Csesztevére vonja, a szerelem szárnyat látszik neki adni. A viszontlátás szent örömének előérzetében elfelejti hazájának bűját:

Keblem elszorúl, szorongva kérdem,
Mit lelek, nem ért-e semmi baj?
S hogyha a kis házküszöbhez értem,
Mosolyod fogad-e vagy sohaj?

Itten állok végre félve félek
Fellebenteni a kárpítot,
Míg mindnyájakat átölellek
S egy csók mindent magyarázni fog.

Sárga lombok zörrentek meg lába alatt, midőn haza érkezett. Mindenkit megtalált, egyet kivéve: kihez szíve fáj; neje reá nézve már csak élő halott volt. Megmérhetjük a férj mostani fájdalmát előbbi gyöngédségén és szerelmén. El kell őt képzelünk, magányos lakában, lebilincselt hazájában, családi tűzhelyének romjain, feldúlt egészséggel, ha meg akarjuk érteni e korszakbeli költeményeit.

Eleinte érzékei csak tompán sajognak; de lassankint befurakodik elméjébe vesztéségének tudata, nőttön nő, míg egész pusztító hatalmában kitör és erőt vesz rajta; lelke ekkor megrendül, a fájdalom és kétségbeesés megrázza idegrendszerét; fölindult phantasiájának lázas rémképei hajtják egymást mint a szélvész a bizarr alakú felhőket; maga előtt látja a nőt, ki távollevő férjét megcsalta, buja mátka-ágyán kedvesével, látja hogy a megcsalt férj éjjelenként mint vampyr száll föl sírjából és halott kezével lassan szétvonja a mátkaágy függönyének redőit —

... vad lángtól kigyúló arezczal
A nő védtelen keblére dül,
Míg ez szótlán párnájára roskad,
Érzéketlen, eszméletlenül.

Fájdalma e kínos, hallucinációs képek mellett a legkülönbözőbb alakokban jelentkezik: mint mélabús lyrai vers, keserű fulánkú epigramm, pessimistikus reflexió vagy kétségbeesett önirónia. Ez utóbbi nemből van egy költeménye, mely jóval fölülmúlja Leopardi legpessimistikusabb költeményét,

mert határtalan elkeseredéssel megvet mindent a mi ember előtt szent lehet. Eredetije a *Csak tréfa* című tragédiában van, hol ez a hős: Lóránt pessimistikai kifakadása. Madách későbbi fájdalmában még néhány keserű érvvel kibővítve, levél alakjában küldte el Szontágh Pálnak. Bérczy ez alakban mutatta be a Kisfaludy-társaságnak, Gyulai ellenben néhány változtatással Madách költeményeinek gyűjteményéből közli:

.... Tréfának nézi Isten ezt a földet,
Tréfának, a mit ember rajt' mivel,
Különben a szép mindenség köréből
Rég mint fekélyt úgy lökte volna el....
Ha szent ügy zászlaját látod kitűzve
S alatta hangzik ihletett beszéd,
Míg lelkesült csoport gyűlőng alája,
És nőni érzed a nép szellemét:
Kaczagj, kaczagj, mert minden egyes érzi,
Hogy a zászló csak vastag ámitás...
Ha látsz anyának gyermeket hízolni,
S kebledben ébred tiszta kéjsugár
A természet szavára: oh kaczagj fel,
Hiszen csint tett vagy játékszerre vár;
Ha látsz haldoklót térti Istenéhez,
S elfogja lelked méla áhítat:
Kaczagj, csak Istent vágy megcsalni, percznyi
Bánattal, hosszú bűnös út miatt.
És jön a pap, áldást mond a halottra,
Buzgón hajolnak meg vén térdei:
Kaczagj, mert a míg ajkai mozognak,
A temetési díjt számolja ki.
Te komolyan veszed nagyon barátom
Az életet, ne vedd mert jaj neke!!
Kaczagj velem, míg a sok kaczagásban
Szíved kigyógyul avagy megreped.

Ez után már nincs fokozat a kétségbeesésben. Ha tehát nem is tehet túl e költeményen, legalább egyes gondolatait külön-külön hánnya föl. Isten szerinte jóra és rosszra egyaránt gúnnyal ragyog. «Az ég magas! míg a sóhaj felér, esővé lesz, s az is ha földre hull, a nyomorúság szenvedésitől csak a dúsak termése gazdagul.» (I. kötet 265. lap.) Az egyes ember mitsem ér, nyomorult faját pedig csak szégyelheti. (263. lap.) Ép oly biztos vezér mint Kopernikus törvénye az égen, az emberek közt ezen elv: «gaznak, csalártnak tartani mindenkit».

(266. l.) A szájszi kép fátyola alatt — semmi sincs. (270.) Ha hallja, hogy az emberben égi szikra él, kaczag, hisz az embernek csupán két vezér-rúgója van: a gyomor és a szemek ingere. (258.)

Midőn azonban Madách egy régibb drámája a *Mária királynő* átdolgozásába fog, a munka, mely oly sok baj gyógyítója, lassanként beteg lelkét is újra fogékonnyá teszi a világosság iránt. *Mária királynő* történeti tragédia akar lenni, de csak krónikai czammogású «história» marad. Madách benne a történelmi tények igen is széles körét öleli föl, oly annyira, hogy az események csak nyers anyagként tűnnek föl a nélkül, hogy a költő azt a dráma czéljához képest átidomította volna. Tárgyának költőietlen része gyakran erőt vesz a szerzőn. A személyek nem igen tárják föl lelköket előttünk, hanem inkább hivatalos ügyeket intéznek el. Néha olyan hatással van reánk a dráma, mintha száraz okiratokat olvasnának föl személyei. Madách nem bírt a nagy anyaggal, a sok alakkal, és nem is tudta a cselekvényt eléggé concentrálni.

Az ilyen dráma azután úgy viszonylik a valódihoz, mint a krónika a történelemhez: az események leperdülnek előttünk, de valódi értelmökbe és szellemökbe nem hatolunk be. Ha a *Mária királynő* nem elégít ki bennünket, valóban nem a cselekvény hiányán múlik. Esemény eseményt kerget, a személyek egymás után harcra kelnek, tartományokat foglalnak el, szerelmet vallanak, összevagdaldják egymást; két király, három királyné, vagy húsz főúr toladodik a színpadra. A költő azonban nem tudja még jellemezni a sok alakot, a melyeket földidézett hősi sírjokból. Többnyire csak nevök van, de egyéniségek nincs. Olyanok mint a fegyveres pánczélok a fegyvertárakban: van rajtok czímer, de belől nincs ember.

Igaz, Shakespeare is szerepeltet egy sereg személyt, egymás mellett tünteti föl a legellentétesebb viszonyokat és elvisz a legkülönbözőbb éghajlatok alá; de Shakespeare nagy teremtmény, alakjai valóban éltek phantasiájában, ő látta mozgásukat, hallotta hanghordozásukat, utánérezte érzelmeiket, úgy hogy e személyei szellemében ugyanazon processuson mentek át, mint a valóságban. Ilyen költő megnépesítheti a színpadot a királyok, harczosok, udvaroncok, mesteremberek, szerelmesek, bolondok, örültek, gyilkosok, tündérek, szellemek legiójával, mert minden alakja a részletekig egyénítve van, mert

mindegyiknek — ha szabad magam így kifejeznem — külön-külön emésztése is van.

A *Mária királynő* minden fogyatkozás mellett nem egy költői szépséget vagy megkapó jelenete mutathat föl. Ilyen a jelenet, midőn Forgách a haláltól környezve, megvallja Máriának szerelmét és ez az első és utolsó csókot nyomja ajakára.

Madách legközelebbi műve *A civilisator* meglepően elüt eddigi irányától. Allegória ez is, de parodistikus; nem az emberi lét általános problémáival foglalkozik, hanem politikai ténynyel, nem a fájdalom, a remény sugalta.

A *Civilisator* a germanisáló törekvést és a Bach-rendszert akarja kigúnyolni, és egyszersmind az osztrák pörrendszer satirájává fejlődik. Hőse Stroom, a civilisator, Németországból jön, «a hol egykor puskaport csináltak, s ma is mindenki azt hiszi, hogy ő vala az egyik munkatárs». István gazdához (ki a magyar nép képviselője) tér be és itt fölbujtogatja István cselédjeit, a különböző nemzetiségeket. Miután ez sikerült, formalis nagy pört indít meg, de a cselédek végre átlátják, hogy a civilisator meg akarja őket csalni és kidobják, mihez a svábbogarak kara bús strophát és antistrophát énekel. A *Civilisatorban* azonban hiányzik ama phantastikai humor, mely Madách mintáiban: Aristophanes vígjátékaiban dévaj kellemmel űzi játékát. Madách erre nagyon is komoly; politikai vígjátékában mintegy szemünk előtt látjuk a nehézkes gépezetet, melylyel reflexiókkal telt alakjait az irónia tiszta légkörébe akarja emelni. Nevetése néha mesterkelt, olyan hatással van reánk, mintha valaki fölkaczagna, hogy elhitesse magával, mily nevetséges az, a min tépelődik. Meglátszik e művén, hogy Madách 1859-ben írta, midőn a germanisáló osztrák rendszer még csak félig volt legyőzve.

Ki aristophanesi vígjátékot akar írni, annak kell hogy része legyen Aristophanes világnézetében; egy nagy diadalok után rohamosan fejlődő demokrata állam, az V-dik századbeli Athéne polgárának kell lennie, ki veleszületett formaérzéke és vidám józansága következtében szereti a finom gúnyt. Hasonlónak kell tehát lennie e szellemi semmittevőkhez, kiknek szeme Phidias istenein, az örökké mosolygó kék egen és a jóniai tenger márványszigetein merengett. A műfaj, mindig organikai összefüggésben van a társadalommal, melyet kifejez. Ha az illető költő ellenben felsőmagyarországi kastélyban

elszigetelve él, ha folytonosan önkínzó gondolatok bántják, ha a sors csapásai és öncsalatkozásai elkésérítik, és ő az életet lényegében tragikaian fogja föl: nevetésében nem lesz azon egészséges vígság érzése, tréfáiban nem lesz ama könnyű kellem, mely a görög múzsák rakoncátlan kedvenczén megérzik. A ki, mint Madách az *Ember tragédiájában*, meghatva és borzadva az emberiség sírja mellett fog állani, az nem követheti a pajkos szellemek lepke tánczát: mély gondolatai, keserű tapasztalatai és fájdalmai egyaránt reá nehezednek és a földhöz vonják.

III.

Remekmű mindig akkor keletkezik, ha nagy tehetség érett korában hajlamainak és sajátságainak leginkább megfelelő tárgyat választ földolgozásra. Madáchra nézve ezen legkedvezőbb tárgy épen költői tulajdonságainál fogva az volt, mely nem kíván meg nagy emberismeretet vagy egyénítést, tehát az allegóriát érinti; mely megtűri az abstract gondolatokat és egyáltalán nem lyrai hangulat kifejezője vagy drámai jellemrajz, hanem épen nagy eszmék és mély értelmű conceptio eredménye. Ilyenre talált Madách az *Ember tragédiájában*. Madách azon ritka költők egyike, kik tehetségöket összpontosítani tudták, kik különböző kísérleteik és tanulmányaik legjavát egy műbe foglalták össze. Előbbi művei mind csak studiumok voltak (mint a festők mondani szokták) e legtökéletesebb művéhez, mely szerzőjét legelső költőink sorába emelte. Az *Ember tragédiája* különös, objectiv hangulat kifejezője; hangulaté, melyben az egyes létének korlátait eltűnni és lelkét nemével összefolyni érezi. Az egyéni fájdalmak lángjai nem tölthették meg hosszabb időre Madách lelkét, hanem csak fogékonyabbá tették. Ha ilyen érzetek fognak el valakit, egyéni bűja és öröme elenyésszik, hogy az emberiség életét élhesse. A pillanat mosolya és jajja elhallgat ezen örök tenger hullámverésénél.

Madách, az elveszett illúsiók költője, ki lyrai verseiben rendesen egy-egy csalódást fájlal, a világtörténelemben is csupán nemzedékről nemzedékre szálló meg-meghiúsuló reményt lát. Minden kornak külön-külön eszménye van, mely mindannyiszor csalatkozáshoz vezet, minden nemzedék hiú

ábrándokat kerget a nélkül, hogy önmegelégedést találna. Tehát a világtörténelem valóban olyan, minőnek Petőfi egy sötét órájában festette: «úgy vagyunk mint a fa, mely virágzik és — elvirít, mint a hullám, a mely dagad — aztán lesímúl, . . . mint a vándor, ki hegyre mászik s ha a tetőt elérte — ismét leballag, s ez így tart mindörökké, föl és alá, föl és alá!»

Az *Ember tragédiája* szerint a remény és a kiábrándulás hullámozása, a neki hevülés és lelohadás — mely különben is Madách kedvencz témája — nemünk kikerülhetetlen végzete volna. E mű mintegy megtestesülése Schopenhauer azon mondásának, hogy a világtörténelem nem egyéb az emberiség aggasztó nehéz, lidércz nyomta álmánál.

Madách tragédiájában — mely a conceptio nagyszerűségére ritkítja a párját az újabb világirodalomban — elvezet, miután a világtörténelem korszakainak főtörekvését és az előbbinek meg hiatusulását bemutatta, az emberiség sírjához. Fölötte jellemző századunkra, hogy költői bizonyos borzalmas elszeregettel járattják képzeletöket az emberiség végpusztulásán. Elégedetlen, békétlen szellemök nem elégszik meg a múlt és jelen tudatával, hanem az emberiség jövőjének ködös birodalmába siet, hogy onnét gyötrő sejtéseket hozzon magával. *)

De vajon nincs-e vigasz a csalódások e lánczolatában? Nincs-e fénysugara e kínos vergődésnek? A költő erre Isten szavával felel, melyekben nézetem szerint egyszersmind a mű főeszméje rejlik: «Ne kérdd tovább a titkot, mit jótékonyan takart el Istenkéz vágó szemedtől». S ezután a szerelem- és költészetre utalja: «E két eszközzel álland oldaladnál balsors s szerencse közt mind egyaránt vigasztaló, mosolygó geniusz». Isten tehát szemben a világtörténelem pessimismusával az egyéni élet vigaszaira útal.

---

*) Byron — hogy csak a híresebb költőket említsem — irtózatossá válni kezdett az emberiség kiveszését *A sötétség* című költeményében. Campbell T. *Az utolsó emberben* szintén végtelen pessimizmussal, de egyszersmind vallásos érzelemmel festi ugyan azt a jelenetet. Vörösmarty zord képzeletével *Bordalában* és a *Csongor és Tündében* (Éj) érinti e tárgyat, míg Hamerling (*Ein Schwanenlied der Romantik*) részletesebben tünteti föl a kihalt földet. Különben újabb philosophusok és természettudósok is foglalkoztak e tárggyal. Schopenhauer. *Die Welt als Wille*. IV. könyv. Hartmann. *Philosophie des Unbewussten*. Helmholtz. *Wissenschaftliche Vorträge*, II.

Hogy Madách az *Ember tragédiája* álmokképeiben valóban az emberi nem korszakait akarta feltüntetni, hogy azok tehát nem ördögös megvilágításban jelennek meg, hanem Madách subjectiv fölfogására vallanak, azt már a mű czíme is mutatja. Mert az emberiség tragédiájának lehetne-e nevezni, a mi csak egyes ember rossz álma? S bár Madách kiemelkedni látszik pessimismusból, midőn Ádámban az atyai szeretet és Isten intései oszlatják a kétségbeesést s a küzdés és bizodalom erejét öntik szívébe, mindamellett úgy a szerző mint az olvasó a pessimismus hatása alatt marad. A megnyugtatóni akarás nem nyugtat meg bennünket. Semmi sem enged arra következtetnünk, hogy Lucifer mala fide mutatja be az álmokképeket. A bennök rajzolt világtörténelmi korszakok továbbá meg-egyeznek Madách világnézetével és történelmi fölfogásával, mely lyrai költeményein is megérzik. Az emberiségnek végpusztulása a nap kihűlése következtében szintén nem ördögös káprázat, hanem némely újabb természettudós nézete.

Madách e műve az első irodalmunkban, mely nem egyéni vagy nemzeti életre, hanem az egész emberiségre kiterjedő általános eszméket kifejez. Minden irodalom tudniillik a fejlődés három fokán megy át: az utánzás phasisán, mely tartalmat, formát egyaránt idegen népektől kölcsönöz, a nemzetin, mely az illető nép saját eszmekörét eredeti alakban adja elő és egy harmadikon, hol a költőt az emberi lét általános problémái foglalkoztatják. A nagy költők ez utóbbi fokon is megtartják nemzeti sajátságaikat, de gondolataik nem vonatkoznak pusztán egy nemzetre. Avagy Byron nem a legangolabb költő-e, ámbár a *Kain*ban az élet legnagyobb kérdéseit tárgyalja?

Az *Ember tragédiája* azonban más tekintetben is új irányt jelez. Benne két elem küzd egymással: a képzelet és a reflexió; gondolatai nem emelkednek mindig a költői sphairába és így a — bár még emelkedett — prózához vezetnek. Ép ez teszi oly jellemzővé korunkra. Az utolsó századnegyed szellemi életünkben is hasonló átmenet korszaka; a költők gazdag vegetációját, mely nálunk egy öltő alatt színes pompával és elkábító illattal sarjadt ki a földből, egy más jellemű növényzet, a tudósoké, kezdi fölváltani: a művelődés egész történelme a mellett tanúskodik, hogy a tudós a művész fia. Az *Ember tragédiája* e részben olyan, mint a Madách megénekelte

Duna, melynek két különböző színe van, mert két különböző talajú partot mos és különböző mellékfolyamok táplálják.

A tragédia főhiánya különben is az, hogy a reflexió benne gyakran nem ment át a képzelet közegén, hanem egész kopár logikaian, költőietlen voltában jelenik meg. A nyelv nem kap mindig költői szárnyra, hanem abstract prózai marad. E mellett némely tekintetben a jellemzéshez is szó fér. A mű szerkezete magával hozza, hogy minden álmokképben Ádám egy szellemi átalakulását lássuk, mely voltaképp csak hosszabb processus eredménye lévén, nem folyhat le oly gyorsan, mint Madáchnál. Ha például Ádámban mint Pharaoban a szabad demokratikai állam eszméje ébred, mi ezt nagyon valószínűtlennek fogjuk találni, mert ilyen eszme megfogalmazásához egész más lélektani föltételek és előzmények kellenek, mint a minőket Ádám-Pharaoban találunk.

A nőalakok, Éva egyes váltakozásai, nincsenek eléggé egyénítve és abstract módon construált jellem hatását teszik. Mind e mellett azonban mily nagyszerű fölfogása az egész világtörténelemnek és mily sok szellem a részletekben! Azon színek, melyekben Madách nem tűzött maga elé bonyolult lélektani problémát, a londoni vanity fair és az utolsó álmokkép, hol a megtört Ádám a vérgolyó világította, jeges földön tévedez, mely «csak meghalni jó»: bizonyára a legtökéletesebbek, a mit irodalmunk e nemben fölmutathat.

Madách a hatvanas évek körül rendkívüli tevékenységet fejtett ki. Ádám, az emberiség e mindig nagy nemesen Dulcineaért küzdő Don Quixotté-je után 1860-ban rideg, magasztos bibliai alak: Mózes tűnik föl képzeletében. Egy költeményében ki is fejezi mily vonatkozással írta meg tragédiáját:

«Az ősi bűn küldött ránk sujtoló kart,
A láncz helyét csak szent vér mossa le;
Hogy a jobb gyermek győzzön, Mózes elhalt
A pusztában, s egy nemzedék vele.
Nem féltetek hazám!

Madách tehát hazája elé akarta tüntetni, hogy miután átmentünk a sok megpróbáltatáson, új nemzedéknek kell új életet kezdeni. A czélzás az akkori magyar viszonyokra már azon is meglátszik, hogy Phárao parancsoló beszédei nagyon hasonlítanak Stroom, a civilisatorehoz. A tárgy maga epikus

és Madách is epikusan dolgozta föl: Jehova serkenti Mózes minden fontosabb elhatározásra. Drámai technikára nézve a *Mózes* nagy haladást mutat a *Mária királynő*vel szemben, Madách már inkább központosítja a cselekvényt és nem hagy homályban a cselekvény indító okai felől; mindamellett azonban elég technikai gyöngéje van, például hogy egy színben egymás után két nagy csatát vívnak, a mi különben szintén epikai szerkezetre mutat. Az egész tragédia pedig itt is kisebb képekre oszlik, melyek nem oly festőiek, mint a bibliában.

A dráma főhibája, hogy Mózes ótestamentomi gyűlöletében igen visszataszító alak. Ez Isten ihlette bölesnek, tudniillik olykor féktelen dührohamai vannak. Valóban megértjük, hogy az izraeliták visszakíváncsoznak Egyiptom húsos fazekaihoz. Midőn Mózes visszajő S'na hegyéről, megparancsolja Józsuénak, hogy ölje meg a zsidó nép kilencz tizedrészét. (III. föl. 6. jel.) Ezek után elképzelhetjük, minő lesz ellenségei iránt, ha önnépével így bánik. «Pusztíts ki mindent Kanahanban — mondja Józsuénak — élőt és nem élőt, miből csak egy emlék sugara kelhet a vad pogánynak, melyet ott legyőzsz. — Keménykedjék meg könyétől szíved.» Mózes, ki a Pharao zsarnokságával és az ótestamentombeli izraelita kérésselhetlen fanatismusával bír, valamint Jehova is, egyaránt megvetéssel illetik népoket. Jehova azt mondja róla, hogy nem érdemes rá, «kiírtom egyig a földnek színéről» és később: «megútáltam végkép e gyáva fajt». Mózes pedig Józsuével szemben aljas csöcseléknek nevezi Istenének választott népét. Általában különös érzelm fog el minket, ha halljuk, hogy a személyek, kiket kora gyermekségünk óta a biblia eszményi megvilágításában szoktunk látni, mikép beszélnek egymással. Józsué ezt kérdezi kedvesétől, Amrától: «Nos szép húgom, még mindig oly komor vagy?» mire ez: «S miért mosolygjak, — tán rád pimasz?»

Ép oly kevésbé illik Mózes jelleméhez azon mondása, melyekkel a kivándorlást okadatulja. «Ne éljünk-e fortélylyal... erőszak ellen? Tapsol a világ tettünknek, jól tudom. S elnézi Isten.» Ezek egy opportunistá és nem Isten hősének szavai.

Valamint *Mózes* úgy legközelebbi tragédiája: *Csák Máté* megírására is hazafiúi érzelmei vezették. Az elsőben a szabadságot és az újjá születést, Csák végnapjaiban pedig még az

idegen uralmat festi. Az egész tragédia voltaképp csak egy ötödik fölvonás; egy húr fájdalmasan zengő megszakadása. Csák passiv jellem, egyetlen cselekvénye, hogy meghal. A lantos Dávid, erőszakolt pathosza és szenvedélyes fájdalmával, Madách ifjúkori drámáinak alakjaira emlékeztet. Zách Klára föllépése egészen szükségtelen, mert egész tragédiáját úgyis csak elbeszélük. Könyelmű, kissé kaczer természete, leányos friss csevegése azonban igen találóan van jellemezve.

Madách utolsó műve: *A Kolozsiak*. Elbeszélés a múlt századból, 1864-ben, kevéssel halála előtt jelent meg. Benne több a tragikai szenvedély és összeütközés, mint Madách tragédiáiban. E nem éppen hosszú novella azonban már is túl van halmozva erőszakos motivumokkal és szenvedélyes kitörésekkel. A költő fölhevített képzelete az érzelmeket mind a forrpontig emeli: a szerelem, a gyűlölet, a bosszú és a düh fektelenül tombolnak a folytonos lázban levő személyekben.

Az indulatok ezen izzó légkörében a személyek mint valami deliriumtól hajtva őrjöngnek. A cselekvény voltaképp háromszoros félreismerésen alapul. Coronaro Margit fölnevel egy leányt, kit halálos ellensége leányának tart, csak hogy bosszút vehessen rajta. Bécs utcáinak utolsó kéjhölgyévé teszi és mint ilyent a leány apjának, Kolozsinak viszi elejibe, ki mindjárt bele is szeret saját leányába a nélkül, hogy megismerné, sőt meg is szökteti. Midőn azonban a szerelmesek Kolozsi szobájába lépnek, ez fölismeri egy zsinóron függő emlékpénzen saját leányát. A bosszút lihegő Coronaro Margit ép ezt akarta; reájuk zárja az ajtót, miután még elzárta a kandalló kürtőjét, hogy az apát leányával együtt megfulaszsa. Ekkor azonban egyszerre kisül, hogy a leány, kit Margit bosszúból kéjhölgynek nevelt, saját leánya. Margit immár nem jöhet a bezártak segítségére, mert kútba dobta az ajtó kulcsát és ekkép kénytelen megmérgezett leányának végelhörgéseit meghallgatni.

E vérlázító jelenetek mind túlizgatott phantasiával vannak fölcsigázva; a személyek extasisa nőttön-nő, ordítanak, borzadnak, átkozódnak, bujálkodnak, az apa megszereti saját leányát, az anya pedig megöli. Mindezt rikító vérvörös világitásban mutatja be a szerző.

A legfontosabb kérdés, melyet drámaírónál fölvethetünk az: hogy fogja föl az embert? A lelki élet, mely jelenségei ra-

gadják meg leginkább figyelmét és mily mértékben bírja ennek árnyalatait kifejezni? Mennél mélyebben hatol be a költő személyeinek jellemébe, azaz mennél több oly jellemvonást emel ki, melyek e személyek természetét meg bírják magyarázni, annál becsesebbnek fogjuk művét tartani, mert annál inkább tárja föl azt, a mi a legérdekesebb reánk nézve: az emberi lelket. A nagy költők művei egyszersmind okiratok az emberi lélekről. A dramatikus föladata, hogy azon három óra alatt, míg a színházban vagyunk, megismertessen egy csoport személylyel, még pedig nem csak külsőségeikkel, társalgásuk modorával, hanem, ha szabad úgy mondanom, belső mechanizmusukkal is. A nagy drámaírók személyeit úgy ismerjük, mintha barátaink lettek volna. Madách nem mutatkozik drámáiban ily értelemben nagy jellemzőnek, azaz oly írónak, ki azon 10—20 fő jellemvonást, melyből minden egyes ember többi sajátja is levonható, összefüggő mondásokban és cselekvényekben bírja föltüntetni. Akad nála elég személy, kikkel nem jövünk tisztába; nincsenek elég művészien prae-parálva, hogy minden fontosabb jellemvonásuk szemünkbe tűnjék.

A férfi Madáchnál alaptypusában nagyratörékvő, szenvedélyes, eszmékben gazdag. Mindig reflexiós természetű, mint maga a költő. Nőalakjaiban voltakép csak két jellemet fest: a nagylelkű, bájoló, tűrő nőt és a ledérségében kaczer, mosolygva mérget keverőt. Az elsőben édes anyja, a második alakban hűtelen nejének vonásai vehetők észre.

Csekély emberismerete mellett nem elegendő formaérzéke is megérzik művein. Ő nem volt soha korlátlan ura a nyelvnek; meglátszik rajta, hogy a tartalom sokkal fontosabb nála a külső alaknál. Formaérzéke csak később, s úgy látszik olvasmányok alapján fejlődött. A nyelv lyrai zengzetességét ritkán éri el, inkább még a fönséges pathoszt. E mellett feltűnő, mily kevéssé szemlélhetők képei. Műveiben gyakran találunk oly képet, melyet a költő nem látott, mert képtelenség, hanem csak fogalmakból combinált. Ha Racinenál e verseket olvasom: «Bilincsre verte a felzúgó hullámokat» vagy Schillernél: «Az agg fürtei felágasodnak», ha Eötvös azt mondja: «Hazám könye vagy-e nagy folyó», föltehetem, hogy e költők bizonyára nem látták magok előtt e képeket, hanem a bilincs és a hullám, a fürtek és az ágasodás, a Duna és a

könyv fogalmát kötötték össze. Madách is igen gyakran nem bírja a képeket egész szemléltetőségekben fölidézni; bennök inkább a kifejezendő abstract tartalmat, mint színeket és alakot lát.

A külső formán kívül a drámai technika sem volt erős oldala. Madách, mint elszigetelt kastély lakója, nem ismerte elegendőkép a színpadot; nem tanulta meg szemlélet útján a dráma törvényeit és a technika száz meg száz apró fogásait, mint Katona József, ki ernyedetlen látogatója, néha színésze is volt a Vida-féle társaságnak; nem volt hosszabb ideig naponkénti vendége a bécsi Burg-színháznak mint Kisfaludy Károly, nem ismerkedett meg oly behatóan a coulissák titkos birodalmával, mint a színészkedő, majd rendező Szigligeti.

Természetes, hogy oly írónál, kinek inventiója gyöngé és ki nem ismeri a színpadot, sok a reminiscentia, a kölesönvett drámai motívum. Így, hogy csak egy drámából hozzak föl példákat, Mózesben a döntő perczben megjelenő Jehova, kit csak Mózes lát, a Hamlet és anyja közti jelenetre emlékeztet. Midőn Mózes, a nagy tetteket megelőző éjjelen tépelődve ül sátrában, míg Józsué hárfát pengetve énekel: Shakespeare Brutusa jut eszünkbe. Ama jelenet, melyben elmondják Mózesnek a moabitok ellen vívott csata váltakozó sorsát, Schiller *Orleansi szűzé*re (toronyjelenet) vall.

Madách nem is színházi költő; jelentősége irodalmunkban egészen más. Tehetsége, jelleme és művelődése egyaránt legnagyobb reflexiós költőnké teszik.

Múzsáján idegen faj-jelleg van. Még az is, a ki nagy erdekkel olvassa Madách műveit, nehezen érti meg egészen; köznapi hangulatban, verőfényes nappal nincs organuma e különös költészet iránt; de ha fájdalomdúlt lélekkel éjjel kilép a szabad természetbe, ha szíve fölzokog a széllal, mely körül-lengi, ha a csalódás könye tódúl szemébe, akkor egyszerre szárnyecsapást vél hangzani, fényes, különös múzsát lát maga előtt, ki melabús mosolylyal, de mégis vigasztalóan hajlik föléje: Madách költészetét.

IPARUNK ÉS AZ IPARTÖRVÉNY.

Iparunk pártolásáról és válságáról sokat beszélünk; de csak általánosságokban maradunk. Még eddig alig volt számbavehető kísérlet arra nézve, hogy egyfelől a hazai ipar állása és bajai alaposan, adatokkal földeríttessenek; másfelől a teendők sora és természete megállapíttassék. Úgy annyira, hogy ha egy-egy országos tárlat nem jönne létre, a nagy közönség előtt csak azok az általános szólamok léteznének, melyeket részben politikai, részben más érdekből terjesztenek, és a melyekben hol tagadják egyáltalában a hazai ipar létezését, tulajdonítva annak pusztulását a közös vámterületnek, külföldi versenynek, az ipartörvény szabadelvű határozatainak; hol pedig — egy-egy tárlat alkalmával — hirdetik, hogy létezik a hazai ipar, jutalmak nagy mennyiségével fejezik ki, hogy versenyképes is, csak azt követelik, hogy pártolni kell azt; de ennek módozata is, még eddig, csak általánosságokban vész el.

Azt hiszem, hogy így czélt nem érünk. Iparunk állapotát, válságának természetét kutatnunk, fölismernünk és azután gondoskodnunk kell a teendők gyakorlati sorozatának megállapításáról, mert különben a válság (mely csakugyan van) mindig nagyobb és vészesebb, s az ipari bajok orvoslása mindig nehezebb lesz.

Legújabbán három, ha nem is teljesen hiteles, de legalább tájékoztató, forrás nyílt meg előttünk iparunk állapotának megítélésére. Egyik az országos iparegyesület által még 1875-ben rendezett enquête eredménye, mely irányzatos földolgozásban, de a kérdő pontokra adott válaszok eredeti okirataival: *Iparpolitikai tanulmányok* cím alatt jelent meg; de

igen kevesek által méltattatott figyelemre és leginkább csak az «Országos magyar iparegyesület» tagjai közt terjedt el. Második kútforrás az 1879-ik évben tartott országos iparcongressus tárgyalásaiban, határozataiban, ezek alapján készített petícióban és ezeknek mintegy mellékletében, a dr. Szabóky Adolf által kiadott *Ipartársulati rövid statisztikában* található föl. A harmadik forrást, a székesfehérvári tárlatról kormányi megbízásból, Keleti Károly által készített *Jelentés* képezi, mely szintén csak részleges és csak részben megbízható adatokat tartalmaz ugyan, de legalább arról nyújt némi fölvilágosítást, a miről hitelesen a legkevesebbet tudhatunk, tudniillik az egyes iparágak fejlettségéről és azon szellemi színvonalról, melyet egyik-másik iparágban iparosaink elfoglalnak a versenyképesség és műizlés tekintetében.

Ezekből a forrásokból az tűnik ki, hogy iparunk is érzi az átmenetes idő nehézségeit, melyek széles e világon mindenütt beállottak és keletkeznek egyfelől a nagy gyáriparnak a kis kézi iparra nyomasztó, úgy szólván legyőzhetetlen versenyéből, és másfelől azon nemzetgazdasági válságból, melyben Európa hat év óta van, mely megrontá a hitelt, megcsökkenté a fogyasztást és a készletek nagy mennyiségével rontá az árakat is, tehát megtámadta az ipar minden életföltételét. Hogy ezeket a bajokat a mi iparunk még jobban érezte, mint más országok ipara, az természetes, mert sokkal fejletlenebb, gyöngébb volt, mikor a válság beállott; szellemi és testületi, fegyelmi és anyagi erőben pedig az ipartörvény reformja éppen ekkor gyöngíté, mert a czéheket megszünteté ugyan, de nem gondoskodott arról, hogy a mi ezeknek alapját és keletkezésök természetes okát képezé, az iparosok szellemi és erkölcsi kiképeztetése más úton biztosított volna a nélkül, hogy a czéhrendszer bilincseit megtartani szükség lett volna.

Természetes, hogy ily hiányok mellett a külföldi és osztrák verseny veszedelmes volt, a mennyiben nem hathatott — a talaj előkészítve nem lévén — minden iparágra azon jótékony hatással, mely másutt igazolta és győzelemre juttatá a szabad forgalom politikáját. De még az iparegyesület részrehajló tanulmányából és az országos tárlatból is kitűnik, hogy vannak iparágaink, melyekben e bajok daczára és e verseny következtében is, öröndetes haladás van. Ilyenek: az összes gazdasági iparágak, ilyen a gépgyártás, a vasipar, üveg-, agyag-,

lakatos és műasztalos ipar. Mert ha a termelés mennyisége, a piaczi viszonyok és az általános (másutt is épen hasonló eredményvel mutatkozó) válság hatása alatt, itt-ott csökken is, de maga a termelési képesség, a műízlés nagyban növekedett. Ezt minden túlzás nélkül lehet mondani, valamint hiányos iparstatisztikánkból ki lehet olvasni azt is, hogy az iparágak szaporodtak, specialisálódtak és alkalmazkodtak a közönség finomabb követelményeihez. Hogy pedig a gyári és gépi termelés is terjedt, arról még a kis iparnál is meggyőződhetünk, mert már a cipész, a szabó, a női munkák nagy része is gépen állíttatik elő, a mi alig tíz év fáradságos küzdelmének eredménye.

Ha mégis Szabóky azt állítja, hogy iparosaink száma 1870—1877 közt 247,034-ről 189,160-ra csökkent, a mennyiben nem áll adataira az, mit Keleti az általa szerkesztett hivatalos statisztikára mond, midőn annak ipari összeírását «hiányos»-nak ismeri el, — tulajdonítható e csökkenés két körülménynek. Az iparosok egy részét elvonja, részben fölöslegessé teszi a gyáripár; más részét pedig elüzi versenykép telensége, szellemi és anyagi képességeinek hiánya. Mert hogy még fejlettebb gyáripár mellett sem föltétlenül szükséges a kis ipar pusztulása, azt legújabbán Engel bizonyítja be Németországra nézve, hol épen ennek szaporodását mutatta ki. De elkerülhetetlen szükséges e végre az, hogy az iparos azon szellemi és anyagi erő fölött rendelkezék, melyet most már az ipari verseny megkíván; föltétlenül szükséges, hogy gondoskodva legyen az egészséges képződésről, mely az újabb nemzedéket kellő számmal és erővel biztosítsa az ipar számára, és ez részben törvényhozás, részben a társadalom részéről nálunk annyira el volt hanyagolva, hogy majdnem minden iparágban erkölcsi, fegyelmi romlást fedez föl az iparegyesület enquéteje, és némelyikben (például a bőriparban) még a tanoncok tényleges hiányáról is panaszkodnak.

Ez összefügg futólagos diagnosisunk egy másik tárgyával: az 1872 : VIII-ik törvényeziknek iparunkra hatásával. Az iparosok (a mennyiben vámpolitikai izgalmak őket nem érinték) ennek a törvénynek tulajdonítanak minden bajt. Bár ki beszéljen a vidéki iparossal, sőt a fővárosiak egy részével is, ezek az iparszabadságot elítélik, mert ennek tulajdonítják azt az erkölcsi hanyatlást, mely a segédekben mutatkozik;

azt a fegyelemhiányt, mely az «inas»-nál észlelhető, a sok «kontár» megölő versenyét, a segéd munkás megdrágulását, a testületi szellem kihalását stb. Ez érzelmeknek két iparcongressuson adtak az iparosok többé-kevésbbé leplezett kifejezést, hol határozatokban, hol beszédekben. És ezek a panaszok alaposak, csak az okokra vonatkozó magyarázat, azok leszármaztatása nem egészen helyes, mert a czéhrendszer kizárólagos, úgy szólván bevásárláson alapuló és így versenyt, sőt haladást lehetetlenné tevő szűk keretén kívül is lehet, társulati és törvényhozási úton orvosolni azon bajokat, melyeket főntebb jeleztünk.

Nemcsak nálunk mutatkoznak ezek és nem is 1872 óta állottak elő. Franciaországban tizenhat évvel ezelőtt egy enquete részletesen kimutatta ugyan e bajokat, úgy, hogy 1877-ben a francia kamara több tagja egy törvényjavaslat indokolásában mondja, hogy «iparosaink és legértelmesebb munkásaink folyton ismétlődő panaszai kétségtelenné tették, hogy az inaskodás mostani módja főoka annak, hogy gyárainkban és műhelyeinkben a gyakorlati ismeretek fogyatkozásban vannak» és kérdik: «Hogy óvjuk meg magunkat a külföldi verseny felülkerekedése ellen, ha munkásaink kiképezését nem ápoljuk a legnagyobb gonddal?» Vagy olvassuk el azt a terjedelmes jelentést, melyben a német birodalmi szövetségi tanács 1875-ik február 19-iki határozata következtében «a segéd, inas és gyári munkások» ügyében tartott enquete «Ergebniss»-ét mutatja be a német birodalmi gyűlésnek; nézzük át az osztrák iparkamaráknak az 1874-ben elkészült és azóta vitatott ipartörvényjavaslat fölötti véleményét; csaknem azon szavakat találjuk azokban, melyeket hallottunk a magyar iparosok congressusán, vagy olvastunk azon huszonnyolcz véleményben, mely a magyar iparegyesület főntebb idézett «tanulmányához» van csatolva. Mindenik okiratban olvassuk: az oktatás hiányossága, a fegyelem hiánya, a képzetlen munkások versenye miatti panaszt. Sőt tovább megyünk. Ott, hol a czéhrendszer a társadalom erejénél fogva régen megszűnt, Angliában is, találkozunk ilyen jelenségekkel; csak hogy a jelentéktelen kis ipar és a mesterek helyett a gyári munkások panaszkodnak ilyen bajok miatt. Olvassa el bár ki a «Trades Union»-ok tanácskozásait, határozatait, egyes részletekben föl fogja találni a mi iparosaink követeléseit. Hisz a gépészek ott is öt évi inas-

kodást követelnek, a kézművesek, kőfaragók és mennyezet-építők, föloszták egymás közt a munkát, egymás munkáját föl nem vállalják; idegen munkást, mint tanúlatlant, ki olcsóságával keresetöket csak rontja, magok közt meg nem tűrnek, és minden Trades Union föltétlenül a munkások szellemi és erkölcsi emelését, áldozatok árán is, törekvése céljául tűzi ki. Azt pedig, hogy milyen célirányú törekvések, részben érvényesültek, részben mutatkoznak még az angol gyári munkások közt is, részletesen mutatta ki Lujo Brentano, rendkívül érdekes művében. *)

Nem akartunk ezekkel egyebet bizonyítani, mint azt, hogy különböző mérveket és arányokat, sőt különböző alakot is öltenek az ipari bajok és ezekből származó törekvések, követelmények a különböző országokban, de megvannak majdnem mindenütt, a mi egyfelől óv az egyoldalú és helyi okokra fektetett ítéllettől, másfelől útmutatást ad nemcsak a bajok, hanem az orvosszerek kutatásában és föltalálásában is.

De e tekintetben még sem vehetünk a tőlünk, ipari és társadalmi viszonyaira, sőt ezek természetére nézve is oly annyira elütő Angliáról okulást, útmutatást, hanem figyelemmel kell kísérnünk különösen Németország és Ausztria törekvéseit és mozgalmait, nemcsak azért, mert ez országok nemzetgazdasági tekintetben is legközelebb vannak hozzánk, hanem főleg azért is, mert az ipari törvényhozás csaknem azonos alapelveken nyugszik és fejlett ez országokban a miénkkel, illetően a német jogelvek lőnek e tekintetben úgy Ausztriában mint nálunk (sőt nálunk még következetesebben, mint Ausztriában) érvényesítve, másfelől a vámviszonyok fejlődése is monarchiánkban és Németországon azonos, csak a hitelfejlődésben állunk mi hátrább, úgy hogy mégis leginkább Ausztria és Németország törvényhozási és társadalmi működése fogja nekünk a legbecsesebb anyagot szolgáltatni az iparügy terén.

Föltűnhetett az olvasónak, hogy általánosságban beszélünk ipari viszonyokról és bajokról a nélkül, hogy a gyáripar, kisipar, illetően kézműipar és háziipar között különbséget tettünk volna; pedig ezek úgy tényezőikben, mint céljaikban

---

*) *Zur Kritik der englischen Gewerk-Vereine.* Von Lujo Brentano.

különböznek. Ennek magyarázataúl szolgáljon az, hogy nálunk még oly fejletlen a gyáripár, és természeténél fogva oly kevésbé küzdhet ipari bajokkal a házi ipár, hogy csak a kézműipár lebeghet szemünk előtt, de másfelől ennek bajai, a szellemi és erkölcsi hanyatlás vagy hátramaradás, a tőke és szakképzettség hiánya, megvan minden iparnemnél, és a mely intézkedésekkel segíthetünk e bajokon egyiknél, segítve lesz általok a másiknál is. Különben is a megkülönböztetés legújabbán igen elmosódik. Angliá tartá fönn legtovább törvényhozásában a «factory» et «workshop» közötti különbséget; most már ez is általánosítá határozatait, mert a gép behatolt a műhelybe és a gyári termelés eszközölhető házi működéssel is, mint a lyoni selyem-gyárak példája bizonyítja.

A helyett tehát, hogy akár meghatározásokkal, fogalmakkal, akár különválasztással foglalkoznánk, beszélhetünk általában ipari bajainkról és ezek orvoslásáról.

Minthogy pedig legelőször az érdekelt felek, a «beteg», nyilatkozatát és óhajtasát kell figyelembe vennünk, lássuk mit mondanak magok az iparosok? Mint említők, erre nézve csak az iparegyesület említett *Tanúlmánya*, mellékleteivel, az országos iparcongressusok határozatai, és az ipartörvényre nézve az iparegyesületnek egy 1876-ban kelt emlékirata, illetőleg ehhez mellékelte törvényjavaslata szolgáltatnak adatokat. De azt ki kell emelnünk, hogy ezek is csak részleges, illetőleg irányzatosan földolgozott adatok, melyek csak részben és csak megszűrve adják vissza, úgy az iparosok által érzett bajokat, mint az általok óhajtott orvosszereket.

Az iparegyesület többször említett tanúlmánya egészen rendszeres «iparpolitika» vagy, mint több helyen említi, «ipartermelési politika» akar lenni. Nem lehet eltagadni attól a rendszerességet, mely egész elméletet állít föl úgy az ipar osztályozására, mint fejlődésére és a hitelviszonyok «construálására» nézve. De azt hiszem, hogy az elméleti részt bátran mellőzhetjük, mert az bizonyára annyira sajátja szerzőjének, hogy arról az iparosok nem tudnak semmit. És ha kivetkőztetjük czifra köpenyéből, a tanúlmány megfogható teste csak az, hogy az iparoktatás fejlesztése, rendszeresítése, az iparosok társulati intézményeinek szervezése és a hitelviszonyok javítása az, mit föladat gyanánt a társadalom, kormány és törvényhozás elé kitűz. Eszmemenetét föltaláljuk az iparos-

congressusok határozataiban is, sőt ezek csaknem szóról szóra (egy-egy rögtönzött túlhajtást nem tekintve) a tanulmány javaslatait mondják ki. Röviden oda mennek ezek ki, hogy az iparos tanoncok csak iskolai bizonyítvány mellett szabadíttassanak föl, fejlesztessék a továbbképző iskolák intézménye, különösen szabad rajztermekről legyen gondoskodva és felsőbb ipariskolának egyelőre nyitassék meg egy vegyészeti, gépészeti és építészeti szaktanfolyam művezetők képzésére, az iparmúzeum pedig felsőbb ipariskolával és rajziskolával hozassék szoros összeköttetésbe.

Ezek így általánosságban nemcsak helyesek, de részben már is valóság felé közelednek. És, hogy e tekintetben úgy az iparegyesület, mint a kormány helyes úton jár, bizonyítja minden ország példája. Hiába mondják azt, hogy rendszeresen kell fejleszteni az ipart; mert az alsóbb fokon tisztán az elemi oktatás, középfokon a művezetők képzéséről való gondoskodás, legfelső fokon pedig az iparmúzeummal összekötött műrajz- és műipar-iskola legtöbb helyen elégnék bizonyított az ipar fejlesztésére. Franciaországban több mint száz éve létezik a «Conservatoire des arts et métiers»; ez és a chalonsi, angersi, aixi építészeti, gépészeti és gyári művezető-iskola nem lön rendszeresen fejlesztve, csak a szükség szerint, de nagy befolyással voltak a francia ipar fejlesztésére. Angliában a Kensington-múzeum és ennek bizottsága részéről a társadalom tevékenysége által létre jött rajz- és rendszer nélküli, igények szerint fejlett, ipariskolák segélyezése megtette a hatást, és Németországon oly sokféle alakban fejlett az iparoktatás, hogy alig ha lehetne valami elméleti rendszerrel összeegyeztetni. A porosz ipariskolák, gymnasialis vagy realiskolai tanulmányok után előkészítnek a műegyetemre; Szászországban leginkább a művezető-iskolák vannak kifejlödve; Württembergben az ismétlő, továbbképző és rajziskolák intézménye virágzik; Bajorországban pedig a kézműves-iskolák képezik az iparoktatás legszebb vívmányát.

Mindezzel csak azt akartuk bizonyítani, hogy okszerűen és tervszerűen kell ugyan nekünk is az iparoktatás terén eljárunk, de ezt az okot és tervet adja meg a mindennapi szükség, az állam, községek és társadalom anyagi ereje, áldozatképessége. Mert ha nagy chablonokat állítunk föl, főleg ha a társadalom nagy tevékenységére számítunk, keserűen fogunk

csalódni. Természetes, hogy igen jó lenne, ha a francziák legújabb (Párisban két iskolában megkísértett) három évre terjedő cursussal bíró, műhelyekkel ellátott, inas-iskolájától elkezdve, valósíthatnók az ipar és műipar legkülönbözőbb iskoláit, tervszerű rangfokozatban; de ahhoz kell nagy állami erő, a mi fölött nem rendelkezünk, mindenek előtt pedig kell nagy társadalmi áldozat-készség, a mire szintén nem számíthatunk. Igen öröndetes dolog lenne, ha az ipartársulatok és egyes gyárak saját céljaikra tanoneczképző iskolákat állítanának; erre is van külföldön példa; igen jó lenne, ha a belga, francia és angol különböző iparoktatási egyletek mintájára, vagy legalább az iparmúzeum fejlesztésére és értékesítésére egylet alakúlna, mely áldozataival ipariskolákat létesítene. A hazai ipart pártoló mozgalom ez irányba terelve, csakugyan üdvös eredményeket idézhetne elő. De mind erre bizton nem számíthatunk és ezért a népiskolai ismereteknek a műhelybe fölvétel előtt való kötelezővé tételét, a rajzoktatásnak minden fokozatban erélyesebb fejlesztését, a művezetők iskolájának már kilátásba helyezett életbe léptetését és az iparmúzeumnak valamint országos rajziskolának az iparosok által való használhatásának lehetővé tételét tartjuk most csak kivihetőnek, de egyszersmind elegendőnek egy egészségesebb fejlődés biztosítására.

Az iparos-congressus határozataiban csak a vezetésre és az úgy nevezett továbbképző iskolák követelésére nézve megy tovább, de az utóbbi fogalomnak a most is létező vasárnapi és esti inas-iskoláknak szerényebb jelentőségét adja, holott az iparosok épen ez iskolák ellen panaszkodnak legtöbbit, nemcsak nálunk, de a külföldön is, azért, hogy miattuk a tanoneczok éjjeli rendetlenségre és fegyelmetlenségre szoknak, úgy, hogy valódi paedagogiai jelentősége ez iskoláknak csak úgy lenne, ha valóban «ismétlő» és «továbbképző» iskolákká válnának, vagyis, ha már a tanoneczfölvétel föltételéül a négy elemi iskola elvégzése tűzethék ki, a mint ezt nálunk is nem egy iparos kiemelte, és a mint a német ipartörvény módosítása alkalmával nemcsak kiemelve volt ennek szüksége, hanem magában a törvényben is kívánatossága kimondva és hiányának pótlásáról gondoskodva lőn. Egyáltalában nem lenne sem társadalmi, sem ipari hátrány, hanem csak előny abban, ha képzettebb és érettebb korban fogna a tanonecz az ipar

tanulásához, sőt ekkor a mester által való házi szolgai foglalkoztatás nagy részben önkényt eselnék. E tekintetben még a bécsi kereskedelmi gremium is azt mondja, hogy «czélszerű lenne, ha a tanonczkodási idő rendesen tizennyolcz év előtt be nem fejeztetnék (minthogy pedig azt három egész négy évre teszi, tehát tizennégy év előtt nem kezdethetnék), hogy a szabad mozgás és az élet minden élvezeteinek hajhászása, minek a segéd oly gyakran oda adja magát, ne történjék még éretlen korban, gyöngé testtel és a léleknek még kevesebb erejével. Ha a népiskola teljes befejezésével, a tizennegyedik évben következnenék a tanonczévek, akkor az ipari és tudományos kiképzetés haszonnal és a testi, szellemi erő természetes fejlődésével fejeztethetnék be». Tökéletesen helyes! Igaz ugyan, hogy ez esetben nálunk a földmíves osztály legszegényebb rétegei, legelhanyagoltabb sarjadékai nem jöhetnének az iparos pályára, de azt hiszem, ez csak társadalmi előny lenne, mert el nem vonatnék haszontalan kóborlásra a földműveléstől a szükséges segédmunkás, és értelmesebb elemeket nyerne az ipar, mitől most ezek részben épen a paraszt inasok tódulása és ezek iránt kifejtett bánásmód miatt vonódnak attól vissza. Ez esetben aztán az esti és vasárnapi iskola lenne ismétlődő iskola, rajz-iskola; tehát valóban továbbképző iskola, melynek az elemi tantárgyakban képzett érettebb tanonczok valóban hasznát vennék.

A mi pedig az ipariskolák fölötti fölügyeletet, illetőleg vezetését illeti, erre az iparegyesület és congressus egyfelől Ausztriától sajátítja el azt az eszmét, hogy a közoktatási és kereskedelmi és ipari miniszterium kiküldötteiből alakuljon egy vegyes bizottság, másfelől ezt kibővíti egy (Württembergben létező) központi ipar-szaktanácscsal, melyet részben a kormány nevezne ki, részben az iparkamarák választanának és mely nemcsak erre lenne hívatva, hanem általában arra is, hogy külön, önállóan vigye az iparügyek fölötti főfelügyeletet, felügyeljen a törvény végrehajtására, összeszedje és földolgozza az iparkamarák jelentéseit az iparügyekről, és minden ipari kérdésben szakvéleményt adjon a kormánynak.

A nélkül, hogy egy ilyen országos ipartanács szükségének vitatásába bocsátkoznánk, bár létező szaktanácsok eredménytelensége nem igen biztat ilyesmire, határozottan állítjuk, hogy az iparszakoktatás és a törvény végrehajtása fölötti

felügyelet annyira kormányi föladat, hogy a két szakminiszteriumnak osztrák mintára összeállított vegyes bizottsága erre elegendő az egyöntetű eljárás és szakvélemény megállapítása végett, minden egyéb pedig a kormány és közegeinek, valamint azon tényezőknek végrehajtási körébe esik, melyek valamely ipariskola létesítésére tényleg befolyanak. Itt van szabad tere a versenynek. A társadalom, az iparosok, egyletekben, társulatokban és szövetkezetekben és a hatóságok működjenek közre az ipariskolák létesítésére, és e körül kifejtett tevékenységek, áldozataik arányában részesüljenek a fölügyeletben is, természetesen a kormánynak mindig föntartva az iskolai törvények végrehajtása és az országos érdekek fölötti föfelügyeleti jogot. A kormány tevékeny kezdeményezése, a községek és iparosok közreműködése törvénybe nem igtható; hiába akarja az iparos-congressus ennek és az ezzel járó teher arányait is törvényben meghatározni, az a termékeny és változatos élet föladata, melyet ritkán oldhat meg előlegesen a törvényhozás.

Igényeinket az iparszakoktatás terén szerény mértékre szállítók le és egészen a már létező vagy kezdeményezett alapokra fektettük azokat. De hiszszük, hogy ezek kiépítése is nagy lendületet adhat iparunknak. Mert más országok példája is bizonyítja, hogy csak magának az elemi oktatásnak és rajztanulásnak terjedése is mennyire fokozta az illető országok iparának ízlését, termékenységet és versenyképességét. És nálunk minden irányban kihatna az, mert az ipar minden faja és minden ága szoros kapcsolatban van. A képzetebb növendék könnyebben és gyorsabban tanulja meg a mesterséget, és akár műhelyben, akár a házi ipar terén szerezte legyen meg valaki a kézi és szellemi ügyességet, az fejleszti az ipart, úgy, hogy az az üdvös mozgalom, mely legújabbban oly széles körben, oly különböző ágazatban érvényesült nálunk a házi ipar terén, nemcsak azon közvetlen haszonnal jár, hogy oly elemeket szoktat ipari foglalatosságra és mellékkeresetre, melyeknek ezekre legnagyobb szükségök van, de közvetve még a magasabb ipari kiképzetésre is befolyással lesz, mert az ott hon megszerzett kézi ügyességet vagy épen gépészeti és kézműipari ismereteket (minthogy a háziipar-mozgalom a műfaragást, gépészetet, kesztyűcsinálást és a szövészetet is fölkaroltu) nagy haszonnal értékesítheti továbbképzetésére.

Az iparszakoktatás terén egyelőre a törvényhozástól és kormánytól a már kezdeményezett intézetek tovább fejlesztésével járó áldozatokat, a rajztanításnak terjesztését; az iparosok előtt fokozatosan hozzáférhetővé tételét és az ipartörvény módosításával annak kimondását kell elvárnunk, hogy iparos tanoncz ne lehessen az, ki az elemi iskolai kötelezettségnek eleget nem tett; ezt még a népoktatás érdeke is követeli; mert, hogy a tanonczot a mester rendesen iskolába nem járattja (a mely föltevésből indult ki a mostani törvény), arról bőseges tapasztalatunk van.

De az iparoktatás fejlesztésén kívül az iparosok legsürgetőbb és legmértányosabb követelése: az ipartörvény reformja. Természetes, hogy ezt sokkal inkább sürgetik, mint az előbbit, pedig az ipar ereje inkább függ attól, úgy annyira, hogy az az «ipartermelési» politika, melyet az iparegyesület tanulmánya elénk tár, kénytelen javaslatainak egész súlyát a föntebb vázolt szakoktatási kérdésekre fektetni, mert a munkaerő fejlesztésétől függ leginkább az ipar fejlődése és versenyképessége is. A második föladat, mely a társulatra és hatóságokra van utalva, mely a fegyelem, testületi szellem és segélyügy fejlesztésének a czéhrendszer megszüntével elhanyagolt terét van hívatta felölelni, a munkaerő fejlesztésének és értékesítésének inkább csak erkölcsi és negatív részére szorítkozik. De a hagyomány, mely a munkaerő kiképeztetését a czéhnél is látta, fönmaradt ma is, és ebből magyarázhatni ki azt is, hogy még az iparcongressus, sőt az iparegyesület megszürt tudományos magaslatra emelt véleményeiben is a czéhek helyét elfoglalni bívatott társulatok szervezésénél és hatáskörénél kiváló figyelem van fordítva az iparoktatásra való befolyásra, pedig az iparosok sokkal elfogultabbak, sokkal kevésbbé foglalkozhatnak a technikán kívül magasabb iparpolitikai és paedagogiai dolgokkal, hogy sem vezetésökre irányadó vagy eredményt constatáló (bíráló) ellenőrzésökre lehetne e föladatot bízni. Mert a mely perczben az iskola és a tisztán technikai kiképeztetésen kívül az ipari oktatás bármely része, vagy azzal együtt ennek eredményének bizonyítása az iparosok kezébe jut, akkor a czéhrendszer nyügei megújúlnak, a nélkül, hogy az iparoktatás fejlesztése biztosíthatnák, pedig ez a czél és nem az.

De tagadhatatlan, hogy nemcsak nálunk, hanem Ausztriában és Németországban is megvan erre a hajlam. Midőn a

magyar iparcongressus kimondja, hogy „önálló iparos csak az lehet, ki választott iparát tanulta», következésképen erről mesterétől és társulatától bizonyítványt mutat föl, akkor épen úgy meg van döntve a szabad ipar elve, mint mikor az osztrák iparkamarák kiemelik a «szakmány» munkát, illetőleg képesítettséget; vagy mikor a németországi iparosok szövetségre lépnek, melybe csak azt az iparost veszik föl, «ki legalább három évig tanulta iparát és remek készítésével (a „Gesellenstück“ kifejezés van alkalmazva) fölszabadított», midőn kötelezik magokat arra, hogy csak oly tagot vesznek föl, ki ily kötelezettséggel vállal el tanonczot és segédet, mástól segédnek föl sem fogadnak, akkor csak kizárólagos társulati ügynek, osztályérdeknek tekintik az iparszakoktatást, és azt kizárólagos befolyásuk alá akarják keríteni. Az irány fontosságának jellemzésére még csak azt említem föl, hogy a német iparos mozgalom ez irányát a porosz kormány is pártolja, legalább Maybach, kereskedelmi miniszter, egy köriratában, a hatóságokat, a tartományi kormányokat fölszólítja, hogy kezdeményezően is lépjenek föl oly társulatok és szervezetek létesítésére, milyen az osnabrücker cipész-társulaté, melynek alapszabály-tervezetét minta gyanánt mellékli is rendeletéhez. Pedig a fentebb idézett határozatok épen ebből az alapszabály-tervezetből vannak kiírva. *)

Hogy ez az irány tovább megy, mint a mennyit az ipar-szabadság eltűr, azt úgy hiszem, nem kell bizonyítani, hogy eltereli a szakoktatás ellenőrzését és eltér a társulatok természetes föladatától, az is bizonyos. De ha ettől a túlzástól, mint reactiótól óvakodni kell is, tagadhatatlan, hogy az ipartársulat és az ipartörvény tekintetében lényeges reformok szüksége mutatkozik, nemcsak nálunk, hanem Ausztriában és Németországban is. És minthogy csaknem ugyanazon elvek alapján lőn nálunk, mint Németországban az ipariügy rendezve, minthogy Ausztriában még érvényben van az 1859. december 26-iki «Gewerbe-Ordnung», de annak megváltoztatását czélzó javaslat már 1874 óta közkézen forog és a szaktestületek véleményét is bírjuk arról, így teljesen tájékozva lehetünk azon szükségek és óhajok felől, melyeket az iparosok az ipartörvény

---

*) *Verhandlungen des Vereins zur Beförderung des Gewerbfleisses*. 1879. I. Heft.

tekintetében kifejeznek, és azon hiányok felől, melyeket ez tényleg fölmutat.

Az iparügy nálunk, rövid három évtized alatt három gyökeres változáson ment át. A forradalom után 1859-ig érvényben maradt a czéhrendszer a régi szabályokkal; az 1859-iki patens életbelépteté a szabad ipart és engedélyezett ipart, a mennyiben csak nagykorúságtól és bejelentéstől föltételezte az iparúzhatési engedélyt, azonban megtartá a kötelező társulás eszméjét, sőt ennek iparágak és területek szerint való érvényesítésére a hatóságokat bízta meg. A tanonczviszonyt egészen a szabad egyezségekre fekteté. A társulatokra azonban (114-ik §.) a tanoncz- és szolgálati viszonyok fölötti felügyeletet, «rendes viszonyok» föntartását, viszályok elintézését, szakiskolák alapítását és felügyeletét, betegség és más szükség esetére segélyző intézetek alapítását és a statisztikai adatgyűjtést bízta.

Azonban jött az 1872 : VIII. ipartörvény; ez még teljesebben föloldá a kötelekeket. A társulást szabaddá, tehát nem kötelezővé tette, ezeknek céljául általában (a német ipartörvény mintájára) «közös érdekeik előmozdítását» tűzte és csak «jogot» adott munkaadók és munkások közötti viszályok kiegyenlítésére, segélyügyről nem gondoskodott; a tanonczok erkölceire, egészségére, és ha olvasni, írni, számolni nem tudnának, ismétlő iskolába járásukra való felügyelést, csak úgy általánosságban, a mesterre bízta, eltulva a házi szolgálatra alkalmazástól, végül a szállók intézményével összekötött szegődtetési kényszert megszünteté ugyan, de magokról a szállókról sem gondoskodott.

Ez intézkedések következtében az iparosok társulati szervezkedése nagyon megcsökkent. Még 1872-ben is 3349 czéh volt nálunk, míg ezek helyébe, 1878-ig, mindössze csak 1348 ipartársulat jött létre, melyek igen különböző szervezettel és elemekkel bírnak; a régi czéhek vagyonából átvett és tagsági díjjaikból gyűjtött 828,400 forintnyi vagyon fölött rendelkeznek, és még kevesebb tevékenységet fejtenek ki. Túlzás lenne azt állítani, mit Szabóky,*) hogy a társulásra «nem-kötelezettség» valódi oka hazai iparunk hanyatlásának,

---

*) *Magyarország ipartársulatai 1878-ik évben.* Dr. Szabóky Adolf.

de azt bátran lehet állítani, hogy a testületi szellem kihalására, a szállók intézményének (melyek mint munkaközvetítők és mint ideiglenes tartózkodási helyek az iparosok erkölcsi és anyagi helyzetére jótékony hatással lehetnek és egyeztethetők a szabad egyezkedés elvével is) hanyatlására, a segélyügy fölbomlására és ezekkel kapcsolatban erkölcsi sülyedésre is vezetett az a szervezetlenség, melyben az iparügyet a czéhrend-szer hirtelen megszüntetése hagyta.

És, hogy ha az osztrák iparpatens sok hiánynyal bírt is, tagadhatatlan, hogy e tekintetben legalább, czéljaira nézve (ha ezek valósításában hajótörést szenvedett is) óvatosabb és előrelátóbb volt. Hogy a társulás eszméjét a főntebb jelzett bajok orvoslására lehessen fölhasználni, szükséges annak kötelezővé tétele. Németországban ugyan csak szigorún, sőt (mint láttuk) reactionarius czélzattal is fogtak ez eszme valósításához, Ausztriában pedig az 1874-iki javaslat ellen csaknem egyhangú volt azon követelés, hogy a kötelező társulás eszméje főtartassék, úgyannyrá, hogy még a bécsi kereskedők gremiuma is az iparszabadság mellett hangsúlyozza: egyfelől a tanonczok «szabályos, alapos oktatásnak» szükségét, másfelől «az iparosok anyagi és szellemi érdekeinek megóvását, közös egyesületek, ipartársulatok és segélypénztárak» által. A magyar iparosok congressusa is a kötelező társulás eszméjét mondá ki.

A német törvényhozás még nem oldá meg e kérdést, mert, mint a birodalmi kormány mondja, egyik javaslatának indokolásában *) még további nyomozásra van szükség, de három föladatot, melyeket az osztrák patens és még most is az osztrák közvélemény, sőt a magyar iparosok congressusa is, a társulati ügygyel hoz kapcsolatba, a német törvényhozás már megoldott. E három föladat egyike a tanonczkérdés, a második az iparbíróság kérdése, harmadik a segélypénztárak szervezése és föllállítása.

Minthogy úgy a társulási kérdés, mint az iparügy terén tapasztalható bajok és az iparosok óhajai szoros kapcsolatban állanak e kérdésekkel, és minthogy a mi törvényünk csaknem szószerinti fordítása, e kérdések tárgyalásában, a német törvénynek, igen fontos reánk nézve annak tudása,

---

*) *Entwurf eines Gesetzes betreffend die Abänderung der Gewerbe-Ordnung, nebst Motiven.* Carl Heymann's Verlag. 1878.

Németország mily hiányokat észlelt és azokon miképen segített.

Az 1869-iki ipartörvény elleni sok panasz és az ipari viszonyokban tapasztalt hiányok arra indították Németországot, hogy 1874-ik január 31-én a szövetség-tanács határozata következtében a női és gyermek-munkának a gyárakban való viszonya, 1875. február 19-én pedig a segéd, tanoncz és gyári munkások helyzete kérdésében nagy enquêteat indított meg; ezek eredményét a birodalmi gyűléssel közölte és ezek alapján a következő föladatokat tűzte ki: 1. A szerződés-megszegés elleni biztosítás; 2. a tanoncz-viszonyban szigorúbb rend; 3. a fiatal munkának a különböző iparágak viszonyai tekintetbe vételével való szabályozása; 4. a munkások és munkaadók (segédek és mesterek) közti viszályok czélszerű elintézésére való intézmények föllállítása. Egy ötödik föladatot: a segélyügyet már előbb megoldá a törvényhozás. Nem hiszszük, hogy e pontok bármelyikét is alá ne írják a mi iparosaink is; és nem hiszszük, hogy ezekben reánk nézve is sürgős és fontos föladatokat ne látna az, ki ismeri ipari viszonyainkat.

Lássuk tehát, hogy Németország hogyan oldotta meg e kérdéseket, mert ez által mintegy kiegészíteni akará azon törvény hiányait, mely a mi törvényünknek is mintául szolgált. Az iparos segélyügyet két törvényben szabályozta. Az 1876-ik április 7-én kelt törvénnyel, mely szól: «Ueber eingeschriebene Hilfskassen» és a következő, ápril 8-án kelt törvénnyel, mely «Die Abänderung des Titels VIII der Gewerbe-Ordnung» tartalmazza, valamint a törvények végrehajtására vonatkozó május 15-iki miniszteri rendelettel. *) E törvényekben hatósági ügygé van téve a munkás és iparos segélyügy, mert föl vannak hatalmazva a hatóságok, hogy helyi statutumokkal «bejegyzett segélypénztárakat» alapítsanak, melyekhez minden tizenhat évet meghaladott munkás és iparos járulni tartozzék, és az ipartörvénynek épen azon (VIII. fejezet 140. §.) határozatát szünteté meg, mely a helyi hatóságoknak erre nézve kötelezően hozott határozatait helyezi érvényen kívül; igaz, hogy csak fakultative adja vissza a jogot a hatóságoknak az új törvény, de tény, hogy visszaadja; másfelől pedig az

---

*) Lásd a két törvény commentarját, C. Pareytől. Berlin, 1876. Fr. Kortkampf.

ilyen úton vagy akár csak az iparosok önelhatározásából létrejött segélypénztáraknak bejelentését kiköti; részletesen szabályozza az ápril 7-iki törvény jogait, a szervezet alapjait; morális testületté teszi, mely kötelezettségeket, tulajdont szerezhet; tizenhárom hétig biztosítja a betegeknek a feldíj-segélyt — a hatóság átlagos számítása alapján. Mindez oly gondoskodást képez a hatóság részéről, mely merő ellentétben áll az ipartörvény alapeszméjével.

De még nagyobb fontosságot tulajdonít Németország a tanonc- és iparossegéd-ügynek. Mint az ipartörvény VII-dik fejezetének módosítására (tehát a részleges reformot követi Németország) vonatkozó törvényjavaslat (melyből lett az 1878. július 17. törvény) indokolása mondja, a munkaszerződést birodalmi ügyggyé kell tenni, el kell vonni a tartományoktól. A reform alapjait az enquête és számos petitio következtében, a következő alapeszmék teszik: minden tizenhatszáz éven alúli munkásnak legyen munkakönyve, lehet azon felül lévőknek is, és hogy legyen, erre úgy a munkaadót, mint a munkást több kedvezményvel kecsegtetik. Így a viszony megszakítása és e fölötti vizsály esetén a munkakönyv a munkaadó által visszatartható; másfelől: jogtalan visszatartása büntetetik. A munkakönyvbe csak a név és munkaidő, valamint megszakítás írható be, de a segéd magaviselete vagy munkássága nem jellemezhető; bár ennek jogában áll erről külön bizonyítványt kérni. Sok petitio föltétlenül követelte a munkakönyv általános behozatalát, a mint Ausztriában is annak megtartását, nálunk pedig behozatalát követelik az iparosok; ha jól emlékszünk, az országos iparegyesületben e tárgyban 1876-ban tartott vitákból, épen azon kikötésekkel, melyeket a német törvény a magaviseletre vonatkozó megjegyzések elhagyására nézve tesz. Hogy úgy a tanoncznak, mint segédnek írásbeli szerződése is legyen mesterével, azt szintén kívánatosnak mondja a német törvény és annak terjedésére nézve azt az intézkedést teszi, hogy rövid úton való kárpótlási igényeket csakis ily szerződések létezése esetén tart fenn. De azt az enquête több helyről vett értesülések alapján constatálta, hogy a szerződés sok helyen nem volt jó hatással a munkáviszonyokra, mert magyarázatokra, makacsságra szolgáltatott alkalmat, sőt munkamegtagadással is járt. — A tanonczra nézve az új törvény szigorúbban körülírja a mester fegyelmí

jogát, ennek tanítási kötelezettségét; a fiatal munkásnak és az iskoláztatásnak, gyárban is, biztosítására: nem munkakönyvet, hanem munkajegyet hoz be; nevezetes kikötéseket tesz a fölmondás nélkül való munka-elhagyás esetére; így a tanonc egyszerűen rendőri úton visszaadatik; a mesterség-változtatást a törvény megnehezíti az által, hogy négy héttől legfőlebb három hóig terjedő próbaidőt köt ki, de ennek letelte után szigorúan körülírja a rossz bánás, betegség stb. azon eseteit, midőn a viszony megszakítható és ha a szülő vagy gyám más esetben veszi el a gyermeket, akkor hat hóig ugyan azon mesterségben való fölvétel minden iparosnak tiltva van. A javaslatban nem is volt oly határozottan körülírva a fölszabadítás, mint a hogy a törvény 129. §-a körülírja azt, e szerint a mester bizonyítványt állít ki: «a tanulás idejének tartamáról, ez alatt szerzett ismeretekről és készségről, valamint magaviseletéről»; az is ki van kötve, hogy ezt a hatóság díjmentesen hitelesítse, hol pedig «társulat vagy az iparosok más képviselte» van, ott a mester bizonyítványa helyett ezek állítják ki a «Lehrbrief»-et. Ha a munkakönyv behozatala a tanoncviszony könnyelmű fölbontásának megakadályozása, a segédek fölmondás nélküli távozása és ellenőrzés nélküli kóborlása elleni intézkedés szüksége nálunk is érezhető és Németországtól e tekintetben tanulhatunk is, úgy hisszük, hogy Németország ott egy kissé a kelletinél tovább ment, hol a képesítettséget az iparosok által testületileg akarja bizonyíttatni, mert hogy az ártatlan bizonyítvány mily könnyen lesz «remekelés»-től föltételezve, azt már az osnabrücker példával is bizonyítók.

Nem fogunk kiterjeszkedni a német törvénynek: a gyári munkára, a gyermek-, fiatal- és női munka alkalmazására, vagy a «truck- and cottage» rendszer elleni intézkedéseire, csak azt emeljük ki, hogy ezekben egészen angol intézkedéseket vett át, a munka-rendnek a gyárban kitűzése, a gyermek- és női munkának óra számra vagy heti átlagban megszabása, valamint a készpénz helyett élelemmel és lakással ellátás (ez a truck- and cottage-rendszer) tiltása részben nálunk is megvan (főleg az utóbbi korán is) részben, nálunk fölösleges, mert ilyen visszaélésekre nálunk alkalom sem igen van. Különben, hogy ezen a téren egy általános, mint Lohman mondja *) «nemzet-

*) *Die Fabriks-Gesetzgebungen der Staaten des europäischen Continents.* Von Th. Lohman. Berlin. 1878.

közi» európai jog fejlődik, azt Németország és Svájc legújabb törvényei és a francia kormány javaslatai és rendeletei is világosan bizonyítják. E tekintetben még csak arra az érdekes összehasonlításra utalok, melyet Dronke, német gyári felügyelő az angol törvényhozás fejlődése és a német ipartörvény közt tett, mert ipartörvényünk több intézkedésének és hiányának eredetét föltaláljuk abban. *)

A német törvényhozás sürgetőnek még az iparbíróság kérdésének megoldását tartá. Tudjuk, hogy ipartörvényünk is, mint a német, jogot adott az iparosoknak, hogy «iparbizottságot» alakítsanak ott, hol az iparosok, segédek és munkások nagyobb számmal laknak, az iparosok és a segédek vagy munkások köréből egyenlő számban választott tagokból; meg is bízta a községeket, hogy míg külön törvény nem intézkedik, készítsenek ezek számára szabályrendeletet; ezeknek föladata lett volna a munka vagy tanviszony megkezdésére, folytatására vagy megszűnésére, annak tartama alatt fönnálló kölesönös kötelezettségek teljesítésére, a munka- vagy tanviszony megszűnéséből keletkező kártérítési követelésekre nézve, hozni a föllebbezés kizárásával ítéletet (l. 98. §.). De a szakasz papi ron maradt; egyetlen egy ilyen iparbizottság jött létre (Miskolczon), sőt a német enquete is constatálta, hogy Németországban is igen kevés sikere lett a hasonló intézkedésnek. Ezért szükségesnek mutatkozott a reform. Már 1874-ben jött létre egy német javaslat, de az tárgyalásra sem került. A második javaslat (az elsőt az enquete megtartásának szüksége miatt tették félre) 1878-ban kelt, és általánosan behozandónak mondja az iparbíróságot, mint az indokolás mondja: «az ipartörvény (épen mint nálunk) az ipari viszályokban a hatóságok illetőségét helyezte első sorba; ezek működése ezen a téren az eddigi tapasztalatok szerint, csaknem jelentéktelen maradt, előre láthatóan az maradna jövőre is». **) Ezért helyezi az új javaslat, az iparbíróságokat előtérbe. De hogy ezek létre is jöjjenek, a hatóságokat bízta meg azok létesítésével. A bíróságok föladatául az eddigi törvényben létezőkön (és így a mi

---

*) *Die englische Fabriken- und Werkstätten-Gesetzgebung* stb. Dr. F. Dronke. Berlin 1877.

**) *Entwurf eines Gesetzes betreffend die Gewerbe-Gerichte nebst Motiven*. Berlin. Carl Heymann's Verlag. 1878.

törvényünkben is meglevőkön) kívül az új szervezetnek megfelelően a munkakönyv vagy bizonyítvány ki vagy ki nem adása fölötti vizsály elintézése is van tűzve. A bíróságok legalább négy, munkaadókból és munkásokból egyenlő arányban választott, tagból álljanak; elnök ne lehessen se iparos, se segéd, hanem más, de szakkérdéshez értő egyén és választása mindig a hatóság megerősítése alá legyen terjesztve, mert sürgős ügyekben ez egymaga is hozhat előleges ítéletet, mely jogerőre emelkedik, ha meg nem támadtatik. A bíróság költsége községi terhet képezzen. Ha tehát az iparosok önkényt iparbíróságot nem alakítanak, a községe háramlík e föladat és ha ez azt elmulasztaná, a tartományi kormány rendeli el a szervezést. A törvényhozás ily mereven nem fogadta el az eszme keresztülvitelét, csak fölhatalmazta a községeket arra, hogy ott, hol ilyen bíróságot magok az iparosok nem létesítenének, azokat létesítsék, ellenkező esetben a hatóságnál marad a bíráskodás. Ennyire legalább nekünk is valósítani kell ez eszmét, mert sokat nyer általa a munkarend és a társulási szellem, mert a hatóság különben is ritkán bekövetkező és még ritkábban sikeres beavatkozása igen kevés, mondhatni semmi hatással sem volt munkás-viszonyaink javítására. Sőt az iparosok méltán panaszkodhatnak, hogy a fölmondási határidő, a tanoncz-szerződés és ezek megszegéséből származó károk megtérítése, épen nem képezte az iparhatóságok figyelmének tárgyát, úgy annyira, hogy az iparegyesület enquêteje bizonyítja, miszerint az iparosok még a törvényben nyújtott jogok érvényesítéséről is lemondtak, oly kevés sikerrel és annyi vesződéssel járt az, és ez nagy befolyással volt a társulási szellemre, a fegyelmi viszonyokra és ezekkel együtt az ipari erő s termelési képesség csökkentésére is.

A magyar iparosok érzik e hiányokat és ezért kívánják a kötelező társulást, mert a társulatok útján vélik a tanoncz-viszony, szakoktatás, fegyelem, szakbíráskodás és testületi szellem fejlesztését elérhetni. Ezt nem mondhatjuk közvéleménynek, mert rendszeres, tervszerű kifejezésével csak az iparegyesület és némely vezetők részéről találkozunk, de hogy közérzemény, hogy Németországnak csaknem hasonló tapasztalásaival és törekvéseivel teljesen találkozik, azt kétségbe vonni nem lehet. De már tovább menni, és a társulatokat iparkamarákban, az iparkamarákat egy központi ipartanács-

ban képviseltetni, mint az iparegyesület és az iparos congressus javasolja, nincs sem ily gyakorlati példa, sem ily gyakorlati szükség által igazolva. Nem mondjuk, hogy ha nem is ily láncolatban, de egy ipartanács föllállításával (melynek csak veszedelme lenne a képviseleti alap) ne lehetne hasznos intézkedéseket tenni, mert az tagadhatatlan, hogy Németország példájánál sokkal inkább meggyőzhet a mindennapi tapasztalás arról, hogy társadalmunk tétlen, főleg pedig iparos osztályunk, úgy szólván magával jötehetetlen; ennek kezdeményezőre, ösztönzőre és vezetőre van szüksége, még az általa szükségesnek érzett intézmények létesítésében is, és mi a főntebb vázolt intézményeket szükségeseknek tartjuk az ipar fejlődése érdekében. Tehát a törvényhozásnak, kormánynak, hatóságoknak is meg kell ragadni a kezdeményezést. De másfelől a főntebb vázolt törvényhozási és hatósági intézkedéseken túl az iparosoknak kell, úgy az intézmények sikeresítésével, mint a már eddig is nyújtott (iskolai, iparmúzeumi) alkalmak föllhasználásával előmozdítani fejlődésüket. Ezt mondhatjuk nemcsak szellemi, de anyagi viszonyaikra nézve is. Az önsegélyző, fogyasztási és elárúsítási szövetkezeteknek kell pótolniok azt az űrt, melyet a czéhrendszer megszűnése hátra hagyott. A szállók intézménye jó és olcsó munkaközvetítővé nőheti ki magát, mely még területi összeköttetésben is előmozdíthatja a helyes munkafelosztást és ez által megakadályozhatja a munkaszüneteléseket vagy nagy munkaárakat, melyek egyaránt csapásai az iparnak. Hisz az angol «Trades Union»-ok szabad szövetkezetek és iparosainknál alantabb képzettséggel bíró elemekkel vegyes egyletek, de ezt a föladatot is sok helyen sikerrel oldják meg.

Hazánkban 231 iparnemet űz egy pár százezer ember önállóan, tehát csaknem egy millió közvetve él azok után. Iparunk több ágában a fejlődés és haladás szép tanúbizonyságát adta Székesfehérváron is, hol 3271 *) kiállító közül 2429 az ipar valamely fokát és ágát képviselé, a megélhetés, sőt versenyképesség több biztos jelével. Ez bizonyítja azt, hogy legyőzhetetlen akadályok, organikus bajok nem gátolják iparunk fejlődését, de a főntebb elősorolt tények bizonyítják a reform szükségét is.

*) Lásd Keleti Károly *Jelentését*. Budapest. 1879.

Csak a természetes szükséglet kielégíteni és a szükséges lépéseket idejében megtenni, nem nagy tervek, panaceák és álmok után kell kapkodni. Még kevésbbé szabad a tétlenség követeléseivel és panaszaival beérni, mert sokat kell tanulni és dolgozni a végre, hogy életerős iparunk legyen.

HEGEDÜS SÁNDOR.

AZ ELTASZÍTOTT.

Beszély.

I.

Régi meghasonlás uralkodott a két család közt, s Blakstad Bjarne nem olyan ember volt, hogy tegyen róla, valamint Ullern Hedin sem. Így aztán sandán nézegettek egymásra, valahányszor az országúton találkoztak, s az egyiknek gondja volt rá, hogy szembe ne kerüljön a másikkal a gyalogúton. De vasárnaponkint, mikor a harangszó egybehívta a községbelieket, nem igen térhettek ki az elől, hogy egymást a templom kertjében ne lássák; s így egyszer, sok évvel ezelőtt, úgy esván, hogy a prédikáció meghatotta a Bjarne szívét, ez odabólintott Hedinnek, mondván:

— Szép időnk van ma.

Hedin pedig viszonzta a bólintást, felelvén:

— Igaz a'.

«No most megtettem a kötelességemet Isten és emberek előtt», gondolá Bjarne; «ő rajta a sor, hogy a másik lépést megtegye.»

«Kényes a koma», mondá magában Hedin; «mutatni akarja, hogy ő milyen nagylelkű. De ismerem az ordast a szóréről, ha úgy megbéget is, mint a bárány.»

Hogy mi körül forgott a viszály, azt jóformán elfeledték már mind a ketten. Mindössze csak annyit tudtak, hogy mintegy harmincz esztendővel ezelőtt czivódás volt a pap meg a község népe közt a miatt, hogy szabad-e fegyvert vinni a templomba. A Bjarne atyja akkor a község szószólója volt, míg a Hedin nagyatya a lelki pásztor rendületlen védelmezőjeül lépett föl. Híre járt, hogy keményen összekaptak valahol az erdőben, s

hogy az egyik agyonszúrta a másikat, késsel. De hogy ez valóban igaz volt-e, azt senki sem tudta megmondani.

Bjarne magas volt és komor, mint szál-erdejében a vihar-verte jegenyék. Széles, símára borotvált képe, keskeny ajka, s apró, mérges szeme volt. Ritkán nevetett, s nevetése akkor is vadabbnak tetszett, mint haragja. Hosszú haját viselt, mint apái, s öltözete kétszáz év előtti divatra vallott; nadrágát térdén nagy ezüst csattok fogták össze, s vörös ujjasát bőr-öv szorítá derekához. Szeretett mindent, a mi régi volt, ruhában úgy mint szokásban, újságot nem tartott, s a vasútat és gőzhajókat az ördög találmányainak tekintette. Bjarne későn nősült meg, s házasságából két leánya született: Brita és Grimhild.

Ullern Hedint csak olyan ugorkafára kapott embernek tartották. Mindössze három nemzetséget számlálhatott hátrafelé, s alig tudta maga is, hogy nagyatyja mikép szerezte azt a pénzt, a mely lehetővé tette neki, hogy jószágot vegyen s megtelepedjék a völgyben. Hedin sokat olvasott s jártas volt a napi politikában; sőt *storthingsmandnak*, kerületi képviselőnek, is emlegették, s általános volt a vélemény, hogy ha Blakstad Bjarne olyan hatalmasan nem ellenzi, meg is választották volna, ő lévén az egyetlen «tanúlt» paraszt a völgyben.

Hedin nem volt kelletlen vendég az úri nép házaiban sem, és sokszor látták a bírók vagy a papék kártya-estéin. S mindezekért Blakstad Bjarne csak annál jobban gyűlölte őt. A Hedin neje, Thorgerda, szőke hajú, magas és izmos aszszony volt, s ő viselte gondját a gazdaságnak, míg férje a könyveit olvasgatta s az újságokból a politikát tanulmányozta; de a nyelve éles volt, s a szomszédok féltek tőle. Egy fiok volt, Halvard nevű.

Blakstad Brita, Bjarne idősebbik gyermeke, olyan leány volt, hogy öröm volt rá nézni. «Csillám-Britá»-nak hívták, mert nagyon szerette a gyűrűket, boglárokat, meg mindent a mi fényes volt. Egyszer, kislány korában, kivette a drágaságtartóból az ős családi menyasszonyi koszorút, s úgy hordozta a fején. «Vigyázz a koszorúra, gyermek», mondá neki atyja, «s ne viseld ideje előtt. Nincs mindig áldás a menyasszonyi ékszeren». A kis leány ámúlva nézett föl atyja szemébe s azt mondá: «De mikor úgy csillámlik, apa;» s attól fogva elnevezték Csillám-Britának.

S Csillám-Brita szép, kedves leánynya serdült, és a hova csak lépett, utána sereglettek a kérők. Bjarne sokszor rázta a fejét miatta, s ajkára gyakran jött korholó szó, mikor a leány mezei virágokat tűzögetett sárga fűrtel közé, vagy csillogó melltüket szúrt vállfűzőjébe; de Britának egy tekintete vagy egy mosolya teljesen lefegyverezte. Olyan vidáman tudott megtenni mindent, hogy csupa játéknak tetszett; de a munka égett a kezében, míg csengő nevetése végig járta az egész házat s napsugáros jelenléte derűt árasztott a komor ősi hajlékra. Konyhájában csak úgy tündököltek a falon a réz fazokak és kivert üstök hosszú sorai, s a tisztára súrolt tejessajtárok úgy állottak fönn a polczon, mint a díszben kivonult katonaság.

Bjarne gyakran elnézte óra-hosszat, s ilyenkor sajátságos tavaszi érzés lopózott szívébe. Apai büszkeséget érzett a leány deli természetben s pazar női szépségében. «Hej», mondogatá magában, «tisztá vér folyik az ereiben, s a milyen igaz, hogy élek, övé lesz a gazdaság.» S azután, teljesen szokása ellenére, bele-belemerült egy kis ábrándozásba, elképzelve azt az időt, mikor ő, már mint elaggott ember, a leány kezére adta a gazdaságot, ki mint tisztos családjánya ül az asztal élén, míg ő maga az unokáit lovagoltatja a térdén.

Nem csoda hát, ha jól megnézte a fiatal legényeket, a kik már kerülgetni kezdték a ház táját, s hogy gyanús szemmel méregette azokat, a kik szombat estéjét választották a látogatásukra. *) Mikor aztán Brita betöltötte a hús esztendőt, az apa úgy gondolkozott, hogy most már ideje volna, választani. Sok szép, derék legény akadt a völgyben, s Bjarne úgy gondolkozott, hogy Britának lesz esze kiválasztani a legszebbet és legderekabbat. S így, a mint a tél elkövetkezett, egyszerre ajtót-kaput tárt a község fiatalságának s vendégségeket kezdett tartani, régi előkelő szokás szerint fehérsörrel és méhsörrel. Sőt olykor beszélgetett is a fiatal emberekkel, biztatta őket férfias kedvtelésekre, fürge szökő-tánczra, s kötötte rájuk a maga-főzte italokat.

Brita úgy megtánczolt és megkaczagott, hogy a haja szinte röpködött feje körül s ezüst kőöntyűi csillogtak-csilin-

---

*) Norvégia egyes vidékein a szombat estét «leánynéző esté»-nek tekintik.

geltek kebelén. De mikor a mulatságnak vége lett, és valamelyik legény hátul maradt, hogy kezét kínálja neki: Brita hirtelen megkomolyodott, azt mondta, hogy ő még nagyon fiatal, maga sem ismeri magát s még nem volt ideje ily fontos kérdésben határozni.

Ebben múlt el a tél, s közeledett a nyár.

Szent-Iván hava közepén Brita fölment a jószággal a hodájra, *) míg húga, Grimhild, otthon maradt a ház és a gazdaság körül. Brita szerette a hegyi életet; a véghetetlen magány néha elszomorítá, de ez nem volt bánatos szomorúság, inkább csak enyhe lejjebb hangulása a kebel rikító és zibongó érzelmeinek. Ott fönnt, az öserdő mélyében úgy tetszett neki, mintha egész lényét dallamos suttogások zenéje rezegné át, a meszszeség és titokzatosság réveteg bűbájával, melyet csak érzett, de megmagyarázni nem tudott. Azok a tündéri regék, melyek régebben oly nagy helyet foglaltak el minden norvég nő képzeletében, füleibe lehelék bűvös titkaikat, s a leány oly közel s oly rokonnak érzé magát a természethez, mint más-kor soha.

Egy este, a mint a nap aláhanyatlott, s bíboros-kék pára lebegett vékony fátyol gyanánt az erdő koronája fölött, Brita magához vette kötését, s kiült a kerítés elé egy nagy mohlepte köre. Szeme végig kalandozott a tágas völgyön, mely alatta elterült, s láthatta a Blakstad-ház födelét, a mint a jegenye-fák közül átvöröslött. Elgondolkozott, hogy vajon mit csinálnak most otthon, elvégezte-e már Grimhild a fejést, hazajött-e már atyja az usztatóról, a hova a bérésekkel ki szokott menni a lovakat megfürösztteni.

Mélázásából egyszerre csak fölriasztotta valami recsegés a közel levő avar közt, s fölpillantva, egy magas, esetlen vas-kos termetű fiatal embert látott előbújni a sűrűből. Széles, de alacsony homloka, kenderszínű haja volt, mely rendetlenül csüngött le bamba, ökörfajta szemére; szája nagy volt, s a mint nyitva feledte, két sor sűrű fehér fog villogott ki belőle. Hegyes vörös süvege tarkóját verte, s noha nyár volt, vastag

---

*) Hodáj (*saeter*) alatt itt az a hegyek közt levő legelő értendő, a hol a norvég paraszt a nyarat szokta tölteni barmaival. Minden nagyobb gazdaságnak megvan a maga hodája, mely egy vagy több, kövel vagy deszkával körülkerített karám-féléből áll.

gyapot mellénye nyakig be volt gombolva. Újjasát jobb karjára vetette s kezében kötőféket tartott.

— Jó estét, — szólt Brita, — köszönöm a múltkori találkozást. *) Pedig nem igen tudta, hogy valaha találkozott volna vele.

— Hát biz' én azt a pej kanczát . . . izé . . . dadogá a legény mentegetőző hangon, s bővebb magyarázatúl rázogatta a kötőféket.

— Úgy, hát eltévedt a pejkód, — mondá a leány, s nem állhatta meg, hogy el ne mosolyodjék a legény gyámoltalanságán és ügyetlen modorán.

— El, a pejkó, — felelé amaz ugyanazon a félénk hangon; azután pedig, a leány mosolyától fölbátorodva, kiegyenesedett kissé s valamivel folyékonyabban folytatá: — Sohasem lehetett bízni az erkölcsében azóta, hogy a farkasok megkergették; mióta meg a csikáját elvették tőle, a teje nagyon bántotta, oszt' alig bírhattunk véle.

— Nem láttam erre sehol, — mondá Brita; — megszire elmehetsz, míg nyomára akadsz.

— Biz az nagyon meglehet. Pedig már el is fáradtam.

— Nem ülnél le pihenni?

A legény elszántan letelepedett a fűre, s lassan-lassan megjött a bátorsága, hogy egyenesen a szemébe nézzen a leánynak; bamba tekintete mereven reátapadt, mesterkéletlen meglepetést és bámulatot fejezve ki. Szája lassankint mosolyra szélesbedett, de mosolyában több volt a szomorúság, mint a kedv.

Britát, az első pillanattól fogva, a mint meglátta, sajátos pártfogói érzés szállta meg. Úgy bánt vele, mintha leány volna, vagy valamely alája rendelt személy. A legény, vaskos termete mellett is, a gyöngeség benyomását tévé reá; de tetstett neki az az őszinteség és nyájasság, melyet bús mosolygása s nagy, becsületes kék szemei elárúltak. Nézése az ökörre emlékeztette, de az ökörnek nem csak a bambasága, hanem egyszerűsége és jámborsága is megvolt benne.

Elbeszélgettek egy darabig az időjárásról, a barmokról, meg az aratás reményeiről.

— Hogy' hívnak? — kérdé végre a leány.

---

*) Szokásos módja az üdvözlésnek a norvégek közt.

— Ullern Hedinson Halvardnak.

E név hallatára hirtelen rázkódás futott végig a leányon s a másik pillanatban sötét pír szökött arczába.

— Én meg, — mondá lassan, — Blakstad Brita, Bjarne-lánya vagyok.

Rászögezte szemét, mintha lesné, milyen hatást tesznek szavai. De Halvard arcza most is csak azt a bánatos, szelíd kifejezést viselte, s egyetlen vonása sem árult el akár meglepetést, akár rosszakaratot.

A leány pártfogói érzése most részvétté és szánalommal növekedett. «Vagy félkegyelmű, vagy nagyon boldogtalan», gondolá, «s akkor mi jogom van zordul bánni vele?» S folytatta egyszerű, semmit mondó beszélgetését a legénynyel, mígnem ez is csaknem beszédessé lett, s mosolyának bánatosságát valami olyan kezdte föl váltani, a mi szinte hasonlított a boldogsághoz. Brita észrevette a változást s örült rajta.

Végre, midőn a nap leszállt a nyugati hegyek csúcsai mögé, Brita fölállott s jó éjt kívánt; a másik perczben a kunyhó ajtaja bezárult mögötte, s Halvard hallotta, hogy mint reteszeli el. De ő még sokáig elült ott a fűben s különös gondolatok jártak a fejében. Egészen megelégedezett a pej-kóról.

Másnap este, mikor a fejest elvégezték s a jószágot berelték a karámba, Brita ismét kiült a körre s lenézett a völgybe. Bizonyos családi rokonságot érzett az emberekkel, mikor a füstöt fölgomolyogni látta kéményeikből, s ki tudta találni, hogy mijök lesz vacsorára. A mint ott üldögélt, ismét recsegést hallott az avar közt, s Halvard ismét előtte állott, újjasával karján s ugyanazzal a kötőfékkal kezében.

— Még se találtad meg a pej-kót? — kiáltott föl a leány nevetve. — S azt gondolod, úgy-e, hogy itt lesz a szomszédságban?

— Nem tudom, — felelé Halvard, — s nem bánom, ha nincs is.

Azzal leterítette újjasát fűre, s leült ugyanarra a helyre, a hol azelőtt való este ült. Brita csodálkozva nézte, s hallgatott. Nem tudta mire vélni ezt a második látogatást.

— Nagyon szép vagy, — mondá egyszerre Halvard, olyan komolysággal, hogy őszinteségében nem lehetett kételkedni.

— Gondolod? — viszonzá a leány víg kacajjal. Csaknem gyermeknek nézte a legényt s esze ágában sem volt, hogy séítve érezze magát. Sőt olyasformát érzett, mintha jól esnék neki.

— Az este óta egyre csak rád gondoltam, — folytatá Halvard ugyanazon a zavartalan hangon. — S úgy gondoltam, hogy ha meg nem haragudnál rám, hát szeretnélek még egyszer megnézni. Egészen másféle vagy te, mint a többi nép!

— Isten rossz néven ne vegye a bolond beszédedet, — fakadt ki Brita nevetve. — Nem; igazán nem haragszom rád; épen úgy nem jutna eszembe rád haragudni, mint — mint arra a borjúra, tevé hozzá, más hasonlat hiányában.

— Te azt gondolod, hogy én nem sokat tudok, — dadogá Halvard. — Nem is tudok, — tevé hozzá, s a bánatos mosoly ismét arczára ült.

Az elkövetett hiba érzete lüktetve kergette a vért a leány ereiben. Láta, hogy igaztalan volt. Halvardnak nyilván több érzéke, vagy legalább finomabb ösztöne volt, semmint róla föltette.

— Halvard, — rebegé Brita, — megbántottalak. Hidd meg, hogy nem rossz szándékból tettem, s ezerszer bocsánatot kérek tőled.

— Nem bántottál meg, Brita, — viszonzá Halvard, elpirúlva, mint valami leány. — Te vagy az első, a ki nem éreztetni velem, hogy nem vagyok olyan okos, mint más.

Brita kötelességének érezte, hogy ő is nyílt és bizalmas legyen iránta; s hogy kényesnek ne tessen, vagyis inkább hogy egyenlő lábon álljanak egymással, Halvard is bepillantván az ő lelkebe: a leány beszélt neki napi foglalatosságairól, az atyja házában folyt vidám vendégségekről, meg a mulatós legényekről, a kik nálok tánczra gyülekeztek. Halvard figyelmesen hallgatta beszédét, komolyan nézett arczába, de világért sem szakította félbe. Azután ő is leírta neki a maga csendes, szókimondó módja szerint, hogy az apja mint szidja szünetlenül, mert nem vidám s nem törődik politikával, újsággal, meg hogy az anyja mint sebzi éles nyelvével, csúfot úzva belőle még cselédek és idegenek előtt is. Fogalma sem látszott lenni olyasmiről, hogy helytelen, a mit beszél, vagy hogy nevetséges színben tünteti föl magát. Modora olyan egyszerű és

őszinte volt, hogy a mit Brita másban valószínűen furcsának talált volna, ő benne egészen természetesnek talált.

Csaknem éjjél volt már, mikor elváltak. Brita alig aludt egész éjjel s szinte haragudott magára azért az érdeklődésért, a melyet ez együgyű fiú iránt táplált.

Másnap reggel feljött az atyja, hogy meglátogassa leányát, s megnézzze, mit csinál a jószág. Brita érezte, hogy veszedelmes volna egy szót is szólni neki Halvard felől, mert ismerte atyja természetét s félt a következményektől, ha egyszer nyomára akadna titkának. Kerülte is az alkalmat, hogy szóba ereszkedhessenek, s annál többet foglalatoskodott a jószág és a főzés körül. Bjarne csakhamar észrevette a leány elfogódottságát, de természetesen nem is sejtette az okát.

Mielőtt elment, megkérdezte tőle, hogy nem érzi-e magát nagyon egyedül a hodájon, s nem volna-e jó, ha felküldene hozzá egy leány-cselédet. Brita erősen bizonyozott, hogy ez teljességgel szükségtelen; a pásztor-gyerek, a ki ott volt, hogy segítsen neki, elegendő társaság. Este felé Bjarne megrakta lovait bődönökkel, a melyek gomolyával és vajjal voltak tele, s lefelé indult a völgybe. Brita sokáig nézett utána, a mint alább-alább haladt a sziklás lejtőn, s nem titkolható maga előtt, hogy megkönnyebbülten érezte magát, mikor végre az erdő eltakarta szemei elől.

Egész nap nehéz szívvel járt-kelt, mintha valami teher nyomta volna keblét, a melyet nem tudott lerázni. Ki volt az, a ki így közéje állott neki és atyjának? Félt-e ő valaha az atyjától, s örült-e, ha távol tudta magától? Hirtelen keserűség fogta el valóját, mert vívódásában Halvardot okolta mindenért, a mi vele történt. Leborúlt a föbe, s szenvedélyes, görcsös sírásra fakadt; bűnös volt, véghetetlenül nyomorú — s mind csak olyan emberért, a kit alig ismert két nap óta. Ha most ide vetődnék, megmondaná neki, hogy mivé tette őt; s kívánsága bizonyosan meghallgattatott, mert a mint szemét fölvetette, Halvard ott állott mellette, azzal a szomorú vonással szája körül, melán nézve rá azokkal a nagy becsületes szemekkel.

Brita érzé, hogy mint lesz semmivé szándéka; Halvard olyan jónak és olyan boldogtalannak látszott. Azután megint eszébe jutott atyja és saját rosszasága, s keserűsége ismét fölgerjedt.

— Eredj innen, — kiáltá, félig neheztelően gyöngéd, félig daczos hangon. — Eredj, ha mondom; nem akarlak többé látni!

— Elmegyek akár a világ végére is, ha úgy kívánod, — felelé Halvard, különös eltökéltséggel.

S azzal fölvette újjasát, melyet a földre ejtett volt, lassan megfordult, még egy hosszas pillantást vetett reá, véghetetlenül szomorú és reménytelen pillantást — és elindult.

A leány keble hevesen zihált — lelki mardosás, vonzalom és gyermeki kötelesség viaskodott kétségbeesetten szívében.

— Nem, nem! — kiáltá utána, — miért mégy? Nem úgy gondoltam. Csak azt akartam . . .

Halvard megállott, s ép oly eltökélten jött vissza, a mint elindult volt.

Miért írnám le az ezután következett napokat? Hogy Brita szíve miként lett egyre nyugtalanabbá; hogy mint ébredezett föl hirtelen éjente s látta azokat a nagy kék szemeket, a mint búsan néztek reá; hogy olykor mint kárhoztatta magát és őt, s mint érezte keserű fájdalommal, hogy elpártolt azoktól, a kik eddig a legközelebbek és legkedvesebbek voltak szívének. S különös, épen ez az elszigetelődés atyjától annál kétségbeesettebb ragaszkodásra bírta ő hozzá. Úgy tetszett neki, mintha atyja valósággal eldobta volna magától. Hogy ő maga volt az, a ki az első lépést tette, az alig jutott eszébe. Hajh! keserve ép oly esztelen volt, mint szerelme. Hogy mily különös, ferde okoskodások következtében gyökerezett meg lelkében ez a meggyőződés, azt nehéz volna megmondani. Elég tudni azt, hogy asszony volt és szeretett. Maga is tudta, hogy esztelen, s épen ez a tudat vontá annál reménytelenebbül ama labirinth tévetegebe, a melyből nem látott menekvést.

Halvard olyan rendesen jelent meg, mint a nap. Brita tudta, hogy csak egyetlen szavába kerül, hogy örökre száműzze őt magától. S hányszor határozta el, hogy kimondja ezt a szót! De nem mondta ki soha. Olykor egy csapat legény jött fel a völgyből, vidám estét tölteni a hodájon; de Brita nem ügyelt rájuk, s ők csakhamar eltűntek.

Így telt el a nyár múltó öröm- és bánat-érzetek közt. Brita régen tudta már, hogy Halvard szereti őt; s midőn végre

a lassú vallomás bekövetkezett, az semmivel sem gyarapította boldogságát; csak félelmét növelte a jövőre nézve. Sokféle tervet szőttek össze azokon az estéken; de a tél egyszerre csak meglepte mind a kettőjüket, a jószágot letereleték a hegyről, s ők elváltak egymástól.

Bjarne hosszasan s szorongva nézett leányára akkor reggel, mikor eljött érte, hogy hazavigye. Brita nem viselt többé gyűrűt és boglárt, s ez keltette az apában azt a gyanút, hogy a leánynak valami baja van. Azelőtt nem szerette, hogy sokat visel; most azon evődött, hogy egyet sem visel.

II.

A tél már jóformán elmúlt, s Brita az egész idő alatt alig látta Halvardot egyszer is. Igen, egyszer — karácsony napján volt — át mert pillantani hozzá a templomban, s ott látta, atyja mellett ülve s a semmiségbe bámúlva; de a mint az ő tekintetével találkozott, elpirult s buzgón kezdett levelezni zsoldtárában. Britának rosszúl esett, hogy nem iparkodott vele találkozni; sok este eljárkált egyedül a folyó partján — hátha eljönne; de hiába várta. Azt kellett hinnie, hogy a Halvard atyja megtudott valamit s szemmel tartja fiát. E közben a sötét felleg egyre sűrűbbre tornyosult feje fölött; mert titok rágódott szíve gyökerein. Iszonyú bizonytalanság és szenvedés ideje volt ez — olyan, a milyet férfi sohasem ismer, olyan, a milyet csak asszony tud elviselni. Szinte megkönnyebbülés volt, mikor a felleg szétszakadt s a zivatar kitört belőle, a mint meg is történt.

Egy vasárnap, április elején, Bjarne nem jött haza a rendes időben a templomból. Leányai hiába várták az ebédvel, s végre nyugtalankodni kezdtek. Nem volt szokása rendetlenül járni haza. Épen ekkor nagy izgalom uralkodott a völgyben; kiütött az «Amerika-kórság». Nagy hajó álldogált künn a révben, hogy a kivándorlókat elszállítsa; s alig volt család, mely ne siratott volna egy derék fiát vagy szép szeretett leányát. Az öregeknek persze itthonn kellett maradniok; s mikor a gyermekek elmentek, mi is maradt számokra egyéb, mint lefeküdniök és meghalniok? Amerika oly meszsze volt nekik, mint ha valami más plánétában volna. A családi érzelem kü-

lönben mindenkor uralkodó volt a norvég ember szívében; gyermekeinek él s szinte újra átélni látszik életét ő bennök. Legnagyobb büszkesége, hogy föl tudja vinni vérségét egészen a Sverre és Szent-Olaf korába, s ugyan ily önbizalommal reményli nemzetsége kiterjedését a jövőben ugyanazon a talajon, a hol egykor gyökeret vert. Ekkor eljön a vihar a nyugati tengerekről, bírkozik a hajthatatlan törzsszel és eltöri; s a széthulló ágak szerteszűllenek az ég mind a négy tájára. Nem csoda hát, ha, miként a koronáját vesztett fa, ereje meg van törve s csak arra vár még, hogy porrá oszoljék s elhaljon.

Blakstad Bjarne, a milyen makacs vén honfi volt, mindig kíméletlenül küzdött az Amerika-düh ellen, s leányai most is azt reménylették, hogy talán azért maradt oda, hogy a nyughatatlan fiatalokat szülőföldjük iránt való kötelességeikre emlékeztesse vagy hogy megfélemlítsen valami vakmerő kívándorlási ágenst, a ki nagyon is hangosan ösztökelte a népet. De már nyolcz óra volt, s Bjarne még sem jött. Az éj sötét volt és fürgeteges; hideg daraeső verdeste az ablaktáblákat s a szél beharsogott a kéményen.

Grimhild, a fiatalabb leány, nyugtalanúl szaladgált ki s be, s csapkodta maga után az ajtókat. Brita szorosan a falhoz kuporodott a szoba legsötétebb zugában. Valahányszor a szél megrázta a házat, föl-fölriadt; azután megint leült és borzongott. Borús sejtelmek töltötték el keblét.

Végre — az óra épen tízet ütött — a benyílóból nesz hallatszott. Grimhild az ajtóhoz rohant s fölrántotta. Magas, görnyedő alak lépett be; ruhájáról a leány atyjára ismert.

— Szent Isten! — kiáltá, s hozzá sietett.

— Eredj tőlem, gyermek, — mormogá az apa oly hangon, mely szokatlanul barátságtalannak tetszett, s durván eltaszítá magától. Egy pillanatig merevül állott, majd az asztalhoz támolgott, s súlyos zökkenéssel egy székre roskadt. Úgy maradt ott, könyökét térdén nyugtatva s meredten nézve a földre. Hosszú haja nedves csomókban csüngött le arczára, s szája körül a redők mélyebbeknek és komorabbaknak látszottak, mint rendesen. Olykor-olykor fölsóhajtott, vagy mély hangon nyögött.

Egy idő múlva tekintete nyugtalanul kezdett kalandozni a szobában, s midőn elérte azt a zugot, a hol Brita ült, hirtelen felszökött, mintha mérges fulánk nyilamlott volna

testébe, fölkapott egy égő üszköt a tűzhelyről s a leányhoz rohant.

— Mondd, hogy nem láttam! — tört ki, rekedt suttogással, karon ragadva a leányt s egészen arczához tartva az égő üszköt. — Mondd, hogy hazugság — fekete, alávaló hazugság!

A leány lassan hozzá emelte szemét s elszántan nézett szemébe.

— Hah! — folytatá az apa ugyanazon a rettentő hangon, — azt mondtam nekiek is a templomnál — hazugság — pokoli hazugság! S vérét ontottam — vérét, mondom — a rágalmazónak. Ha, ha, ha! Milyen vígan buzogott ki belőle!

Brita arcát majd vér, majd sápadtság borítá el. De önuralmát — különös! — mégsem veszté el. Maga is csodálkozott nyugodtságán. Oh, nem tudta, hogy olyan nyugodtság volt az, mely iszonytatóbb a kinnál — egy elveszett és reménytelen szív teteme.

— Gyermek! — folytatá Bjarne, s hangja természetesebb csengést öltött, — miért nem szólsz? Elragalmaztak, gyermek, mert szép vagy; irigykedtek reád! . . .

S ismét, csaknem esengve folytatá:

— Nyisd föl ajkadat, Brita, s mondd atyádnak, hogy tiszta vagy — szeplőtelen, mint a leesett hó, gyermek — én édes — én szép gyermekem!

Hosszú, kínos szünet következett, melyben az égő üszök ropogása s az öreg ember nehéz lélekzése volt az egyetlen hang, mely a csöndet megtöré.

Halványan, mint márvány-kép, állt előtte a leány; egy mentegetőző szó, egy bocsánatot kérő hang sem hallatszott; csak ajkainak görcsös vonaglása árulá el a benne viharzó életet.

Bjarne kebléből minden pillanat jobban-jobban ölte ki a reményt. Arczát félelmes volt látni. Rémület és kegyetlen, féktelen gyűlölet torzítá el vadul vonásait, s bozontos szemöldökei alatt parázsként égtek szemei.

— Rima! — ordítá, — rima! . . .

Hideg szélroham zúdult be a szobába. Az ablak megrázódott, az ajtó fölcsapódott, mintha egy erős láthatatlan kéz érintette volna meg — s az öreg ember egyedül állt ott, feje fölött tartva a lobogó üszköt . . .

Éjfélt után volt; a szél már elült, de a hó egyre hullott, vastagon és nesztelenül, eltemetve nyomot és sövényt hideg és fehér leple alá. Ő csak futott tovább — tovább s egyre tovább. Hova? azt nem tudta. Hideg merevültség zsibbasztá el érzékeit, de lábai egyre vitték ellenállhatatlanul tovább. Mintha sötét áradat ragadta volna el; csak annyit érzett, hogy hánnyák a habok, s nem gondolt azzal: merre viszik. A dermesztő kábultság daczára is, mely ránehezedett, teste olyan könnyűnek tetszett, mint a pehely. Végre, — nem tudá, hol, — a tenger zajgása morajlott fülebe, kellemes melegség engesztelé föl érzékei dermedtségét, s ő derülten úszott a felhők — aranyos, verőfényben fürdő felhők közt . . .

Mikor szemeit fölnyitotta, kényelmes ágyban találta magát, s egy nyájas, anyai arcú asszony ült mellette. Álomnak rémlett ez is, s ő nem iparkodott magának számot adni arról, a mi olyan különösnek és megmagyarázhatatlannak tetszett.

Mint utóbb elmondták neki, egy halász úgy találta meg a tengerparton egy hófuvásban; hazavitte kunyhójába s a felesége gondviselésére bízta. Ez volt ittlétének másod napja. A halászok tudták, hogy kicsoda, de ajtajokat zárva tartották, s senkinek sem mondták meg, hogy nálok van.

Brita megindulás nélkül hallgatta a jó asszony elbeszélését; a gondolkozás elviselhetetlen erőfeszítésnek tetszett. De harmadnapra, midőn gyermeke megszületett, lelke egyszerre fölocsúdott révedezéséből, s ő nyugodtan érlelé terveit. A gyermekért elhatározta, hogy élni fog és dolgozni. Azon este egy kis fiú hozott neki egy csomagot. Fölbontotta; ott-hon maradt ruhái voltak benne, és — ékszerei. Tudta, hogy testvére küldte; volt tehát valaki, a ki még most is szeretettel gondolt rá. S első indulata mégis az volt, hogy visszaküldi az egészet, vagy bele dobja a tengerbe. De rátekintett gyermekére és megadta magát.

Elmúlt egy hét, s Brita fölépült. Halvard felől nem hallott semmit. Egy éjjel, a mint félálomban szunnyadt, úgy tetszett neki, mint ha egy halvány, ijedt arcot látott volna az ablaktáblához szorúlva, s merően bámulva reá és gyermekére. De az pusztá álom is lehetett. Mert lázas képzelődése az utóbbi napokban gyakran áltatta ilyen látományokkal. Gyakran gondolt ő reá, de — különös — nem keserőséggel többé, hanem szánsalommal. Ha elég erős lett volna arra, hogy gaz

legyen, gyűlölni tudta volna; de gyöngé volt, s így csak szánhatta.

Egy este azután, mikor hallotta, hogy az amerikai hajó hajnalban útra kél, karjára vevé kis fiát, gondosan betakargatá saját ruháiba, s lement a tengerpartra, egyedül. Szeszélyes alakú óriási felhők üzték egymást vadúl a látkörön végig, s olykor-olykor kiviláglott a vékony újhord a köztök támadt sötétké szakadásokból. Brita találomra választott ki egy csolnakot, s már épen el akará oldani, mikor egy emberi alakot látott óvatosan lépkedni a köveken s tétovázva közeledni feléje.

— Brita, — hallatszott suttogó hangon a partról.

— Ki az ?

— Én vagyok. Apám mindent tud. Majd hogy agyon nem vert; meg anyám is.

— Azért jöttél, hogy ezt megmondd?

— Nem, szeretnék valamivel segíteni. Az utolsó napokban mindig azon voltam, hogy találkozhassam veled.

S ezzel egészen a csolnakhoz ért.

— Köszönöm; nincs szükségem segítségre.

— De, Brita, — esengett amaz, — nézd, eladtam a puskámat, meg a kutyámat, meg mindenemet, a mim volt; ezt kaptam érte.

Kinyújtá kezét s egy vörös kendőt adott oda neki, a melynek egyik sarkába valami nehéz holmi volt belekötve. Brita gépiesen nyúlt utána, kezében tartá egy pillanatig, s azután meszsziire kihajítá a vízbe. Mély megvetés és szánalom mosolya vonúlt át arcán.

— Isten áldjon meg, Halvard, — mondá nyugodtan, s vízre taszítá a csolnakot.

— De, Brita! — kiáltá Halvard kétségbeesetten, — hát mit kívántál volna, hogy tegyek ?

Brita fölemelé a gyermeket karjaiba, s a maga mellett levő üres helyre mutatott. Halvard megértette a jelt s egy pillanatig habozva állt ott. Azután hirtelen arcához kapta két kezét s könyekre fakadt . . .

Brita fél óra múlva a hajóhoz ért, s midőn a hajnal első pírja földerengett a látkörön, a szél kidagasztá a vitorlákat s a hajó nyugat felé sikamlott, amaz ország felé, a hol otthont találnak azok, a kiket szerelem és balsors számkivetett.

Hosszú, fáradságos út volt. A hajón volt egy öreg angol pap, a ki ritkaságokat gyűjtött; Brita eladta neki gyűrűit és boglárait, s több pénzt kapott értök, mint a mennyi az útasra kellett. Alig szólott máshoz, mint gyermekéhez. A községebeliék, a kik ismerték, elhuzódtak tőle, s ő hálás volt irántok, hogy így tettek. Reggeltől estig ott ült egy sarokban, a teher-csomagok közt, s nézegette ölében nyugvó kis fiát. Minden reményét, jövőjét, életét, a gyermekbe helyezte. Magának már nem remélt semmit.

— Nem adhatok neked hazát, gyermekem, így beszélgetett hozzá. — Soha sem fogod megtudni annak a nevét, ki életedet adta. Együtt fogunk küzdeni ketten, s a milyen igaz, hogy Isten van az égben, a ki lát bennünket, nem fogja megengedni, hogy egyikünk is elveszszén. Ne bolygassuk, gyermek, a múltakat. Föl fogsz nőni és erős léssz, s anyádnak veled együtt kell erősödni.

Az utazás harmadik hetében az angol pap megkeresztelte a gyermeket; anyja Tamásnak nevezte, ama napról, a melyen világra jött. Ne tudja meg soha, hogy Norvégia volt anyja hazája; azért nem adott neki olyan nevet, a mely nemzetségére vallana.

Egy reggel, június elején, földet értek s előttük volt a nagy Új Világ.

III.

Minek szóljak a szünetlen gondról, szenvedésről és terhes munkáról, mely Brita életének ez új földön töltött első néhány hónapját csak folytonos létért való küzdelemmé tevő? Ismeri e sorsot minden kivándorló, a ki bátor szívvel és üres zsebbel jött ide. Legyen elég csak annyit mondanom, hogy a második hónap végén sikerült szolgálatot kapnia, mint fejőleány, egy családnál, New-York szomszédságában. Népének sajátságos nyelvtelhetségével csakhamar megtanult s jól beszélt angolul. Földieitől olyan távol maradt, a mennyire csak lehetett; nem magáért, hanem fia érdekében; mert a gyermeknek erőssé és nagygyá kellett nőnie, s születésének tudomása megrendíthetné erejét s megtörhetné bátorságát. Ugyanez okból cserélte is föl festői norvég öltözetét az ide való népviselettel. Mrs. Britának szököltatta mindenki, mely név, angolosan

ejtve, Mrs. Brightnak hangzott, s végre is csak erről a névről ismerték a környéken.

Így múlt el öt év; nagy kivándorlási mozgalom indult meg ekkor a távol nyugat felé, s Brita, sokadmagával együtt, elment Chicagóba. 1852-ben érkezett oda s egy ír özvegyasszonyhoz költözött, ki egy kis kunyhóban lakott az akkor úgynevezett külső városszélen. A kik akkor látták kijárni a favágó helyekre s férfi-munkát végezve; alig ismertek volna benne a pajzán Csillám-Britára, a ki régente olyan vígan lejtette a szökő-tánczot a Blakstad-ház kivilágított csarnokaiban. S valóban szomorúan elváltozott!

Vonásai élesebbek lettek, s szája körül a merev vonalak szigorúságot, csaknem ridegséget fejeztek ki. Világos kék szemei, mintha megnagyobbodtak volna, s fényök titkolózást, örökké éber gondot árult el. Csak sárga haja állott ellent az idő és bú hatalmának; most is csak olyan dús és hullámos fürtökben gyűrűzött alá síma fehér homlokára. Szinte röstellte is ezt, s nagy ügygyel-bajjal iparkodott belészorítani valami józan, tisztes főkötőbe. Csak éjente, mikor egyedül ült, fiával beszélgetve, bocsátotta ki bőrtönéből; s ilyenkor a fiú nevetgélt s játszadozott anyja hajával, s gyermekesen elcsodálkozott azon az ellentétén, mely e komoly arcz s ez ifjúi, leányos fürtök közt volt.

A kis Tamás nagyon különös gyermek volt. Igazi norvég ízlése volt a mesés és phantastikai dolgok iránt, s bár sohasem hallott egyetlen regét is a *Necken*ről vagy a *Hulderről*, gyakran meglepte anyját a képzelt eremények legszeszélyesebb összehordásával s még merészebb személyesítésekkel, a minők valaha Norvégia regés földjéből fakadtak. Az anya mindig fékezni iparkodott őt, valahányszor e képzelmi szárnyalásokba kalandozott, s a fiú végre úgy tekinté ezeket, mint helytelen és vétkes dolgokat. A gyermek, a mint nőttön-nőtt, gyakran meglepően emlékezteté az anyát saját atyjára, inkább az ő, mint a Halvard fajára ütven. Csak világos szőke haja s kissé vaskos termete vallhatott arra, hogy az utóbbinak a fia. Heves természete volt, s gyakran szomorítá anyját nyakasságával; azután pedig a megbánás nagy kitörései következtek, a mi még jobban szomorítá az anyát. Mert attól félt, hogy ez gyöngeség jele.

— Pedig erősnek kell lennie, — mondá magában. —

Elég erősnek arra, hogy legyőzzön minden akadályt s nagy nevet szerezzen magának; elég erősnek arra, hogy áldja azt az anyát, ki névtelenül szülte e világra.

Különös, hogy Brita, a mennyire szerette e gyermeket, oly ritkán kényeztette anyai czirógatással. Vezeklés volt ez, melyet magára szabott, hogy bűneért megszenvedjen. Csak néha, mikor sokáig fönn virasztott, s tekintete, szinte véletlenül, ráesett arra a kis orczára ott a vánkoson, az álom édes öntudatlansága lágy, láthatatlan fátyolként nyugodván rajta — borúlt reá hirtelen, csókolgatta s sugdosott gyöngéd neveket fülebe, míg könnyei forrón és rohamosan omlottak sárga hajára és rózsás arczára. A gyermek ilyenkor azt álmodta, hogy fönn úszik a magasban, sugárzó erdők fölött, s anyja, hervadt ifjúságának egész bájában tündökölve, repül előtte, aranyvirágokat hintve útjára.

Ezek voltak legboldogabb pillanatai Brita örömtelen életének, s ezek sem voltak keserűség híján; mert örömeztébe mindig beférközött egy félenk, aggályos gondolat, mely annál rettentőbb volt, mert olyan lopva jött, olyan nesztelenül, olyan hívatlanul. Nem vétke büntetéseül adatott-e neki ez a gyermek? Volt-e hát joga az Isten csapását áldássá változtatni? Megadta-e ő az Istennek «azt, a mi az Istené», a mióta minden gondolata, minden reménye, egész valója ez egyetlen földi dolog körül, fia, szenvedésének gyermeke körül forgott? De Brita nem olyan természetű volt, hogy nehéz kérdésektől visszariadt volna; nem, bátran szembeszállott velök, ha már előtte voltak, szilajul megküzdött velök, levereték, s a vértanú buzgóságával kelt ismét föl, megújítani a harczot. Hiszen az Isten maga küldte reá ezt a tépelődő kétséget, s kötelessége elviselni a ráért terhet. Így okoskodék Brita.

E közben az évek tovasuhantak, s nagy változások mentek végbe körülte.

Azt a néhány száz dollárt, melyet a Chicagóban töltött első három év alatt megtakaríthatott, egy darab földbe fektette bele. Időközben a város nagyot terjedt, s 1859-ben ötezer dollárt kínáltak földeért; elfogadta az ajánlatot s ismét vett egy darabka földet, a várostól nem messzire. A fiú nyolcz éves kora óta a községi iskolába járt s meglepő előmenetelt tett. Iskola után minden nap ott várta az anya az ajtó előtt, kézen fogta s úgy vezette haza. Ha a többi fiúk közül valame-

lyik csúfolódni merészelt anyjával vagy ő vele incselkedett anyássága miatt, az a fiú bizonyosan kék folttal ment haza. Tamás csakhamar megállapította tekintélyét iskolatársai közt, mert legerősebb fiú volt a vele egyidősek közt s mindig kész oltalmazni és védelmezni a gyöngét és védtelent.

Mikor Bright Tamás (mert ezen a néven ismerték) tizenöt éves volt, írnoki állomást ajánlottak neki egy faüzletben; s ő anyja beleegyezésével elfogadta az ajánlatot. Szép fiú volt már, szálas és izmos, tiszta komoly arcú. Esténként könyveket hozott haza olvasni, s minthogy Brita mindig érdeklődött az iránt, a mi őt érdekelt, csakhamar együtt tanulmányozott és vitatott vele oly dolgokat, a melyek régebben meszsze túlestek volt fogalmi körén. Fia unszolására abban kellett hagynia munkáját a fűrészelő vállalatnál, s most otthon tölté napjait, varrással, olvasással s egyéb olyan dolgokkal foglalkozva, a melyekkel az asszonyok üres óráikat eltölteni tudják.

Egy este, mikor már Tamás tizenkilenczedik évében járt, komolyabb arczczal jött haza az irodából, mint máskor. Az anyja éles szeme rögtön meglátta, hogy bántja valami, de nem szólt.

— Anyám, — szólt végre a fiú, — ki az én apám? Él-e még, vagy meghalt?

— Az Isten a te atyád, fiam, — felelé az anyja, reszketve. — Ha szeretsz, ne kérdezz többet.

— Szeretlek, anyám, — mondá a fiú komoly tekintettel, melyben az anyja a gyöngédség és szemrehányás vegyülékét vélte látni. — Úgy lesz, a mint mondád.

Most történt először, hogy pirúltni volt oka fia előtt, s ez az érzés csaknem lesujtotta. De nagy erőfeszítéssel mégis legyőzte és külsőleg nyugodt maradt. Tamás föl s alá kezdett járni a szobában, lehorgasztott fővel s hátra kulcsolt kezekkel. Az anyának egyszerre csak eszébe jutott, hogy fia már felnőtt férfi, s hogy ő többé nem lehet már neki az, a mije eddig volt, gyámola és oltalmazója.

— Ah! — gondolá, — csak azt engedje meg az ég, hogy anyja maradhassak; imádni és áldani fogom érte.

Ez a tárgy ezúttal merült föl először, s számos kételyt és számos kérdést támasztott a szorongó anyja lelkében. He-lyesen cselekedett-e, midőn eltitkolta előtte azt, a mit jogosan követelhet megtudni? Mi oka volt arra, hogy származását és

szülőföldjét homályban tartsa előtte? Azt óhajtotta volt, hogy férfiúvá erősödjék, bünt nem ismerve, hogy fennen hordhassa fejét s félelmetlenül nézhessen szemébe a világnak. Igen, de nem rejtett-e mindezekben egy lappangó önző gondolat, a félelem, hogy elveszti szeretetét, a vágy, hogy tisztán és szeplőtelenül álljon fia előtt?

Brita alig mert felelni e kérdésekre, mert nem tudta, hogy legtisztább indokaink is csak szegényesen állják meg a kutató vizsgálódást. Azt kezdé gyanítani, hogy fiával való egész bánása helytelen volt, elejétől kezdve. Miért nem vallotta meg neki a rideg valót, ha megvetné is érte, ha piruló bűnösként kellene is előtte állnia? Gyakran, a mint a benyilóban lépteit hallá, mikor munkájából haza jött, megkeményíté szívét s ajkán lebegett a szó: «Fiam, törvénytelen vér vagy, bűn szülöttje, anyád pedig száműzött bujdosója a föld kerekiségének». De mikor azokkal a nyugodt kék szemeivel találkozott, s látta azt a gyanútlan nyíltságot modorában, s azt a reményteliséget, melylyel a jövőbe nézett: asszonyi szíve visszariadt kötelességétől, kisietett a szobából, s leborúlt az ágyára és sirt. Küzdött még az Istennel is imájában, mígnem azt hívé, hogy már az is elhagyta.

Így múltak el hónapok és évek, s a szünetlen gond és szorongás megtámadta egészségét. Halvány lett és ideges, s bántotta a legcsekélyebb zaj is. Fiával való bánásmódja föltűnően elváltozott, s az csakhamar észrevette ezt, de nem szólt. Az anya gondosan örködött fia kényelme fölött, szinte aggályosan előzte meg kívánságait, s örökké éber figyelmességet tanúsított iránta, mintha nem fia, hanem ura és parancsolója lett volna.

Mikor Tamás a húsz évet betöltötte, társ lett addigi főnöke üzletében, s szerencséje évről évre gyarapodott. Anyja birtokának eladása által csinos kis vagyonhoz jutott, s ebből szép, kényelmes házat építtethetett a város egyik legszebb részében. Anyagi körülményeik ekként nagyon megjavultak s több kényelem és fényűzés kínálkozott Britának, mint a menyit valaha kívánt; de egészsége meg volt törve, s az orvosok kijelentették, hogy egyévi külföldi utazás s Olaszországban való hosszasabb tartózkodás talán helyreállíthatná. Tamás maga is sürgetni kezdte anyját, míg végre engedett.

Egy derült májusi reggelen indultak el ketten New-

Yorkba, s három nappal utóbb Európa felé vitorláztak. Hogy mely országokat fogják meglátogatni, azt még alig határozták el, de rövid ideig tartózkodván Angliában, ismét egy gőzösön találjuk őket, Norvégia felé igyekezve.

IV.

Szent-Iván hava, a milyen enyhe és meleg, gyakran egy óriás erejével és hangjával látogat el Norvégia *fjord*-völgyeibe. A jéghegyek tántorognak és mormognak, mintha mérgelednének saját gyöngeségökön, s roppant kö- és jég-görgetegeket zúdítanak alá a völgyekbe. A folyók megdagadnak és zsörtölődő harsogással rohannak ki a hegyoldalakból s ezernyi aprócseprő patak tódítja az általános zajgást s lármás csevegéssel lejt tova a moh-lepte nyír-gyökerek fölött. De később, mikor a harcznak már vége, s Szent-Iván győzedelmesen elfoglalá trónusát, a természet hangjai változatosabban halkakká lesznek s nyugtot és kéjelmet nyújtanak a fülnek és a háborgó kebelnek. A hónap ez utóbbi hangulatában érkezett meg Brita, fiával, ismét abba a völgybe, a melyből huszonöt évvel azelőtt elmenekedtek.

Sok különös, viharzó érzelem kavargott az anya keblében, midőn újra látta a hősüveges hegyeket s ezek hatalmas karjai közt oly kiesén nyugodva: a zöld völgyet, gyermekkora otthonát. Még Tamásnak is homályosan rokonérzetű lüktetéssel dagadozott keble, mikor ez a csodás táj előtte foltárult. Csakhamar sikerült kibérelniök egy zsellér-házat, félórányra a Blakstad-tanyától, s Brita kívánsága szerint megtelepedtek benne nyárára. Jól ismerte ő itt az embereket, mikor még fiatal volt, de senkinek sem jutott eszébe egynek nézni őt azzal a vidám leánynyal, a ki egykor úgy meglepte hirtelen szökésével a községet; s Brita, jóllehet örömet tárt volna föl előttök szívét, egy szót sem ejtett el kiléte felől. Lelkiismerete vádoló, hogy hamis játékot űz, de fia kedvéért néma maradt.

Egy napon azután — odajövetelök után való második vasárnap — Brita korán reggel kelt föl s kérte fiát, hogy kísérje el egy kis sétára a völgybe. Ünnepe volt még a levegőben is; a nyár enyhe fuvallata, friss levelek és mezei virágok illatával terhelt, lágyan lengedezett arcukba. A napsugár csillo-

gott a harmatos fűben, a tücskök czirpelése meszsziről rémlett hozzájuk, s a lég szinte láthatónak tetszett s rezgő hullámmással imbolygott előttök az ösvényen. Brita, fia karjára támaszkodva, lassan lépdelt fölfelé a viruló réteken keresztül; alig tudta, merre viszik lábai, de szíve hevesen dobogott és sokszor volt kénytelen megállani s kezét keblére szorítani, mintha le akarná csillapítani zajongó érzelmeit.

— Rosszúl vagy, anyám, — szólt Tamás. — Oktalanság volt tőlem megengedni, hogy így fárasztad magadat.

— Üljünk le erre a köre, mindjárt jobban leszek. Ne nézz rám olyan aggódva. Igazán nem vagyok beteg.

Tamás leteríté könnyű nyári kabátját a köre s gondosan ráülteté anyját. Brita félrevoná fátyolát s fölemelé szemét ahhoz a nagy vörös-fődelű házhoz, melynek sötét körvonalai homályosan rajzolódtak a fenyő-erdő borús hátterére. Él-e még — az, a kinek élte reményét ő semmivé tette — az, a ki egykor kiüzte őt az éjszakába, átokkal ajakán? Mikép fogadná, ha visszatérne hozzá? Ah, Brita ismerte őt, s remegett csak arra a gondolatra is, hogy találkozzék vele. Elhagyhatja-e ezt a völgyet, meghallhat-e bekében a nélkül, hogy lábaihoz borúlna, hogy bocsánatáért esedeznék? S íme ott, a völgy túlsó oldalán, van az otthonja annak, a ki egész nyomorának okozója volt. Mi sors érte, s vajon emlékezik-e még azokra a hosszú boldog nyári napokra, a melyek — oh! — olyan réges-régen voltak?

Nem mert volt kérdéseket intézni a közelében lakó emberekhez; de most hirtelen gyöngeség vett rajta erőt s érzé, hogy a mai napon sorsának el kell dőlnie; tovább nem viselhette a bizonytalanság e kinszenvedését. Tamás mellette állott, s aggódva és csodálkozva nézett reá. Tudta, hogy anyja sokat eltöltött előtte, de bárminő okai lehettek is erre, hitte, hogy azok helyesek és fontosak. Azt nem tehette, hogy kérdezősködjék tőle olyasmi felől, a mit tudnia nincs joga. Úgy érzé, mintha sohasem szerette volna anyját úgy, mint ebben a pillanatban, midőn ennek a legnagyobb szüksége van reá, s ellenállhatatlan gyöngédség fogá el szívét. Egyszerre lehajolt hozzá, két kezébe fogta halvány, keskeny orcáját s megcsókolta. A sokáig elzárt érzelmek könnyzáporban tört elő; az anya ölébe temeté arcát s sokáig és némán sírt. A templom harangjai most leszóltak a völgybe, s a lassú, hatalmas hang

nyugodtan s ünnepélyesen rezgett el hozzájuk. Mennyi reg elfeledett gyermekkori és ifjúkori emléket nem ébresztett föl keblében ez a harangszó — emlékeit annak az időnek, mikor a vidám Csillám-Brita, ragyogó bogláraival fölkesítve tarkaruhás legények és leányok közt mendegélt föl a templomba!

Fehér derekú nyírfák csoportja veté árnyékát arra a kőre, melyen a bűnbánó anya ült, s az ösvény két felén magasra nőtt fű csaknem elrejté őt a szem elől. Most jönni kezdtek a templomba menők, s Brita fölemelé fejét és arczára voná a fátyolt. Senki sem haladt el úgy, hogy ne köszöntötte volna az idegeneket, s az asszonyok és leányok ősi szokás szerint megállottak és bókoltak. Végre egy agg, fehér-hajú férfi közeledett, egy éltes nő karjára támaszkodva. Teste előre volt görnyedve, s gyakran megállott, nehezen föllihegte.

— Oh, igen, igen, — mondá rekedt, törött hangon, a mint előttük elhaladt, — az öregség mind jobban erőt vesz rajtam. Nem tudok már úgy járni, mint valamikor. De ma el kell mennem a templomba. Isten oltalmaz! Sok rosszat tettem s bocsánatért kell könyörögenem.

— Talán jó volna, ha leülne pihenni, apám, — mondá az asszony. — Itt van egy kő, s ez az úri asszonyság bizonyosan meg fogja engedni, hogy egy gyöngye öreg ember melléje üljön.

Tamás fölállott s helyével kínálta az öreg embert.

— Oh, igen, igen, — mormogott emez tovább, mintha magamagával beszélne. — Sok rosszat — sok bocsánat. Isten oltalmazzon mindnyájunkat — szegény bűnösöket. Ő, a ki nem gyűlöl sem apát, sem anyát — sem leányt — nem vagyok hozzá méltó. Úgy van, úgy — Isten ne hagyj el. Segíts föl, Grimhild, azt hiszem, már megint tovább mehetek.

Tamás természetesen egy szót sem értett beszédéből, de látván, hogy föl akar állni, készségesen nyújtott neki segítséget, megfogta karját s fölemelte.

— Köszönöm, fiatal úr, — mondá az öreg. — Az Isten fizesse meg a jóságát.

S az apa és leánya tovább mentek, lassan, fáradságosan, mint a hogy jöttek volt. Tamás követte őket szemével, mig-nem halk, félig elnyomott jajszó hirtelen anyja mellé hívá. Brita egész testében reszketett.

— Anyám, anyám! — könyörgött a fiú, föléje hajolva, — mi történt? Miért változtál úgy el?

— Oh, fiam, nem bírom tovább, — zokogott az anya. — Isten bocsássa bűnömet — meg kell tudnod mindent.

Tamás leült anyja mellé s szorosan magához vonta, míg ez keblére rejté arcát. Hosszú csönd következett, melyet csak a tücskök hangos czirpelése tört meg.

— Fiam, — kezdé végre az anya, egyre elrejtve arcát, — te bűn születtje vagy.

— Az nem volt titok előttem, anyám, felelé Tamás, komolyan és gyöngédeden, — a mióta elég idős lettem arra, hogy tudjam: mi a bűn.

Az anya gyorsan emelé föl fejét s a bámúlat, örömteli meglepetés tekintete fénylett keresztül a könyeken, melyek szemeit elfátyolozák. Semmit, csak fiúi szeretetet és bizalmat tudott kiolvasni azokból a komoly, férfias vonásokból, s e pillanatban látta, hogy minden eddigi kétsége alaptalan, s hosszszas, imával teljes küzdelme fölösleges volt.

— Névtelenül születek e világra, suttogá, — s nincs ellenem egy szemrehányó szavad?

— Isten segítségével elég erős vagyok arra, anyám, hogy magam szerezzek magamnak nevet.

Hiszen épen az ő titkos óhajának szavai voltak ezek, s fia ajkán áldott biztosításul hangzottak, csodás beteljesülése gyanánt anyai könyörgéseinek!

— Még egyet, gyermekem, — folytatá bizalmasabb hangon. — Ez az én szülőföldem; s az az öreg ember, ki az imént itt ült mellettem, az az atyám volt.

S ott, a nyírfák árnyában, amaz óra nyári csöndjében elmondá neki szerelmének, menekvésének s ama hosszú, fáradságos huszonöt év keservének történetét.

Britát és fiát későn délután látták visszatérni a zsellérházba. Nyugodt, csöndes boldogság sugárzott az anya arcáról; ismét megbékélt a világgal és önmagával, s szíve olyan könnyű volt, mint zsengekora napjaiban. De testi ereje kifogyott, s lábai alig bírták. Idegeinek megfeszítése s a szünetlen erőlködés képessé tette eddig arra, hogy fönn tartsa magát; de most, midőn az a feszesség ellazult, a kimerült természet követelé jogait. Másnap nem tudott fölkelni az ágyából, s óráról órára lankadt az ereje. Orvost hívtak. Nem adott orvossá-

got, de reményt sem. Komolyan rázta fejét, a mint elment, s az anya és fia mindketten tudták, hogy az mit jelent.

Este felé elhívták Blakstad Bjarne, ki rögtön odajött. Tamás kiment a szobából, a mint az öreg ember belépett, s hogy abban az órában mi történt az apa és leánya közt, annak csak Isten a megmondhatója. Mikor az ajtó ismét megnyílt, Brita szemei különös fényben ragyogtak, s Bjarne az ágy előtt térdelt, görcsösen szorongatva két kezébe leánya kezét.

— Ez a fiam, atyám, — mondá Brita, olyan nyelven, melyet Tamás nem értett; s az anyai büszkeség és boldogság gyöngé mosolya suhant át halvány vonásain. — Odaadnám neked cserébe azért, a mit elvesztettél, de az Isten más országba tette le az ő szerencséjét.

Bjarne fölállott, megfogá unokája kezét; és két öreg könyecsepp gördült végig barázdás orcáján.

— Oh, fiam, — mormolá, — hogy nekünk így kellett találkozunk!

Úgy álltak ott ketten, egybekapcsolva a vérség köteléke által, de, oh, egy egész világ volt közöttök.

Egész éjjel együtt ültek a haldokló ágya mellett. Egy szót sem szóltak. Reggel felé, a mint a nap belopózott az elsötétített szobába, Brita neveiket rebegé, s ők kezébe tevék kezöket.

— Dicsértessék az Isten, — suttogá a haldokló, alig hallhatóan, — föltaláltam mindkettőt — atyámat, fiamat.

Mély sápadtság borítá el arczát. Halott volt.

Két nappal utóbb, mikor a holttestet kiterítették, Tamás egyedül volt a szobában. Az ablakok fehér függőkkel voltak eltakarva, s gyöngé világosság derengett a halvány, élettelen arczon. A halál szelíden bánt vele; ifjábbnak látszott, mint azelőtt; s világos, hullámos haja puhán omlott fehér homlokára.

Ekkor egy éltes ember, bamba szemű, széles homlokú, lépett be, s félénken közeledett a magányos gyászolóhoz. Láb-újjhegven lépdelt s teste súlyosan görbedett. Sokáig elnézte a holttestet, aztán letérdelt a koporsó lábánál, s keservesen zokogott. Végre ismét fölkel, két lépést tett a fiatal ember felé, majd megállott, s szótlanul, a mint jött, távozott.

Halvard volt.

Tözsomszédságában a vörösre festett kis templom falá-

nak ásták meg a sírt; s egy héttel utóbb az apát is letették örök nyugalomra leánya mellé.

De az Atlantis fölött üde szelek fújdogáltak s tovaszólították a fiút a tettek új mezejére, oda, a jövő nagy országába.

HJALMAR HJORTH BOYESEN *) *után angolból*

FÁY J. BÉLA.

---

*) Az Európában még kevésbé ismeretes amerikai íróról, kit e beszélyével bemutatunk, nem lesz érdektelen, néhány rövid életrajzi adatot idejegyeznünk. Boyesen 1848-ban született Friedricksvörnben, Norvégia déli partján. Atyja — katonatiszt — utóbb Christianiába költözött. Itt végezte az ifju a gymnasiumot és az egyetemet, s az Examen philosophicum letevése után atyja kívánságára testvér-öccsével 1869-ben New-Yorkba hajózott, hogy megismerkedjék e nagy köztársaságnak — melyért atyja rajongott — intézményeivel és szokásaival. Boyesen több hónapi kalandozás után Chicagóban segéd-szerkesztője lett egy *Fremud* (Előre) című norvég lapnak. Az irodalmi működés, mely egyébiránt már gyermekkorában kezdődött, titkos verselgetéssel, novellák, sőt véres tragédiák írásával, új vágyakat ébresztett az ifjuban, s mindjárt az angol nyelvvel akart megbirkózni. Első kísérlete, az idegen nyelv nehézségei miatt nem sikerült, de más foglalkozást keresve, Urbanaban (Ohio) görög és latin nyelvet tanítva, folyvást tanulta az angol nyelvet. Itt írta 1873-ban első elbeszélését a *Gunnart*, mely a szigorú ízlésű *Atlantic Monthly*-ban azonnal meg is jelent. Az elbeszélés könyvalakban is megjelent, s jelentékeny sikert aratott. Csakhamar fölkarolták a bevándorlott vetélytársat a legnagyobb amerikai írók, s a legjelentékenyebb amerikai lapok szerencsájöknek tartották, ha munkatársaik közé számíthatták. Eddig megjelent munkái: *Gunnar* (1874), *A Norseman's Pilgrimage* (1876), *Tales of Two Hemispheres* (1877), *Falkenberg* és *Goethe and Schiller*, tanulmány (1870). Az itt közölt beszélyt a *Két félgömb*ről szóló elbeszélésekből vettük. Megjegyezzük még, hogy Boyesen jelenleg 1874 óta a «Cornell University»-n (New-York állam) a német irodalom tanára.

A JÓSÁGOS ÖZVEGYNEK. *)

Ne hagyjon el engem a múzsa kegyelme,
Ne fogyjon el addig ez a vékony elme,
Míg rólad is egy dalt könyvembe nem írok,
(Szűk hála, de minden a mit adni bírok).

Búbánatos özvegy! — rég özvegye Annak,
Kit Klio följegyzett már halhatatlannak,
Mert «Örök Igazság» volt szava járása,
Az neve, az tette, az példa-adása.

Ki — míg az önérdék, az ősi jog örvén,
Nem hallgat e szóra, s még haboz a törvény —
Tettel bizonyítá, mit hirdete szája:
Hogy szabad a jobbágy, földje és munkája.

Rád *ezt* a pazarlást hagyta dicsőségül,
Ősi birtokát a régi panasz nélkül;
S a kopárt éden né ápolva, mivelve
Megmutatá: mit tesz szorgalom és elme.

És ez az érdem még kamatozott nálad,
Birta örökségét gyenge női vállad,
Áldozni, mikép őt, nemesen, közjóra,
Téged is oly készen lele minden óra.

---

*) Bezzerédj István özvegye.

Egynek nem adatván — anyja levél soknak,
Kik hült poraidban is áldani fognak;
Senki vigasz nélkül nem forga körülte,
A hol egy könny csillant, te azt letörülted.

Ez vala örömed, — s tűzhelyednél látni,
Kik voltak a férjed elvtársi, baráti;
Hol — mint nemes arcza hiú árnyék-képen —
Szelleme is folyvást ott lenge középen.

Ott, mikor fordulón volt a *Haza* sorsa,
(*Bölcsé* ajakáról nekem is hullt morzsa,)
Hogy' kössük a multtal a jövődöt össze:
Fehér asztalodnál pendült meg az eszme.

De fogy ez asztal már, oszlanak vendégi,
Csak úrnője maradt a kegyes, a régi;
Bánatos arczára fénysugarat vetnek
Alkonyi felhői szép emlékezetnek.

(1880. január 27.)

ARANY JÁNOS.

KARÁCSONY EST.

(1879.)

Tünődve ülök. Esti mécsem
Nyájas sugárt hint szerteszét.
De benn a lelkem oly setét,
Rá fényt az ünnep-est se vét.

Ki ott pihensz a sirba, lelkem
Kioltott fénye, kis fiam,
Álmodod-é, hogy ma mi van?
Hogy ma karácsony este van?

A hány a gyermek, annyi várta
E tündért lázas-édesen ;
De úgy, miként te, nem hiszem,
Nem, úgy nem várta senki sem.

S már útba volt. A tél fehérbe,
Mit újdón az ünnepre szőtt,
Öltöztetett hegy-, völgy-, mezőt :
Fogadni a már érkezőt.

Repült. Hallád suhogni szárnyát,
A mint a léget szeldelé.
Vágyadnak ez nem volt elég,
Fél útra szállongott elé.

Kis ajkadon rajzolt a kérdés :
Mit hoz nekem ? mit hoz nekem ?
Midőn egy rémes éjjelen
Intett a halál : jer velem ! . . .

Ez éj siralma bús örökség,
Mit a *tegnap* a *mára* hágy,
S ha váltja is *holnap* a *mát*,
Öröklí is búját, baját.

Szobámba a karácsony este
Benéz, s fordul sietve ki.
Rideg tanya ez itt neki,
Öröm, kedv nem melengeti.

Nem is marasztom, nem vidítna,
Hahogy itt benn maradna tán.
Kedvem melyen meggyújthatám,
Kilobbant a kis fáklya már.

Vagy tán azért siet szobámból,
Hogy megkeresse a fiút ?
Oh menj, áldott legyen az út,
A merre lépsz, míg oda jutsz !

A temetőn az új sirok közt,
Szemed ott könnyen rá talál,
Fris hantolású sír alá
Oda rejté el a halál.

Felőled álmodik bizonynyal ;
Szépítsd meg az álmod neki,
Az éjt, a mely szemét lepi,
Tündérkezed himezze ki.

Karácsonyfának üde zöldje,
Fényt róla száz kis gyertya hint,
Az ág arany gyümölcse int . . .
Oh sződd az álmoképbé mind !

Mig én virrasztok néma gyászban,
Hadd álmodjék ő szépeket.
Álmodja meg, a mért epedt :
Boldog, vidám, szép ünnepet.

GÓBI IMRE.

MÉGIS A NYELVEMLÉKTÁR.

Igen tisztelt szerkesztő úr !

A harcz heve sem bírta kitörülni emlékezetemből, mily szíves készséggel szorított helyet a *Nyelveléktár*-ügyében írt válasznak. Fogadja érte őszinte köszönetemet s engedjereménylenem, hogy kihallgatás nélkül ez alkalommal sem utasít el. Csak néhány fölvilágosító szót akarok koczkáztatni. Sem vagdalkozni, sem mentegetődni nem fogok. Az utóbbit már csak azért sem tehetem, mivel nem érzem magamat bűnösnek. Igaz ugyan, hogy a bírálóval szemben nem valami kíméletes hangot használtam, de vajon a fogadj' Isten udvariasabb tartozik-e lenni, mint a milyen a köszönés volt? Nem feszegetem, melyik fél válogatta meg jobban a kifejezéseket, csak azt bátorodom kérdezni, melyikünk árthatott többet a másiknak :

az-e, a ki nyílt téren állva, az ellenfél minden nyílának szolgált czélul, vagy az, a ki a névtelenség bástyája mögé húzódva a legcsekélyebb veszedelem ellen is biztosítva volt?

De hogy a dologra térjek, a bíráló válaszából (*Budapesti Szemle* 43. sz.) azt látom, hogy a mellékesekre, úgy mint a jegyzetekre, szótárra és facsimilére nézve valahogy mégis meg tudnánk egyezni. A facsimiléről egyenesen kijelenti (190. lap), s úgy hiszem a másik kettőről is hajlandó volna megengedni, hogy nem föltétlenül szükségesek. Csak abban térünk el, hogy a bíráló még a nem tökéletesen megfelelőt is kíváncsnak tartja, én meg azt hiszem, hogy az efféléből csak a jó ér többet a semminél. Mert útmutató nélkül, ha másképp nem, legalább véletlenül, de rossz útmutató mellett sehogy sem lehet lehet eltalálni a helyes utat. A fődologra nézve azonban, vagyis a szöveg közlése módjára vonatkozóan most sem értünk egyet. Nekem az a nézetem, hogy tudományos célra szolgáló kiadásnak elengedhetetlen kelleke a lehető legpontosabb hűség, mely az eredetinek minden sajátosságát, tehát még botlásait is vissza-tükrözteti. Javítást csak is a hiba megőrzése mellett engednék meg, de még akkor sem tűrném a szövegben, hanem jegyzetbe utasítanám. Nem jegyzetes kiadásban meghatározottan tilosnak tartom a javítgatást. A bíráló ellenben szerette volna, legalább a 187—188-ik lapon mondottakból azt kell következtetnem, ha a *Nyelvemléktárban*, valahányszor a régi másoló a *c-t t-nek* vagy a *t-t c-nek*, az *r-t z-nek* vagy a *z-t r-nek* nézte, mindig visszaállítottam volna az eredeti betűt, s a 189-ik lapon egyenesen hibáztatja, hogy nyilván való értelmetlenségek helyett sem «mertem mást, a szövegből természetesen következő betűket vagy alakot írni», s ebből azt következteti, hogy bizonyosan nem «tudtam az olvasást». Következtetését másodszor is visszautasítom; az eredetinek megtekintése nélkül ilyet nem lehet, nem szabad állítani. A mit nem tudtam olvasni, a mellé kérdőjelet tettem; a hol ilyen nincs, ott az olvasás biztos. A többire nézve meg újra kijelentem, hogy a javítgatást vagy inkább a hibaelűntetést tiltotta meggyőződésem s tiltotta a szerkesztő bizottság határozott utasítása. Nekem nem volt szabad mást közölnöm, akár tudtam minek kellene ott lennie, akár nem, mint a mit az eredetinek betűje kétségbe vonhatatlanul mutat. Ez úgy hiszem, mindenre megfelel, a mit a bíráló első alkalommal a 187—189-ik lapon

elősorolt. Nem kell tehát egyenként tárgyalnom, hanem elég azt mondanom, hogy az mind nem sajtóhiba, se nem olvasás-hiba, hanem egy része magában az eredetiben elkövetett írás-hiba, más része meg egyáltalában nem hiba vagy sokszor kérdés, hogy az-e. A föltétlen hűség magyarázza meg azt is, a mit a bíráló most a 190-ik lapon ismételve kérdez, «miért áll a II. kötet 53. s következő lapjain: *nékik érösseytek*». Egyszerűen úgy van az eredetiben is, az előtt meg nemcsak kész, hanem köteles is voltam meghajolni.

Csakhogyan van ám ennél nagyobb baj is, mondja a bíráló a 190-ik lapon. Ígéretem szerint gondoskodnom kellett volna, hogy az olvasó mindenütt biztosan járjon. «Ezen fordul meg az egész bírálat». Miért alkalmazom tehát «néhol épen nem, másutt következetlenül a jegyeket, melyek az olvasót tájékoznák, biztosan járni segítnék»? Miért «igtattam be itt és ott egyet és mást, holott oly sok helyen semmit sem mertem, világos szükségétől kényszerítve, adatok csoportja által jogosítva sem, legvilágosabb íráshibákat sem javítani vagy megjelölni»? A mi ígéretemet illeti, azt teljesítettem is. Biztosan nézetem szerint, az olvasó csak úgy járhat, ha a correctura pontos. Lehet ott figyelmeztető jel tíz is, mit használ, ha a jelzettben helytelen olvasás vagy sajtóhiba rejlik? Csak annál rosszabb, mivel akkor az olvasó nem hogy biztosan járna, hanem a lehető legbizonyosabban csalódik. Nekem «az íráshibákra, valamint minden föltűnő dologra, legyen az sajtóságos szóalak, ritka szó vagy különös constructió», csakugyan «kiváló gondom volt». Az ilyet mindig aláhúztam s minden correctura után még külön is összevettem az eredetivel. Úgy hiszem tehát, igazán teljesítettem, a mit ígértem. A többi kifogást meg, nem tehetek róla, de ma sem látom fontosnak. Mert föltéve, a mi ugyan még egyáltalában nem bizonyos, hogy «valahányszor valamit megjelezttem vagy meg nem jeleztem, pótoltam vagy nem pótoltam, mindannyiszor hibáztam», még mindig igaz marad, a mit a bíráló is kénytelen volt elismerni, hogy jeleim és pótlásaim az eredetiből kiválnak, tehát igaz marad az is, hogy még abban az esetben, ha mind hibák volnának, sem rontanák magát a szöveget. Mind ez a közlés megbízhatóságát nem érinti s nem ingatja meg. Azért azt a «tenger sok mindenféle tarka részletet» a múltkor, ha nyersen is,

de úgy hiszem, elég alapos okkal mondtam «egyáltalán haszontalanlanságnak».

De hát a következetesség? Már ennek megfejtésével csakugyan tartozom. A rövidítések föloldásáról nem szólok. Abban egyszerűen az utasítás szerint jártam el. A melyiknek a jelölését nyomtatásban nem lehet föltüntetni, azt föl kellett oldanom, de úgy, hogy azért meglássék micsoda, a többit pedig változatlanul kellett hagynom. De már most hogy fér meg a föltétlen hűséggel, hogy javításokat engedtem meg magamnak? Megfér az szépen, ha fontolóra veszi az ember, hol vannak azok a javítások. A hol az eredetit használhattam, ott ilyen egyáltalában nincs, hanem csak ott és ott is gyéren, csak mikor a hely nagyon kétségesnek látszott, a hol másolattal kellett beérnem, tehát csakis a *Bécsi* és *Müncheni codex* kiadásában. A többiről meg azt jegyzem meg, hogy a *Nyelveléktár*ból legelőször a II. kötet első két darabja, vagyis a *Weszprémi*- és *Peer-codex* készült el mint magán vállalat. Akkor meg az I-ső osztály titkárának mozgatására átvette az Akadémia s némileg módosított eljárás szerint kiadta előbb mint I. kötetet a *Bécsi* és *Müncheni codexet*. Ez eljárást már most a II. kötetben csak a kész darabok elvetésével lehetett volna foganatosítani, azt meg a szerkesztő bizottság nem tartotta szükségesnek, azért úgy utasított, hogy e kötet hátralevő részében az I. kötet eljárását csak annyiban kövessem, a mennyiben a már meglevő két darab engedi. Így történt tehát, hogy a II. kötetnek s ebben különösen a *Weszprémi*- és *Peer-codex*nek némileg el kellett térnie a gyűjtemény egyéb köteteitől. Ez szülte azt a következetlenséget, mely mivel már magában véve sem fontos, az itt elmondottak után csak még jelentéktelenebbé válik. De akár mily nagy volna is, én magam legkevésbé sem vagyok benne bűnös. Ez szolgáljon fölvilágosításul mindenkinek.

Végül még egyet. Nem tudom, válaszonnak mely részéből lehetett azt a «gögös önteltséget» kiolvasni. Legfőlebb az adhatott rá okot, hogy a bevezető sorokban azt mondom a bírálóról, hogy «külsőkép elég ügyesen, mímeli» az én hangomat», de a földologban «még sem bírta eltalálni». Itt a látszat valóban ellenem van, de csakis azért, mert elnyomtam azt, a mi e mondásomnak alapúl szolgált. Midőn ugyanis a bírálatnak még csak híre volt, már értesültem arról, hogy igen hevesen támad ellenem s ép ezt a hevesességét egyenesen saját bírál-

lataim éles hangjának tulajdonította a többi közt oly forrás is, melyet okvetetlenül jól értesültnek kellett elismernem. Csakis azért tehát, nem pedig «gögös önteltségből» mondtam a bíráló hangját a magam hangja mímelésének. Azt azonban nem állítom, hogy válaszonnak akár bevezetésében, akár más részében nem nyilatkozik önérzet. Nem érhet a dicsekvés vádja, mivel a védelem kényszerít, hogy erről nyíltan szóljak. Igaz, jó lélekkel mondhatom, hogy a *Nyelvemléktárt* mindig a legtisztább szándékkal szolgáltam. Midőn még magánvállalat volt, ingyen végeztem a munkát s nem gondoltam pénzbeli haszonra akkor sem, midőn már az Akadémia megbízásából folytattam. Megelégedtem volna én a puszta dicsőséggel is. Hogy pedig azután sem nagyon törődtem a fizetéssel, arról hadd' tanúskodjék maga a *Nyelvemléktár*. A VI. kötetig legfőlebb húsz ívet tartoztam adni kötetenkint, adtam pedig az I. kötetben huszonegy, a II-ban 26, a IV-ben harminczegy s az V-ben harmincznégy ívet, tehát összesen harminczöt ívvel többet, mint a mennyire köteles voltam s így megtakarítottam az Akadémiának majd két kötetnyi költséget. Midőn pedig a III. kötet után senkisem akadt, a ki e szemrontó, lélekölő, hálátlan munkát folytatni kívánta volna, ismét én vállalkoztam rá, mivel nem tekintettem sem hasznomat, sem fáradságomat, hanem csak azt, hogy szükséges és üdvös szolgálatot teszek vele a magyar nyelvtudománynak. Azért igazán mondhatom, hogy mindig tiszta kézzel s tiszta lélekkel szolgáltam a *Nyelvemléktár* ügyét. Ha miben hibáztam, hibáztam közös emberi gyarlóságból s nem lelkiismeretlenségből. A bíráló meg el kezdte hánytorgatni, a mit magam is fájlalva vallottam meg; föl-kavargatta a sajtóhibákat, melyeket még mint kezdő a *Weszprémi* és *Peer-codex*ben hagytam, és szorongatott azok miatt, melyeket a *Bécsi* és *Müncheni codex*ben a szedés tarkasága s a folytonos transponálás nehézsége okozott; kínozott csupa olyanért, a mit nem ő fedezett föl, hanem egytől egyig mind magam jegyeztem ki s szánva bánva magam igazítottam helyre; de még ennyivel sem elégedve meg, feszegette «tiszteltdíjamat» s piszkálgatta lelkiismeretemet. Az egész világ ítéletére bízhatom, hogy ily bánásmóddal szemben nem volt-e elegendő okom önérzetre lobbanni. De bocsásson meg, tisztelt szerkesztő úr, hogy panaszba tévedtem, hisz nem ez volt a szándékom, és bocsássa meg azt is, hogy oly soká teszem le

tollamat. Csak még jelen soraimnak is szíves fogadását s a
Budapesti Szemlében készséges közzétételét kérve maradok
 Buda-Pest, 1880. február 15.

igaz tisztelője

VOLF GYÖRGY. *)

É R T E S I T Ő.

Aus Metternichs nachgelassenen Papieren. Herausgegeben von dem Sohne des Staatskanzlers, Fürsten Richard von Metternich-Winneburg. Erster Theil (vom Geburtstage 1773 bis 1815). Wien, 1880. Wilhelm Braumüller.

Érdekesb könyv újabb időben alig került a közönség elé, mint Metternich emlékiratai. Nemcsak írójának egyéni fontossága, hanem élénk, jellemző erős stílje is növeli érdekét, hogy alig bírjuk letenni kezünkől.

Határozott cél és irány, elv és jellem mindig imponál, még ha nézeteinkkel egyenes ellentétben állnak is. Ez az, mi e hatalmas egyéniségnek kortársai fölött gyakorolt — bár nem mindig üdvös — felsőbbségét, s főként a felsőbbség tartósságát megfoghatóvá teszi.

A meggyőződés emberével van dolgunk, ki magas légkörben — eszméket, embereket értve — mozog szüntelen, soha alá nem száll, s annak, a mi alanti, legyen ez bár jobb vagy rosszabb értelemben értve, örökre hozzáférhetetlen marad.

De ezzel aztán megadtunk mindent, bár kellónél többet is neki. Nem szabad késnünk annak kijelentésével, hogy az a politika, melynek ő, majdnem félszázadon át képviselője, sőt

*) A polemiát e folyóiratban befejezettnak nyilvánítjuk. Volf úr önérzetét emlegeti, de az önérzetet az önteltségből csak egy hajsza! választja el, épen mint a takarékoságot a fukarságtól, s Volf úr e hajsza!at nagyon is átugrotta. A mi a dolog lényegét illeti, megengedjük, hogy Volf úrnak és a nyelvtudományi bizottságnak lehetnek mentségei, de hogy bírálónk megrovásai és követelései a legfőbb pontokban alaposak és jogosak voltak, azt egyetlen elfogulatlan olvasó sem tagadhatja.

bizonyos tekintetben teremttője volt, nem az, mely népeket boldogít, s törvényt, igazságot, sőt akár csak anyagi jólétet is tartósan és biztos alapokon érvényre emel.

A conservatív politika, melyet nagyban és egészben Anglia, — esetenként pedig a forradalmi Franciaország egyes kiválóbb jelleme, minő például Guizot volt, — képvisel, az egészen másképp conservatív, mint a melyet Metternich hord paizsán.

Következetes, az igaz, körömszakadtig, s megtudja magát, ha ugyan, mind ama szennytől és visszaéléstől óvni, mely szerinte a conservatív politikát lehetetlenné szokta tenni; de a következetesség minden áron, föltéve hogy kivihető volna, s a létezőnek, legyen az jó vagy rossz, csak azért, mert létezik, föntartása, nem lehet célja semmi józan politikának, bár minő fényes címet függeszsen is az magára.

Ez biztosítja ugyan a békességet és a rendet; de minő eszközökkel? Csak olyanokkal, minőket Metternich hosszas kormányzata alatt minden irányban használt. Az erőszak, nem a rábeszélés, a rettegés, nem az önkéntes, meleg csatlakozás eszközei azok. Elkopnak idő előtt, s legcsekélyebb válságkor hasznavehetetlenségök, élheteretlenségök egész meztelenségében áll ki a pelengérre. Csúfosan elhagyják legelőször is azok, a kik híveinek színlelték magokat, egyik rég megúnt álcáját örömmel vetve el, másik meghökkenve az esetleg reá is súlyosodható erkölcsi vagy személyes felelősségtől.

Metternich bizonyynyal meghökkenne vagy finom megvetés mosolyával fogadná, ha valaki őt, az osztrák conservativismus lovagját, idealistának nevezné. Annyira lenézett minden ideológót, hogy ebben csak Napoleon múltja fölül, kinek realismusát, mint emlékiratai egyes helyeiből sejthetjük, még Metternich is megsokalta.

S mégis, a történelem — szenvedély és részrehajlás nélkül ítélve — alig fogja Metternichet a vád alól fölmenteni, hogy egy saját eszméibe szerelmes idealista, bizonyos elvont elveknek mindent alárendelő, s az életet nem a maga valósága szerint, hanem saját eszményéhez, óhajtásaihoz alkalmazott keretben s világításban — tehát merőben hamis világításban — látta. Így látta, így akarta látni, s nem engedte magát fölvilágosíttatni, nem volt fogékony még a legjobb akaratú, s minden gyanút kizáró figyelmeztetés avagy jó tanács iránt is.

Mily szépen mondja ő maga előszavában, hogy «csak az boldog, a ki elmondhatja magáról, miszerint az örök igazságnak (dem ewigen Rechte) soha nem állott útjába, s hogy neki erről saját lelkiismerete a legjobb bizonyítványt állítja ki».

Nincs okunk a bizonyítvány őszinteségét kétségbe vonni, sőt könyvének igazi érdemét, a tiszta meggyőződés végig vonuló e vörös fonalában találjuk, s ezért nem lehetünk elég halásak annak közzétételeért is; de van ám okunk kétséget támasztani az iránt, vajon mit értett Metternich, s vajon azt értette-e a mit mai napság mi értünk az «örök igazság» alatt? Kivételt képezett-e a Goethe Faustjának ama sújtó vádja alól: Vom Rechte, das mit uns geboren ist, von dem ist leider nie die Rede!?

Könyvének majd minden sora növeli kétségeinket, igazolja — ha politikájának még jövője volna — aggályainkat.

A forradalom, a fölforgatás, a társadalom alapjainak megingatása, melyeknek rémülő szemtanúja volt, megvesztegették józan ítéletét: ő soha többé képes nem volt szabadság és forradalom, alkotmányos elv és fölforgatás, politikai szabadelvűség és társadalmi rákfene közt különbséget tenni.

Széchenyi ő előtte csak annyi volt, mint bármelyike a francia convent szóvivőinek. A népjog békés, állandó érvényesítése, oly állapotok törvényes úton leendő előidézése, melyek a nagy többség méltányos aspiratióit, jogos érdekeit kielégíték, oly formák keresése, melyekben a nemzetek, a népek megnyugvásukat leljék: ez nem volt az ő politikájának célja. Ő azt, a mi régtől fogva volt, ha még fönnáll, örökre biztosítani, ha már megdőlt, újra életbeléptetni, minden életet, mozgást, szabadságot, haladást lehetően elfojtani, s az alattvalói korlátolt észt, nehogy maga magának kárt tehessen, örökös gyámkodás alatt tartani, s a kormányzat titkait csakis a beavatottak szűk körébe zárni el, ezeket azonban minden emberi gyarlóságtól ment eszményi jellemű állambölcsekké, illetőleg — ha fejedelmek — igazi hon- és népatyákká nevelni: ez volt az ő conservatív politikája!

Várva várjuk a munka folytatását, különösen azon részét, mely majd a magyar viszonyokra, s az általa egy tekintetben kedvelt «ösi alkotmány» iránt elfoglalt álláspontjára fog bővebb világot vetni.

Addig szemeljünk ki az előttünk fekvő kötetből csak egy-két pontot főntebbi általános jellemzésünk igazolására.

«Szemem előtt látva mindazt a pusztulást», így ad számot ifjúkori benyomásairól, «melynek akkor», úgy mond «Franciaország volt színhelye, elmém természetes ösztönenél fogva oly tanulmányok felé hajolt, a melyeknek jövőendő életpályámon legjobb hasznát véltem vehetni. Éreztem, hogy a forradalom lesz azon ellenfél, melylyel szembe kell szállanom, s azért rá adtam magam, hogy ellenségemet, mintegy saját táborában kikémleljem.» — Sajnos, hogy e kémlet, e tanulmány nem a jónak és a rossznak gondos szétválasztásához, hanem az egésznek, mint föltétlen rossznak, elvetéséhez vezette, e nagy tevékenységre rendeltetett, irányt adó szellemet.

A francia forradalomnak az idő azóta igazságot szolgáltatott. Visszaállította eredeti fényébe az azt vezérlő elveket és eszméket, az emberi jogok, az örök igazság érvényre emelését; kimondotta kárhóztató ítéletét a módok és eszközök fölött, melyeket a magában véve szép és nemes cél elérése végett a tévútra vezetett buta tömeg, a fölizgatott aljas szenvedélyek választottak.

E szomorú és minden jót kockáztató, sőt lehetetlenné tevő tévedésektől mindig újra meg újra óva fogjuk inteni az emberiséget; míg a célt magát, mely a népek boldogságának s nemesbülésének záloga, soha sem fogjuk elejteni s porba tiporni hagyni. Hasztalan törekvés is volna az, úgy mint hasztalan volt évtizedeken át, a Metternich és iskolája ily törekvése. Franciaország azért bírta s bírja ma is, — daczára nagy tévedéseinek, s bármily kormányforma alatt — a népek rokonszenvét. E rokonszenv minden válság alatt újra meg újra nyilatkozik, s nagy tévedés volna, azt az aljasb forradalmi szenvedélyekkel azonosítani.

Jellemző maga az a definitio, melyet Metternich a politikáról, mint tudományról ad: «Die Politik ist die Wissenschaft der Lebensinteressen der Staaten in der höchsten Sphäre». — Hozzáteszi mint eredményt, hogy, miután az állam úgy mint egyes ember magát el nem különítheti a többiekől, különösen a szomszédállamoktól: tehát ezek érdekeit is szem előtt tartania, illetőleg bizonyos érdekközösséget elismernie kötelességévé válik. Mert a történelemből is azt a tanulságot meríti, hogy: «valahányszor egy államnak külön

érdekei a közegész általános érdekeivel ellentétbe jönnek, ez oly kivételes kórállapotot idéz elő, melynek gyors orvoslásától függ azon egyes államnak sorsa, úgy mint vagy sülyedése vagy új fölvirágzása».

A diplomatia pedig — mint finom megkülönböztetésül betetőzi — nem egyéb, mint a politikának «a napi szükségekhez mért alkalmazása», s úgy viszonylik ehhez, mint «a tudományhoz a művészet!»

A jakobinusok elleni jogos gyűlölete nem engedi e szót «népjog» még csak kimondania is. Előtte a «szerzett jog» minden, az ennél régibb természeti jog, melyet a forradalom oly rossz hírbe tudott hozni, merőben semmi. Még arra sem érdemes, hogy a «tudós» politikus és a «művész» diplomata, ama «legmagasb sphaerában», melyben mozog, tanulmánya tárgyává tegye!

Nekünk magyaroknak nem áll érdekünkben a történeti jog iránti kegyeletet gyöngíteni. Nehéz időkben hívatkoztunk reá, szilárd kitartással érvényre tudtuk emelni azt, s lehet — Isten ne adja — hogy újra védbástyái mögé fogunk még menekülni a jövő küzdelmeiben. E részben tehát Metternichel egy téren állunk.

De hibába esnénk vele együtt, ha az «állam» elvont fogalmát az annak alapúl szolgáló nép élő érdekei fölé helyeznők, s a szerzett, történeti jogoknak nem igyekeznénk az örök igazság s a vitális érdekek, szóval az önkéntes, benső csatlakozás szövetkezésében keresni szilárdabb s minden politikai válsággal daczolható támaszokat,

Ama kellemes, üdítő magas légkörön kívül, melyben a híres államkancellárnak élete mozgott s írott emléke is mozog, van még más két sokkal fontosabb légkör, melyben azoknak, kik népek sorsát intézni hívatvák, megfordulniok, sőt teljesen otthonosoknak lenniök elengedhetetlen kötelességök. Egy alantibb s egy magasb légkör az. Alantibb: a nép, a szónak tudniillik nemes és észszerű értelmében, vagyis a közérzet, mely tévedéseiben is számításba veendő, s melynek legtöbb tévedései, tán éppen illető helyen számításon kívül hagyásából erednek. Másik magasabb: az a jog, mely ha nincs is még pergaménre írva, meg van írva az emberek szívében, a lelkiismeretekben, s kétség kívül szintúgy Istentől származik,

mint bármi más írott jog, sőt ennek ellenére és daczára is elodázhatatlanul követeli elismertetését.

Metternich nagy következetességét, s ennél fogva bizonyos eseményeknek azt a böles előrelátását, mely mindkét tulajdonával úgy szeret dicsekedni, teljes készséggel elismerjük: értelmi felsőbbbségét, s ennél fogva uralkodását kortársai fölött, egy tekintet az ő korszakára, egy tekintet e könyvébe is kétségen kívül helyezi. De aztán a felelősség is nagyobb ám, melyet ezzel az utókor előtt magára vont!

Ha ő a porosz kormányt, főként azt a Steint és azt a Tugendbundot annyira lenézi, mivel hogy szerinte csupa forradalmi szenvedélyeknek hízelegnek, úgy maga részéről le is mond ama nagylelkű nemzeti fölemelkedés, ama nép- és szabadságháború dicsőségében és sikereiben való osztályrészéről is. Ő csak az anyagi sikerből veszi ki részét, s nem sokára a német népnek a legrútább hálátlansággal fizet meg érte.

Napoleonnak a magyarokhoz intézett csábító proclamációit még említésre sem tartja érdemesnek, s az osztrák népek hű ragaszkodását s a háborúnak Napoleon teljes bukásáig folytatására a legnagyobb készséggel, minden alkotmányos formák mellőzésével is hozandó áldozatait, mint magában értetődött, igen egyszerű és természetes dolgot veszi, biztos alapjául politikai és diplomatiái fogásainak.

S a mint leveri a porosz szabadelvűséget, úgy leveri az orosz (!) szabadelvűséget is. Egyedül ő, már tudniillik Ausztria tudja, merre, hová kell menni: nem inog, nem tétováz, mint a többiek jobbról balról. Ki hinné, az orosz czár, kinek csak imént a Napoleon által föllázított lengyeleket kelle eltipornia, minő csodálatos eszmékkal bibelődik arra nézve, hogy miként kell a szövetségesek teljes győzedelmét Franciaországban kihasználni. Az éjszak zsarnoka, Sándor czár, oly véleményben volt, hogy a francziákat — a legyőzött s önmagának visszaadott franczia népet! — kell megkérdezni, mit akar: királyságot-e? vagy köztársaságot? A Bourbonokat-e? vagy Napoleont? Metternichet ily szánandó «gyöngeség» soha nem lepte meg. Ő volt — már tudniillik ő meg Ferencz császár — az egyedüli, a ki tudta, mit akar. Lelket öntött a porosz királyba, lelket az orosz czárba, határozott föllépéssel ellensúlyozva mindkettőnek szédelgő környezetét. Franciaország tehát viszsza kapta a Bourbonokat. Metternich adta vissza neki őket

Ha nem tudnók a történelemből, még tisztábban látjuk ez emlékiratból.

Pedig a két szövetségesnek volt oka tartani Ausztria magatartásától, úgy a nagy katastropha előtt, mint nyomban utána. A legitimitas, az isteni szent jog, a fölkent királyság e főfő képviselője rokonsági kötelekekkel volt a forradalommal összekötve: Ferencz császár leánya a bitorlónak neje, s vélt örökösének édes anyja volt. E csodálatos házasság, s főként annak megkötése módja, úgy mint azt Metternich hitelesen előadja, sajátságos következetlenségbe, ellenmondásba keveri az isteni jog harczosait. Az a miniszter, a ki mást nem ismer, mint államérdeket, és legitimitást, ezt a házasságot merőben magánügynek tekinti s úgy tárgyalja, mint bármely polgári családnak meghitt házi barátja tárgyalná. Merőben ignorálja a czélt, melyet Napoleon, kinek agyában született a gondolat, nyilván hozzá köt. Levon róla minden képzelhető tragikumot, például föllázadását magánérdekeinek, legszentebb érzelmeinek, meggyőződésének stb.

Egyszerűen megmondja az atyának, Ferencz császárnak. Ez nem mint fejedelem, hanem mint atya fogja föl a dolgot: «nem hozzám tartozik, beszéljen leányommal». Az ifjú herczegnő meg van lepetve, kérdi: mit szól hozzá atyja? Mind egy neki, a leálynak kell igent vagy nemet, saját szíve vagyis esze után mondani. S így intéztetett el az újabb kor társadalmi történelmének ez egyik legnevezetesebb eseménye. Napoleon házassága Jozefinnal, mely «canoni alap» nélküli, tehát semmis volt, fölbontatott, s Mária Luiza a trónra lépett, mely nem rég nagynénjét Mária Antoniát a nyaktilóhoz vezette!

Keserű csalódás a világhuralmi mámorából ocsudó Napoleonra: vélt legbiztosb szövetségese, saját ipa, a válság pillanatában ellene fordult. Csak arra várt, hogy Oroszország hósisivatagjain a «grande armée» szétfoszoljon, a mit Metternich, mint mindent, előre látott: s a rokonság semmibe vététt, csapás csapásra következett, s a legsujtóbbak épen onnét jöttek, a honnét, ama házasság által örökre biztosítottnak hitte magát.

Megható a jelenet leírása, melyet a végkatastrophát megelőző percekéről e könyvben újra és hitelesen megörökítve látunk. A bautzeni ütközet után, 1813. június 26-án, a Drezda

melletti Marcolini villában találkozott a két nagy ellenfel, a toll és a kard embere egymással. Amaz felsőbbbsége tudatában megtartá, mint jégoszlop, fagyasztó nyugalmát; ez, bukása előérzetében elveszté azt, s lávaként túlradott. Majd csapott kalapját hajítá el magától, majd ily szóra fakadt: «tehát merő ostobaság volt tőlem, egy osztrák főhercegnőt nőül venni?!» — «Igenis, a hódító», viszonzá fölénynyel Metternich, «a hódító elhibázta a dolgát.» — «Hát Ferencz császár saját leányát megfosztja trónjától?» kérdé amaz ismét. «A császár» viszonzá urával szokása szerint azonosítva magát a kancellár, «csak uralkodói kötelességeit ismeri, s azokat fogja első sorban teljesíteni» stb.

Következett az osztrák hadizenet stb.

Nem annyira ismertetés ez, mint első benyomásai egy gondolkodó magyar olvasónak. Ha a munka egészben megjelen, föntartjuk magunknak, annak fontosságához képest, tüzetesb tárgyalását.

Z. A.

Tissot Viktor könyve hazánkról. (Voyage au pays des Tziganes. La Hongrie inconnue. Paris. Dentu. 1880.)

Neményi Ambrus, a *Pester Lloyd* szellemes dolgozótársa először ismertette e művet röviden, a nevezett lap hasábjain. — Ítélt fölötte, s elítélte, de annyi kímélettel és mérséklettel, a mennyivel tartozni vélt szerzőjének, kit személyesen ismer, s a kinek rokonszenvét nemzetünk és hazánk iránt — meggyőződésünk szerint — értékén fölül becsülte.

Végig olvasván Tissot munkáját, elképzelhetjük, minő keserű csalódás érzelmével, fogott Neményi bírálói föladatához. Bizonyosan mást, egészen mást, várt a ragyogó tollú francia szerzőtől. — Azt vélte, hazánknek tesz jó szolgálatot, midőn Tissot urat Jókainak bemutatja, s megkönnyíti az idegen író kedvencz eszméjének valósítását, alkalmat nyújtván neki, minél több adat gyűjthetésére. — Elhitte, hogy Tissot jó akarata komoly alapos ismertetésünkre irányúl, hogy rokonszenve a magyarok iránt, távol tartván őt más idegen írók sokszor szándékos ferditéseitől, jobb világításban fogja hazánkat a külföld, különösen Franciaország nagy közönsége elé helyezni, mint a hogy eddig ismerték, vagy félreismerték! Nos a vaskos 532

oldalra terjedő kötet (csak ez évben jelent meg, s fájdalom, már ötödik kiadásban fekszik előttünk) tanúsítja, hogy tévedt. — Tiszteljük önuralmát, melylyel Tissot művét bírálta, de talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az idegen szerző állítólagos rokonszenve nemzetünk iránt, úgy, a mint munkájában nyilatkozik, se elismerést, se kíméletet nem érdemel. Sőt e munka nyomán fölötte kétesnek tűnik föl előttünk, vajon egyáltalán megvolt-e szerzőnél?!

Úgy hiszszük, hogy a rokonszenv s a jó indulat nemzetünk iránt mindenek előtt arra ösztönözhetne volna az idegent, hogy mielőtt ismertet, ő maga alaposan ismerjen! Ismerje legalább hazánk tájrajzát, ismerje a magyar népet, jellemének lényeges vonásait. Ha társadalmi viszonyaink ismertetésére vállalkozik, hasson be múltunk történetébe, különböztesse meg a lényegest a lényegtelenről, jelenünkre nézve pedig saját szemein (nem képzeletén!) kívül, válogasson meg figyelmes lelkiismeretességgel minden forrást, s ne higyen el mindent, akár kitől hallja. Keresse jó akarattal, de komolyan az igazságot. Természetesen ily ismertetés hálaára kötelezne bennünket. Ki ne látná át mily előny származnék nemzetünkre abból, ha valaki oly formán foglalkoznék velünk, mint például Wallace foglalkozott az orosz birodalommal? — De hát Tissot úr alig töltött annyi hónapot hazánkban, a hány év kellett Wallace munkájának előtanulmányaihoz! — Nem szólunk arról, hogy nyelvünket megtanulni eszébe sem jutott, mert még ránk olvashatná cigány idézeteit s hivatkozva könyvének címére, ránk piríthatna.

Tissot úr alapos készültségét, melylyel rokonszenvétől indítva, ismertetésünkhöz lát, röviden jellemezni óhajtjuk, s mellőzve a tengermellék-, határörvidékről és Horvátországról összehalmozott tarkaságait, csak a tulajdonképeni Magyarországra vonatkozó részt lapozzuk.

Magyarország egy sarkát Fiumében fedezi föl (28. oldal) az Európa ebédlőjében, ott játszik egy — cigány banda. De ezek játéka s a monumentális fölfedezés csak nyitány. Zákány-nál lép, igazabban gurul, magyar földre (212. oldal) a magyarok honába, a szeretetre méltóság, vendégszeretet, jó borok, szép lovak és szép asszonyok hazájába! A földrajzi szélesség e fokán kezd látszani: a bunda, a zsinóros atilla, a hosszú-szárú csizma, a bajusz és hosszú magyar pipa, mert íme Zá-

kányban vagyunk, a hol minden magyar, az öltözék, a nyelv, a szokások, az erkölcsök. Az arczokról eltűnt a lízelgő szelíd, kissé nőies szláv jelleg; ezek itt erősen kifejezésteljesek, férfiasak, erélyesek, megbarnította őket a pusztai nap, s megmagyarázza, hogy a puszta (pousta) nevezet végtelen rónaságokat jelent, melyek Magyarország savanái és steppei!

A magyar arcz csontos sovány, mint Don Quixotte arca stb. A 214—219. oldalig Zákányt írja le. Egy magyar parasztház belsejét. Elmondja, hogy nincs valami mosolygóbb, mint egy magyar falu. A házak csak egy emeletesek, tudniillik földszintesek, verandafelével, hol nyáron a háznép kihordván ágyneműjét, hűsön alszik. Egyik ház olyan mint a másik stb.

Elragadtatással zeng a magyar nők szépségéről, lábaik apróságáról. «Ha a mesebeli hamupipőke nemzetségét kutatók, nem is lehetne más mint magyar!» Legjobb mindjárt itt megjegyeznünk, hogy Tissot úr legalaposabban és úgy látszik legőszintébb előszeretettel tanulmányozza a női lábacs-kákat . . .

Egy női cipő, fehér vagy színes harisnya (természetesen ha nem üres) minden egyébtől elragadja figyelmét. — «Egy valódi magyar nő inkább járna meztelenül, mint sem hogy cipő nélkül mutassa magát vasárnap a templomban.» Minő fontos és jellemző nagy igazság! Ilyenforma a többi is, a mit Tissot úr saját nagybecsű tapasztalataiból levon. — A zákányi vasútnál éneklő bakák (220. old.) Bosznia occupatiojára terelik gondolatmenetét, s ennek kapcsán beszél a hadseregről s a honvédségről. Átcsap a történet mezejére, a magyar nők vitézségéről emlékszik, idézi «Pétoeffi a katona költő: *Feleségem és kardom*» versét. Történeti ismeretének fényes jelét adja, idézvén Boldenyi: *Histoire de Hongrie*jéből. Kanizsáról, melyet balra hágy, s mely apró mezőváros tizenkét ezer lakossal, s ismeretlen és boldog, mint azon fejedelmek, a kiknek nincs történetök (224), Nagy-Atádra, onnét Nagy-Korpádra megy. M. L. úr kiviszi a pusztára. Mérhetetlen fenyér, határtalan síkság, szárazföldi oceán stb. (230.) «Minél többet utazunk, minél többet észlelünk, annál világosabb előttünk a hatás, melyet a talaj alakzatai s az ég alj az emberre gyakorolnak. A svájci, ki hegyek közt lakik, a sivatag beduinja, s a magyar pusztáján szabadság emberei.» Nyelvünk szépségét magasztalván (miután előbb a horvát nyelvet mint éneket dicsérte), egy

bölcső-dalt közöl prózában. (Nagy-Korpádon hallotta!?) Egy egész fejezet Sobri, Milfait, Patkó, Rózsa Sándor kalandjairól. (16. oldal.)

De hova vezetne, ha Tissot urat botorkolásaiban folyton követnők? Ezt a kecsegtető hálás föladatot, bízzuk éleztapjainkra. — Vizsgálati, tanulmányozási módszerét talán eléggé jellemzik a föntebbiek. — Ismereteit s azok alaposságát, Simongál vármegye emlegetése, az a kép, melyet közigazgatásunkról vázol, s az a másik nagy komolysággal részletezett, melyen a magyar nagy urodalmak gazdasági viszonyait festi.

Csikós, kanász, gulyás, juhász, magyar paraszt és parasztleány dithyrambokra ragadják. Ha pedig cigányt lát, akkor elragadtatása nem ismer határt. Hát még mikor mindezt együtt látja! Pedig látja a nagyatádi vásáron. Lát persze olyat is, a mit más alig ha látott még, sőt tán nem is fog látni soha, hogy a magyar paraszt úgy eszi a görög dinnyét, mint a francziák az almát (263). Hát ahhoz mit szóljunk, a mit Keszthelyről közöl? Neményi ismertetésében idézte szerzőnk selejtes badarságát. Hagyjuk el.

Csodáljuk inkább Tissot éles szemét, mely Tihanyból átnéz a végtelen pusztákra, hol a vadlovak nyerítése s a csikós kurjantása s az ostor-pattogás az egyedüli hang stb., hol a rabló csak azért állítja meg a szép úrnőt, hogy csókot kérjen tőle! (377.) — Fűredtől Tihanyig tökéletesen (?) megismerkedik Tissot hazai irodalmunkkal. — «A nagy nemzeti lendület», úgy mond, «mely az 1848-iki forradalmat megelőzte, megakadt.» Igaz, az új iskola vezérférfiai nincsenek többé: Kisfaludy, ki a nemzeti nyelvnek első adta vissza régi becsületét hős regéi által, gyöngéd, ékesen hangzó verssoraival, melyekben az ünneplő természetet s a gyászba borúlt hazát festi. Vörösmarty, a kétségbeesés dalainak szerzője stb. Arany, a harczias legendák költője, Petőfi, Magyarország Körnere, Bérangerja és Mussetje egy személyben! Nincsenek! (Jaj bel szép és milyen igaz!) Szegény Sturm! kinek szerencséje volt Tissot úrnak irodalmunk állásáról fölvilágosítással szolgálhatni, mily kedve telhetik lelkes tanítványában! — Nem hinnők, pedig igaz, hogy a Kisfaludy-társaság, a Petőfi-társulat, a történelmi, természettudományi stb. tudományos meg szépirodalmi társulataink egészen mellőzvék, helyettök mint irodalmi körök vagy gyűldék a «Kis pipa», a «Kávéforrás», az írói

kör, az akadémiai kör és Cammon-kávélház szerepelnek. — Ifjabb íróink: Toldy István, Rákosy Jenő, Dóczi, Ágai, Berczik, Kecskeméthy Aurél, Arany László, Endrődy Sándor meg Ábrányi Emil. (375.)

Ezzel csaknem kimerítette Tissot a magyar szépirodalomról szerzett ismereteit. Miután pedig Jókaitól, kit Füreden meglátogat, azt a vigasztalást hallja, hogy rövid idő alatt is sokat képes alaposan tanulmányozni az, a ki gyakorlott megfigyelő stb., teljesen eleget vélt tenni ismertetői föladatának, ha még Jókai 150 kötet munkáját említi, s néhány életrajzi adatot nyújt felőle; s mutatványul közli egy régi rabló-történetkéjét, németből fordítva át francziára!

De míg szellemi életünk lüktetését csak így mellesleg, röviden ismerteti, nagy gondot fordít a népviselet leírására; előadja mi a rékli, a szűr, a bunda, leírja a kucsmát (astrachán bőrből, melyet a magyar ember télen nyáron visel) a borjúszájas rövid inget, a ránczos és rojtos patyolat-gatyát, a melyhez néha tíz rőf vászon is kell. És leírja még nagyobb pontossággal (ledér kedvteleéssel) az oláh cigányok, és különösen a cigány nők nemzeti viseletét, mely igen sokszor egy sor kék kláris gyöngyből áll.

Alkotmányunknak két oldalt szentel, míg egy cigány lakodalom élveiről, szertartásairól hat oldalon ábrándozik. — Zirczen, hova Füredről kocsiz, a végtelen Bakony erdőn keresztül, alapos ismereteket szerez a magyar szerzetek viszonyairól. Látszik, hogy itt szavahihető kalauza volt. — Szent-Mártonnak (a pannonhalmi kolostor és egyháznak) történetét szintén jól megmagyarázták neki. Hanem az úton, hol ismertetőnk saját képzeletére van hagyatva, lát és tapasztal és tanul meglepő dolgokat.

A Bakonyt csak kanászok lakják, fegyverők a balta, melyet derekokra övezve viselnek. A férfiak nem szépek, a nők... azok a legszebbek Magyarországon.

Győr eredetileg német város; nincs rajta semmi magyar, az embereken is a német nemzetiség typusa látható. Győrtől hajón utazván fővárosunkba, Komáromról közöl egy adomát, mely már a komáromi kalendáriumából is kimaradt, s azt a nevezetes újságot regéli, hogy a várat 1849-ben csak óriási bombázás után sikerült az osztrák hadaknak megadásra bírni. — Esztergam szerinte magyar Róma! A basilika, szent Pé-

ter temploma áthelyezve az esztergami hegyre. Ez a templom való igazán a «magyarok Istene» (du dieu magyar) régi imádójának. — A magyar nemzeti szellem (szegény haza!) nem birt volna hozzá törődni az olyas sötét, góth székesegyházhoz, mint a minők a Rajna partjain emelkednek! Esztergamban megint akadt egy irgalmas lélek, a ki Tissot urat s munkájának olvasóit rövid időre megszabadította az ő egyéni képzelődése vagy tapasztalása szörnyszülötteitől. A katolikus főpapság szereplését úgy rajzolja, a mint van De mielőtt a város, az érsekség s egyéb egyházi föméltóságaink szereplését a történetben — nyilván más előadása után — vázolja, még egyszer meg kell vele járnunk az esztergamnánai oláh-czigány lyukakat (nyilván putrit ért?!), melyeket az ő választott népe télire ás lakásúl, s melyekben Tissot úr legkedveltebb nemzeti viseletökben csodálhatja, derék, jámbor, szabadság-szerető és bájosan szép czigányait. — Pestre ér. Itteni tapasztalatai közé igtatja a koronázási ünnepélyt is. Az útczák vidámak, mosolygók, a kirakatok fényesebbek mint Bécsben, s a nők, ah! a nők! Czipőraktárak előtt méléz, s majd annyit ábrándoz az ott kirakott lábbeli fölött, mint a zálogházban lefolyt s általa csakis itt tapasztalt élénk jelenetek, a múzeum kincstára s a kilátás fölött, melyet a Gellért-hegyről élvez. Látván a Rákost — a városliget irányában — terjedni le egész Nándorfehérvár bástyái alá. — Széchenyi és Deák történelmi szereplése négy oldalra, az akadémia ismertetése vagy harmincz sorba szorúl. A Margit-sziget egy oldalt vesz igénybe; török hódoltsági adomák és némi történelmi habarek, fűszerezve a Rudas-fürdő közmedenczéjének érzékies rajzával, Gülbaba sírjának stb. leírásával tizszer ennyit!

Színművészetünk azt a bókot kapja: hogy Molièret Párison kívül sehol nem adják annyi mély tanulmánynyal, s oly helyes fölfogással, mint nálunk! — Képzőművészetről, színműirodalomról, nemzeti dalművekről, zeneviszonyainkról s tudná a jó ég mi minden efféle csekélységről egy szót alig találunk. Hanem igen is találunk egetverő dicsőítést, magasztalást mindenre, a mi magyar sajáttság, vagy a mit a mi kedves, mely vonzalommal jött, s igaz komoly érdeklődést tanúsító franczia barátunk annak hisz.

Valódi szenvedélylyel kutat és búvárkodik fővárosunk társadalmi szemétdombjainak zigzugaiban. Melyekhez ha-

sonlókat pedig minden nagy városban föltalálhat. Világszerte!

Hisz a nyomor s a bűn meg az erkölcsi feslettség tanyáit, a civilisatio áldozatait, a tisztességes társaság páriáit mindenki fölkeresheti, ha épen akarja.

Efféléket azonban szerzőnk valamennyi művében különös kedvteléssel rajzol. És csodálatos! A mi a német birodalom városaiban undok, iszonyú, botrányos állatias, az magyar hazánkban (szerző előtt) bájos, elragadó, kecssteljes, szédítő. Mint például a Diana-terem, a Bumszti-pince stb. — Találunk részletes leírást mind arról, a mi sikamlós, érzékies, és mindenek fölött arról, a mi cigány. Hol vegyünk szavakat hálánk méltó kifejezésére, melyre bennünket az efféle rokonszenv és érdeklődés kötelez. Komolyan vehetjük-e baráti szándékát, melyet elhitetett a magyar napi sajtó vezetőivel, kik országunkba jöttét lelkesen üdvözltek?

Az egész mű, pongyola felületessége, ferde egyoldalúsága s a kábító tömjénfüst, melylyel az Adriától Buda-Pestig mindent, a mit lát, hall vagy látni vél, eláraszt, arra indítson-e, hogy kárhoztassuk Tissot vállalatát? Vagy ragyogó stílje, ékes mondatainak halmaza meglepő hasonlatai elvakítsanak, s mint nemzeti vívmányt üdvözljük?

Mentsen Isten! Nincsen sem a munkán, sem a szerző intenióiban elég komolyság arra, hogy töprengve ily kérdések fejtegetésébe bocsátkozzunk.

Tissot hírnevét Franciaországban s a francziák balsorsa iránt érdeklődő nemzeteknél egy pamphletszerű művel: *Útazás a milliardok országában* alapította meg. A német birodalomról írt; keserű gyűlölettel ócsárolva mindent, a mi német! Könyve óriási kelendőségnek örvendett, maig negyvenhét kiadást ért. E siker által bátorítva, csakhamar következett a *Poroszok Németországban* című, hasonló szellemben tartott műve, mely maig harminczöt kiadásban jelent meg, s ezt az *Útazás az elfoglalt tartományokban* hasonló terjedelemben és szellemben írt könyve követte, ma már huszonhat kiadásban. Alapeszméje, vagy ha jobban tetszik rögeszméje: gyalázni a német birodalmi kormányzatot, német erkölcsöt, mindent, a mi német! E három műve a tényleges, közvetlen ócsárlás és szitok fegyvereivel szolgálta szerző rögeszméjét, a negyedik: *Bécs és bécsi élet* közvetve az osztrák és szláv elem magaszta-

lása által, persze a németek rovására, ugyan azon eszmét ismétli. Ebből már csak huszonkét kiadás jött maig napfényre.

Már most egyéb nem állván rendelkezésére, hogy közvetve árthasson vele a porosz-német birodalomnak, szegény hazánknak szánta ezt a szerepet! A ki dicsőítésünk modorát figyelemmel kíséri, meglátja a lólábat, mely közben-közben rúg egyet a német nemzet felé. Ha már rögeszméje a németiség elleni düh, hazánk ismertetése csak eszköz kezeiben, s ürügy, melylyel igazi kedvtöltését palástolja. A hangzatos cím pedig . . . . no ez csak rokonszenvének kifolyása! Akarja, hogy minél többen ismerjenek ő általa. Minden áron szolgálni szeretne nekünk, szegény magyar felebarátainak. Csak ez, egyéb semmi!?

Nem egészen. Első műve tele volt szellemmel és gyűlölettel, de legalább a németek árnyoldalait egy-egy találó vonással rajzolta, tanulmányozta a német irodalmat s mindent összehordott belőle, a mit a németek magok ellen írtak. Műve nagy keletnek örvendvén, egészen megrontotta a siker s az «au ri sacra fames». Egymásra írta könyveit mind kevesebb szellemmel és ismerettel, míg végre oda jutott, hogy megszűnt író lenni s irodalmi iparos vált belőle.

VÉGH ISTVÁN.

Kautz Gyula: Nemzetgazdaság- és pénzügytan. Első kötet: Nemzetgazdaságtan. Negyedik átdolgozott kiadás. Első kötet. Általános rész. Buda-Pest, Franklin-társulat. 1880.

Ha az új telepítvényes földjét elfoglalja, első föladata annak határát kijelölni és lehetően mind azon tárgyak előállítására és beszerzése után nézni, melyek új birtokának művelésénél szükségesek. Lassankint megismerkedik a talaj tulajdonságaival és ennek megfelelően rendezi a művelést; beosztja a munkákat család és háznépe tagjai közt. A föld művelésében kis számánál és vagyonánál fogva kénytelen a külső természeti erőknél túlnyomó befolyást engedni és inkább csak összegyűjti azt, mit a természet neki nagyobb-kisebb bőkezűséggel nyújt. Azonban évek múltán a takarékoság segítségével szaporította vagyonát, a telep létszáma nagyobbodott és most a telepítvényes tevékenysége és gondja arra irányul, hogy telkét alaposabban, belterjesebben művelje, eszközeit tökélyes-

bítse, termelési ágait szaporítsa és oda törekszik, hogy nemcsak sokat, hanem jót, kitűnőt, keresett és becsült minőségű termékeket állítson elő. A foglalással kezdődött, és a munkán keresztül lassankint odajutott, hogy foglalkozása valóságos művészetté lett.

Ilyen az újabb magyar tudománynak fejlődése is. Legújabb történetünk első korszakában már az európai tudományok kivívott biztos kincseinek valamiképeni összegyűjtése volt föladata és elég nagy föladat. Évek múltán e kincseket nagyjában magunkévá tettük; a haladás szüksége, a tudomány művelésével foglalkozók számának szaporodása most már azon föladatot hozza magával, hogy a tudomány nagy kérdéseivel behatóbban, alaposabban, mintegy belterjesebben foglalkozzunk, meg nem elégedvén többé azoknak csak úgy nagyban való ismeretével. A tudományos munkamegosztás nagyobb mérvben érvényesül és így lassankint lehetségessé válik az, mit Schiller e szavai ajánlanak:

Wer will dass er was Grosses schafft,
Vereinige auf den kleinsten Punkt die allergrösste Kraft.

És ugyanez pliasisokon ment keresztül az előttünk fekvő munka is, mely meglehetősen terméketlen államtudományi irodalmunk egyik legjelentékenyebb szüleménye. Az eddigi kiadásokban a munka leginkább arra látszott törekedni, hogy mentől több anyagot gyűjtsön össze, mentől több nézetet ismertesse meg az olvasót, mentől több íróval, mentől több ténnyel. Ez, a mint mi hiszszük, a körülmények szükséges következménye volt. De természetes, hogy sok hátránnyal járt. Az eszmék és elvek nem lehettek mindig elég szigorúan formulázva, néha többet, néha kevesebbet értetvén meg az olvasóval, mint a mit az író alkalmasint mondani akart. A mennyiben az irodalom hű visszatükrözése egyik lényeges föladatát képezte a munkának és minden speculatív tudományban bizonyos határig képezeznie is kell, ismét azt eredményezte, hogy az elméletek elvesztették néha a későbbben fölvetett új elemek következtében egyöntetűségeket, és még nagy szerencse, hogy az elmélet egyes tagjai egymással ellentétbe nem jöttek, továbbá, hogy oly irodalmi jelenségeknek, melyek talán pillanatnyilag némi figyelmet gerjesztettek, túlságos nagy érték tulajdoníttatott.

Igazi örömmel constatáljuk, hogy a különben előbbi kiadásai-
saiban is becses munka, mely előttünk fekszik, e kevés, a régi
viszonyok természetében fekvő hiánytól is ment, és hogy abban
most oly művet bírunk, mely nemcsak szegény tudományunk-
nak díszére válik, hanem a mely minden tudományban, akár az
angol, akár a francia és németben a jobb hasonírányú mun-
kák közé volna sorozandó. Kellő logikai szigor az elméletek
kifejtésénél, következetesség azok összeköttetésénél, kevésbbé
jellemző vagy épen zavaró mellékhatározmányok, kevésbbé
értékes idézetek elhagyása, tudományos fejtegetések, hol előbb
talán csak népszerűsítő vagy általános mondatokkal találko-
zunk, tünemények pontos, éles leírása. Mind ezek következtében
a munka tudományos, philosophiai színvonala fölötté emelke-
dett, úgy, hogy még arra is igen kellemes hatást tesz és annak
is érdekes szempontokat nyújt, ki a külföldi vívmányok ma-
gaslatáról tekint a tudomány ígéretföldjére.

És ki mondhatná, hogy ez jelentéktelen dolog, oly tudo-
mányokban, melyekben a speculatiónak, az abstractiónak oly
nagy szerepe van, mint a politikai tudományokban, de még
inkább ily tudománynak szolgáló tankönyvben, melynek
első főadata arról, a mit tanít, tiszta fogalmat adni, nem
félhomályt, féltudást, jelszavakat, varázssformulákat, melyek,
ha az illetők kilépnek a gyakorlati életbe, gyakran több kárt
mint hasznót tesznek. Avval nem mondjuk azt, hogy proble-
mák nem hagyhatók megoldatlanul, mert ilyenek vannak min-
den tudományban és lesznek mindig az emberi ész előtt.
Sőt a tudományos őszinteség egyik követelménye, hogy a hol
valóban problémák előtt állunk, ott ne adjunk téves vagy
hiányos megoldást, dogmát igazság helyett, az olvasótól és
tanulótól hitet követelvén, hol meggyőződést nem kelthetünk,
ne adjunk végre hypothesis-t oly alakban, mintha azt axiomá-
nak tekintenők.

De nemcsak e tekintetben elégitett ki bennünket
Kautz tanár fáradhatatlan búvárkodásának ez újabb mun-
kája, bár ez érdemet már azért is igen nagyra becsüljük,
minthogy oly művet nyertünk ez új kiadásban, mely két-
ségtelenül sok új barátot fog szerezni a tudománynak, és
nagyobb körben terjedvén, a közgazdasági ismeretek megkedvel-
tetésére és tisztázására nagyon sokat fog tenni. A munka tar-
talma is jelentékenyen megváltozott, megfelelően azon nagy

tudományos mozgalomnak, mely néhány év óta e téren uralkodik. Midőn az eddig uralkodott rendszerek teremtoi föléptek, se a gőzgépet, se a vasutat, se a hitel nagy hatalmát, se a technika és természettudomány ezer és ezer vívmányait nem ismerték. A mesterember szűk boltjában ülve, néhány legényével dolgozott a hagyományos minták és módok szerint, a kereskedő vásárról vásárra vándorolt, kis pénzét lassankint forgatván és hitel által nem nagyobbítván, valamennyien pedig szűken és szegényesen éltek, alig ismervén és élvezvén többet, mint a közvetlen főtartásra szükségést. De most, midőn a gyáripár a termelést óriási mérvekben nagyobbította — *«die Riesenkraft wächst über Menschliches hinaus»* — midőn százezerenként gyűlnek össze a nagyvárosok egészségtelen lakáiban, pinczékben összezsúfolva a munkások, kik nappal erőmegfeszítéssel dolgoznak a Mammon szolgálatában, midőn a kereskedés és hitel napról napra táguló körei lassankint az egész emberiséget egy nagy testté egyesítik, örömét és fájdalmát minden íznek megéreztetvén a legtávolabbi világrészben, midőn a szükségletek annyira szaporodtak, az élvezetek változatossága annyira kifejlődött és midőn demokratiai elveinknek megfelelően mindenki jogosítva tartja magát, jó vagy rossz módon, az élvezetek egész skáláját átélni, de minden esetre emberséges életet folytatni, lehet-e a régi patriarchális formulákkal e nagy processust megérteni, vezetni, szabályozni és jó irányba terelni, lehet-e a teljesen kifejlett talán túltengő testre azon mértéket alkalmazni, melyet megállapítottak, midőn még csak a fejlődést akarták előidézni? Az újabb tudományos nemzedék, mely ily benyomások alatt nőtt fel, e kérdésekre avval felelt, hogy a nemzetgazdaságtan egész rendszerét, de különösen a régi elmélet sarkalatos elveit új vizsgálat tárgyaivá tette; nem tért ki az új kérdések elől, hanem iparkodott mindenféle eszközökkel azokra lehetően kielégítő választ adni, vagy legalább lassankint az anyagot összeállítani, melynek segítségével majdan sikerülni fog a választ megadni. A történet legnehezebb, legbonyolódottabb jelenségei megvizsgálatnak, a társadalmi élet legrejtélyesebb mozzanatai megfigyeltetnek Londonban úgy mint Queenslandban, és a tudomány összes elvei reagáltatnak a speciális gazdasági élet jelenségeire. E kutatások következtében sikerült a jövedelem-elosztás elméletét újabb észleletek-

kel gazdagítani, a munkabérre ható okokat szigorúabban megismerni, az állami beavatkozás eseteit helyesebben megállapítani, a szabad verseny érvényesülésének föltételeit és annak hatását teljesebben megismerni, a tudomány módszerét szigorúbban meghatározni, és mind ezekről helyesebb és igazabb elveket és hívebb tényeket szerezni. És e nagy haladás és e nagy vívmányok, melyek következtében a nemzetgazdaságtanból egy metaphysikai ismerettár helyett lassankint pozitív tudomány fejlődik, Kautz tanár munkájában részletesen fejtegettetnek, sőt — a mennyire lehetséges — szoros kapcsolatba hozatnak az eddigi elmélet többi részeivel. A munka e szerint teljes és hű képet nyújt a tudomány újabb fejlődéséről, e fejlődés eredményeit sikeresen bírálja, az újonnan nyert igazságokat elfogadja és azok alapján a régi elmélet tévedéseit vagy hibás általánosításait és következményeit helyreigazítja. Ilyképen mutatja nekünk mennyiben és mennyire függ minden gazdasági rendszer és minden gazdasági fejlődés a létező magánjogi rendszertől, milyen előföltételei, de milyen korlátai is vannak a magántulajdonnak, milyen hiányai vannak a szabad versenynek, milyen föladatai az államnak a gazdaság terén, melyek a jövedelem-elosztás fontosabb tünetényei stb. Így keletkezett igen számos új fejezet, mint például a nemzetgazdaság szervezeti elvei, a tulajdonjog, a nemzetjövedelem megoszlása és a társadalmi jogrend, a munkabér-elmélet egy fejezete, melyekben az új vívmányok teljesen értékesítve és érdekesen vannak előadva. De jelentékenyen át is változott számos fejezet, részint megfelelően a tudomány újabb álláspontjának, részint csak általánabszabatosabban formulázva; megemlítjük itt a munkának különösen Brentano alapján teljesebb magyarázatát, a «nemzetgazdaság» jellegének sokkal fontosabb körülírását, a munkabérre vonatkozó elméletek (wages fund Theory és Marx elméletének) részletesebb előadását, az uzsora értelmezését, a hitel fogalmának találóbb formulázását és szigorúbb, egyöntetűbb kifejtését, mint azt az előbbi kiadás adta.

Érdekes lesz a fölfogás és előadás jellemzésére egy szempillantást magába a könyvbe vetni. Lássuk miként fejt ki szerző a nemzetgazdaság szervezeti elveit (9. §.): «A nemzetgazdaság történeti alakulása s (legalább a polgárosult népek körében) jelen állapota szerint vizsgálva: szervezetében két egymástól különböző (bár szoros kölcsönhatásban levő) elvet, s ennek

megfelelő gazdálkodási rendszert mutat föl. — Az egyik jelesül a magángazdasági, a melyben a javak szerzése és megosztása az egyes gazdaságok (jog és gazdálkodási) alanyainak önérdeke mérvadósága mellett a szabad csereforgalom alapján történik. E rendszerben tehát az emberek a tiszta gazdasági elv és érdek szerint járnak el; a specialis értékszámítás kitűnően a szolgálat és ellenszolgálat szerint történik; a munka és verseny szabadsága minden irányban akadálytalanul érvényesül; szóval az individualismus elve az uralkodó; egyebekben pedig az egyes, magok közt forgalmi viszonyban lévő magángazdaságok a forgalom csereküzdelmében csak azon korlátokra tartoznak ügyelni, melyek a mindenkori jogrend által elészabvák, s mint a magángazdasági forgalomnak mindenkori jogbázisa jelenkeznek. — Az újkori (műveltebb népek) közgazdasági rendszerében a jelzett forgalmi jogbázis a következő három főelvet tartalmazza: 1-ször a személyek általános szabadsága és egyenlősége s ez alapon a szerződésszerű szabad egyezkedés elvének elismerése; 2-szor valamennyi dologi javakra, sőt még az úgy nevezett viszonylatokra is egyformán kiterjedő teljes, s majdnem egészen korlátlan külön tulajdona a magángazdaságoknak; 3-szor jogosként való elismerése más forgalom-jogbázison keletkezett tulajdonviszonyoknak és szerzett jogoknak. Az e forgalomjogi bázison nyugvó magángazdasági rendszer a szabad verseny modern rendszere, melynek alapalakzatait a tulajdon-szabadság, az iparszabadság, a kereskedelmi szabadság, a földbirtok-szabadság, az árak, bérek s kamat képződésének stb. szabadsága képezi. — A másik rendszer a közös gazdasági (*gemeinwirtschaftliches System*), a melyben a gazdasági javak beszerzése (részben fogyasztása is) bizonyos sajátyszerű egyes gazdasággá összefűzött személyek által valami közös termelési (s részben megosztási) processus alapján megy végbe. E rendszer azért szükséges, mert vannak bizonyos s pedig főfontosságú közös szükségletek, melyek magángazdaságilag vagy épen nem, vagy csak tökéletlenül elégítetnek ki, a miért is benne nem az egyéni haszon, hanem a közhaszon a mérvadó; a gazdasági processus a szolgálatok és ellenszolgálatok nem közvetlen kicserélésében foly le; másfelől azért, mivel általa a tisztán magángazdasági elven meg a versenyszabadságon alapuló szükséglet-fedezési mód ridegsége enyithető és hézagai kitölthetők. Jelenkezik pedig e rend-

szer két alakban, vagyis mint szabad és mint kényszer közös gazdaság. — A nemzetgazdasági életnek szervezetében, mint ennek inherens alkatelme, benlétező e két (magán és közös gazdasági) rendszer helyes combinatioja, és szerves egybeillesztése a népek gazdasági ereje és jóléte tekintetéből szükséges. A társadalmi rend és az államélet szervezésében mind kettőnek meg van jogosultsága, mindkettőnek érvényesülnie kell; fődolog csak az, melyikre helyeztetik a nagyobb súly, s az individualismus avagy a közérdek elvéből vétetik-e a kiindulás. A jelenlegi polgárosult népek ökonomiai életrendje kétségtelenül inkább az előbbin (az egyéniség és az önfelelőség elvén) sarkal; de bizonyos, hogy épen napjainkban kezd a műveltebb nemzetek életében, mind határozottabb módon a közösségi iránylat is előtérbe jutni, mint egyik jelzője korunknak, s ok- és okozatként hatva az emberiség anyagi úgy mint szellemi és politikai haladásában.» E rövid kivonatból kitetszik az eszmék szabatossága, világossága, bár maga a nyelv itt-ott némi kívánni valót hagy.

Legyen szabad az új munkának még egy előnyös oldalát megemlitenünk. Ezt abban találjuk, hogy az irodalomban annyira jártas szerző ezúttal nagyobb figyelemre méltatta azon irodalomkört, mely végre a nemzetgazdasági tudomány szempontjából mindig igen fontos, tudniillik az angolt; bár igaz, hogy ez irodalomkörben csak legújabbán lehet ismét nagyobb mozgalmat észrevenni, a mely maga is sok tekintetben az újabb német tanulmányokra vezet vissza. Azonban a tudomány számos ágában, így a munkabér-elméletben, a módszer kérdésében, a régi elméletek bírálatában, a történetgazdasági kutatások terén, igen sokat köszönünk az angol epigonoknak és szükségesnek tartjuk, hogy ezek is kellően méltatassanak. Ez az új kiadásban megtörtént és az olvasó és tanuló az újabb angol nemzetgazdák által követett irányokkal is megismerkedhetnek. Stanley-Jevous, Cliffe-Leslie, sőt a csak legújabbán szereplő Ingram és Syme működése is méltatva van és kétségtelen, hogy az egész tudományos irodalommal való megismerkedésre alig van — az új Wagner-Rau-fele munkán kívül — egy nyelvnek, egy irodalomnak oly munkája, mint Kautzé.

Ezeket általánosságban megjegyezvén, a munkának belső értékéről a dicséretből többet nem mondtunk, mint a mennyit

a munka föltétlenül, baráttól és ellenségtől, megérdemel. Az új kiadás nemcsak relative sokkal magasabb színvonalon áll, mint a régi kiadások, nemcsak relative véve meszsze túlhalad mindent, mit tankönyvek tekintetében bírunk, a melyek tudományos tekintetben többnyire szóba sem jöhetnek, hanem, és ez elég sajnós, mert nem felel meg a természetes viszonyoknak, főlebb áll nemzetgazdasági specialis irodalmunknál is. De absolute véve is nagybecsű a munka mint tankönyv és tudományos mű, megfelelővén mindazon igényeknek, melyeket az elméletek szigorúbb logikai kifejtése, formulázása és bizonyítása tekintetében kívánni lehet.

Ebből nem következik, hogy mindenben teljesen egyet értünk a szóban lévő munkával, általában nem az eszünk és elvek bírálatairól lévén itt szó, mert azok vagy az egyik vagy a másik tudományos párt álláspontjának felelnek meg. Mert többeket nem tekintve, abban is eltérnénk, hogy nem szorítnók meg olyannyira a tudomány leíró tisztségét, egyszerűen azon okból, mivel még igen sokáig lesz föladatunk, első sorban a tüneményeket kellően ismerni minden részleteikben. «*Cherchons le fait; voyons ce qui en resulte.*» Ez az inductionnak első föladata, melyet csak azután az oknyomozás föladata követ és részünkről épen abból teszünk az újabb nemzetgazdaságtannak legnagyobb szemrehányást, hogy nem aknáztá ki eléggé azon nagy anyagot, mely számos a társadalmi jelenségek megfigyelésére irányúlt munkában föl van halmozva. De ez nem tartozván ide, befejezőleg csak a következő néhány bírálatos megjegyzés. A 26-ik lapon az állam tevékenységéről lévén szó, azt olvassuk: «történelmileg constatálható tény (fejlődési törvény) az, hogy a műveltség haladtával egyidejűen az államtevékenység köre és határai kiszélesednek»; ellenben a 27-ik lapon: «hogy a műveltség haladtával mind nélkülözhetőbbé válik (legalább a direkt) állami befolyás». Esetleg mind a két állítás is megállhat, de kívánatos lett volna, a kettőt a formulázásban jobb öszhangzásba hozni. A 26-ik lapon nélkülözzük azt, hogy az állam beavatkozását az önérből származható surlódások is igényelhetik. A mercantilismus ismertetéséből nem találjuk eléggé megérthetőnek, mi vitte e rendszer hívóit a pénz túlbecsülésére. Smith rendszerének ismertetésénél kívánatosnak tartanók, ha előbb az erkölcs- és társadalomtani kiindulási pontjai adatnának és

csak ezek után azok következményei a gazdasági életre. Hiányzik végre a pénzül használandó jószág kellékei között különösen az érték lehető állandósága, a melynek a többi kellékek jóformán csak következményei.

Kautz tanár munkájának ez új kiadását az előszóban következőképen indokolja: «E tudománynak egy lehetően ki-merítő, annak egész elvkörét (legalább alapvonalokban) fel-ölelő s a szakirodalom legújabb állását és legkiválóbb termékeit folyton szemmeltartó rendszeres tankönyvét nyújtani, volt szándékom a jelen (már negyedik kiadásban napvilágot látó) munka közzététele által. A dolgozat e (negyedik) kiadására nézve, szemben azon nagy s mélyen menő változásokkal, melyek az utóbbi időkben a közgazdaságnak mind teoriájában, mind praxisában beállottak, szükségesnek tartom, e helyütt röviden jelezni azt: hogy gondos figyelemmel voltam mindezen mozzanatokra, melyek tudományunk (nézetem szerint) helyes irányban átalakítására s tökélyesbítésére szolgálhatnak; s hogy könyvemet épen ez alapon is a tanszak legújabb fejlődési színvonalára emelni, nemkülönben sok új kérdésnek fölvétele, másoknak praecisebb formulázása, s az érvelés minden irányban kiegészítése által a tanítás és tanulás fokozottabb igényeinek megfelelőbbé tenni törekedtem». Láttuk a fentebbiekből, hogy szerzőnek ez nemcsak teljesen sikerült, hanem hogy az újabb kiadásban egy valóban tudományos munkát adott, és mindazok, kik e tudománnyal közelebbről foglalkoznak, de általában a magyar tudományosság minden barátja, kétségtelenül köszönetet fog mondani a nagy buzgalommal tudományának terjesztése és továbbfejlesztése körül fáradozó szerzőnek.

WEISZ BÉLA.

A keresztény egyház ősi zenéje, az apostolok korától a németalföldi zene-iskola megalapításáig (1450). Műtörténeti és gyakorlati kézi könyv stb., írta Bogisich Mihály, Buda-Pest belvárosi káplán stb. Szerző sajátja. Eger. Nyomatott az érseki lyceumi nyomdában. 1879.

A művészet egyetemes történetének — a mi nálunk még sem egyes részeiben, sem áttekintésében, sehogy sincs megírva — egyik érdekes fejezete az egyházi zene története. A val-

lások költészete és zene, Lámekktól az első hymnus éneklőjétől és Jubáltól, a zeneszerszámok első föltalálójától kezdve, szülő anyja volt minden költészetnek és zenének. Nemcsak az ősnépeknél, mint a zsidónál, a vallásos ének volt a költészet első formája, s a görögöknél a Bacchus tiszteletéből és mysteriumaiból lett a tragédia és az istenek és félistenek monda-énekeiből az éposz, hanem később a keresztyén egyház is rányomta bélyegét a vallási költészet mellett a világra is, s a középkoron innen az egyházi mysteriumokból képződött a modern dráma, a középkorban pedig az egész lyrai költészet az egyházi énekben és dalban öszpontosult. A mi a zenét illeti, mihelyt azt a keresztyén egyházba (a pogány isteni tiszteletből) átvitték, mint volt az ótestamentomiban is, azonnal biztosítva volt annak fejlődése abban a sivár, hosszú időszakban is, mikor minden közműveltség s művelődési intézmény az egyházra volt szorítva s azon kívül mind kihalt és elveszett. Hogy a művészet mécsét végkép kialunni nem hagyta, hogy a görögöktől s utánok a rómaiaktól örökölt vesta-tüzet, hol dúsabban, hol fukarabban, de folyvást táplálta és éltette még: ezt a világ a keresztyén egyháznak köszöni, melynek aztán, a XIV. és XV-ik században, a renaissanceban is oly nagy része volt.

Hálát érdemlő munkát végzett azért a föntérített munka szerzője, — ki a fővárosban mint ritka szép hangú s feltűnő zene-műveltségű, templomi executiv énekes is ismeretes — midőn a keresztyén egyház őszeneje történetét oly tüzetesen s terjedelmesen megírta, mint az, az előttünk fekvő több mint 600 lapra terjedő kötetben, irodalmunk valódi gyarapodására szolgál.

Maga a műtörténelem a munka főrésze, a mi minket leginkább érdekel, közel felét foglalja el a nagy kötetnek. Általános bevezetésben szól a keresztyénség előtti zenéről s különösen a görög és a zsidó zene-rendszerekről, melyek a keresztyén egyházi zenének egyaránt forrásaivá váltak: emez, a keresztyénség ősi hagyományánál fogva, mivel az egyház a zsidó egyházból fejlődött, amaz pedig történelmi és földrajzi okokból, mivel a keresztyénség a görög műveltség által fölpuhított talajon verte legéletrevalóbb gyökereit s nagy Konstantintól kezdve a pogány-görög isteni tisztelet örökségébe lépett.

Maga a keresztyén egyházi zene története önként oszlik

két fő időszakra, az egyetemes történelmi ó- és középkoréra. Az ősegyház zene-történelme Nagy Károlyig terjed; azon innen, a szerző által tárgyalása végpontjául fölvetett 1450. évig (nem akarja mondani: a reformatióig), a második időszak, mely a világtörténelmi középkorral esik egybe.

Az első korszakban, a keresztyén nép-ének közvetlenségéből indulva ki, mely a hitbuzgó gyülekezetnek mintegy önkénytelen szív-kiömlése, érdekesen rajzolja a szerző az első keresztyének éneklési módját a negyedik század elejéig (312) vagy szent Ambrusig, a ki már szorosabb műformát kezd adni az egyházi éneknek; azután a keleti és a nyugati egyház énekszerzőit egyenként is elősorolja, befejezve a szent Ambrus énekkrendszere tüzetesb ismertetésével s követői méltatásával. Nagy szent Gergely, a ki új fordulatot adott az egyházi éneknek, a hatodik század végén, hatását kiterjesztette e korszak egész hátralevő részére. Antiphonariuma egészen új hangjelzéssel van írva s nyolcz egyházi hangnemet hozott be. A művészet mindinkább érvényesül a közvetlenség fölött s az egyházi zene kezdetbeli egyszerűsége majdnem dalműi jelleget cserél.

Hasonló módon van tárgyalva a második korszak zene-története is, nagy Károlytól és Alkuintól kezdve, a szentgalleni énekkiskolán át, az orgona művészetéig, mely az egyházi zenében korszakot alkot s nagy fejlődésre jutott, a XI-ik századon kezdve. A XIV-ik században a vallásos színezetű népdalt, az egyházi színjátékok (mysteriumok és passio-drámák) dallamait, a discantot és falso-bordonét fejtegeti, átmenetül a méreteres zéreire s végül a zene-íráshoz, s a hangjegyekre. A munka ez első része egy, Magyarországnak szentelt külön fejezettel végződik, mely a pogány magyarok énekei s éneklés-módja (hagyományos) fölemlítése után azt adja elő, mikép foglalt tért a magyar keresztyén egyházban is az egyházi zene fejlődésének minden újabb haladása, a mi az egyház egyetemességéből különben természetesen következik.

A szerző nagy részletességgel tárgyalja fölvetett themáját; néha majdnem fárasztóan is, mert a helyett, hogy a fejlődést nagy vonásokban tudná feltüntetni s ez által világosabbá tenné, sokszor elvész az anyag bőségében s egyháztörténeti sőt életrajzi részletekben, melyek egymáshoz igen is hasonlóak néha. Műve azért inkább az anyag-gyűjtés jellemét viseli ma-

gán, mint a művészi s összhangzatos földolgozását. De ez a történeti szakban az első dolgozók rendes jellemvonása. A kezdőé, a ki még rendezetlen anyagot keres össze és állít sorba, nem szerepe a végső földolgozás.

Sajnosan nélkülözzük Bogisich művében az egyházi költészet kellő méltatását, mely a zenével párhuzamosan fejlődött s a műtörténelemnek épen úgy tárgya, mint emez. Igaz, hogy a szerző csak a zene története megírását tűzte ki czéljául s műve így is az anyagbőség bajában szenved. De így sem mellőzhette a dallamok mellett a szövegek fölemlítését s idézését sem, csak hogy az irodalomtörténeti szempontot a zene-történeti mellett elhanyagolta, holott azt, műve ez első főrészában összeköthette s össze is kellett volna kötnie. Hasznosabban tett volna azzal, mint az egyháztörténelmi s életrajzi adatok közlésével, melyek sok helyet foglalnak, holott minden egyháztörténetben föltalálhatók s itt helyén kívül vannak, ily terjedelemben legalább.

A második rész egészen a zene-elméletnek van szentelve. Gyakorlati útmutatást tartalmaz a Gergely-féle karének megtanulására és művészi előadására; míg a harmadik rész a szükséges zene-melléleteket nyújtja. E részek méltatására nem érzem magam hivatottnak; de róla illetékes zene-tudósok is méltánylással szólnak.

Egészben véve Bogisich úr jó munkát végzett, a minnek érdeme annál nagyobb, mert nálunk úttörőül lép föl. Méltó azért, nemcsak az első sorban (gyakorlatilag is) érdekelt egyháziak, hanem általában a tudományos világ figyelmére s elismerésére is, mert csak ha a művészettörténet egyes szakaszainak megírásához össze lesz hordva lassankint az anyag, várhatjuk annak kritikai földolgozását s összefüggő megírását is.

SZÁSZ KÁROLY.

Tanulmányok a közigazgatás köréből és egy kis statisztika. Írta Kolosy Miklós, Sáros vármegye főjegyzője. Buda-Pesten Zilahy Sámuelnél 1879. Ára 1 frt.

E füzet sokkal tartalmasabb és tanulságosabb, mint első pillanatra hinné, a ki a kezébe veszi. Első szakasza meglehetősen erőltetett szójátékokkal kezdődik, keleti kérdéstről élvezelve,

mivel közigazgatásunk ázsiai, s tovább csavarva e szó nyakát, hogy nem vagyunk orientálva, bár kelet népe volnánk s Keleti az ország statisztikusa. Az olcsó élczek belé nyúlnak még a második s harmadik szakaszba is; de a ki ezektől vissza nem ijedve, tovább olvassa a művet, alapos tapasztalatok, helyes észrevételek, szorgalmas statisztikai összeállítások eredményét találja benne, melyekből komoly tanulságok meríthetők. Kifogásai nem pusztá gáncsoskodások, vádjaival nem foglal el egyoldalú pártállást, bírálata az intézményeknél marad, a bajok eredetét közigazgatásunk történeti fejlődéséből magyarázza s kárhóztatásaival nem támad egyes emberek ellen.

Ily rövid füzetben közigazgatásunk hibáinak és szükségének kimerítő fejtegetéséről természetesen nem lehet szó; észrevételei csak fölszínén érintik a kérdés lényegét, statisztikai adatai pedig főleg csak azt az egy körülményt kívánják világosságra deríteni: milyen viszonyban állnak egyes mostani közigazgatási kerületeink egymáshoz a terület nagysága és a népesség sűrűsége tekintetében. Erre nézve gonddal van szeszszedve minden hozzáférhető adat s ezekből a tanulság könnyen kivonható.

A szerző igen határozott híve a közigazgatási tisztviselők kinevezésének s a vármegyét meglehetősen leéltnek tartja. Sajátságos jelenség, hogy a hányszor a közigazgatás kérdését egy-egy megyei férfiú az irodalom terén tolla alá veszi, az rendszerint lomtárba kívánja dobni az egész tekintetes vármegyét. Különben pedig a szerző épen nem tartozik a nyakra-főre újítók közé s bajaink orvoslására nem áll elő semmi panacea ajánlgatásával. Célja nem volt egyéb, mint egy általános szemle a közigazgatásunkra vonatkozó újabb törvényhozás gyakorlati eredményei fölött.

E szemle valóban nem igen buzdító; az egymás sarkát taposó törvények és rendeletek bizonyára nagyon összekuszálták a helyzetet s kibontakozni nem lesz könnyű. De azért vizsgálás nélkül nem teszi le az olvasó e kis tanulmányt; átolvasása után önként jön az a gondolat, hogy bár intézményeink itt-ott kuszáltak is, ha a végrehajtás végső szálai sok oly gondolkozó, józan és széttétekintő egyén kezében volnának, a milyennek Sáros megye főjegyzője e kis füzet által magát bemutatja, az igen sokat segíthetne a bajon. Mert elvégre is, akárminők legyenek a formák és az elnevezések, a közigazga-

tás mindig és mindenütt csak olyan volt és olyan lesz, a milyen emberek kezére bízák.

Néhány szó „A Kamara haszna“ című munka bírálatáról.

A *Budapesti Szemle* 43-dik füzetében *A Kamara haszna* című munkámról tüzetes bírálat jelent meg. Köszönettel tartozom a bírálónak, hogy nézeteit leplezetlenül fejtette ki a munka hiányairól. — Elismerem a bíráló illetékességét is, mindamellett a választ egy-két észrevételére, s némileg fölfogása modorára el nem mulaszthatom.

Bíráló a munka előszavát nem olvasta elég figyelemmel. Ellenkező esetben nem állítja vala «hogy kísérlet sincs téve a valuta-viszonyok rendszeres előadására, vagy a külföldi valutákkal való kapcsolat s arányok föltüntetésére». S itt védekez engem, mert ez nem föladatom. Azt azonban elhallgatja, hogy nem is lehetett, a mint azt az előszó negyedik lapján kifejtem. A mi a munkának tárgyalási modorát, aránytalanságait, némely látszólag oda nem tartozó adónemek beletoldását illeti: az igaz, hogy megérdemelné a gáncsot, ha bíráló maga elég sikerülten meg nem mutatná a kamara haszna viszonytagságának rövid előadásával, hogy mégis lehet abból összefüggő képet nyerni.

Bírálónak az ellen van kifogása, hogy én azzal, mikor az Árpádok alatt említett adónemekről azt állítom, hogy azokat «lucrum camerae» gyűjtőnéven nevezték — többet mondok, mint a mire az oklevelek följogosítanak. A ki a XIII-dik századbeli oklevelek terminológiájának zűrzavaros voltát érti: igazat ad a munkám tizenkettedik lapján kifejtett magyarázatnak. Az idézeteket nem lehet kiragadni a szövegből s a betűk szerint értelmezni. Különben az ugyanazon lapon ¹⁾ alatt említett jegyzet erre nézve bő anyagot nyújt.

Tudom, hogy munkám csak kísérlet, s ezért ismételve is köszönöm, hogy érdemesnek tartották a megvitatásra.

THALLÓCZY LAJOS.

A bíráló válasza.

Szerző önvédelmében igazat ad bírálatomnak. Mert én nem követeltem tőle a valuta-viszonyok rendszeres előadását;

csak constatáltam, hogy ezt elhagyja; bár egy helyen (a bajor pénz behozatalának leírásánál) egy kissé érinté ezt a kérdést is. És ha elismeri, hogy a munkának tárgyalási modora, aránytalanságai megérdemlik a gáncsot, akkor ne tulajdonítsa magának, hanem bíráló fáradságának, ha kuszált előadásából kiragadta a «kamara hasznát», és iparkodott arról «összefüggő képet» nyerni. Hogy a kamara hasznát különböző értelemben használta és fogalmának fejlődését nem tisztázta; ez ez ellen azt hozza föl szerző, hogy a «XIII-ik századbeli oklevelek terminológiája zürzavaros». Igaz, de ez bíráló állítását épen nem rontja le. Tehát szerző kifogásai, bírálatom ellen mit sem bizonyítanak.

r. s.

